

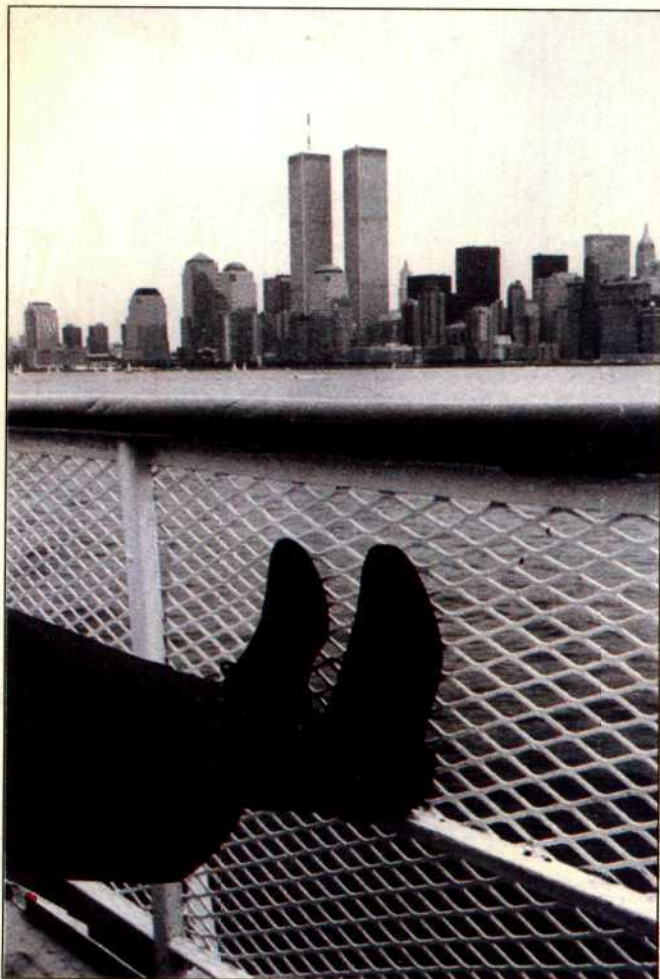
Vikerkaar

5-6/1995

juuni

Lehtly

INTELLEKTUAALID, nende neli tüüpi ja tulevik; kollaborandid ja kaasajooksikud. Stagnaaegse vaimuelu pained. Illusioonide purunemise aeg Euroopas. Derrida Moskvas: dekonstruktsioon = perestroika. Ivan Orav — tubli dekonstruktor. Surematuse ja imagoloogia. Mõttevahetus rahvusriigi teemal. Kellest sai alguse ajaloo lõpp?

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri
Ilmub alates 1986. a juulist. 10. aastakäik.

Mai-juuni 1995. Nr 5-6

Sisukord

Wystan Hugh Auden *Tänuavaldus* 1

Bertolt Brecht *Luulet* 3

Jarkko Laine *Tulu ja Poli lään on punased* 6

Neli ladinaameerika luuletajat

Gabriela Mistral 7

Pablo Neruda 10

Jorge Luis Borges 12

César Vallejo 12

Milan Kundera *Surematus* 15

Stephen Spender *Äpardunud jumal* 46

Ülo Mattheus *Foto kui unenägu* 74

Ene Mihkelson *Tihid ette* 85

Hasso Krull *Neli intellektuaali ja grunge* 90

Tony Judt *Milline ajastu lõppes Euroopas 1989. aastal?* 94

Wolf Lepenies *Edasi valgustuse teel* 104

Steven Sampson *Ida-Euroopa kollaboratsioon antropoloogias* 112

Inta Soms *Jacques Derrida Moskvast (ära süüa-sinna)* 119

Tiit Hennoste *Hüpped modernismi poole: 15. loeng* 128

Dixi

Aleksandr Skidan *Vene teisest* 136

Kujundus: Jüri Kaarma

Fotod: Tõnu Tormis

Esikaanel: Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI (44 fotot. 1984-1994), nr 18. New-York.

Elav ajalugu

Lembe Hiedel *Loomingu Raamatukogu alaeast* 138

Uno Laht *Kui peitesõnad, siis ka peitekirjandus* 149

Meie intervjuu

Vestlus Ea Janseniga 153

Vaatenurk

Toomas Kall *Mis oleks, kui Oravat ei oleks?* 163

Emil Tode *Sõnadest ja asjadest* 165

Paul-Eerik Rummo *Luuletaja Albert Trapeež* 169

Merle Pajula *Kas kurva kodu on ilus?* 171

Anna Haavaja *Naised saunas rääkisid...* 172

Kaleidoskoop

Milan Kundera *Mitmekesisuse kosmopolitism* 173

Foorum

Andres Herkel 175

Marju Lauristin 176

Paul-Eerik Rummo 179

Lauri Vahtre 182

Rein Veidemann 183

Toomas Haug 186

Ajaloo lõpud

Perry Anderson *Ajaloo lõpud* 187

Tagakaanel: Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI (44 fotot. 1984-1994), nr 22. Vancouver.

WYSTAN HUGH AUDEN

(1907 – 1973)

Tänuavaldus

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Murdeas tundus mul nii,
et nõmmed ja metsad on pühad,
madal näis inimkond siis.

Kui sidus luulekirg mind,
siis Thomase, Frosti ja Hardy
jalge ees istusin ma.

Armudes muutus mu meel,
nüüd Üks oli vähemalt kallis:
Yeats oli toeks mul ja Graves.

Siis aga ootamatult
kõik majandus varises kokku:
Brecht andis mulle siis nõu.

Nähes, mis kuritöid koos
on Hitler ja Stalin teind, pöördus
Jumala poole mu meel.

Värdjaiks miks pidasin neid?
Hull Kierkegaard, Williams ja Lewis
usuni juhtisid mu.

Küpsetes aastates nüüd,
kesk lopsakat maastikku käies,
loodus mind kütkestab taas.

Kes mind nüüd õpetaks veel?
Horatius, kes kõikidest meistreist
töökaim ja osavaim, ning

Goethe, kes kividest eal
ei tüdind ning arvas, et Newton
teaduse eksi on viind.

Tänuga meeles teid pean:
mul teieta valminud poleks
ka kõige kehvemgi värss.

1973

BERTOLT BRECHT

Saksa keelest tõlkinud Debora Vaarandi

Jumala õhtulaul

Kui õhtu sinine tuul Taevaisa äratav, näeb ta
taevast pea kohal kahvatavat ja ta tunneb sellest rõõmu.
Otsekohe kosutab ta kõrvu suur kosmiline koraal,
mida ta andunult kuulama jääb:

Üleujutatud metsade kisa, uppumise äärel on need.
Vanade pleekinud puumajade ähkimine, juba liiga raske
on neil mööbli ja inimeste koorem.
Kurnatud põldude kuiv kõha, neilt on riisunud nende ramm.
Gigantne soolikakorin, millega viimane mammut lõpetas
oma karmi ja õndsa maise oleluse.
Suurmeeste emade hirmunud palved.
Valge Himaalaja gletšerimõirged, millega ta end
oma jäises üksinduses lõbustab.
Ja Bert Brechti piin, kellel halvasti läheb.

Ja samal ajal: vete pöörased laulud üles,
metsadesse tungides.

Magavate inimeste tasane hingamine
vanade kambrite hällis.

Suurmeeste suured mõtted.

Ja Bert Brechti imetoredad laulud, Brechti,
kellel halvasti läheb.

Minu emale

Kui ta nüüd lõpnud oli, pandi ta mulda.
Kasvasid lilled, liblikaid lendles seal...
Tema, nii kerge, vaevalt küll vajutas mulda.
Kui palju valu läks vaja, kuni nii kergeks ta sai!

Laul ühest armsamast

Ma tean, mu armsam: metsiku elu tõttu nüüd langevad juuksed mul peast ja pean lamama kividel. Te näete mind joomas odavaid viinu ja paljalt käin ma tuule käes.

Aga oli kord aeg, mu armsam, kui olin puhas.

Mul oli naine, tugevam kui mina, nõnda kui rohi on tugevam sõnnist: ikka jälle ajab end püsti.

Ta nägi, et olen kuri, ja ta armastas mind.

Ta ei küsinud, kuhu viib see tee, mis talle antud, ja võibolla viis see allamäge. Kui ta mulle oma ihu andis, ütles ta: see on kõik. Ja see sai minu ihuks.

Nüüd pole teda enam kuskil, ta kadus nagu pilv, mis maha sadanud, ma jätsin ta, ja ta läks allamäge, sest see oli tema tee.

Aga öösiti, kui näete mind joomas, näen ma tema nägu tuule käes, kahvatut, tugevat ja minu poole pööratud, ja ma kummardun tuule ees.

Muusad

Kui raudroosk neid peksab
laulavad nad valjemini.
Silm sinine vahivad nad talle
lipitsedes otsa.
Tagumik võpatab valust
häbedus himust.

Epistel enesetapu kohta

Ennast tappa
on tühine asi.
Selle üle võib oma pesunaisega lobiseda.
Sõbraga poolt või vastu vaagida.
Vältida tuleks
teatud ahvatlevat paatost.
Kuigi ka see pole tingimata mingi dogma.

Aga parem paistab mulle siiski
väike pettus, nagu harilikult tavaks:
Ollakse tüdinud pesu vahetamast, või veel parem –
naine on truudust murdnud.
(See mõjub neile, kes niisugusel puhul imestavad,
ja see pole eriti suurejooneline.)
Igal juhul
ei tohi jätta muljet,
et oldi endast
liiga heal arvamisel.

Järelpõlvedele

Ma tunnistan teile: minul
pole mingit lootust.
Väljapääsust räägivad pimedad.
Mina näen.
Kui kõik illusioonid on otsas,
istub viimase kaaslasena
mittemiski meie vastas.

JARKKO LAINE ✓

Tulu ja Poli lään on punased
Soome keelest tõlkinud Kajar Pruul

Jaapani dlaakon on pulustatud.
Ameelika almetud impelialistid on võidetud.
Võib lahumeeli istuda kõnnitee selvale
ja pöölata kuuel punase voodli väljapoole,
see on silmale ilus

meelele hea
levolutsiooni pipal ja sool.
Mina istun oma toas ja kiljutan:
Onu Sam, kellele nüüd määlid kaela oma dollaleid?
Klemlü levisionistid, kuidas on nüüd lood
Uklaina nisusaakidega?
Jaapani keisellikud pedelastid,
kellelele nüüd palseldate oma tlansistoleid?

Minu luuletus tlükitakse Tulu Sõnumites
aga mulle ei maksta lahaga,
saan punase losetilindi,
punase losetilindi ja telaslisti.

Lay Challes sai baktelitelte peksa
& on tumm
(tema pimedus oli põhjustatud valenootidest)
laadiost kostab kaunis
malss
"Tulu ja Poli lään on punased"
mu mälu veab mind alt
Palkinsoni töbi teeb luuletamise tülükaks
ja pälis asjatu on püüda end lohistada
kvaltali kaugusele
diskoteeki
– seal neil käib üks tvist ja lumba läbi öö
almas
kallis
ma ei jaksa isegi kiluda
mu alm veel kold vedeldajat nuusutada
mon amoul

1967

NELI LADINA – AMEERIKA LUULETAJAT

Hispaania keelest tõlkinud Jüri Talvet

GABRIELA MISTRAL

Nii tahab Jumal

I

Muundub maa siis võõrasemaks,
kui mu hinge sa müüma hakkad.

Meeleheite külmavärin
läbi lainete vahkab.

Kogu maailm kaunimaks sai,
kui lasksid mul liitlaseks saada;

kui me astelpõõsa varjus
jäime ühtäkki vakka

ja arm nagu astelpõõsas
lõhnana meisse kasvas!

Ent maa sigitab vaid siuge,
kui mu hinge sa müüma hakkad;

murrann oma hüljatud põlved,
mis poega eal ei saa kanda.

Kristus mu südames hääbub
ja mu ukaselävel varmalt

käe vaesel kerjusel murrab,
väeti ajab tuulte valda!

II

Suudlus, mis annad sa huulilt,
minu kõrvu peagi laastab,

sest et sügavaist grottidest
su hääl kajana mulle vastab.

Teede ja radade tolm

su jalaaste lõhna valvab;

hirvena nuhkides seda

su järele märke kargan...

Naist, keda sa armastad,
pilved maalivad minu majja.
Vargana suudlema mine
mulda, mida põu tal varjab,
sest kui ta poole pöörad näo,
minu pisarais nägu sind vaatab.

III

Jumal sulle päikest ei luba,
kui ei tule sa minuga kaasa;
Jumal juua sul ei luba,
kui minu värin veest ei vasta;
ei luba, et uinuksid mujal,
kui vaid minu juukseparmas.

IV

Kui sa lähed, mu hinge lõhud
teesamblalgi, mida tallad;
sind närivad janu ja nälg
olgu mägedes, olgu lauskmaal,
ja õhtute veri, kus tahes
sa rändad, mu haavust vahkab.

Ja ma nõrgun sinu keelest,
kui teist naist võid hüüda tahta,
ja su kurku soolvee kombel
oskan kibedana kasta;
kas vihkad, ihkad või laulad –
vaid mina saan põhjust anda!

V

Kui sa lähed ja sured kaugel,
mulla all hoiad kümme aastat
oma nõgusat pihku, seks et
mu valupisaraid kanda,
tundes judisemas ise
oma vaevas ihutaaka –
kuni mu luude varisev tolm
su näo matab enda alla!

(Kogust *Desolación*, 1922)

Soome tšempion

Sa lebad, Soome tšempion,
oma viimse Staadioni säras,
punerdav tepitud haavust,
nagu faasan oma elus ja surmas,
omaenda elava vere piinatud lehter.

Sa langesid oma lapsepõlve lumme,
sinavate rividena ja graniitsete peeglitena,
öeldes "ei!" nõnda Põhja kui Ida poole;
"ei!", mis pigistab lumehangi,
teeb teemanttugevaiks suusad
ja metsseana tee paneb kinni tankil...
Ujuja, pallur, jooksja,
põletatagu sinu nimi ja kutsutagu sind "Soomeks".
Õnnistatud olgu sinu viimne jooksurada,
keskpäev, mille võitis sinu keha,
ja südaöpäike, mis ime sulle kinkis.

Sissetungijale keelasid sa sõõmu oma järvist,
oma teed ja põhjapõdravilla,
oma koduläve, kruusaraandi,
Kristuse Neitsite vikerkaare,
oma laste ristitud lauba.

Sind silmitsevad sinu viissada järve,
mis kordamööda on läbi katsunud sinu ihu.
End upitab nägema sind jahmunud morsk,
nagu siis kui hõiskasid võidetud Maratoni,
ja kaks põhjapõtra sinu poole heidavad hingeõhuauru
kui kaht vormuvat-lagunevat siugu...

Seks et su peale ei uluks, et sind ei tantsitaks ega narriks
täna öösel hullunud tatarlased,
kelle saapad suitsevad lumest ja ülekohtust,
meie, naised, kanname sind nagu poega,
üles tõstame sinu kõhetu keha
ja su põletame sinu Põhja mändide lõkkes.

Ei nuta emad, ei lapsed,
ei jää Makabeusena kuivetus Soomes,
mis eritab verehigi
ja lubab imeda verepiima, ent ei pisaraid nuta;
ja ei nuta meiegi, õhutame
vaid sinu tuleriida servi ja südant.

Tuleriit on kõrge otsekui oht ja põleb
suitsuta ja tuhata jorjenite ja fuksiate keskel,
sellal kui mõiratab tankide põrgu,
kõliseb sinu metalne piir
ja lennukid kukuvad, vääneldes häbist...
Veel kaunimalt hüppad nüüd,
Soome tšempion, kui kõigil oma staadionidel.
Sa üles tõused ja tuulevaltsil lased
oma verd õhutada, kuivatada.
Sa läbid taeva, naerad ja nutad,
kallistades Juudas Makabeust!

(Kogust *Lagar*, 1954)

PABLO NERUDA **Üksildane härrasmees**

Noored homod ja lembelised neiud
ja pikad lesknaised unetusejampsipiinus
ja kolmekümne tunni eest käima peale saanud
noored proudad
ja kähedad kassid, kes longivad mu aia varjus,

piiravad minu üksildast asu
otsekui võbelev-ihar austrikee,
otsekui mu hinge vastu tõusnud vaenuvägi,
otsekui öörõivais salasepitsejad,
kes käsu korras vahetavad pikki tihkeid suudlusi.

Kiirgav suvi juhib armunute
ühetaolisi nukrameelseid sõjasalku,
mis koosnevad paksudest ja kõhnadest,
rõõmsaist ja kurbadest paarikestest:
elegantsete kookospalmide all, ookeani ja kuu veerel
toimub pükste ja seelikute lakkamatu elu,
siidsukad silitusest sahisavad
ja naiserinnad säravad kui silmad.
Pärast kõike muud ja nädalapikkust igavlemist
ja öösel sängis loetud romaane
on väikeametnik lõplikult õnge võtnud oma naabritari
ja viib tolle vaatama armetut filmi,
kus kangelasteks on varsad ja kirglikud printsid,
ning silitab tolle jalgade külluslikke sulneid udemeid
oma palavniiskete sigaretisuitsuste sõrmedega.
Võrgutaja õhtud ja abikaasade ööd
ühinevad otsekui kaks lina mu kirstul,
nagu ka pärastlõunatunnid, mil noored tudengipoisid
ja noored tudengiplikad ja preestrid masturbeerivad
ja loomad ameleavad avalikult
ja onupojad vallatlevad veidralt täditütardega
ja arstid vahivad raevukalt noore naispatsiendi meest
ja hommikutunnid, mil õppejõud otsekui möödaminnes
täidab oma abikaasakohust ja sööb hommikust
ja, veel enamgi, armukesed, kes armastavad tõesti,
tõeliselt
pikkadel kõrgetel vooditel, mis on nagu laevad –
kindla peale piirama mind igavesti
jääb see hiiglamets oma tihnikuga,
oma suurte lilledega, mis on kui suud ja hambad,
ja mustade juurtega, mis on kui küüned ja kingad.

(Kogust *Residencia en la tierra*, 1933)

JORGE LUIS BORGES

Pagulane

Keegi rändab mööda Ithaka radu
ega meenuta oma kuningat, kes Troojasse läks
aastate eest juba;
keegi mõtleb päritud maadest
ja uuest adrast ja pojast
ja õnnelikki on vahest.
Maakera äärel mina, Ulysses,
laskusin Hadese majja
ja nägin varjuna teebalast Teiresiast,
kes lahutas madudest armastuse,
ja Heraklest,
kes aasal lõvide varje surmab
ja samas on ka Olümposel.
Keegi rändab täna mööda Boliiviat ja Tšiilit
ja õnnelikki on vahest või ei.
Kes laseks mul tema olla.

(1977)

CÉSAR VALLEJO

Sel hetkel kui tennisist

Sel hetkel kui tennisist
suurejooneliselt
lendu saadab palli, valdab teda
täisloomalik süütus;
sel hetkel kui filosoof avastab uue tõe,
on ta täiuslik loom ise.
Anatole France väitis, et
usklik tundmus
on inimkeha erilise, senitundmata
organi
funktsioon. Nõnda siis võib öelda samuti,
et mingil kindlal hetkel, kui too organ
oivaliselt toimib,
täidab usklikku nii puhas õelus,
et pidada võiks teda suisa taimeks.
Oh hing! Oh mõte! Oh Marx! Oh
Feuerbach!

Pinge ja kõrgus

Eks kirjutaks, kuid vaht vaid tuleb suust;
eks ütleks mõndagi, kuid keelt seob taba;
mis öeldud arv ei oleks summa muust;
mis sõnapüramiidil puuduks naba.

Eks kirjutaks, kuid olen puumaluust;
pärg lummab, kuid eks sibulat ma kaba.
Mis öeldud sõnast ei saaks udutuust;
mis jumal pojaga ei oleks kasvus vaba.

Noh, sestap läki rohtu nosima
ja nutuihu, oigeviljapala,
me nukrat hinge säilistatuna.

Noh läki! Läki! Haav mus tõstab hala.
Noh läki – joodud jook eks klaasi vala –,
ronk, et su emaronka eostada.

(Kogust *Poemas humanos*, 1939)

JÜRI TALVET

Neli suurt ladinaameerika luuletajat

Kes on meil, seda enam praegusel luuleleigel ajal, küllap unustatud.

Esimese ladinaameeriklasena Teise ilmasõja lõpuaastal Nobeli kirjandusauhinna saanud tšiilitar **Gabriela Mistralist** (1889–1957) leidub paar luuleteksti Ain Kaalepi "Peegelmaastike" 2. köites (Tallinn, 1980). Need kuuluvad aga juba poetessi loomingu "rahenenud" perioodi. Nagu paljudel luuletajatel sisaldub Mistralil eriomane filosoofiline intensiivsus tegelikult just loomingu alguses. Esikkogus *Desolación* ("Hüljatus", 1922) on rida Mistrali kuulsaimaid luuletusi, nende seas "Nii tahab Jumal" (*Dios lo quiere*). Taustaks on 18aastaselt läbielatud traagiline armastus, mis aga luuletuses kasvab armastuskire metafüüsilis-traagiliseks läbitundmiseks Jumala ja elukõiksuse seostes. Kirg ei tundu nii "pime" ega egoistlik, kui seda juhib olemuse sügavusest soov ühineda viljastumise kaudu elukõiksusega, Jumala endaga, võtta osa loovuse ürgaktist. Füüsiline pojast ilmajätmine tähendab ka vaimsest Kristusest ilmajätmist. Muidugi ei ole konkreetne armastatud noormees (kes noore õpetajanna Lucila Godoy *alias* Gabriela Mistrali hülgas ja seejärel peagi endalt elu võttis) "süüdi", ent ometi on Jumala ees süüdi armastuse ostjad-müüjad, kes läbi aegade on püüdnud tühistada Kristust, Inimese ja Elukõiksuse vahendajat.

Teises siin tõlgitud luuletuses "Soome tšempion" (hilisest kogust *Lagar* - "Surutõrs", 1954) võiks üllatada kultuuriline intertekst, mis pärineb siitsamast põhjamaisest lähedusest. Kujund spordisangarist kasvab kujundiks Talvesõja sangarist Soomest - Piibli märterlike Makabeide kehatustes XX sajandi suurimatel tapatalgutel. Ka siin on üleminek kehalisest kõiksesse, rahvuslikust üldinimlikku, sest Soome tšempioni kanname märterluse tuleriidale "meie" - kõik maised, kellele läheb korda elu kui tervik ja jätkuvus.

Gabriela Mistrali kaasmaalane (ja koolis muide õpilane) **Pablo Neruda** (1904–1973), ühtlasi teine Nobeli kirjanduspreemia saanud tšiili luuletaja, peaks olema pisut tuttavam. Meie

nõukogude ajajärgul olnuks mõeldamatugi, et ei tõlgitaks-kirjastataks mõnda, kes on rahvusvahelise rahupreemia (1950) ja Lenini rahupreemia (1953) laureaat, oma maa kompartei liige jne. Nii ilmus juba Stalini surma-aastal väike valik Neruda luulet eesti keeles Johannes Semperi vahenduses ("Valik laulust" – peamiselt katked Neruda pea eeposemõõtmelisest "Üldisest laulust", 1950), millele järgnes, samuti Semperi tõlkes, juba märksa mahukam, enam-vähem kõiki tähtsamaid luulekogusid kattev valik "Kivid ja linnud" (Tallinn, 1968, 1977). Eesti keeles on ilmunud ka pärast Neruda surma tema mälestusraamat "Tunnistan, et olen elanud" (Tallinn, 1983).

Ent Neruda polnud ainult tollase sotsialismileeri lemmiklaulik. Ta on luuletaja, kes 20. sajandil pea kõige järjekindlamalt on truu olnud waltwhitmanlikule tellurismi – elu loomuliku ühtsuse – filosoofiale, seda (samuti waltwhitmanliku) ekspressionismiga sidudes, aga veel enamgi sürrealistlike metafooride ja ladinliku huumoriga võrtsitades. "Kividest ja lindudest" võib leida oivalistest metafooridest pärlendavaid luuletusi, kuid neid saaks ohtrasti lisakski tõlkida. Kuigi Neruda tehti sotsialismi "ametlikuks luuletajaks", oli "ametlikkus" tema loomusele ürgselt vastuvõetamatu. Seda paramatust nägi ta hästi ette juba oma loomingu alguspoolel, näiteks ka kogus "Viibimine maa peal" (*Residencia en la tierra*, 1933) ja siin sellest tõlgitud luuletuses "Üksildane härrasmees".

Peruulane **Cesár Vallejo** (1892–1938) Nobeli preemiat ei saanud, kuid on sellegipoolest jätnud oma asendamatu jälje maailmapoeesiasse. Nagu Neruda ja nagu kõik noored avangardistid sajandialguses (kes Pariisist läbi olid käinud) oli Vallejogi oma poliitilistelt tõekspidamistelt pahempoolne. (Tema ise muide elaski teadlikuma osa oma lühikesest elust ja suri Pariisis.) Ent erinevalt Nerudast ja paljudest teistest ei kiirustanud ta poliitilist usku oma luules otsesõnu deklareerima, vaid mõtiskles seal, alateadvuseni välja jõudes, neist algimpulssidest, millest ideoloogia, teadus, luule ja muu lähtuvad. Oletatavasti Vallejo seesuguse "nõrkuse" tõttu pidi Ain Kaalep omal ajal (1971) oma laitmatult tõlgitud-koostatud (ja Vallejo kaasmaalase Ricardo Mateo sama laitmatult eessõnastatud) valimikust välja jätta ühe filosoofiliselt kõige fundamentaalsema luuletuse "Sel hetkel kui tennisist" (postuumsest kogust "Inimlikud luuletused" - *Poemas humanos*, mis on ka tõlkevaliku pealkiri). Selle peale, et ka "üllast" inimõõtet (näiteks kommunismi vm) võiks mingis seoses käsitada loomse kirena, pole vist ükski filosoof tulnud. Teine siinne luuletus, sonett "Pinge ja kõrgus" (*Intensidad y altura*) on Ain Kaalepil küll tõlgitud (ja "Peegelmaastikes" korratud), ent tundub nii oivaline, et vääriks veel ühe (ja loodetavalt tulevikus veel mitme) versiooni abil esiletoomist-elustamist – nii luule kui ka elu naerva poetikana.

Argentiinlase **Jorge Luis Borges** (1899–1986) ebaladinaameerikalikult mitte maagilistelluurne, vaid pigem maagilis-intellektuaalne lühiproosa on nii kindel nähtus maailmakirjanduses, et saamata jäänud Nobeli preemia selle tähendust kuigivõrd ei kahanda. See on kõikjal laialt tuntud, ka eesti keeles tänu Ott Ojamaa kolmele tõlkeramatule (1972, 1976, 1987), kõik Loomingu Raamatukogus. Borges oli aga ka silmapaistev luuletaja. Tema reaalse ja kujutlusliku mütoloogia põimingute nukrast maagiast lasevad Ain Kaalepi tõlkenäited head aimu saada juba "Peegelmaastikes", loetagu näiteks luuletust "Raamatute valvur", mis pühastab-põlistab vaimumaailma maise kaduviku taustal. Ent Borgesel on veel teine, varjamatum kirg – mis tahes pühitsetusest välja langeda, olla korraks kaalutu, kuid see-eest vaba ja armastav eimiski end ehitavate ja lagundavate süsteemide painaval taustal.

MILAN KUNDERA

SUREMATUS

(Katkendeid romaanist)

Tšehhi keelest tõlkinud Leo Metsar

1

13. september 1811. Juba kolmandat nädalat on noor abielunaine Bettina, sündinud Brentano, koos oma mehe, luuletaja Achim von Arnimiga korteris abielupaar Goethe pool Weimaris. Bettina on kahekümne kuue aastane, Arnim kolmekümnene, Goethe naisel Christianel on aastaid nelikümmend üheksa; Goethe on kuuskümmend kaks aastat vana ja tal pole enam ühtki hammast. Arnim armastab oma noort naist, Christiane armastab oma vana isandat ja Bettina ei lakka isegi pärast pulmi Goethega flirtimast. Tolle päeva hommikupoolikul jääb Goethe koju ja Christiane läheb koos noorpaariga näitusele (selle on korraldanud nende perekonnasõber õuenõunik Mayer), kus on maalid, mille kohta Goethe on öelnud kiidusõnu. Proua Christiane ei saa maalidest aru, kuid ta mäletab, mida on neist Goethe rääkinud, nii et ta võib nüüd mugavalt esitada tema seisukohti enda omadena. Arnim kuulab Christiane tugevat häält ja näeb prille Bettina ninal. Need prillid hüplevad iga kord, kui Bettina (küüliku kombel) nina kirtsutab. Ja Arnim teab hästi, mida see tähendab: Bettina on sisemiselt raevunud. Nagu aimaks ta äikest atmosfääris, tähelepanematuult eemaldub ta kõrvalsaali.

Vaevalt on Arnim ära läinud, kui Bettina katkestab Christiane jutu: ei, tema pole Christianega nõus! Need maalid siin ei kõlba ju mitte kuhugi!

Ka Christiane on ärritatud, ja seda kahel põhjusel: ühelt poolt see noor patriitsitar, kuigi ta on abielus ja rase, ei häbene koketeerimast tema mehega, teiselt poolt vaidleb ta vastu Goethe seisukohtadele. Mida ta tahab? Olla esimene nende hulgas, kes võistlevad oma andumuses Goethele, ja ühtlasi ka esimene nende hulgas, kes tema vastu mässavad? Christiane on ärritatud mõlema mainitud põhjuse tõttu ning peale selle seepärast, et üks põhjus välistab loogiliselt teise. Seepärast kuulutab ta väga valjusti, et on võimatu kuulutada, et nii kuulsad maalid ei kõlba mitte kuhugi.

Mille peale Bettina reageerib: vähe sellest, et need maalid mitte kuhugi ei kõlba, kuid on vaja välja ütelda, et need maalid on naeruväärsed! Jah, need on naeruväärsed, ja ta esitab oma väite kinnitamiseks aina uusi ja uusi argumente.

Christiane kuulab ja teeb kindlaks, et ta üldsegi aru ei saa, mida see noor naine talle räägib. Mida rohkem Bettina ärritub, seda rohkem kasutab ta sõnu,

Romaani "Surematus" (*Nesmrtelnost*, 1990) eestikeelne tõlge ilmub kirjastuse "Monokkel" väljaandel k. a sügisel. Milan Kundera kohta vt pikemalt Vikerkaar 1992, nr 7.

mida ta on õppinud oma eakaaslastelt, kes on läbi käinud ülikoolide auditooriumidest, ja Christiane teab, et Bettina kasutab neid seepärast, et Christiane neist aru ei saa. Ta vahib Bettina nina, kus hüplevad prillid, ja talle tundub, et see arusaamatu jutt ja need prillid kuuluvad kokku. Tõepoolest, see oli tähelepanuväärne, et Bettinal olid ninal prillid! Kõik ju ometi teadsid, et Goethe mõistab hukka prillide kandmise avalikkuse ees kui maitsetuse ning ekstsentrilisuse! Kui Bettina sellest hoolimata neid kannab Weimaris, siis seda sellepärast, et ta tahab jultunult ning väljakutsuvalt näidata, et tema kuulub nooresse sugupõlve, just nende hulka, kes paistavad silma romantismi ja prillidega. Kuid meie teame, mida tahab inimene ütelda sellega, kui ta uhkelt ning demonstratiivselt teatab enda kuulumisest nooresse sugupõlve: ta tahab ütelda, et tema elab ka veel siis, kui need teised (Bettina juhtumil Christiane ja Goethe) lebavad juba ammugi naeruväärselt murumätta all.

Bettina räägib, ja mida edasi, seda erutumalt, ja korraga lendab Christiane käsi tema näo poole. Viimasel hetkel teadvustub Christianele, et pole viisakas anda kõrvakiilu kellelegi, kes on tema külaline. Christiane jahmub, nii et käsi libiseb ainult mööda Bettina laupa. Prillid kukuvad maha ja purunevad. Teised näitusekülastajad pöörduvad vaatama, tarduvad kimbatuses paigale; kõrvaltoast jookseb kohale vaene Arnim, ja kuna ta ei tea, mida oleks kõige targem teha, siis ta kükitab maha ja hakkab klaasikilde korjama, nagu tahaks ta need kokku liimida.

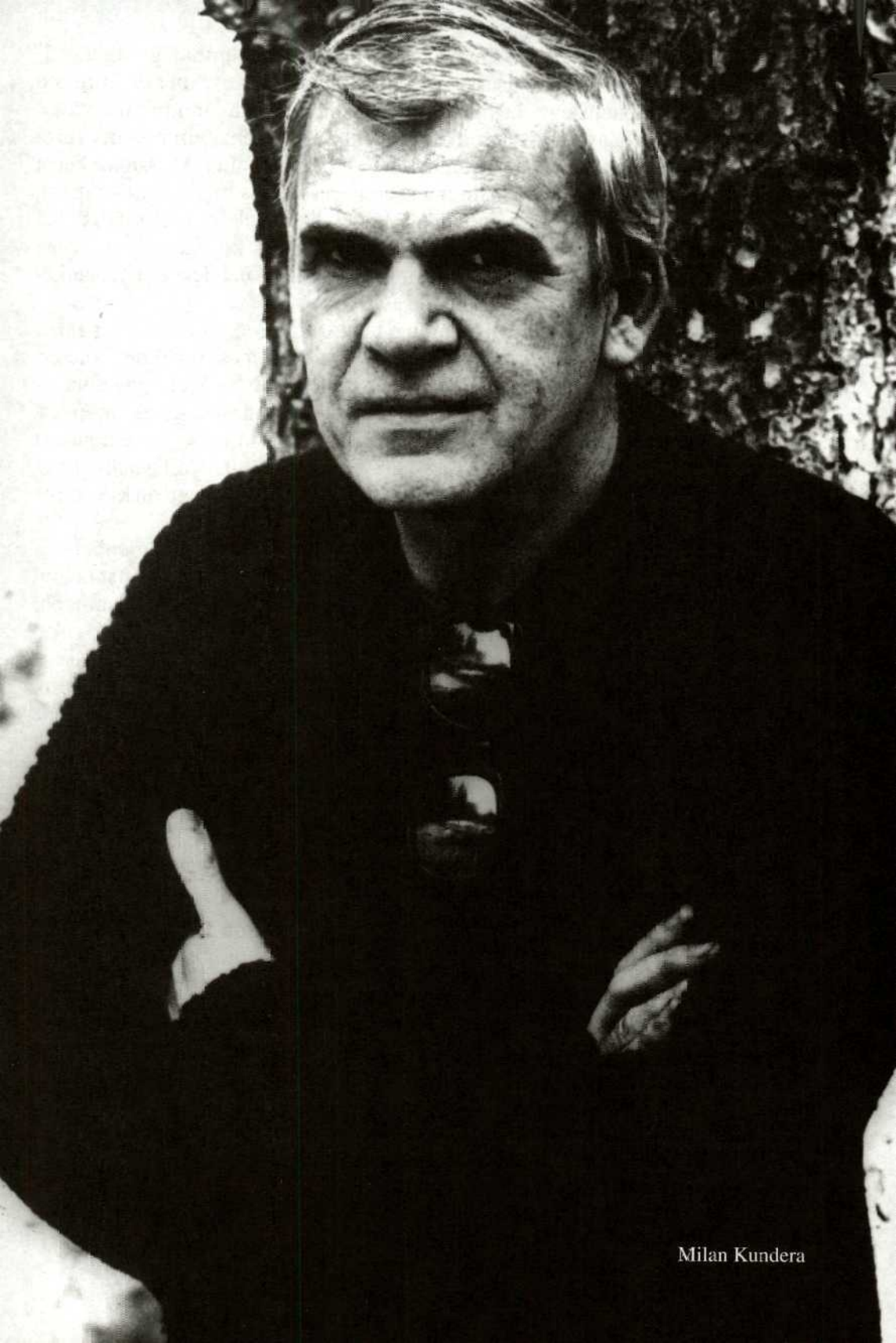
Mitu tundi ootavad kõik pinevalt Goethe kohtuotsust. Keda see tabab, kui ta kõigest teada saab?

Goethe asub Christiane poolele ja keelab noorele abielupaarile igaveseks sisenemast oma majja.

Kui puruneb joogiklaas, tähendab see õnne. Kui puruneb peegel, siis võite seitse aastat aina õnnetusi oodata. Kui aga purunevad prillid? See tähendab sõda. Bettina kuulutab Weimaris kõikides salongides, et see "lihav verivorst läks hulluks ja hammustas teda". Ütlus käib suust suhu ja kogu Weimar naerab, nii et vats vabiseb. See surematu ütlus, see surematu naer kõlavad meie päevadeni.

2

Surematuse. Goethe ei kartnud seda sõna. Oma raamatus "*Luule ja tööde*" kirjutab ta eesriidest, mida ta ahnelt vahtis Leipzigi uues teatris, kui ta oli üheksateistkümnenda aastane. Sellel oli kujutatud kauguses asuv (tsiteerin Goethe) "der Tempel des Ruhmes", kuulsuse tempel, ja selle ümber kõikide aegade kõige suuremad näitekirjanikud. Tühjast keskmest nende vahel, ilma neile tähelepanu pööramata, läks "keegi mees, seljas kerge mantel, otse tolle templi poole; teda võis näha selja tagant ja temas polnud mitte midagi erilist. See pidi olema Shakespeare, kes aga ilma eelkäijateta ja eeskujudest hoolimata sammus omal jõul surematuse poole".

Milan Kundera

Surematusel, millest räägib Goethe, pole muidugi mitte midagi ühist religioosse usuga hinge surematusesse. Tegemist on teistsuguse, nende inimeste täiesti maise surematusega, kes jäävad pärast oma surma järeltulijate mällu. Iga inimene võib saavutada suurema või väiksema, lühema või pikema surematuse ja juba noorusest peale oma mõtetes sellega tegelda. Moraavia ühest külavanemast – poisikesena käisin ma sageli seal kandis matkamas – räägiti, et tal oli kodus lahtine sark ja õnnelikkudel hetkedel, kui ta tundis end erakordselt rahulolevana iseendaga, heitis ta kirstu ja kujutles endale oma matust. Oma elus ei tundnud ta mitte midagi kaunimat nendest unistushetkedest sargas: ta viibis seal oma surematuses.

Mis puutub surematusesse, siis muidugi ei ole inimesed võrdsed. Me peame eristama niinimetatud *väikest surematust*, mälestust inimesest nende mõtetes, kes teda tundsid (see oli seesama surematust, millest unistas Moraavia külavanem), ja *suurt surematust*, mis tähendab mälestust inimesest nende mõtetes, kes teda isiklikult ei tundnud. On eluteid, mis seavad inimese kohe algusest peale silm silma vastu sellise suure surematusega, ebakindlalt küll, vähe sellest, isegi ebatõenäoliselt, kuid siiski vaieldamatult võimalikuna: need on kunstnike ja riigimeeste eluteed.

Meie aja Euroopa riigimeestest on François Mitterrand see, kes tõenäoliselt oli kõige rohkem surematuse mõttega tegelnud: meenutagem unustamatut tseremooniat, mis järgnes tema presidendiks valimisele 1981. aastal. Panthéoni väljakut täitis vaimustunud rahvahulk ja tema eemaldus sellest: ta läks üksi üles laiadest trepiastmetest (täiesti samamoodi nagu läks Shakespeare kuulsuse templi poole eesriidel, millest Goethe on kirjutanud) ja tal oli käes kolm pikavarrelist roosi. Siis kadus ta inimeste silmist ja oli juba ihuüksi kuuekümnenda suure surnu hauakivi keskel, tema mõtlikku üksindust jälgisid ainult kaamerasilm, filmijate staap ja mitu miljonit prantslast, kes vahtisid ainiti televiisoriekraani, kust kõlas mürisevalt Beethoveni "Üheksas". Ta asetaski need roosid üksteise järel kolme surnu hauale, mis ta teiste hulgast oli välja valinud. Ta oli nagu maamõõtja, kes pistab kolm roosi nagu kolm kepikest igaviku ääretusse ehitusplatsi, et nõnda piiritleda kolmnurka, mille keskkoha tuleb tema palee püstitada.

Valéry Giscard d'Estaing, kes oli presidendiks enne teda, kutsus aastal 1974 oma sentimentaalsele hommikueinele Elysée paleesse prügivedajad. See oli sentimentaalse kodanlase žest, kes ihaldas lihtsate inimeste armastust ja tahtis neid uskuma panna, et tema on üks nende hulgast. Mitterrand polnud nii naiivne, et tahtnuks sarnaneda prügivedajatega (selline unistus ei saanud mitte ühelgi presidendil täide minna!), tema tahtis sarnaneda surnutega, mis on palju targem, sest surm ja surematust on nagu lahutamatu armastajapaar ja see, kelle nägu meie silmis sulab kokku surnute nägudega, on juba elusast peast surematu.

Ameerika president Jimmy Carter on mulle alati sümpaatne olnud, ent ma tundsin tema vastu peaaegu armastust, kui nägin teda televiisoriekraanil treeningülikonnas jooksmas koos kaastöötajate, treenerite ja turvameeste jõuguga;

korruga hakkas tal laup higist pärlendama, tema nägu kiskus krampi, kaasjooksjad kallutasid end tema ligi ja toetasid teda: tal oli väike südameatakk. Tervisejooks pidi saama sündmuseks, mis näitab rahvale, et president on igavesti noor. Seepärast olid kohale kutsutud filmimehed, ja see polnud nende süü, et tervisest pakatava atleedi asemel pidid nad meile näitama vananevat meest, keda tabas äpardus.

Inimene ihaldab surematu olla ja kaamera näitab meile ühel päeval suud, mis kurvaks grimassiks viltu kistud, nagu ainsat asja, mida me temast meeles peame, mis jääb meile temast järele nagu kogu tema elu parabool. Ta siseneb surematusse, mida me kutsume *naeruväärseks*. Tycho de Brahe oli suur astronoom, kuid tänapäeval teame meie temast ainult seda, et pidulikul õhtusöögil Praha keisri palees häbenes ta käimlasse minna, nii et tal lõhkes kusepõis ja ta läks ära naeruväärsete surematute hulka kui häbenemise ja kuse märter. Ta läks ära nende hulka samuti nagu Christiane Goethe, moondatud igaveseks ajaks raevukaks verivorstiks, kes hammustab. Mul ei ole kallimat romaanikirjanikku kui Robert Musil. Ta suri ühel hommikul, kui ta tõstis hantleid. Kui mina ise neid tõstan, siis jälgin ma ärevusega oma südamelööke ja tunnen surmahirmu, sest surra, hantel käes, samal kombel, nagu suri minu jumaldatud autor, see oleks nii uskumatu, nii pöörane, nii fantastiline epigoonlus, et see tagaks mulle silmapilkselt naeruväärse surematuse.

3

Kujutlegem, et juba keiser Rudolfi ajal oleksid eksisteerinud kaamerad (need, mis Carteri surematuks tegid) ja need oleksid filminud pidusöömingut keisrikojas, kus Tycho de Brahe niheles toolil, kahvatas, surus jalad risti ja ajas silmad pungi. Kui ta peale selle oleks veel teadnud, et teda vahib mitu miljonit inimest, siis oleks tema piin veelgi suuremaks muutunud ja naer, mis kajab vastu tema surematuse koridorides, kõlaks veelgi valjemalt. Inimesed nõuaksid kindlasti, et filmi kuulsast tähetargast, kes häbenes kusta, näidataks iga aasta vana-aastaõhtul, mil inimesed tahavad naerda ja neil pole selleks enamasti põhjust.

Mainitud kujutelm tekitas minus küsimuse: kas muutub surematuse iseloom kaamerate ajastul? Ma ei kõhkle vastusega: sisuliselt mitte, sest fotoobjektiiv oli siin juba ammu enne seda, kui ta leiutati; ta oli siin kui päriselt materialiseerumata substants. Ja kuigi ükski objektiiv inimesi ei sihtinud, käitusid nad juba nõnda, nagu neid pildistataks. Goethe ümber ei jooksnud iialgi mingit fotograafide jõuku, kuid tema ümber askeldasid fotograafide varjud, mis viskusid tema poole tuleviku sügavusest. Nii oli see näiteks kuulsa audientsi ajal Napoleoni juures. Tollal, oma vägevuse tipul, kutsus prantslaste keiser Erfurti konverentsile kõik Euroopa valitsejad, kes pidid väljendama nõusolekut võimu jagamisega tema ja venelaste keisri vahel.

Selles oli Napoleon ehtne prantslane, et rahulduse saamiseks ei piisanud talle sadade tuhandete inimeste surma saatmisest, vaid ta tahtis peale selle, et kirjanikud teda imetleksid. Ta küsis oma kultuurinõunikult, kes on kaasaegse Saksamaa kõige tähtsamad vaimsed autoriteedid, ja sai teada, et eeskätt on selleks keegi härra Goethe. Goethe! Napoleon laksas endale vastu laupa. "Noore Wertheri kannatuste" autor. Kui ta viibis Egiptuse sõjakäigul, märkas ta kord, et tema ohvitserid on hakanud seda raamatut lugema. Kuna ta ise teost tundis, siis ta vihastas kohutavalt. Ta tegi ohvitseridele peapesu, et nad loevad sellist sentimentaalset jama, ja keelas neil igaveseks ajaks selle romaani kättevõtmise. Ja mistahes romaani! Las loevad ajaloolisi teoseid, need on palju kasulikumad! Kuid sedapuhku tundis ta rahulolu, et ta teab, kes on Goethe, ja ta otsustas kirjaniku enda juurde kutsuda. Ta tegi seda suure rõõmuga, sest nõunik oli teda informeerinud, et Goethe on kuulus eeskätt kui näitekirjanik. Napoleon põlgas romaane, kuid teatrit ta tunnustas, sest see meenutas talle lahingut. Ja kuna ta ise oli üks suurimaid lahinguautoreid, ja peale selle veel ületamatu lavastaja, oli ta oma hingepõhjas veendunud, et ta on ühtlasi ka kõikide aegade suurim traagiline luuletaja, suurem kui Sophokles, suurem kui Shakespeare.

Kultuurinõunik oli kompetentne mees, ent siiski ajas ta sageli üht-teist segamini. Goethe tegeles küll palju teatriga, kuid tema kuulsusel oli sellega vähe ühist. Napoleoni nõunik sulatas ta ilmselt kokku Schilleriga. Sest Schiller oli tihedasti seotud Goethega, ja nõnda polnudki see lõppude lõpuks nii suur viga: teha mõlemast sõbrast üks luuletaja; on koguni võimalik, et nõunik tegutses täiesti teadlikult, pidades silmas kiiduväärset didaktilist kavatsust, kui ta lõi Napoleoni jaoks saksa klassitsismi sünteesi Friedrich Wolfgang Schilloethe näol.

Kui Goethe (ta ei aima, et ta on Schilloethe) sai kutse, taipas ta kohe, et peab selle vastu võtma. Tal puudus täpselt aasta kuuekümnest. Surm läheneb ja koos surmaga ka surematus (sest, nagu ma juba ütlesin, surm ja surematus moodustavad lahutamatu paari, kaunima kui Marx ja Engels, kui Romeo ja Julia, kaunima kui Laurel ja Hardy) ja Goethe ei võinud kergekäeliselt suhtuda sellesse, et teda kutsub audientsile surematu. Ja kuigi ta tollal oli väga haaratud oma tööst "*Värvide teooria*" kallal, mida ta pidas oma loometöö tipuks, hülgas ta oma kirjutuslaua ja sõitis Erfurti, kus toimuski 2. oktoobril 1808 surematu väejuhi unustamatu kohtumine surematu luuletajaga.

4

Ümbritsetuna fotograafide rahututest varjudest läheb Goethe laiast trepist üles. Teda saadab Napoleoni adjutant, juhib luuletaja järgmise trepi ja järgmiste koridoride kaudu suurde salongi, mille sügavuses ümmarguse laua ääres istub Napoleon ja võtab hommikueinet. Ümberringi askeldavad aina mundrites mehed ja esitavad talle mitmesuguseid raporteid, millele ta toitu mäludes

vastab. Alles mõne minuti pärast julgeb adjutant tema tähelepanu juhtida Goethele, kes seisab liikumatult pisut eemal. Napoleon silmitseb teda ja pistab oma parema käe vesti alla, nii et tema peopesa puudutab viimast vasemat ribi. (Omal ajal ta tegi nii, sest kannatas maovalude all, hiljem aga hakkas talle see žest meeldima ja ta võttis selle kasutusele, kui nägi enda ümber fotograafe.) Kiiresti neelab ta alla toidupala (pole hea end fotografeerida lasta, kui nägu on mälumise tõttu deformeerunud, sest ajalehtedes avaldatakse kahjurõõmsalt just selliseid fotosid!) ja ta ütleb valjusti, et kõik seda kuuleksid: "Voilà un homme! Näe, mees!"

See lühike lause, see on täpselt see, mida tänapäeval Prantsusmaal nimetatakse "une petite phrase". Poliitikud peavad pikki kõnesid, milles kordavad ilma häbita ikka üht ja sama, sest nad teavad, et on täiesti ükskõik, kas nad ennast kordavad või mitte, kuna lai avalikkus saab nangunii teada ainult nood paar sõna, mida ajakirjanikud nende kõnedest tsiteerivad. Et ajakirjanikele nende tööd kergemaks teha ja neid mõnevõrra suunata, pistavad poliitikud oma kõnedesse, mis pidevalt aina ühesugusemaks muutuvad, üks või kaks lühikest lauset, mida seni pole iialgi öeldud, mis juba iseenesest on nii ootamatu ning jahmatav, et see "lühike lause" saab hoobilt kuulsaks. Kogu poliitikakunst ei peitu tänapäeval *polise* juhtimises (*polis* juhib end ise oma tumeda ja kontrollimatu mehhanismi loogika abil), vaid "petites phrases" - väljamõeldises, mille järgi poliitikut tuntakse ja käsitatakse, antakse talle hääli avaliku arvamuse küsitlustel ja samuti ka valitakse või ei valita tulevastel valimistel. Goethe ei tunne veel terminit "petite phrase", kuid nagu me teame, asjad oma olemuselt eksisteerivad juba varem, enne kui nad materiaalselt teoks tehakse ja neile nimetus antakse. Goethe taipab, et see, mida parajasti just ütles Napoleon, oli silmapaistev "petite phrase", mis tuleb mõlemale suuresti kasuks. Ta on rahul ja astub sammu võrra Napoleoni lauale lähemale.

Te võite rääkida, mida tahate, luuletajate surematusest, kuid väejuhid on veel surematumad, nii on seda täie õigusega ka Napoleon, kes esitab küsimusi Goethele ja mitte vastupidi. "Kui vana te olete?" küsib temalt keiser. "Kuuskümmend aastat," vastab Goethe. "Selle ea kohta näete hea välja," ütleb Napoleon tunnustavalt (tema on kakskümmend aastat noorem) ja Goethe tunneb sellest rõõmu. Kui ta oli viiekümnene, oli ta kohutavalt paks, tal oli lott lõua all ja see oli talle ükskõik. Ent nii kuidas lisandus aastaid, seda sagedamini tuli talle pähe mõte surmast ja ta teadvustas endale, et ta võib viimati siirduda surematusesse näoutu vatsaga. Seepärast otsustas ta kaalust maha võtta ja saigi temast varasem sihvakas mees, kes, kuigi ta polnud enam ilus, võis vähemalt esile kutsuda mälestuse oma kunagisest ilust.

"Kas te olete abielus?" küsib Napoleon siira huviga. "Jah," vastab Goethe ja teeb seejuures tagasihoidliku kummarduse. "Kas teil lapsi on?" - "Üks poeg." Sel hetkel kallutab end Napoleoni ligi keegi kindral ja teeb talle teatavaks tähtsa uudise. Napoleon jääb mõttesse. Ta tõmbab käe vesti alt välja, torkab lihatüki kahvli otsa, pistab selle suhu (seda stseeni pole enam fotografeeritud) ja vastab toidupala mäludes. Alles natukese aja pärast meenub talle Goethe. Täis siirast

huvi esitab ta talle küsimuse: "Kas te olete abielus?" - "Jah," vastab Goethe ja teeb seejuures tagasihoidliku kummarduse. "Kas teil lapsi on?" - "Üks poeg," vastab Goethe. "Ja Karl August," tulistab Napoleon äkitselt Goethe valitseja, Weimari hertsogiriigi hertsogi nimega, ja tema toonist on ilmselt tunda, et ta toda meest ei armasta.

Goethe ei saa oma isandast halvasti rääkida, kuid samuti ei või ta vastu vaielda surematule, ja nõnda räägib ta ainult diplomaatliku põiklemisega, et Karl August on teinud palju teaduse ja kunsti heaks. Viide teadustele ja kunstile annab surematule väejuhile võimaluse jätta toidu mälumine sinnapaika. Ta tõuseb lauast, pistab oma käe vesti alla, teeb paar sammu luuletaja suunas ja hakkab tema ees teatrist rääkima. Sel hetkel lööb fotograafide nähtamatu salk mühisema, aparaadid hakkavad klõpsuma ja väejuht, kes oli viinud luuletaja kõrvale usalduslikuks vestluseks, peab häält kõrgendama, et kõik ruumis viibijad teda kuuleksid. Ta teeb Goethele ettepaneku, et too kirjutaks näidendi Erfurdi konverentsist, mis tagab viimaks ometi inimkonnale rahu ja õnne. "Teater," ütleb ta siis väga valjusti, "peaks saama rahvale kooliks!" (See on juba teine ilus "petite phrase", mis peaks ilmuma järgmisel päeval suure pealkirjana pikkade ajaleheartiklite kohal.) "Ja oleks suurepärane," lisab ta vaiksel häälel, "kui te selle näidendi pühendaksite keiser Aleksandrile!" (Sest see oligi Erfurdi konverentsi pidamise mõte! just seda oli Napoleonil vaja saavutada!) Siis õnnistab ta veel Schilloethet väikese loenguga kirjandusest; selle kestel katkestavad teda adjutantide raportid ja ta kaotab mõttelõnga. Et seda leida, kordab ta veel kaks korda, ilma seoseta ja ilma veendumuseta sõnu "teater – kool rahvale" ja siis (jah! viimaks ometi! juba on ta mõttelõnga leidnud!) mainib ta Voltaire'i "Caesari surma". Napoleoni arvates on see näiteks, kuidas draamakirjanik on jätnud kasutamata võimaluse rahvale õpetajaks saada. Ta oleks pidanud näidendis näitama, kuidas suur väejuht töötas inimkonna hüvanguks ja üksnes tema elueaks määratud lühike aeg ei võimaldanud tal oma kavatsusi teoks teha. Viimased sõnad kõlasid melanhoolselt ja väejuht vaatas luuletajale silma sisse: "Näe, suur teema teile!"

Ja siis häiritakse teda jällegi. Tупpa astuvad kõrged ohvitserid. Napoleon tõmbab käe vesti alt välja, istub laua taha, torkab lihatüki kahvli otsa ja kuulab seda mäludes raportit. Fotograafide varjud on toast kadunud. Goethe vaatab ringi. Silmitseb pilte seinal. Siis läheb ta adjutandi juurde, kes tõi ta siia, ja küsib tollelt, kas ta võib audientsi lõppenuks pidada. Adjutant noogutab. Napoleoni kahvel viib lihatüki suhu ja Goethe lahkub.

5

Bettina ema oli Maximiliane La Roche, naine, kellesse Goethe oli armunud, kui ta oli kakskümmend kolm aastat vana. Kui jätame arvesse võtmata paar vooruslikku suudlust, siis polnud see armastus füüsiline, vaid ehtsalt sentimentaalne ega jätnud endast mingeid tagajärgi juba seepärast, et Maximiliane ema

pani tütre õigeaegselt mehele rikkale itaalia kaupmehele Brentanole, kes niipea, kui nägi, et noor luuletaja kavatses jätkata flirtimist tema naisega, viskas Goethe oma majast välja ja keelas tal veel kunagi sinna ilmuda. Maximiliane sünnitas siis kaksteistkümmend last (see põrgulik itaalia isane tegi neid talle oma elu jooksul kaksikümmend!) ja ühele neist pani ema nimeks Elisabeth; see oli Bettina.

Goethe tõmbas Bettinat ligi tolle varasest noorusest peale. Ühelt poolt seepärast, et Goethe kogu Saksamaa silma all sammus kuulsuse templi poole, teiselt poolt seepärast, et ta oli teada saanud armastusest, mida luuletaja oli tundnud tema ema vastu. Bettina hakkas kirglikult tegelema tolle ammuse armastusega, seda võluvamaga, mida kaugem see oli (mu jumal, see oli toimunud kolmteist aastat enne tema sündimist!), ja pikkamisi oli Bettinas tekkinud tunne, et temal on suure luuletaja peale mingisugune salajane õigus, sest sõna metafoorilises mõttes (ja kes muu peaks siis võtma metafoore tõsiselt kui mitte luuletaja) pidas ta ennast Goethe tütreks.

On üldiselt teada, et meestel on paha kalduvus isakohustustest kõrvale hoiduda, jätta alimendid maksmata ja samuti ei tunnista nad end oma laste isaks. Nad ei taha aru saada, et armastuse aluseks on laps. Jah, iga armastuse aluseks on laps ja sellel pole üldse mingit tähtsust, kas ta oli eostatud ja sünnitatud. Armastuse algebras on laps kahe olevuse maagilise summa märkiks. Kui mees armastab naist, isegi ilma teda puudutamata, peab ta siiski arvesse võtma seda, et armastusest võib võrsuda vili ja tulla ilmale isegi kolmteist aastat pärast armunute viimast kohtumist. Midagi seesugust sisendas endale Bettina, enne kui ta lõpuks julges tulla Weimaris ja soovis Goethe jutule pääseda. See oli 1807. aasta kevadel. Bettina oli kahekümne kahe aastane (nagu Goethe, kui ta kurameeris tema emaga), kuid ta tundis end pidevalt laps olevat. See tunne kaitses teda salapäraselt, nagu oleks lapsepõlv talle kilbiks olnud.

Kanda enda ees kilbina lapsepõlve, see oli tema eluaegne kavalus. Kavalus, kuid ka loomus, sest juba lapsena oli ta harjunud last mängima. Ta oli alati väikselts armunud oma vanemasse venda, luuletaja Clemens Brentanosse, ja tundis tema süles istumisest suurt rõõmu. Juba tollal (ta oli neljateistkümnenaastane) oskas ta nautida seda kolmetähenduslikku olukorda, milles ta oli üheaegselt laps, õde ja armastust vajav naine. Kas võib last sülest ära ajada? Isegi Goethe ei hakka seda tegema.

Bettina istus talle sülle juba aastal 1807 nende esimesel kohtumispäeval, kui me võime uskuda seda, kuidas ta ise on kirjeldanud: tema istus algul Goethe vastas sohvall; luuletaja rääkis kombekohaselt kurval häälel hertsoginna Amaliast, kes oli mõne päeva eest surnud. Bettina ütles, et tema ei tea sellest mitte midagi. "Kuidas nii?" imestas Goethe. "Kas teid ei huvita elu Weimaris?" Bettina ütles: "Mind huvitab ainult teie." Goethe naeratas ja ütles noorele naisele tolle saatusliku lause: "Teie olete armastusväärne laps." Nagu Bettina kuulis sõna "laps", kaotas ta kartuse. Ta teatas, et tal on halb istuda, ja hüppas sohvalt püsti. "Võtke nõnda istet, et teil oleks hea," ütles Goethe ja Bettina lõi

käed talle kaela ümber ja istus talle sülle. Seal oli tal nii hea, et ta Goethe vastu liibunult jäi natukese aja pärast magama.

Raske ütelda, kas see asi juhtus tõesti nõnda või Bettina müstifitseerib, kui ta aga müstifitseerib, siis on see veel parem: ta reedab meile, millisena ta tahab ennast meile paista lasta, ja ta kirjeldab oma meetodit, kuidas meestele läheneda: lapse kombel oli ta häbematult siiras (kuulutas, et Weimari hetsoginna surmast pole tal sooja ega külma ja et tal on halb istuda sohval, kuigi seal enne teda olid tänulikult istunud kümned teised külalised), lapse kombel lõi ta Goethele käed ümber kaela ja istus talle sülle; ja mis on kõige tipuks: lapse kombel jäi ta seal magama!

Pole midagi kasulikumat, kui olla olemuselt laps: laps võib endale lubada, mida tahab, sest ta on süütu ja kogenematu; tema ei pea järgima seltskondlikke käitumisreegleid, sest tema pole veel astunud maailma, kus valitseb vorm; ta tohib oma tunnete voli anda arvestamata seda, kas see on sobiv või mitte. Inimesed, kes keeldusid Bettinas last nägemast, ütlesid tema kohta, et ta on ogar (kord ta pistis rõõmu pärast tantsima, kukkus ja lõi pea vastu lauanurka katki), kasvatomatu (seltskonnas istus ta tooli asemel põrandale) ja peamiselt katastroofiliselt ebaloomulik. Seevastu need, kes olid valims teda tajuma kui igavest last, olid võlutud tema spontaansast loomulikkusest.

Goethe oli lapsest heldinud. Vaimus meenutas ta oma noorust ja kinkis Bettinale ilusa sõrmuse. Oma päevikusse kirjutas ta selle õhtu kohta lühidalt: *Mamsel Brentano*.

6

Kui mitu korda kogu elu jooksul need kuulsad armastajad kohtusid, Goethe ja Bettina? Viimane sõitis Goethe poole veel sama 1807. aasta sügisel ja jäi Weimarisse kümneks päevaks. Siis nägi ta luuletajat alles kolme aasta pärast: ta sõitis kolmeks päevaks Tšehhi kuurorti Teplicesse, kus Goethe end parajasti sealsetel tervisvetel ravis; Goethe sealviibimisest polnud Bettinal aimugi. Ja aasta hiljem toimuski juba too saatuslik külaskäik Weimaris, kus kahe nädala pikkuse sealoleku järel Christiane tal prillid põrandale löi.

Ja kui mitu korda jäid nad tegelikult kahekesi, silm silma vastu? Kolm korda, neli korda, vaevalt rohkem. Mida vähem nad kohtusid, seda rohkem nad kirjutasid, või täpsemalt: seda rohkem kirjutas Goethele Bettina. Kirjutas talle viiskümmend kaks pikka kirja, milles ta Goethet sinatas ja rääkis ainult ning üksnes armastusest. Kuid peale sõnalaviini tegelikult seal mitte midagi muud ei olnudki ja me võime küsida, mispärast on nende armulugu nii kuulsaks saanud.

Vastus on niisugune: nii kuulsaks sai see seepärast, et seal juba algusest peale oli tegemist millegi muu kui armastusega.

Goethe hakkas seda varsti aimama. Esimest korda muutus ta rahutuks siis, kui Bettina talle reetis, et juba ammu enne oma esimest külaskäiku Weimaris

oli ta sõbrunenud Goethe vana emaga, kes elas Frankfurdis nagu Bettinagi. Bettina oli küsitlenud ema tema poja suhtes, ja emake, rõõmus ning meelitatud, oli Bettinale päevad otsa pajatanud kümneid mälestusi. Bettina arvas, et tema sõprus emaga avab talle ka Goethe maja ning südame. See arvestus polnud päris täpne. Emakese adoratiivne armastus tundus Goethele mõnevõrra koomiline (iialgi ei sõitnud ta Weimarist emale külla) ja ekstravagantse tütarlapse ning naiivse ema liidus haistis ta hädaohtu.

Kui Bettina jutustas luuletajale juhtumitest, mida ta oli vanaproua Goethelt teada saanud, elas Goethe ise läbi väga vastakaid tundeid. Esmalt tundis ta end loomulikult meelitatuna huvist, mida tema suhtes ilmutas noor tütarlaps. Tolle pajatused äratasid Goethes palju uinunud mälestusi, mis tegid talle rõõmu. Kuid varsti leidis nende hulgas ka anekdoote, mis olid kas väljamõeldised või milles ta esines nii naeruväärsena, et neid tuli pidada väljamõeldisteks. Peale selle omandas tema lapsepõlv ja noorus Bettina esituses teatud värvingu ning mõtte, mis polnud Goethele teretulnud. Mitte küll vahest seetõttu, et Bettina oleks tahtnud mälestusi Goethe lapsepõlvest tema vastu kuritarvitada, vaid pigem seepärast, et inimestele (igale inimesele, mitte ainult Goethele) on vastumeelne kuulda pajatust oma lapsepõlvest teistsuguses interpretatsioonis kui tema enda oma. Nii et Goethe tundis end ohustatuna: see tütarlaps, kes liigub romantilise voolu noorte intellektuaalide keskkonnas (nende vastu ei tundnud Goethe vähimatki sümpaatiat), on hädaohtlikult auahne ja peab ennast (enesestmõistetavalt) tulevaseks kirjanikuks. Ühel päeval oli Bettina talle avameelselt ütelnud: tema tahaks Goethe ema mälestuste põhjal raamatu kirjutada. Raamatu temast, Goethe! Sellel hetkel märkas luuletaja armastusavalduse taga sule ähvardavat agressiivsust ja ta muutus valvsaks.

Kuid just seepärast, et ta muutus Bettina suhtes valvsaks, tegi ta kõik, et olla neiule meeltnööda. Bettina oli liiga hädaohtlik, ja nõnda ei võinud Goethe endale lubada teda vaenlaseks teha; ta eelistas neidu pideva ning sõbraliku kontrolli all hoida. Kuid ühtlasi ta teadis, et ei tohi sõbralikkusega ka liiale minna, sest vähimgi žest, mida Bettina võinuks tõlgendada soosiva armastusavaldusena (ja tema oli valmis tõlgendama ka Goethe aevastust armastusavaldusena), oleks teinud neiu veelgi julgemaks.

Kord kirjutas Bettina talle: "Ära viska mu kirju tulle, ära rebi neid puruks; see solvaks sind, sest armastus, mis nendes on väljendatud, on sinuga seotud tugevasti, tõeliselt ja elavalt. Kuid ära näita neid mitte kellelegi. Hoia neid peidus nagu salajast ilu." Esmalt naeratas Goethe heatahtlikult kindluse üle, millega Bettina peab oma kirju iluks, kuid siis köitis teda lause: "Kuid ära näita neid mitte kellelegi!" Miks neiu talle seda ütleb? Kas siis Goethel oli vähimatki tahtmist neid kellelegi näidata? Imperatiiviga *ära näita!* reetis Bettina oma salasoovi *näita*. Goethe ei võinud kahelda selles, et kirjadel, mida ta aeg-ajalt Bettinale kirjutab, on ka teisi lugejaid, ja ta teadis, et ta on kaebealuse osas, kellele kohtunik on teatanud: kõike, mida te sellest hetkest peale ütlete, võidakse kasutada teie vastu.

Seepärast püüdis Goethe sõpruse ja tagasihoidlikkuse vahel hoolikalt välja mõõta keskteed: Bettina ekstaatilistele kirjadele vastas ta kirjutistega, mis olid ühtviisi sõbralikud ning ka tagasihoidlikud, ja neiupoolsele sinatamisele reageeris ta kaua teietamisega. Seni kui nad osutusid koosolevaks ühes linnas, oli Goethe tema vastu isalikult sõbralik, kutsus teda oma majja, kuid katsus alati nõnda seada, et neid nähti koos teiste inimeste juuresolekul.

Mis siis tegelikult nende vahel toimus?

Aastal 1809 kirjutas Bettina talle: "Mul on kindel tahe sind igavesti armastada." Lugege tähelepanelikult toda näiliselt banaalset lauset. Palju tähtsamad kui sõna "armastada" on siin sõnad "igavesti" ja "tahe".

Ma ei hakka teid enam rohkem üles kruvima. See, mis nende vahel toimus, polnud armastus. See oli surematus.

7

Aastal 1810, nende kolme päeva jooksul, mil mõlemad juhuslikult olid sattunud Teplicesse, tunnistas Bettina talle, et ta läheb varsti luuletaja Achim Arnimile mehele. Tõenäoliselt ütles Bettina seda talle teatud kimbatust tundes, sest ta polnud kindel, kas Goethe ei pea tema abielu selle armastuse reetmiseks, mida ta oli luuletajale kirglikult avaldanud. Ta ei tundnud küllaldaselt mehi, et suutnuks ette näha, millist vaikset rõõmu ta oma sõnumiga Goethele valmis-
tab.

Kohe pärast Bettina ärasõitu kirjutab ta Weimaris kirja Christianele ja selles leidub lõbus lause: "Mit Arnim ists wohl gewiss." Arnimiga on asi täiesti kindel. Samas kirjas ta rõõmustab, et Bettina oli sedapuhku "tõesti ilusam ja armsam kui muidu", ja meie aimame, mispärast neiu näis talle sellisena: ta oli kindel, et abikaasa olemasolu hakkab teda nüüdsest peale kaitsma Bettina ekstravagantsuste eest, mis oli teda seni takistanud, et hinnata neiu veetlust rõõmuga ning heas meeleolus.

Et me olukorrast aru saaksime, ei tohi me unustada üht tähtsat asja: Goethe oli oma varaseimast noorusest peale olnud võrgutaja; ajal, mil ta tutvus Bettinaga, oli tal selles vallas lakkamatult olnud kogemusi juba nelikümmend aastat; selle aja jooksul oli temas välja kujunenud võrgutusreaktsioonide ja -žestide mehhanism, mille ta vähimagi impulsi puhul liikuma pani. Kui ta seni oli pidanud Bettina ees alati hoidma end suure pingutusega vaos, siis nüüd, mil ta taipas, et "Arnimiga on asi kindel", ütles ta endale kergendustundega, et tema ettevaatlikkus on edaspidi asjatu.

Bettina tuli õhtul tema tuppa ja teeskles jällegi last. Ta pajatas millestki üsna ebaviisakast, ja sellal kui Goethe jäi oma tugitooli istuma, võttis Bettina istet põrandal tema vastas. Olles heas tujus ("Arnimiga on asi kindel"), kummardus Goethe tema ligi ja silitas tal põski, nagu me lastel silitame. Sel hetkel katkestas laps oma pajatuse ja tõstis tema poole silmad, mis olid täis naiselikku igatsust ning pretensioonikust. Goethe võttis neiu kätest kinni ja tõstis ta üles. Ärme

unustame toda stseeni: Goethe istus, Bettina seisis tema vastas ja aknasse vaatas loojuv päike. Neiu vaatas talle silma, tema vaatas neiule silma, võrgutusmasin oli käima pandud ja Goethe ei peatanud seda. Mõnevõrra sügavama häälega kui muidu ja lakkamatult neiule silma sisse vahtides palus Goethe tal oma rinnad paljastada. Bettina ei lausunud sõnagi ega teinud mitte midagi: ta läks näost punaseks. Goethe tõusis tugitoolist ja nõõpis ise tal kleidi rindade kohalt valla. Bettina vaatas luuletajale lakkamatult silmi ja ehapuna segunes tema nahal õhetusega, mis oli teda kastnud näost kõhuni. Goethe pani kae tema rindadele: "Kas mitte keegi pole veel sinu rindasid puudutanud?" küsis ta neiult. "Ei," vastas too. "Ja see on nii eriline, kui sa mind puudutad," ja lakkamatult vaatas Bettina talle silma sisse. Goethe ei võtnud kätt tema rindadelt, vahtis neiule samuti silma sisse ja heitis pika ning ihara pilgu selle tütarlapse häbi põhja, kelle rindasid polnud veel mitte keegi puudutanud.

Umbes nõnda on Bettina ise kirja pannud selle stseeni, millele suurima tõenäolisusega enam mitte midagi ei järgnenud ja mis särab nende armuloos pigem retooriliselt kui erootiliselt, nagu seksuaalse erutuse ainulaadne ning oivaline ehe.

8

Kui Bettina oli ära sõitnud, jäi neisse kauaks selle nõidusliku hetke jälg. Kirjas, mis järgnes nende kohtumisele, nimetas Goethe teda *allerliebste*, kõikidest kõige armsam. Kuid selle tõttu ei unustanud ta, milles seisneb asi, ja kohe järgmises kirjas teatab ta Bettinale, et hakkab mälestusi kirjutama, *Minu elust. Luule ja tõde*, ja et ta vajab Bettina abi: Goethe ema pole enam elavate kirjas ja mitte keegi teine ei suuda talle tema noorust meenutada. Kuid Bettina on kaua aega tema ema juures mööda saatnud: pangu kirja, mida vanaproua jutustas, ja saatku see talle.

Kas ta siis ei teadnud, et Bettina ise tahtis avaldada mälestusteraamatut Goethe lapsepõlvest? Et Bettina oli selles asjas juba pidanud läbirääkimisi kirjastajatega? Loomulikult teadis Goethe seda! Vean kihla, et Goethe palus Bettinalt teenet mitte seepärast, et ta seda vajas, vaid ainult seepärast, et Bettina ei saaks midagi tema kohta publitseerida. Nõrgestatuna nende viimase kohtumise lummusest ja ka kartusest, et abielu Arnimiga teda Goethest võõrutab, kuulas Bettina sõna. Goethel õnnestus ta kahjutuks teha, nagu tehakse kahjutuks viitsütikuga pomm.

Ja siis saabus Bettina septembris 1811 Weimarisse; saabus siia oma noore abikaasaga ja ta ise oli rase. Pole mitte midagi lõbusamat, kui kohtuda naisega, keda me oleme kartnud ja kes relvitustatuna ei aja meile enam hirmu nahka. Ainult et isegi rasedana, isegi abielunaisena, isegi ilma võimaluseta kirjutada raamatut Goethe noorusest ei tundnud Bettina end relvitustatuna ja ta ei kavatsenudki oma võitlusest loobuda. Te mõistate hästi: mitte võitlusest armastuse pärast; võitlusest surematuse pärast.

Et surematusele mõtles Goethe, seda võib tema olukorda silmas pidades eeldada. Kas aga on võimalik, et sellele mõtles ka noor tütarlaps Bettina ja nii noores eas? Loomulikult, et jah. Tema mõtles surematusele lapsepõlvest peale. Peale selle kuulus Bettina romantikute generatsiooni ja noid pimestas surm sellest hetkest peale, mil nad esimest korda ilmavalgust nägid. Novalis ei elanud kolmekümne aastasekski, ent sellest hoolimata, vaatamata oma noorusele, mitte kunagi ei inspireerinud teda miski rohkem kui surm, võlur surm, alkoholis poesiaks moondunud surm. Kõik elasid transtsendentsuses, ületasid iseennast, sirutasid käsi kaugusesse, kuni oma elude lõpuni ja kaugemale pärast surmaga, kaugemale olematusesse. Ja nagu ma olen juba ütelnud, kus on surm, seal on ka surematuse, tema kaasanna, ja romantikud sinatasid teda niisama loomulikult, nagu Bettina sinatas Goethet.

Ajavahemik aastail 1807 kuni 1811 oli kõige ilusamaks lõiguks Bettina elus. 1810. aastal külastas ta Viinis kutsumata külalisena Beethovenit. Ta sai tuttavaks äkitselt kahe surematu sakslasega, nii ilusa luuletaja kui ka inetu heliloojaga, ja ta flirtis mõlemaga. See kahekordne surematuse joovastas teda. Goethe oli juba vana (tollal peeti kuuekümne aasta vanust inimest raugaks) ja surmaks oivaliselt küps; Beethoven, kuigi ta oli alles neljakümnene, ei aimanudki, et ta sureb viis aastat Goethest varem. Bettina seisis nende vahel nagu õrn ingel kahe hiigelsuure musta hauakivi vahel. See oli nii ilus, et talle ei läinud üldsegi korda Goethe peaaegu hambutu suu. Hoopis vastuoksa, mida vanem ta oli, seda ligitõmbavam, sest mida lähemal oli surm, seda lähemal oli ka surematuse. Ainult surnud Goethe võis Bettinal kõvasti käest kinni võtta ja teda kuulsuse templi juurde viia. Mida lähemal oli Goethe surmale, seda vähem oli Bettina valmis temast loobuma.

Seepärast tolel fataalsel septembrikuul 1811. aastal, kuigi ta oli abielus ja rase, mängis ta last veelgi rohkem kui iganes varem, ta rääkis valjusti, võttis istet põrandal, laual, pesukapi serval, lühtril, ronis puu otsa, kõndis tantsiskledes, laulis, kui kõik ülejäänud olid tõsisest vestlusest kaasa kistud, tõi kuulda-vale tõsiseid lauseid, kui teised tahtsid laulda, ja katsus iga hinna eest jääda Goethega kahekesi. Kuid see õnnestus tal kahe nädala jooksul kõigest üks kord. Selle põhjal, kuidas ta sellest jutustab, toimus see ligikaudu nõnda:

Oli õhtu, nad istusid akna all Goethe toas. Bettina hakkas rääkima hingest ja siis tähtedest. Sel hetkel vaatas Goethe läbi akna taevaalaotusse ja näitas Bettinale suurt tähte. Kuid Bettina oli lühinägelik ega näinud mitte midagi. Goethe ulatas talle pikksilma: "Meil on õnne! See on Merkuur! Sellel sügisel on teda selgesti näha." Kuid Bettina tahtis rääkida armastajate tähtedest, mitte astronoomide tähtedest, seepärast, kui ta oli pannud pikksilma oma silma vastu, ei näinud ta meelega mitte midagi ja teatas, et see pikksilm on talle liiga nõrk. Goethe läks kannatlikult tugevamate klaasidega pikksilma tooma. Uuesti käis Goethe talle peale, et ta suruks pikksilma oma silma vastu, ja jällegi kuulutas Bettina, et ta mitte midagi ei näe. Mis andiski Goethele põhjust rääkida Merkuurist, Marsist, planeetidest, päikesest, Linnuteest. Goethe rääkis kaua, ja kui ta lõpetas, siis Bettina vabandas ja läks ise, omal tahtel, magama. Mõni

päev hiljem ta teataski näitusel, et kõik väljapandud pildid ei kõlba mitte kuhugi, ja Christiane löi ta prillid põrandale.

9

Purustatud prillide päeva, septembrikuu kolmeteistkümnendat päeva, elas Bettina läbi kui suurt lüüasaamist. Esmalt reageeris ta sellele sõjakalt, kuulutas kogu Weimaris, et teda hammustas raevune verivorst, kuid varsti ta taipas, et tema viha põhjustaks seda, et ta Goethega enam iialgi ei kohtu, mis muudaks tema suure armastuse selle suure surematu vastu unustamisele määratud tühi-seks episoodiks. Seepärast sundis ta head Arnimit, et too Goethele kirjutaks ja püüaks teda välja vabandada. Kuid kiri jäi vastuseta. Abielupaar lahkus Weimarist ja jaanuaris 1812 peatusid nad siin uuesti. Goethe ei võtnud neid vastu. 1816. aastal suri Christiane ja varsti pärast seda saatis Bettina Goethele pika kirja täis alandlikkust. Goethe ei reageerinud. Aastal 1821, niisiis kümme aastat pärast nende viimast kohtumist, sõitis Bettina Weimarisse ja laskis endast teatada Goethele, kes just tollel õhtul võttis vastu külalisi ja nõnda ei saanud ta takistada Bettina tulekut oma majja. Goethe ei rääkinud temaga ainsatki sõna. Veel sama aasta detsembris kirjutas Bettina talle. Mingit vastust ta ei saanud.

Aastal 1823 kavatsesid Frankfurdi raehärrad Goethele mälestussamba püstitada ja tellisid selle skulptor Rauchilt. Kui Bettina nägi kavandit, ei meeldinud see talle; ta taipas kohe, et saatust on talle pakkunud võimaluse, mida ta ei tohi käest lasta. Kuigi ta ei osanud joonistada, asus ta veel samal ööl tööle ja skitseeris oma sambaprojekti: Goethe istus antiikkangelase poosis; käes hoidis ta lüürat; tema põlvede vahel seisis Psychet kujutav tütarlaps; Goethe juuksed sarnanesid leekidega. Bettina saatis joonistuse Goethele ja juhtus midagi täiesti üllatavat: Goethe silma ilmus pisar! Ja nõnda kolmeteistkümmene aasta järel (see oli juunis 1824, Goethe oli seitsekümmend viis ja Bettina kolmkümmend üheksa aastat vana) võttis ta Bettina oma majas vastu, ja kuigi ta käitus jäigalt, andis ta siiski Bettinale mõista, et kõik on andestatud ja põlgliku vaikimise periood on nüüd neil seljataga.

Mulle tundub, et juhtumi selles faasis jõudsid mõlemad protagonistid olukorra külmalt selgenägeliku mõistmiseni: mõlemad teadsid, mida kumbki neist taotleb, ja kumbki teadis, et seda teab ka teine. Mälestussamba omapoolse joonisega tähistas Bettina esimest korda ühemõtteliselt seda, mis oli algusest peale mängus olnud: surematust. Bettina ei ütelnud seda sõna valjusti, ainult puudutas luuletajat tummalt, nii nagu siis, kui me puudutame pillikeelt ja see hiljem vaikselt ning pikalt heliseb. Goethe kuulis seda. Kõigepealt oli ta tobedalt meelitatud, ent pikkamööda (kui ta oli pisara ära pühkinud) hakkas ta Bettina sõnumi tõelist (ja vähem meeldivat) mõtet taipama: naine andis talle teada, et vana mäng jätkub; et tema alla ei anna; et see on tema, kes õmbleb Goethele selga kuulsuserüü, milles luuletajat näidatakse järeлтulevatele põlve-

dele; et selles ei saa teda mitte keegi takistada ja kõige vähem Goethe oma trotsliku vaikimisega. Luuletajale meenus uuesti, mida ta juba ammu teadis: Bettina on hädaohtlik ja seepärast on parem teda sõbraliku järelevalve all hoida.

Bettina teadis, et Goethe teab. See järeldeb nende järgmisest kohtumisest sama aasta sügisel; Bettina ise kirjeldab seda kirjas, mille saatis oma õetüttele: kohe pärast tervitust kirjutab Bettina, et Goethe "esma! hakkas riidlema, siis aga silitas mind jällegi sõnadega, et uuesti minu poolehoidu võita".

Kuidas me siis Goethest ei võiks aru saada! Ta tundis brutaalse pakilisusega, kuidas Bettina käib talle närvidele, ja ta sai iseenda peale vihaseks, et oli selle oivalise kolmeteistkümnne aasta pikkuse vaikimise katkestanud. Ta hakkas Bettinaga riidlema, nagu oleks ta tahtnud tolele ühekorraga ette heita kõike, mis tal iganes oli Bettina vastu hinge kuhjunud. Kuid äkitselt turgatas Goethele pähe: miks on ta avameelne? miks ütleb ta Bettinale seda, mida mõtleb? Tähtis on ometi üksnes see, mis tal kavas: neutraliseerida Bettina; rahustada ta maha; hoida teda järelevalve all.

Vähemalt kuus korda nende jutuajamise jooksul, jutustab Bettina edasi, läks Goethe mitmesugustel ettekäanetel kõrvaltuppa, kus jõi salamahti veini, mida Bettina tema hingeõhu põhjal ära tundis. Viimaks ta küsiski naeru saatel Goethelt, mispärast too salaja joomas käib, mille peale luuletaja solvus.

Huvitavam kui Goethe, kes käib kõrvaltoas napsitamas, tundub mulle Bettina: ta ei käitunud nii nagu teie või mina, sest meie oleksime Goethet lustakalt jälginud ja seejuures diskreetselt ning aupaklikult vaikinud. Ütelda talle, mida teised poleks kuuldavale toonud ("ma tunnen alkoholi lõhna sinu suust tulevat! miks sa jõid? ja miks salaja?"), oli Bettinal viis, kuidas jõuga Goethelt ära rebida tükk tema intiimsusest, kuidas temaga tihedasse kokkupuutesse sattuda. Tema agressiivses ebadiskreetsuses, millele ta alati pretendeeris, kui oli kasutusele võtnud oma lapsemaski, nägi Goethe korraga seda Bettinat, kelle kohta ta oli kolmeteistkümnne aasta eest langetanud otsuse: teda oma eluajal enam mitte kunagi näha. Goethe tõusis sõnatult ja võttis kätte lambi; see oli märgiks, et külastus on lõppenud ja ta saadab nüüd külastaja pimedade koridori kaudu ukse juurde.

Sel hetkel, jätkab Bettina oma kirjas, et takistada Goethet väljumast, laskus ta põlvili ukسلävele, näoga toa poole, ja ütles: "Ma tahan näha, kas ma pean sind kinni ja kas sa oled hea vaim või kuri vaim, nagu oli Fausti rott; ma suudlen ja õnnistan ukسلäve, millest astub päevast päeva üle suurim kõikidest inimestest ja minu suurim sõber."

Ja mida tegi Goethe? Ma tsiteerin jällegi sõna-sõnalt Bettinat. Goethe olevat ütelnud: "Et ma saaksin väljuda, selleks ei talle ma jalge alla sind ega sinu armastust; sinu armastus on mulle liiga kallis; mis aga puutub sinu vaimu, siis ma lipsan läbi selle," (ja tõesti, Goethe läks ettevaatlikult tema põlvitavast kehast mööda) "sest sa oled liiga kaval ja parem on sinuga heale jalale jääda!"

Lause, mille Bettina talle suhu paneb, resümeerib minu arvates kõik, mida Goethe nende kohtumise jooksul oma hinges oli Bettinale öelnud: Ma tean,

Bettina von Arnim

Bettina, et see mälestussamba visand oli sinu geniaalne kavalus. Oma kahetusväärstes seniilsuses valdas mind heldimus, et näen sinu leekideks muutunud juukseid (ah, mind vaest, hõredate juustega!), kuid äkitselt ma taipasin, et mida sa tahad mulle näidata, see ei olnud joonistus, vaid püstol, mida sa hoiad käes, et saaksid tulistada minu surematuse kauguse pihta. Ei, ma ei osanud sind relvitustada. Seepärast ei taha ma mingit sõda. Ma tahan rahu. Ent mitte midagi muud kui rahu. Ma lähen ettevaatlikult sinust mööda ja ma ei puuduta sind, ma ei suudle sind. Ühelt poolt pole mul selleks tahtmist ja teiselt poolt ma tean, et kõik, mida ma teen, selle muudad sa laskemoonaks oma püstoli jaoks.

10

Kaks aastat hiljem sõitis Bettina uuesti Weimaris; peaaegu iga päev kohtus ta Goethega (kes oli tollal juba seitsmekümne seitsme aastane) ja oma sealviibimise lõpul, kui ta katsus Karl Augusti õukonda pääseda, sooritas ta mõningad oma armastusväärsetest häbematumatest. Ja siis juhtus midagi täiesti ootamatut. Goethe plahvatas. "See tüütu parm (*diese leidige Bremse*)," kirjutas ta vürstile, "kelle mulle pärandas mu ema, on juba mitu aastat vägagi tülikas olnud. Nüüd on ta jällegi tagasi pöördunud vana mängu juurde, mis talle sobis siis, kui ta oli noor; ta räägib ööbikutele ja siristab nagu kanaarilind. Kui Teie kõrgus teeb mulle korralduse, siis ma keelan tal tulevikus igasuguse edasise tülitamise. Vastasel juhul ei või Tema Kõrgus iialgi kindel olla tema pealetükkivuse eest."

Kuus aastat hiljem soovis Bettina veel kord Weimaris Goethe jutule pääseda, kuid teda ei võetud vastu. Võrdlemine tüütu parmuga jäi juba Goethe viimaseks sõnaks kogu loo kohta.

Kummaline asi. Sellest ajast peale, mil Goethe oli saanud mälestussamba joonise, oli ta võtnud nõuks Bettinaga rahu pidada. Ja kuigi talle põhjustas allergiat juba Bettina juuresolek, katsus ta tollal teha kõik (isegi selle hinnaga, et tal suust tuli alkoholiõhna), et mööda saata õhtu temaga lõpuni "heal jalal". Kuidas siis nii, et Goethe korruga oli valmis kogu oma püüdlust nulliks muutma? Kui palju pööras ta tähelepanu sellele, et ta ei läheks surematusesse kortsunud särgiga, kuidas nüüd nii, et ta korruga kirjutas tolle kohutava lause tüütust parmust, mida talle hakatakse ette heitma veel saja, kolmesaja aasta pärast, mil mitte keegi ei loe enam "Fausti" ega "Noore Wertheri kannatusi"?

On tarvis aru saada elukella numbrilauast:

Kuni teatud hetkeni on meile meie surm midagi liiga kauget, et me sellega tegeleksime. Ta on tajumatu ja nähtamatu. See on esimene, õnnelik eluperiood.

Kuid siis korruga hakkame oma surma enda ees nägema ja me ei suuda enam vabaneda sellele mõtlemisest. Ja kuna surematuse kuulub kokku surmaga nagu Hardy Laureliga, siis võime ütelda, et meiega on ka meie surematuse. Sellest hetkest peale, mil teame, et ta on meiega, hakkame koos temaga palavikuliselt vananema. Me laseme tema tõttu õmmelda smokingi, ostame tema tõttu lipsu selles hirmus, et nii riided kui ka lipsu valiksid teised ja valiksid halvasti. See

on hetk, mil Goethe otsustab kirjutada oma memuaare, oma kuulsa "Luule ja tõe", mil ta kutsub enda juurde andunud Eckermanni (kummaline daatumite kokkulangemine: juhtub see selsamal 1823. aastal, mil Bettina saadab talle mälestussamba kavandi) ja laseb tal kirjutada "Kõnelused Goethega", selle ilusa portree, mis on kirjutatud portreiteeritava lahke kontrolli all.

Selle teise eluperioodi ajal, mil inimene ei oska oma pilku surmalt lahti kiskuda, saabub veel kolmas periood, kõige lühem ja kõige salajasem, millest vähe teatakse ja vähe räägitakse. Jõud väheneb ja inimest valdab relvituks tegev väsimus. Väsimus: vaikne sild, mis viib elukaldalt surmakaldale. Surm on nii lähedal, et pilguheit talle on juba igavaks muutunud. Ta on uuesti tajumatuks ja nähtamatuks muutunud: tajumatuks, nagu on nägematud liiga lähedaselt tuntud esemed. Väsinud mees vaatab aknast välja, ta näeb puuvõrased ja lausub vaimus nende nimesid: kastan, pappel, vaher. Ja need nimed on ilusad nagu olemine ise. Pappel on pikk ja sarnaneb atleediga, kes on käe taeva poole tõstnud. Või sarnaneb see leegiga, mis on välja purskunud ja kivistunud. Pappel, oh pappel. Surematuse on naeruväärne illusioon, tühja sõna ja tuulega liblikavõrku püütud, kui me võrdleme seda papli iluga, mida vahib väsinud mees läbi akna. Väsinud vana meest ei huvita surematuse enam üldsegi.

Ja mida teeb väsinud vana mees, kes vaatab paplit, kui järsku tema jutule soovib naine, kes tahab istuda laual, põlvitada ukiselävel ja esitada sofistlikke lauseid? Väljendamatute rõõmutundega ja äkilise vitaalsustulvaga nimetab ta seda naist tüütuks parmuks.

Ma mõtlesin hetkele, mil Goethe kirjutab sõnad "tüütu parm". Ma mõtlen rõõmule, mida ta selle juures nautis, ja ma kujutlen, et ta siis korruga taipas: mitte kunagi oma elus polnud ta tegutsenud nii, nagu ta oleks tahtnud tegutseda. Ta pidas ennast oma surematuse valitsejaks ja see vastutus sidus teda ning tegi temast jäiga mehe. Ta kartis ekstsentrilisust, kuigi see teda tugevasti ligi tõmbas, ja kuivõrd ta vahel endale mõne ekstsentrilisuse lubas, siis katsus ta seda täiendavalt nõnda töödelda, et see ei kalduks kõrvale tollest naeratavast mõõdukusest, mida ta mõnikord samastas iluga. Sõnad "tüütu parm" ei sobinud tema teostesse, tema ellu ega tema surematusesse. Need sõnad olid ehtne vabadus. Ja kirjutada võis neid ainult see, kes osutus juba kolmandas eluperioodis viibivaks, mil inimene lakkab valitsemast oma surematust ega pea seda enam tähtsaks asjaks. Iga inimene ei jõuagi selle kõige viimsema piirini, aga kes sinnani jõuab, see teab, et alles seal ja ainult seal on tõeline vabadus.

Sellised mõtted lendasid Goethel läbi pea, kuid äkitselt ta unustas need, sest ta oli vana ja väsinud ja tal oli juba halb mälu.

11

Meenutagem: esimest korda tuli Bettina tema juurde lapse kujul. Kaksikümne viis aastat hiljem, märtsis 1832, kui ta sai teada, et Goethe on raskesti haige, saatis ta jalamaid luuletaja juurde omaenda lapse: kaheksateistaastase

poja Sigmundi. Uje nooruk jäi ema näpunäitel Weimarisse kuueks päevaks ega teadnud üldse, milles on asi. Kuid Goethe teadis: Bettina saatis tema juurde oma saadiku, kes pidi talle teada andma oma palja kohalolekuga, et surm tammub ukse taga ja Bettina võtab sellest hetkest peale Goethe surematuse enda kätte.

Siis astus surm uksest sisse, nädal aega käis võitlus temaga, 22. märtsil Goethe sureb ja mõni päev hiljem kirjutab Bettina Goethe testamendi täideviijale, kantsler Müllerile: "Goethe surm on jätnud mulle kahtlematult kustumatu mulje, kuid mitte kurbusmulje. Ma ei oska täpset tõde väljendavaid sõnu tabada, kuid mulle näib, et ma suudan sellele kõige lähemale jõuda, kui ma ütlen, et see on kuulsusemulje."

Paneme hoolikalt kirja selle Bettina täpsustuse: mitte kurbus, vaid kuulsus.

Varsti pärast seda nõuab Bettina kantsler Müllerilt, et too saadaks talle kõik kirjad, mida ta iganes on Goethele kirjutanud. Kui ta oli need läbi lugenud, tundis ta pettumust: kogu tema lugu Goethega osutus ainult skitsiks, skitsiks meistriteose juurde, ent sellest hoolimata oli see üksnes skits ja väga ebatäiuslik. Oli vaja tööle asuda. Kolm aastat parandas, kirjutas ümber ja kirjutas uuesti Bettina neid kirju. Ta polnud rahul omaenda kirjadega, veel vähem rahuldasid teda kirjad, mis Goethe oli talle saatnud. Kui ta neid nüüd uuesti luges, siis solvas teda nende lakoonilisus, reserveeritus, vähe sellest, vahel ka nende jultumus. Nagu oleks Goethe võtnud sõna otseses mõttes tal lapsemaski maha, kirjutas ta vahel Bettinale nii, nagu annaks ta kooliõpilasele sõbralikult heatahtlikku õppetundi. Seepärast pidi Bettina kirjade tooni muutma: seal, kus Goethe nimetas teda "armsaks sõbratariks", muutis ta selle "minu kalliks südameks", Goethe laitsi mahendas ta meelitavate lisanditega ja pani juurde lauseid, mis pidid tunnistust andma, et tal oli võlutud luuletaja üle võim kui inspireerijal ning Muusal.

Veel radikaalsemalt kirjutas ta ümber omaenda kirju. Ei, toon ei muutunud, toon oli õige. Kuid ta muutis näiteks daatumeid (et kaoksik pika pausid nende kirjavahetuses), ta kõrvaldas palju sobimatuid passaaže (näiteks selle, kus ta palus Goethet, et too tema kirju mitte kellelegi ei näitaks), teisi passaaže ta lisis, dramatiseeris kirjeldatud situatsioone, arendas suurema sügavuse suunas oma seisukohti poliitika, kunsti, eriti muusika ja Beethoveni suhtes.

Raamatu kirjutas ta valmis aastal 1835 ja avaldas pealkirja all "Goethes Briefwechsel mit einem Kinde". Goethe kirjavahetus ühe lapsega. Mitte keegi ei kahelnud kirjavahetuse autentsuses kuni aastani 1921, mil originaalkirjad avastati ja avaldati.

Ah, mispärast ta neid õigel ajal ära ei põletanud?

Kujutlege, et te olete tema asemel: pole sugugi kerge ära põletada intiimseid dokumente, mis on teile kallid; see on nagu te tunnistaksite endale, et teid pikalt enam ei ole, et te homme surete; ja nõnda te lükkate selle hävitusakti päevast päeva edasi ja ühel päeval on juba hilja.

Inimene arvestab surematusega ja unustab arvestamata surmaga.

Tänapäeval me juba ehk võime julgelt ütelda ajavahemiku tagant, mida meile võimaldab meie sajandi lõpp: Goethe on kuju, kes paigutatud täpselt Euroopa ajaloo keskele. Goethe: suur keskpunkt. Mitte selline keskkoh, arglik punkt, mis väldib ettevaatlikult ekstreemsusi, ei, kindel keskkoh, mis hoiab mõlemad ekstreemsused imetlusväärse tasakaalus, mille taolist Euroopa pole enam iialgi tundnud. Goethe tudeerib veel noore mehena alkeemiat ja on hiljem esimesi moodsaid teadlasi. Goethe on suurim kõikidest sakslastest, ent ühtlasi ei liigu ta peaaegu kogu elu jooksul mitte kuhugi oma provintsist, oma väikesest Weimarist. Goethe on loodusemees, kuid ka ajaloomees. Armastuses on ta libertiin ja romantik. Ja veel midagi:

Meenutagem Agnest liftis, mis rappus, nagu oleks teda tabanud püha Vituse tantstõbi. Ja kuigi ta oli asjatundja küberneetikavallas, ei osanud ta täielikult ära seletada, mis toimub tolle masina tehnilises peas, mis oli Agnesele niisama võõras ja läbinähtamatu nagu kõikide esemete mehhanism, millega ta iga päev kokku puutus, alates telefoni külge monteeritud väikesest kompuutrist kuni nõudepesumasinani.

Goethe seevastu aga elas tollel lühikesel ajaloohetkel, mil tehniline tase andis juba elule teatud mugavusi, kuid tollal suutis haritud inimene veel aru saada kõikidest instrumentidest, mida ta kasutas. Goethe teadis, millest ja kuidas on ehitatud maja, kus ta elas, ta teadis, mispärast petrooleumilamp valgustab, ta tundis pikksilma printsiipi, kui ta koos Bettinaga vaatas läbi pikksilma Merkuuri; ta ise ei osanud küll opereerida, kuid ta assisteeris mõningate operatsioonide puhul, ja kui ta ise oli haige, võis ta arstiga kokku leppida asjatundja sõnavara abil. Tehniliste esemete maailm oli talle arusaadav ja tema pilgule täielikult avatud. See oli Goethe suur hetk Euroopa ajaloo keskel, hetk, millest jääb igatsuse arm südamesse inimesele, kes on väanlevasse ning tantsivasse lifti vangistatud.

Beethoveni tegevus algab seal, kus lõpeb Goethe keskpunkt. Ta on asetatud hetkesse, mil maailm hakkab järk-järgult kaotama oma läbipaistvust, ja mida aeg edasi, seda arusaadamatumaks ta tumeneb, sööstab tundmatusse, sellal kui maailma reedetud inimene põgeneb iseendasse, oma igatsusse, oma unistustesse, oma vastuhakkudesse ja laseb kurdistada oma valutava sisemuse hääle sellisel määral, et ta ei kuule enam hääli, mis tulevad temani väljastpoolt. See sisemuse karje kõlas Goethe kõrvus talumatu lärmina. See on teada. Ta ei talunud isegi kaugest aiast kostvat koera haukumist. Räägitakse, et Goethe ei armastanud muusikat. See on eksitus. Mida ta ei armastanud, see oli orkester. Ta armastas Bachi, sest too mõistis veel muusikat kui iseseisvalt esinevate häälte läbipaistvat kombinatsiooni, milles iga häält võib eristada. Kuid Beethoveni sümfooniates lahustusid instrumentide üksikud hääled karjete ja kisa helilises amalgaamis. Goethe ei talunud orkestrite mõirgamist, nii nagu ta ei talunud hinge häälekat nuttu. Bettina sõprade noor generatsioon nägi, kuidas jumalik Goethe silmitseb neid tülgaastusega ja topib kinni oma kõrvad. Seda ei

võinud nad talle andestada ja ründasid teda kui hinge, vastuhakkude ja tunnete vaenlast.

Bettina oli luuletaja Brentano õde, luuletaja Arnimi naine ja ta austas Beethovenit. Ta kuulus romantikute generatsiooni, kuid ühtlasi oli ta ka Goethe sõbranna. Sellist positsiooni polnud mitte kellelgi teisel: tema oli nagu kuninganna, kes valitses kahes kuningriigis.

Tema raamat oli suureks austusavalduseks Goethele. Kõik tema kirjad polnudki muud kui üksainus laul *armastusest* Goethe vastu. Jah, kuna aga kõik teadsid prillidest, mis proua Goethe oli tal ninalt maha löönud, ja sellest, et tollal oli Goethe häbiväärselt reetnud armastava lapse raevuse verivorsti kasuks, siis on see raamat ühtlasi (ja palju rohkem) surnud luuletajale peetud *loeng* armastusest, kes silm silma vastu suure tundega käitus nagu arg väikekodanlane ja tõi kire ohvriks abielu armetule rahule. Bettina raamat oli ühtviisi nii austusavaldus kui ka keretäis.

13

Tollel aastal, mil Goethe suri, jutustas Bettina oma kirjas sõbrale krahv Hermann von Pückler-Muskaule, mis oli juhtunud suvel kahekümne aasta eest. Bettina olevat seda otse Beethovenilt teada saanud. Viimane oli sõitnud aastal 1812 (kümme kuud pärast purustatud prillide musti päevi) mõneks päevaks Teplicesse, kus ta oli tollal esimest korda kohtunud Goethega. Ühel päeval oli Beethoven koos Goethega jalutama läinud. Nad sammusid kahekesi mööda kuurordi alleed ja korraga tuli neile vastu keisrinna koos pere- ja õukonnaga. Kui Goethe neid nägi, lakkas ta kuulamast seda, mida Beethoven talle rääkis, taganes teeservale ja võttis kübara peast. Seevastu Beethoven tõmbas oma kübara veelgi sügavamalt silmile, muutus morniks, nii et tema puhmaskulmud viie sentimeetri võrra kõrgemale tõusid, ja läks sammu aeglustamata edasi. Seepärast olid aadlikud need, kes peatusid, taandusid, tervitasid. Alles siis, kui ta oli neist tükk maad mööda jõudnud, pöördus ta ümber, et Goethet järele oodata. Ja Beethoven ütles talle kõik, mida ta arvas Goethe alandlikust, lakeilikust käitumisest. Sõimas teda kui tattnina.

Kas see stseen leidis tegelikult aset? Kas mõtles selle välja Beethoven? Koos naha ja karvadega? Või ainult lisas omalt poolt värvikust? Või lisas sellele värvikust Bettina ise? Seda ei saa enam mitte keegi mitte kunagi teada. Kuid kindel on see, et kui ta kirjutas kirja Pückler-Muskaule, siis ta taipas, et see lookene on hindamatu. Alles nüüd oli Bettina sellega paljastanud enda ja Goethe vahelise armuloo tõelise olemuse. Aga kuidas seda teatavaks teha? "Kas sulle meeldib see lugu?" küsis ta kirjas Hermann von Pücklerilt. "*Kannst Du sie brauchen?* Kas sa saad seda kasutada?" Krahv ei kavatsenud seda kasutada, ja nõnda hakkas Bettina mõtlema sellele, et avaldada oma kirjavihetus krahviga; kuid siis turgatas talle pähe midagi palju paremat; ta avaldas aastal 1839 ajakirjas *Athenäum* kirja, milles temale jutustab seda sündmust

Beethoven ise! Tolle 1812. aastaga dateeritud kirja originaali pole iialgi leitud. On olemas mõningaid detaile (näiteks kirja daatum), mis annavad tunnistust, et Beethoven pole seda kirja mitte kunagi kirjutanud, või vähemalt pole kirjutanud nõnda, nagu Bettina seda kirjeldas. Aga olgu see kiri pealegi võltsing või poolvõltsing, anekdoot lummas kõiki ja sai kuulsaks. Ja kõik oli hoobilt selge: kui Goethe eelistas verivorsti suurele armastusele, siis polnud see juhus: sellal kui Beethoven on mässaja, kes läheb edasi, kübar sügavalt silmile tõmmatud ja käed selja peal ristamisi, on Goethe teener, kes alandlikult kummardub alleeserval.

14

Bettina ise tudeeris muusikat, ta koguni komponeeris paar helitööd, ja järelikult olid tal kindlasti olemas eeldused, et mõista, mis oli Beethoveni muusikas uut ning ilusat. Kuid sellest hoolimata esitan ma küsimuse: kas huvitas Bettinat Beethoveni muusika kui seesugune, oma nootidega, või pigem sellega, mida see *esindas*, teiste sõnadega oma uduse lähedusega mõtetele ja hoiakutele, mida Bettina jagas oma generatsioonikaaslastega? Kas eksisteerib üldse armastus kunsti vastu ja millal see eksisteeris? Kas see pole pettus? Kui Lenin teatas, et ta armastab üle kõige Beethoveni "*Apassionata*", siis mida ta tegelikult armastas? Mida kuulis? Muusikat? Või ülevat lärmi, mis talle meenutas tema hinge pompoosset erutust, kui see hing tundis igatsust vere, vendluse, hukkamiste, õigluse ja absoluudi järele? Kas ta tundis rõõmu toonidest või unistustest, millesse toonid teda viisid ja millel polnud mitte midagi ühist kunsti ega iluga? Pöördume tagasi Bettina juurde: kas tõmbas teda ligi muusikamees Beethoven või Beethoven kui suur Anti-Goethe? Kas armastas Bettina tema muusikat vaikse armastusega, mis köidab meid ühe hurmava metafoori külge või kahe kõrvuti asuva värvi külge maalil? Või pigem tolle vallutava kirega, millega kuulutame end poliitilise partei pooldajaks? Olgu sellega, kuidas oli (ja me nagunii ei saa iialgi teada, kuidas see asi tegelikult oli), Bettina läkitas maailma pildi Beethovenist, kes sammub edasi, kübar sügavalt silmile tõmmatud, ja see pilt läks siis juba ise läbi sajandite.

Aastal 1927, sada aastat pärast Beethoveni surma, pöördus kuulus saksa ajakiri *Die literarische Welt* kõige silmapaistvamate kaasaegete heliloojate poole, et nad ütleksid, mida tähendab neile Beethoven. Toimetus ei aimanudki, milline surmajärgne hukkamine tabab toda morni meest, kellel kübar silmile tõmmatud. Auric, Pariisi *Six*'i liige, kuulutas oma generatsiooni nimel: nemad suhtuvad Beethovenisse nii ükskõikseltselt, et nad ei pea vaeva väärilisekski midagi tema vastu väita. Et ta ühel päeval jällegi avastatakse ja teda uuesti hinnatakse, nagu juhtus saja aasta eest Bachiga? Ei tule kõne allagi. Naeruväärne! Janáček kinnitas samuti, et Beethoveni teosed pole teda iialgi vaimustanud. Ja Ravel resümeeris selle: ta ei armasta Beethovenit, sest tolle kuulsus

ei baseeru sugugi tema muusikal, mis on silmanähtavalt ebatäiuslik, vaid kirjanduslikel legendidel, mis on tema elu ümber loodud.

Kirjanduslik legend. Meie juhtumi puhul seisneb see kahes kübaras: üks on sügavalt silmile tõmmatud ja selle alt turrivad hiiglaslikud kulmud; teine kübar on sügavalt kummardunud mehe peos. Mustkunstnikud armastavad kübaraga töötada. Nad lasevad sinna kaduda esemeid või paiskavad selle seest lae poole tuviparve. Bettina laskis Goethe kübarast välja luuletaja alandlikkuse vastiku linnu ja samuti laskis ta Beethoveni kübarasse (ja seda ta kindlasti ei soovinud!) kaduda kogu tema muusika. Bettina valmistas Goethele ette seda, mis on saanud osaks Tycho de Brachele ja Carterile: naeruvärset surematust. Kuid naeruväärne surematus luurab meid kõiki ja Ravelile oli Beethoven, kellel kübar kulmudeni silmile tõmmatud, naeruvärsem kui Goethe, kes tegi sügava kummarduse.

Sellest järeldub, et kuigi on võimalik surematust juba ette modelleerida, ette valmistada, sellega manipuleerida, ei saa see iialgi teoks nõnda, nagu see oli planeeritud. Beethoveni kübar sai surematuks. Selles suhtes plaan õnnestus. Aga missuguse tähenduse see surematu kübar omandab, seda ei saanud ette kindlaks määrata.

15

"Tead, Johann," ütles Hemingway, "mind süüdistatakse samuti pidevalt. Selle asemel et minu raamatuid lugeda, kirjutatakse nüüd hoopis raamatuid minust. Sellest, et ma pole oma abikaasasid armastanud. Et ma pole küllaldaselt pühendunud oma poegadele. Et ma olen andnud ühele kriitikule vastu vahtimist. Et ma olen valetanud. Et ma pole siiras olnud. Et ma olen uhke olnud. Et ma olen *macho* olnud. Et ma kuulutasin, et mu kehal on kakssada kolmkümmend haavaarmi, kuid tegelikult oli mul neid ainult kakssada kümme. Et ma olen onaneerinud. Et ma olen oma emale haiget teinud."

"See on surematus," ütles Goethe. "Surematus on igavene kohus."

"Kui see on igavene kohus, siis peaks seal ka korralik kohtunik olema. Mitte aga alkooli kohtlane õpetajanna, kellel pillirookepp käes."

"Pillirookepp kohtlase õpetajanna käes, see ongi igavene kohus. Kas te siis kujutlesite midagi muud, Ernest?"

"Ma ei kujutlenud mitte midagi. Ma lootsin, et võin vähemalt pärast surma rahus elada."

"Te tegite kõik, et oleksite surematu."

"Mõttetus. Ma kirjutasin raamatuid. See on kõik."

"Just nimelt!" naeris Goethe.

"Mul pole midagi selle vastu, et minu raamatud oleksid surematud. Ma kirjutasin need niimoodi, et mitte keegi ei saaks neist ainsatki sõna eemaldada. Et nad igasugust koerailma trotsiksid. Kuid mina ise kui inimene, kui Ernest Hemingway, mina vilistan surematusele!"

"Ma saan teist väga hästi aru, Ernest. Kuid te oleksite pidanud ettevaatlikum olema, kui ta veel elus olite. Nüüd on juba hilja."

"Ettevaatlikum? Kas see on vihje minu hooplemisele? Ma tean, kui ma olin noor, armastasin ma koledal kombel kelkida. Ma esitlesin end seltskonnas. Ma tundsin rõõmu anekdootidest, mida minu kohta räägiti. Kuid uskuge mind, ma polnud niisugune monstrum, et ma seejuures oleksin mõtelnud surematusele. Kui ma ühel päeval taipasin, milles on asi, valdas mind paanika. Sellest ajast peale olen ma tuhat korda kuulutanud, et nad kõik jätku mu elu rahule. Aga mida rohkem ma olen seda kuulutanud, seda hullemaks on asi läinud. Ma kolisin Kuubale, et neil silmist kaduda. Kui ma sain Nobeli preemia, keeldusin ma sõidust Stockholmi. Ma ütlen teile, ma vilistasin surematusele, ja ma ütlen teile veel rohkemgi: kui ma ühel päeval tajusin, et ta hoiab mind embuses, siis tundsin ma tema ees suuremat õudust kui surma ees. Inimene võib endalt võtta elu. Kuid inimene ei või endalt võtta surematust. Niipea kui teie surematuse end pardale laadib, siis ei saa te enam maha minna, ja kui te ennast ka maha lasete, te jääte pardale koos enesetapuga ja see on jube. Ma lebasin pardal surnult ja nägin enda ümber oma nelja naist, nad kükitasid minu ümber ja kõik kirjutasid kõike, mida nad minust teadsid, ja nende taga oli minu poeg ja too kirjutas samuti, ja oli seal veel vanaema Gertrude Stein ja kirjutas ja kõik minu sõbrad olid seal ja pajatasid valjusti igasuguseid ebadiskreetsusi ning laimu, mida nad olid minu kohta iganes kuulnud, ja nende taga rüses sadakond žurnalisti mikrofonidega ja ülikooliprofessorite armee kogu Ameerikas liigitas, analüüsis, jaotas seda kõike ja koostas sellest siis artikleid ja raamatuid."

16

Hemingway värises ja Goethe võttis tal käest kinni: "Ernest, rahunege! Rahu- nege, sõber. Ma mõistan teid. Mida te räägite, see meenutab mulle minu unenägu. See oli mu viimane unenägu, siis ma enam ühtki unenägu ei näinud või olid need nii segased, et ma ei osanud neid enam tõelisusest eraldada. Kujutage endale ette nukuteatri väikest teatrisaali. Mina olen lava taga, juhin nukkusid ja deklameerin teksti. Käib "Fausti" etendus. Minu "Fausti" oma. Teate ju, et "Faust" on kõige ilusam just nukuteatri esituses? Seepärast olingi ma nii õnnelik, et minuga polnud mitte ühtki näitlejat ja ainult mina ihuüks deklameerisin värse, mis tollel päeval kõlasid kaunimalt kui iganes enne. Ja siis ma korraga vaatasin saali ja nägin, et see on tühi. See ajas mind segadusse. Kus on vaatajad? Kas siis minu "Faust" on nii igav, et kõik on koju läinud? Kas ma polnud neile niipalju väärt, et nad mind välja vilistaksid? Kimbatust tundes heitsin pilgu üle õla ja tardusin: ma eeldasin, et nad on saalis, kuid nemad olid kulisside juures ja vahtisid mind suurte uudishimulike silmadega. Niipea kui minu pilk kohtus nende pilkudega, hakkasid nad aplodeerima. Ja ma taipasin, et minu "Faust" neid üldsegi ei huvita ja et teater, mida nad näha tahtsid, polnud nukud, mida ma mööda lava juhtisin, vaid mina ise! Mitte

"Faust", vaid Goethe! Ja siis haaras mind õudus, väga sarnane sellega, millest te mulle ivakese aja eest rääkisite. Ma tundsin, et nad tahavad, et ma midagi ütleksin, kuid ma ei suutnud. Mul oli kõri kokku nõõritud, lasksin nukud peost, nii et nad jäidki lebama valgustatud lavale, millele mitte keegi pilkugi ei heitnud. Ma katsusin väarikalt rahu säilitada, läksin vaikides riidenagi juurde, kus rippus mu kübar, panin selle pähe ja, ilma kõikide nende uudishimutsejate poole vaatamatagi, väljusin ma teatrist ja läksin koju. Ma katsusin hoiduda paremale ja vasakule vaatamast ja peamiselt hoidusin ma tahapoolse vaatamast, sest ma teadsin, et nad tulevad minu kannul. Sisenesin oma majja ja lõin raske ukse selja taga pauguga kinni. Leidsin petrooleumilambi ja läitsin selle. Võtsin lambi oma värisevasse kätte ja läksin oma kabinetti, et seda ebameeldivat juhtumit kivikollektsiooni juures unustada. Ent enne kui ma jõudsin lambi lauale panna, langes mu pilk aknale. Seal olid nende näod vastu aknaruute surutud. Siis ma taipasin, et ma neist enam iialgi ei vabane, enam iialgi, iialgi, enam iialgi. Ma adusin, et lamp heidab valgust mu näole, ma nägin seda nende suurte silmade põhjal, mis mind teraselt vahtsid. Ma kustutasin lambi, ja ühtlasi ma teadsin, et ma poleks pidanud seda kustutama; nüüd nad taipasid, et ma peidan end nende eest, et mul on nende ees hirm, ja nad muutuvad aina metsikumaks. Kuid see hirm oli juba tugevam kui minu mõistus ja ma põgenesin oma magamistuppa ja tõmbasin voodilt teki ja viskasin selle endale üle pea ja läksin toanurka ning surusin end vastu seina..."

17

Hemingway ja Goethe eemalduvad mööda sealpoolse maailma radasid ja teie küsite minult, mis mõttesähvatus see küll oli, viia kokku just need kaks. Nad ei kuulu ju kokku, neil ei ole ju mitte midagi ühist! Ja kas peabki olema? Kellega siis teie arvates tahaks Goethe aega veeta sealpoolses maailmas? Herderiga? Hölderliniga? Bettinaga? Eckermanniga? Meenutage Agnest. Millise jubedustunde ajas talle nahka kujutelm, et ta sealpoolses maailmas peaks jällegi kuulma naiste hääli, mida ta igal laupäeval saunas kuuleb sumisemas! Ta ei soovi pärast surma isegi Pauli ja Brigitaga koos olla. Miks peaks Goethe soovima Herderiga aega veeta? Ma ütlen teile koguni, ehkki see võrdub peaaegu jumalateotusega, et ta ei igatse isegi Schilleriga koos viibida. Oma eluajal poleks ta seda iialgi tunnistanud, sest see oleks olnud kurb bilanss: sul pole eluajal olnud mitte ühtegi suurt sõpra. Schiller oli talle kahtlematult kõige kallim kõikidest. Kuid sõnad "kõige kallim" tähendavad ainult seda, et too oli talle kallim kui kõik teised, kes talle, ausalt üteldes, nii väga kallid ei olnud. Nad olid tema kaasaegsed, tema polnud neid välja valinud. Ka Schillerit polnud ta välja valinud. Kui ta ühel päeval tajus, et need on kogu eluaja tema ümber, pigistas ängistus tal kõri kokku. Mis parata, ta pidi sellega leppima. Kas pidi aga olema mingi põhjus, et olla nendega koos ka pärast surma?

See on ainult kõige siiramast armastusest Goethe vastu, et ma fantaseerisin talle kõrvale kellegi, kes teda väga huvitab (kui te olete selle unustanud, siis meenutan teile, et Goethe oli oma eluajal Ameerikast kütkestatud!) ega meenuta talle kahvatute nägudega romantikute jõuku, kes oli tema elu lõpul Saksamaa täielikult oma võimusesse võtnud.

"Teate, Johann," ütles Hemingway, "mulle on see suur õnn, et ma võin siin olla teiega koos. Inimesed värisevad austusest teie ees, nii et minust hoiavad eemale kõik naised ja ka vana Gertrude Stein." Siis puhkes ta naerma. "Kui see midugi pole seepärast, et te olete lausa uskumatult hernehirmutislik!"

Et Hemingway sõnad oleksid mõistetavad, siis pean selgitama, et surematud sealpoolses maailmas võivad oma jalutuskäikudel võtta endale elust sellise kuju, mida nad tahavad. Ja Goethe on endale valinud oma viimaste aastate intiimse välimuse; sellisena ei tundnud teda mitte keegi peale tema kõige lähedasemate inimeste: laubal kandis ta läbipaistvat rohelist plaadikest, mis oli nööriaga ümber pea seotud, sest ta silmad olid põletikus; jalas tuhvlid; ja kaela ümber paks villane täpiline sall, sest ta kartis külmetuda.

Kui ta kuulis, et ta on lausa uskumatult hernehirmutislik, pahvatas ta õnnelikult naerma, nagu oleks Hemingway talle just suurt kiitust avaldanud. Siis kallutas Goethe end tema ligi ja ütles tasa: "Selliseks hernehirmutiseks tegin ma ennast peamiselt Bettina tõttu. Igal pool, kus ta käib, räägib ta oma suurest armastusest minu vastu. Nõnda ma tahan, et inimesed näeksid selle armastuse objekti. Kui ta mind kaugelt näeb, pistab ta jooksu. Ja ma tean, et ta trambib raevust jalgu, et ma olen end siin moondanud selliseks: hambutu, kiilaspäine ja see naeruväärne asi siin silmade kohal."

(...)

Imagoloogia

Poliitik sõltub ajakirjanikest. Aga kellest sõltuvad ajakirjanikud? Nendest, kes neile maksavad. Ja need, kes maksavad, on reklaamiagentuurid, mis ostavad oma reklaamidele ajalehtedelt ruumi, televisioonilt aega. Esimesel pilgul võiks ütelda, et nad pöörduvad kõhklematult kõikide ajalehtede poole, mida on hea turustada, nii et nad võivad pakutava toote müüki suurendada. Kuid see on naiivne suhtumine asjasse. Piisab pilgu heitmisest kommunistlikele maadele: ei saa ometi väita, et miljonid Lenini pildid, mis on üles riputatud kõikjale, kuhu te lähete, suudaksid suurendada armastust Lenini vastu. Kommunistlike maade reklaamiagentuurid (niinimetatud agitatsiooni- ja propagandaosakonnad) on juba ammu unustanud oma tegevuse praktilise eesmärgi (teha kommunistlik süsteem armastatuks) ja nad on muutunud iseendale ise eesmärgiks: nad on loonud oma keele, oma vormelid, oma esteetika (nende agentuuride juhatajatel oli kunagi absoluutne võim oma maade kunsti üle), oma ettekujutuse elustiilist, mida nad viljelevad, levitavad ja õnnetutele rahvastele kaela määrivad.

Te vaidlete vastu, et reklaam ja propaganda pole võrreldavad, sest üks seisab kaubanduse ja teine ideoloogia teenistuses? Teie ei saa mitte midagi aru. Umbes saja aasta eest hakkasid jälitatud marksistid Venemaal salaja kogunema väikesteks ringideks, kus tudeeriti Marxi manifesti; selle lihtsa ideoloogia sisu lihtsustati, et see leviks teistesse ringidesse, mille liikmed seda veelgi rohkem lihtsustasid ja siis selle lihtsa ideoloogia edasist lihtsustust üle andsid ja laiemalt levitasid, nii et selleks ajaks, mil marksism oli saanud tuntuks ning võimsaks kogu planeedil, oli temast järele jäänud ainult kuuest või seitsmest loosungist kollektsoon, kusjuures need hüüdlauseid olid üksteisega nii armelt seotud, et seda oli raske ideoloogiaks nimetada. Ja just seepärast, et see, mis oli Marxist järele jäänud, ei moodusta enam ammugi mingit *ideede loogilist* süsteemi, vaid ainult sugestiivsete piltide ning loosungite rida (näe-ratav tööline vasaraga, mustanahaline, valge ja kollane mees hoiavad vennalikult üksteise käsi, rahutuvi lendab taeva poole ja nõnda edasi ja nõnda edasi), siis võime õigusega rääkida järkjärgulisest, üldisest ja planetaarsest nähtusest, ideoloogia moonumisest imagoloogiaks.

Imagoloogia! Kes mõtles esimesena välja selle oivalise neologismi? Kas mina või Paul? Lõppude lõpuks ei sõltu sellest mitte midagi. Tähtis on, et see sõna võimaldab meil viimaks ometi viia ühe katuse alla selle, millel on nii palju nimesid: reklaamikantseleid; riigimeeste nõuandjaid niinimetatud kommuni-katsioonide vallas; disainereid, kes kujundavad autode välimust ja võimlemis-riistu; rõivamoodide loojaid; habemeajajaid; *show-business*'i staare, kes dikteerivad füüsilise ilu norme, mis juhivad imagoloogia kõiki harusid.

Muidugi eksisteerisid imagoloogid juba varem, enne kui nad löid oma võimsad institutsioonid, nagu me neid tänapäeval teame. Ka Hitleril oli oma isiklik imagoloog, kes seadis end tema ette ja demonstreeris talle kannatlikult žeste, mida ta peab tegema kõne pidamise ajal, et rahvahulka kaasa kiskuda. Ainult et kui too imagoloog oleks lõbustanud sakslasi sellega, kuidas Hitler ei osanud käsi liigutada, siis poleks ta oma ebadiskreetsuse tõttu üle poole päeva enam elanud. Kuid tänapäeval ei mõtlegi imagoloog oma tegevust varjata, vaid ta sageli koguni räägib ise oma riigimeeste eest, seletab publikule, mida ta on neile kätte õpetanud ja millest neid võõrutanud, kuidas neil tuleb tema inst-ruksioonide järgi käituda, milliseid vormeleid nad peavad kasutama ja missu-gust lipsu kandma. Ja ärme paneme imeks tema enesekindlust: imagoloogia on saavutanud viimasel aastakümnel ajaloolise võidu ideoloogia üle.

Kõik ideoloogiad on lüüa saanud: nende dogmad paljastati lõpuks kui illusioonid ja inimesed lakkasid neid tõsiselt võtmast. Kommunistid näiteks uskusid, et proletariaat kapitalistliku arengu jooksul – mida aeg edasi, seda rohkem – aina vaesub, ja kui ühel päeval selgus, et töölised kogu Euroopas sõidavad tööle autodega, siis oli neil tahtmine kirjutada, et tegelikkus petab. Tegelikkus oli tugevam kui ideoloogia. Ja just selles suunas imagoloogia temast jagu saigi: imagoloogia on tugevam kui tegelikkus, mis muide pole inimesele enam ammugi see, milleks ta oli minu vanaemale, kes elas Moraavia külas ja teadis veel kõike oma kogemuste põhjal: kuidas küpsetatakse leiba,

ehitatakse maja, tapetakse siga ja tehakse temast suitsuliha, mida pannakse sulgtekki sisse, mida arvavad maailmast preestriisand ja kooliõpetaja, iga päev kohtus ta kogu külaga ja teadis, kui palju mõrvu oli korda saadetud ümbruskonnas viimase aastakümne jooksul; tal oli nii-öelda isiklik kontroll tegelikkuse üle, nii et mitte keegi ei saanud talle sisendada, et Moraavia põllumajandus õitseb, kui kodus polnud mitte midagi süüa. Minu naaber Pariisis saadab oma aja mööda kantseleis, kus ta istub kaheksa tundi teise ametniku vastas, siis võtab ta istet autos, naaseb koju, lülitab sisse televiisori, ja kui diktor teda informeerib avaliku arvamuse uurimisest, mille põhjal suurem osa prantslasi on veendunud, et nende kodumaal valitseb suurim turvalisus Euroopas (hiljuti ma lugesin sellisest uurimisest), siis ta avab suurima rõõmuga šampanjapudeli ega saa iialgi teada, et just samal päeval pandi tema tänaval toime kolm röövimist ja kaks mõrva.

Avaliku arvamuse uurimine ongi otsustav instrument imagoloogia võimsuse puhul, mis tänu sellele elab täielikus harmoonias inimestega. Imagoloog pommitab inimesi küsimustega: kuidas õitseb Prantsuse majandus? kas tuleb sõda? kas Prantsusmaal on olemas rassism? kas rassism on hea või halb asi? kes on kõikide aegade kõige suurem kirjanik? kas Ungari asub Euroopas või Polüneesias? kes maailma poliitikuteist on kõige seksikam? Ja kuna tegelikkus on tänapäeva inimesele mandriks, mida ta aina vähem külastab ja mida ta, muide õigusega, ei armasta, siis on uurimise otsustused muutunud mingisuguseks kõrgemaks tegelikkuseks või ütleme seda teisiti: on muutunud tõeks. Avaliku arvamuse uurimiseks on olemas permanentselt istungeid pidavad parlamendid, kelle ülesandeks on luua tõtt ja seda kõige demokraatlikumat tõtt, mis iganes eksisteerinud. Kuna see iialgi ei osutu vastuolus olevaks parlamendi tõega, siis elab imagoloogide võim alati tões, ja kuigi ma tean, et kõik, mis on inimlik, on ka kaduv, ei oska ma kujutleda, mis suudaks seda võimu murda.

Ideoloogia ja imagoloogia võrdlusele tahan ma lisada veel selle: ideoloogia oli nagu tohutu ratas kulisside taga, mis keerles ja pani liikuma sõdasid, revolutsioone, reforme. Imagoloogia ratas keerleb samuti, kuid ei avalda ajaloole mõju. Ideoloogiad sõdisid üksteisega ja igauks neist põles soovist täita oma ideedega terve epos. Imagoloogia organiseerib ise oma süsteemide rahumeelseid vahetumisi sesoonide kiires rütmis. Pauli sõnadega üteldes: ideoloogiad kuulusid ajalukku, sellal kui imagoloogia valitsemine algab seal, kus ajalugu lõpeb.

Sõna "*muutus*", nii kallis meie Euroopas, on saanud uue mõtte: see ei tähenda *seosliku arengu uut staadiumi* (nagu seda mõistsid Vico, Hegel või Marx), vaid *ümberpaigutamist ühest kohast teise*, ühelt maalt teisele, tahapoole, vasakule, paremale (nii nagu mõistavad seda rätsepad, kes mõtleavad välja uueks hooajaks uue fassongi). Kui imagoloogid otsustasid, et võimlemisklubis, kus Agnes käib, tuleb katta kõik seinad tohutute peeglitega, siis mitte sellepärast, et võimlejal on vaja harjutuste tegemise ajal ennast vaadelda, vaid seepärast, et imagoloogilisel ruletil oli peegel tol ajal muutunud õnnenumbriks. Kui aga ajal, mil ma kirjutan neid lehekülgi, kõik otsustavad, et Martin Heideggeri tuleb

pidada nõdrameelseks ja kärnaseks lambaks, siis mitte seepärast, et teised filosoofid oleksid tema ideed ületanud, vaid ta lihtsalt on muutunud imagoloogilisel ruletil antud hetkel õnnetuks numbriks, antiideaaliks. Imagoloogid loovad ideaalide ja antiideaalide süsteeme, süsteeme, millel on lühike iga ja millest igauhe vahetab välja teine süsteem, mis aga mõjutavad meie käitumist, meie poliitilisi vaateid ja esteetilist maitset, vaipade värvust ja raamatute valikut niisama võimsalt, nagu omal ajal suutsid meid valitseda ideoloogide süsteemid.

Pärast neid märkusi võin ma naasta alguses esitatud arutelu juurde. Poliitik sõltub ajakirjanikest. Aga kellest sõltuvad ajakirjanikud? Imagoloogidest. Imagoloog on veendumuste ja põhimõtete inimene: ta nõuab ajakirjanikult, et tolle ajaleht (televisioonikanal, raadiojaam) vastaks antud hetke imagoloogilisele süsteemile. Ja see ongi see, mida imagoloogid aeg-ajalt kontrollivad, kui nad otsustavad, kas nad hakkavad üht või teist ajalehte toetama. Niimoodi kummardusid nad ühel päeval ka selle raadiojaama kohale, kus on toimetajaks Bernard, Paulil aga tuleb igal laupäeval esineda lühikese kommentaariga saates "Õigus ja seadus". Nad lubasid, et hangivad jaamale palju reklaamilepinguid ja peale selle organiseerivad jaama tutvustamiseks plakatikampaania, mis toimib kogu Prantsusmaal; kuid nad esitasid tingimused, millele programmi direktor, keda hüüti Karuks, pidi alistuma: järk-järgult hakkas ta lühendama üksikuid kommentaare, et kuulajaid mitte tüüdata pikkade arutlustega; ta laskis toimetajate viieminutilisi vestlusi katkestada teise toimetaja küsimustega, et tekiks mulje vestlusest; ta paigutas programmi palju rohkem kõlle, laskis sageli kõlada muusikal ka sõnalise saate ajal ja käskis kõigil, kes rääkisid mikrofoni, et nad varjundaksid oma juttu ladusa kerguse ja noorusliku muretusega, mille tagajärjel nad kaunistasid minu hommikusi unenägusid, nii et nendes muutusid isegi ilmated koomiliseks ooperiks. Kuna talle oli tähtis, et alluvad näeksid temas endiselt vägevat karu, siis katsus ta kõiki kaastöölisi kõigest jõust nende kohtadel hoida. Korrapärasest saadet "Õigus ja seadus" pidasid imagoloogid nii silmanähtavalt igavaks, et nad selle puhul üldse ei arutlenudki, ainult naersid oma ülemääraselt valgete hammastega. Karu töötas, et ta kommentaari lähemal ajal ära jätab, ja tundis siis häbi, et ta täielikult taandus. Ta tundis seda suuremat häbi, et Paul oli tema sõber.

Oma hauakaevajate intelligentne liitlane

Programmi direktorit hüüti Karuks ja polnudki võimalik teda teisiti hüüda: ta oli kerekas, aeglane, ja kuigi ta oli heasüdamlik mees, teadsid kõik, et ta oskab oma raske käpaga hoopiga anda, kui ta vihastab. Imagoloogidel, kellel oli jultumust teda õpetada, kuidas peab oma tööd tegema, õnnestus peaaegu kogu tema karulik heasüdamlikkus ammendada. Nüüd istus ta puhvetis, ümbritsetud mõnest kaastöolisest, ja rääkis: "Need petised reklaamiagentuurist on nagu marslased. Nad ei käitu nagu normaalsed inimesed. Kui nad ütlevad teile otse

suu sisse kõige ebamugavamaid asju, siis on neil õnnest säravad näod. Nad ei kasuta üle kuuekümne sõna ja väljendavad end lausetega, mis ei tohi iialgi rohkem kui nelja sõna sisaldada. Nende jutt koosneb kolmest tehnilisest terminist, millest ma aru ei saa, ja ühest või maksimaalselt kahest peadpöörivalt primitiivsest mõttest. Nad ei tunne vähimatki häbi seetõttu ja neil pole ka vähimatki alaväärsuskompleksi. Nagu teate, selle põhjal tuntaksegi ära inimesi, kelle käes on võim."

Umbes samal ajal ilmus puhvetisse Paul. Kui teda nähti, tundsid kõik kimbatust, mis oli seda suurem, et Paul oli suurepäraselt tujus. Ta tõi endale baarist kohvi ja läks teiste juurde istuma.

Pauli juuresolekul tundis Karu end ebamugavalt. Ta häbenes seda, et oli lasknud Pauli välja puksida, ja ka seda, et tal pole julgust seda talle suu sisse ütelda. Karu ujutas üle uus vihkamislaine imagoloogide suhtes ja ta ütles: "Ma olen lõppude lõpuks neid kretiine sellega rahuldanud, et olen muutnud ilma-teated klounide dialoogiks, hullem on see, kui kohe seejärel räägib Bernard lennukatastroofist, milles hukkus sadakond reisijat. Ja kuigi ma olen valmis oma elu ohverdama selleks, et prantslast lõbustada, ei ole uudised mingi klounaad."

Kõik tegid näo, et nad on nõus, peale Pauli. Too naeris provokaatori lõbusat naeru ja ütles: "Karu! Imagoloogidel on õigus! Sina tembid uudiseid kooli-õpetusega!" Karule meenus, et Pauli kommentaarid on küll vahest päris teravmeelsed, ent alati liiga keerulised ja peale selle täis tundmatuid sõnu, mille tähendust siis kogu toimetuse salaja sõnastikkudest otsib. Kuid sellest ei tahtnud ta praegu rääkida ja ütles suure väarikusega: "Mina olen alati olnud kõrgel arvamusel žurnalismist ja ma ei taha seda kaotada."

Paul ütles: "Uudiseid kuulatakse, nii nagu suitsetatakse lõpuni sigaret ja koni vajutatakse tuhatosi laiaks."

"See on asi, millega mul on raske nõustuda," ütles Karu.

"Kuid ometi oled sa kirglik suitsetaja! No mispärast oled sa siis selle vastu, et uudised sarnanevad sigarettidega?" naeris Paul. "Sellal kui sigarettid sind kahjustavad, ei tee uudised sulle vigi ja koguni lahutavad sul mõnusasti meelt enne päeva, mis tuleb väga väsitav."

"Kas sõda Iraagi ja Iraani vahel on meelelahutus?" küsis Karu ja tema kaastundes Pauli vastu hakkas aegamisi segunema ärritust: "See tänane õnnetus, see tapatalgu raudteel, kas see oli nii suur meelelahutus?"

"Sa teed tavalise vea, et pead surma tragöödiaks," ütles Paul, kellest oli tunda, et ta on hommikust peale oivalises vormis.

"Ma pean tunnistama," ütles Karu jäisel häälel, "et mina olen surma tragöödiaks pidanud."

"Ja sa oled eksinud," ütles Paul. "Raudteeõnnetus on jube sellele, kes on rongis või kellel on seal poeg. Kuid uudistes tähendab surm täpselt sedasama mis Agatha Christie romaanides, kes on muide kõikide aegade kõige suurem võlur, sest tema on osanud muuta mõrva meelelahutuseks, ja mitte ainult ühe mõrva, vaid kümneid mõrvu, sadu mõrvu, see on mõrvade konveier, mida meie

rõõmuks on toime pandud tema romaanide surmalaagris. Auschwitz on unustatud, kuid Agatha romaanide krematooriumidest kerkib suits igavesti taeva poole ja üksnes väga naiivne inimene võiks väita, et see suits on tragöödia."

Karule meenus, et just seda sorti paradoksidega mõjutab Paul juba kaua kogu toimetust. Kui imagoloogid olid teda ainiti vahtinud oma õnnetust toovate pilkudega, oli Paul oma direktorile ainult viletsat toetust osutanud, kuna ta oma hingepõhjas oli tema hoiakut vanamoodsaks pidanud. Karu tundis häbi, et ta viimaks ometi oli taandunud, kuid ühtlasi ka teadis, et tal polnud muud midagi üle jäänud. Sellised sunnitud kompromissid ajavaimuga on kuidagi banaalsed ja lõppude lõpuks paratamatud, kui ma ei taha üles kutsuda üldstreigile kõiki, kellele ei meeldi meie sajand. Kuid Pauli puhul ei saanud sunnitud kompromissist rääkida. Tema kiirustas laenama oma sajandile oma teravmeelsust ning mõistust vabatahtlikult ja Karu maitse tarvis liiga innukalt. Seepärast viimane vastaski talle veel jäisemal häälel: "Ka mina loen Agatha Christie't! Kui ma olen väsinud, kui ma tahan üürikeseks ajaks lapseks muutuda. Kui aga kogu eluaeg muutub lapsemänguks, siis hukub ühel päeval maailm meie lõbusa lalisemise ning naeru tõttu."

Paul ütles: "Mina eelistan seda hukkimist laste lalina saatel, mitte aga Chopini leinamarsi helide saatel. Ja ma ütlen sulle midagi: selles leinamarsis, mis tähendab surma ülistamist, ongi kogu pahe. Kui oleks vähem leinamarsse, vahest oleks siis ka vähem surma. Saa minust aru, mida ma tahan ütelda: austuse tundmine tragöödia ees on palju hädaohtlikum kui lapse lalina muretus. Kas sa oled endale aru andnud, mis on tragöödia igaveseks tingimuseks? Et eksisteerivad ideaalid, mida peetakse kallimaks kui inimelu. Ja mis tingib sõdasid? Täpselt seesama. Sind saadetakse surema, sest olevat olemas midagi suuremat kui sinu elu. Sõda võib eksisteerida ainult tragöödia maailmas; ajaloo algusest peale pole inimene tundnud muud kui traagilist maailma ja ta pole sellest välja astunud. Tragöödia ajale võib lõpu teha ainult frivoolsuse mässuga. Inimesed ei tea enam tänapäeval Beethoveni "Üheksandat sümfooniat" kontsertidelt, vaid ainult nelja takti hümnist rõõmule, mida nad kuulevad iga päev lõhnaõli Bella reklaami puhul. See ei tekita minus nõrdimust. Tragöödia pagendatakse maailmast nagu vana halb näitlejanna, kes hoiab kätt südamel ja deklameerib kähiseva häälega. Frivoolsus on radikaalne kõhnumiskuur. Asjad kaotavad üheksakümmend protsenti oma mõttest ja muutuvad kergeks. Sellises kaalutus atmosfääris kaob fanatism. Sõda muutub võimatuks."

"Ma olen rõõmus, et sa viimaks ometi oled leidnud mooduse, kuidas sõda likvideerida," ütles Karu.

"Kas sa suudad ette kujutada prantsuse noorust, kuidas ta läheb vaimustusega isamaa eest võitlema? Karu, sõda on juba Euroopas muutunud mõeldamatuks. Mitte poliitiliselt. Antropoloogiliselt mõeldamatuks. Inimesed Euroopas pole enam suutelised sõdima."

Ärge rääkige mulle, et kaks meest, kelle seisukohad sügavasti lahknevad, võivad sellest hoolimata suured sõbrad olla; see on laste muinasjutt. Nad võiksid vahest suured sõbrad olla eeldusel, et nad vaikivad oma seisukohtadest

või räägivad neist ainult naljataval toonil ja madaldavad nõnda nende tähtsust (sellisel moel olidki muide Paul ja Karu seni rääkinud). Kui aga on juba kord vaidluseks läinud, siis on hilja. Mitte seepärast, et nad nii kindlalt usuksid seisukohtadesse, mida nad kaitsevad, vaid seepärast, et nad ei talu, et neil ei ole õigus. Vaadake neid kahte. Nende vaidlus ei muuda ju üldse mitte midagi, ei vii välja mitte mingisuguse otsuseni, ei mõjuta vähimalgi määral asjade käiku, on täiesti steriilne, tarbetu, määratud üksnes selle puhveti ja siinse rikutud õhu jaoks, mis varsti lastakse välja, kui koristaja avab akna. Ja siiski, vaadake siinse laua ümber asuva väikese publiku keskendatust! Kõik on vait jäänud ja kuulavad neid kaht, nad on unustanud isegi kohvi rüüppamise. Niisiis on mõlemale võistlejale tähtis, kumba neist tunnistab see väike avalik arvamus tõe valdajaks, sest olla tunnistatud selleks, kellel ei ole õigus, tähendab kummalegi neist täpselt sedasama, mis kaotada au. Või kaotada tükk omaenda minast. Seisukoht ise, mida nad kaitsevad, polegi neile seejuures nii väga südamelähedane. Kuna nad aga omal ajal on teinud selle seisukoha oma mina atribuudiks, siis igaüks, kes seda puutub, otsekui torkaks talle ribidesse.

Kusagil hingepõhjas tundis Karu rahuldust sellest, et Paul ei hakka enam edaspidi raadios esitama oma sofistlikke kommentaare; tema hääl, täis karulikku uhkust, muutus aina vaiksemaks ja jäisemaks. Seevastu Paul rääkis aina valjemini ja valjemini, ja mida aeg edasi, seda liialdatumad ning provokatiivsemad mõtted talle pähe turgatasid. Ta ütles: "Suur kultuur pole mitte midagi muud kui laps, kelle on sünnitanud see euroopalik perverssus, mida kutsutakse ajalooks, see tähendab seda sõgedust minna lakkamatult edasi, pidada generatsioonide järgnevust teatejooksuks, milles igaüks ületab oma eelkäija, et teda omakorda ületaks tema järeltulija. Ilma selle teatejooksuta, mida kutsutakse ajalooks, poleks olemas euroopa kunsti ega seda, mis teda iseloomustab: igatsust originaalsuse järele, igatsust muutuse järele. Robespierre, Napoleon, Beethoven, Stalin, Picasso on kõik võistlejad teatejooksus, nad kuuluvad ühele ja samale staadionile."

"Beethoven ja Stalin kuuluvad kokku?" küsis Karu jäise irooniaga.

"Loomulikult, kuigi see sind šokeerib. Sõda ja kultuur, need on Euroopa kaks poolust, tema taevas ja põrgu, tema kuulsus ja häbi, kuid neid ei saa teineteisest lahutada. Kui lõpeb üks, siis lõpeb ka teine ja üks ei saa ilma teiseta lõppeda. Asjaolu, et Euroopas pole juba viiskümmend aastat sõda olnud, on kuidagi salapäraselt seotud sellega, et siin juba viiskümmend aastat pole ilmunud mitte ühtki Picassot."

"Ma ütlen sulle midagi, Paul," lausus Karu väga aeglase häälega, nagu oleks ta tõstnud üles oma raske käpa, millega ta järgmisel hetkel hoobi annab: "Kui saabub lõpp suurele kultuurile, siis saabub lõpp ka sulle ja sinu paradoksaalsetele mõtetele, sest paradoks kui niisugune kuulub suure kultuuri, mitte laste lalina juurde. Sa meenutad mulle neid noori mehi, kes omal ajal ühinesid natside või kommunistidega mitte agressiivsusest või karjerismist, vaid liigsest intelligentsusest. Nimelt mitte miski ei nõua mõtlemiselt suuremat saavutust kui argumentatsioon, mis peab õigustama mõtlematuse valitsemist. Minul

on olnud veel võimalus seda tunda saada omal nahal pärast sõda ja näha oma silmaga, kuidas intellektuaalid ja kunstnikud astusid nagu vasikad kommunistlikku parteisse, kes neid siis kõiki suure mõnuga likvideeris. Sina teed sedasama. Sina oled oma hauakaevajate intelligentne liitlane."

STEPHEN SPENDER

ÄPARDUNUD JUMAL

Inglise keelest tõlkinud Mai Tiits

1936. – 1937. a talvel olin mõne nädala Suurbritannia Kommunistliku Partei liige. Minu osalemine lõppes küll varsti pärast liikmeks astumist. Mind ei palutud liituda kohaliku rakukesega Hammersmithis, kus ma tol ajal elasin, ka ei maksnud ma pärast esialgset sissemaksu mingeid liikmemakse.

Natuke aega enne liikmeks astumist olin ma avaldanud raamatu "Liberalismist edasi" (*Forward from Liberalism*), mis valiti Pahempoolsete Raamatuklubi poolt kuu parimaks teoseks. Ma väitsin selles raamatus, et isikuvabaduse liberaalses kontseptsioonis on ebakõla. Vahel rääkisid ja kirjutasid liberaalid nii, nagu usuksid nad indiviidi piiramatusse vabadusse ekspluateerida teisi indiviide, vahel kuulutasid nad aga kõigi vabadust ühes võrdses peres. Ma näitasin, et 19. sajandil, Briti kaubandusekspansiooni aegadel, oli liberaalidel võimalik tööandjate vaba konkurentsi püüdlusi sobitada tööliste kasulike reformitaotlustega, ilma et oleks ilmnenud vastuolu nende seisukohtades. Kuid 1930. aastatel, sõjajärgses majanduskriisi, kaitsetollide ja tööpuuduse maailmas, kui Euroopas leidis üha laiemat kandepinda fašistlik liikumine, ei saanud liberaalid enam toetada ühtviisi piiramata vabadust nii tööandjate kui tööliste jaoks. Nad pidid oma vabadusekontseptsiooni rajama ekspluateerimist piirava sotsiaalse õigluse põhjale. Ma soovitasin liberaalidel toetada töölisi ja samal ajal kaitsta individuaalset eneseväljendusvabadust, mille all ma mõtlesin sõnavabadust ning isikupuutumatumust (*habeas corpus*).

Liberaalide ülesandeks oli siduda isikuvabadus fašismivastase mõtteviisiga. Samal ajal pidid nad aga kasutama meetodeid, mis olid vajalikud võimu saavutamiseks. Ühesõnaga, nad pidid vabaduseürituse asetama sotsiaalse õigluse poolele. Üksikisiku vabadus tuli kapitalismi huvisfäärist istutada ümber tööliste huvisfääri.

R. Grossmann (toim), *The God that failed*. New York, 1949. Vt Spenderi kohta ka: S. S p e n d e r, Kirjanduse eesmärk ei või olla poliitika. Vikerraar 1994, nr 3, lk 23–27.

Minu raamatu üle diskuteeriti palju. Mulle kirjutante hulgas oli härra Harry Pollitt.¹ Ta kutsus mind endaga kohtuma. Nii ma siis läksin ühel pärastlõunal Charing Cross Roadi lähisel paiknevasse Kommunistliku Partei luitunud kontorisse. Härra Pollitt oli sooja, usaldust äratava ja otsekohe olemisega. Ta oli väike, punetava näo ja tihedate kaarjate kulmudega, mis meenutasid mulle George Robey't.² Ta surus mu kätt ja ütles otsemaid: "Lugesin teie raamatut suure huviga. Mind hämmastas teie lähenemisviis kommunismile, nii erinev minu omast. Teie lähenemine on puhtalt intellektuaalne. Minust aga sai kommunist sellepärast, et ma olin kapitalismi kuritegude tunnistajaks omaenese kodus. Ma pidin nägema, kuidas mu emal tuli vabrikus tööl käia ja kuidas sealsed töötingimused ta tapsid."

Ta ütles, et meie teine erinevus seisneb selles, et minul puudub vihkamine. Ta uskus, et kapitalismi vastu suunatud viha on töölisliikumise emotsionaalseks tõukejõuks.

Ta pani pahaks Buhharini ja teiste Moskvas peetud kohtuprotsesside kriitikat mu raamatus. Ütlesin, et ma pole sugugi veendunud selles, et kohtualused võiksid milleski peale Stalini vastustamise üldse süüdi olla. Ta püsis tuliselt teistsuguse arvamuse juures ja tundus mõtlevat, et kõnealused isikud on õnnega koos, et üldse mingi protsess toimus. Siis osutas ta sellele, et kuigi me oleme eri meelt Moskva protsesside osas, võime siiski olla ühel nõul kommunistide aktsioonide suhtes Hispaania vabariigi toetuseks. Ta tegi mulle ühe ettepaneku. See seisnes selles, et me mööname teineteise erimeelsusi, neile vaatamata võiksin aga liituda kommunistidega, et toetada nende Hispaania-üritust. Ma võiksin kirjutada kommuniste kritiseeriva artikli *Daily Worker*'ile samal ajal, kui ühinen parteiga.

Võtsin selle ettepaneku vastu. Sain endale parteipileti ja ilmus ka mu artikkel. See kirjutis ajas Šoti ja Põhja-Inglismaa kommunistid raevu ning minu kuuluvus parteisse unustati kiiresti.

Kuigi Pollitt oli õigesti täheldanud, et minust sai kommunist teistel põhjustel kui mõnest töolisest, eelnes minu katsele parteiga kompromissi otsida ikkagi terve sündmuste ahel.

See viib tagasi mu lapsepõlve. Evangeeliumides jättis mulle sügavaima mulje asjaolu, et kõik inimesed on Jumala silmis võrdsed ja et üksikute rikkus on ebaõiglus paljude suhtes. Minu arusaam inimeste võrdsusest ei lähtunud mitte niivõrd sellest, et ma oleksin massidest teadlik olnud, kuivõrd minu üksildusest. Mäletan öiseid unetuid hetki, kus ma mõtisklesin inimolu üle. Igaüks siin maa peal on sellesse olusse heidetud temalt endalt küsimata ja igaüks on suletud iseendasse, jäädes võõraks ülejäänud inimkonnale, vajades armastust ja seistes silmitsi omaenese surmaga. Et ilma sündimine tähendab olla loodusjõudude poolt saarele paisatud Robinson Crusoe, siis tundub nii ebaõiglasena, et mitte kõik inimesed ei ole vabad kasutama looduse poolt

1 Harry Pollitt (1890 – 1960) – rahvusvahelise töölisliikumise tegelane, Suurbritannia kommunistliku partei üks asutajaid.

2 Sir George Robey (1869 – 1954) – inglise koomik.

pakutavat, ja et on olemas mehi ja naisi, kellel pole lubatud maailma, millesse nad on sündinud, tundma õppida, vaid kes peavad kogu oma elu veetma süngetes agulites, nagu oleksid nad sinna elusalt maetud. Mulle tundus siis (ja tundub praegugi), et iga inimese ainukordne eluvõimalus kaalub üles klasse ja privileege õigustavad kaalutlused.

Ometi ei osanud ma neid ideid seostada revolutsionääriks hakkamisega. Need olid kristlikud ideed ja et nende järgi tegelikult elada, oleks mul tulnud kogu oma vara anda vaestele ning elada niisama lihtsal kombel nagu India või Hiina talupoeg. Kommunistid olid minu jaoks hirmuäratavad olevused (nagu kannibalid või hundid), kes tahtsid maa pealt hävitada kõik linnad, et siis varemete keskel märatseda. Ma olin omandanud oma perekonna ja selle sõprade vaated, mille järgi revolutsioonid olid samasugused katastroofid nagu maavärinadki. Sotsialistid olid vaid veidi vähem ohtlikud kui kommunistid. Ma õppisin teatavaid seisukohti välistama, järgides inimeste eeskujuga, kes pidasid neid hullumeelseiks või ebainimlikeks.

Kuueteistaastasena sattusin Londoni päevakoolis kokku ühe õpetaja ning paari poisiga, kes olid sotsialistid. See õpetaja oli võtnud osa sõjast, oli kuulunud 1917-Klubisse ja luges ajalehte *Daily Herald*. Tema meelest ei tähendanud sotsialism hirmuvalitsust ega meeletust. See tähendas tööstuse natsionaliseerimist, et kaupadest ja rikkusest saaksid osa riigi kõik elanikud, mitte ainult mõned üksikud. See tähendas ka kasumil põhineva konkurentsüsteemi kaotamist, sest konkurents kaubanduses viis rahvastevahelise võistluseni ning seetõttu ka sõjani. Selline vaade sobis hästi kokku minu algelise ideega sotsiaalsest õiglusest. Üks poiss, kellega ma koolis hästi läbi sain, oli Maurice Cornforth. Ta luges Bernard Shaw' näidendeid ja kirjutas ise näitemänge, mis minu meelest Shaw' omadele sugugi alla ei jäänud. Cornforth'il oli sedasorti mõistus, mis seletab nähtusi nende korrastamise teel mõttesüsteemidesse. Ta päästis mu anglo-katoliiklusest, tõugates mind sealsamas budismi. Ta oli taimetoitlane ning nädalavahetustel võttis ta ette 30-40miiliseid ühepäevaseid jalutusretki Metrolandis. Ta oli kahupea ja tal oli ka sassiskarvaline koer. Ta paistis silma koolidebattidel ja kirjutas ilmatu hulga näidendeid, luuletusi ning kirju.

Cornforth'i ja minu jaoks oli sotsialism vaid üks paljudest huvialadest. Meie harrastusteks olid veel postimpressionistlik maalikunst, teater, ballett ja luule. Sotsialism oli õigupoolest modernistliku käitumise üks liike, mis kuulus punaste kaelasidemetega ja Shaw' habeme juurde. Nii oli mul Oxfordi-ajal kerge omaks võtta sealsete sõprade hulgas valitsenud vaadet, et kunstil pole poliitika midagi tegemist. Ma lahutasin poliitika oma muudest "edumeelsetest" vaadetest ja järele jäi kunst kunsti pärast. Tänapäeval tunduvad aastad 1928, 1929 ja isegi 1930 kaugete ja rahulikena, Oxfordis oli võimalik unustada inimlik ebaõiglus või siis vähemalt mõelda, et "poeedil" pole taoliste asjadega mingit pistmist. Ma jäin sotsialistiks samas mõttes, nagu mõned inimesed jäävad katoliiklasteks, olgugi et nad ei käi kirikus. Nende mõtetes on teatavat kivistunud ortodokssust. Nad teavad, et usk on kogu aeg kuskil olemas ja võib

neid ükskord üles sulatada ja võitlusvoogu kaasa kiskuda, kuid et praegushetkel tundub sellel nende tegemistega vähe pistmist olevat.

Pärast Oxfordist lahkumist asusin elama Saksamaale. Seal leidsin sotsiaalses võitluses taas inimsuse mõtte. Paeaegu kõik noored sakslased, keda ma koh-tasin, olid vaesed ja elasid peost suhu. Klassibarjäärid olid kokku varisenud. Kõik klassid teadvustasid lüüasaamist, inflatsiooni ja toibumist – selles saatuses pidid pärast sõda kõik kaasa tegema. Suur osa Weimari vabariigi aegsest muusikast, maalikunstist ja kirjandusest väljendas kas revolutsioonivaimu või siis kaastunnet vaeste vastu. Võib öelda, et läbi saksa ekspressionistliku kunsti vahtisid sõjajärgse maailma ohvrite silmad.

Mina olin välismaalane ja mu esimene reaktsioon sellisele viletsusele oli sügav kaastunne 1930. aastal alanud kriisi ohvrite vastu. Ma olin sügavalt liigutatud kõnniteede ääres vahtivate töötute pilkudest, kuid siiski ei osanud ma algul muud teha kui neile kaasa tunda. Osalt oli see nii sellepärast, et välismaalasena tundsin end olevat väljaspool Saksamaad. Alles siis, kui kriis hakkas levima Suurbritanniasse ja teistesegi maadesse, hakkasin ma aru saama, et tegemist on kapitalismi ülemaailmse haigusega. Tasapisi jõudsin veendumusele, et internatsionaalne ühiskond, kus maailma varasid kasutatakse kõikide inimeste hüvanguks, on ainuke rohi tööpuuduse vastu, kui sõda välja arvata.

Üks sõber, keda Isherwood¹ oma autobiograafilises sketšis "Lõvid ja varjud" (*Lions and Shadows*) Chalmersiks nimetab, tuli Berliini ja ühel päeval kutsus Christopher mind kaasa temaga kohtuma. Hiljaaegu kommunistlikusse partei-se astunud Chalmers oli viibinud mõnepäevasel Inturisti huvireisil Venemaal ning külastas nüüd Moskvast tagasiteel Berliini. Ta oli väike tõmmu noormees, tema ilu oli vahedalt miniatuurne. Ta silmitses asju linnuvaatlejale omase keskendatusega, kinnistas rääkides või kuulates oma intensiivse pilgu vastase silmadesse. Kui ma küsisin, milline nägi välja Venemaa maastik, vahtis ta üksisilmi enda ette ja ütles toonil, milles segunesid ironia ja müstitsism: "Kõige kaunim maailmas." Mõnel teisel ajastul oleks ta võinud olla mõni maakirikuõpetaja, kellele Inglismaa külatänava piirdehekkides varjuvad õied oleksid sümboliseerinud ortodoksia paradokse ning pakkunud poetilist inspi-ratsiooni.

Ühel õhtupoolikul Berliinis läksime Chalmersiga jalutama. Õige varsti sattusime arutlusse kommunismi üle. Chalmersi vaateviis oli lihtne ja selge. Tööpuudus, sõda, peaaegu kõik ajastu ebakohad, kaasa arvatud seksuaalne armukadedus ja kirjanike probleemid, tulenevad kapitalistlikust süsteemist. Ainus ravi seisneb kapitalismi kukutamises ja kommunistliku korra kehtesta-mises. Ühiskonnas peab tegema koostööd klassiteadlike töölistega, iseene-se sees tuleb aga teostada "tahtejõuakt". Chalmers nõustus, et praeguses ühiskon-navormis leidub inimesi, kellele ei meeldi ei töötus ega sõda. Nad võivad isegi omaenda huvidest siiralt lahti öelda, et püüda ebakohti likvideerida. Ent

¹ Christopher Isherwood (1904 – 1986) – inglise kirjanik.

niikaua, kui nad tunnustavad kodanliku ühiskonna konteksti, on nende pingu-
tused asjatud. Kapitalism tähendab ju vältimatut konkurentsi klasside ja rah-
vaste vahel. Kui sellise süsteemi suunitlusele vastu töötades ühtlasi süsteemi
ennast tunnustada, siis saavutatakse suurima võiduna vaid üks puhta südame-
tunnistuse sopike tulvavas voolus. Ainumõeldav tegutsemine "ajaloo poolel"
on kogu hoovuse üldsuuna muutmine.

See on määratu ülesanne, mida teostades pole tarvis mõelda ei vahenditele
(välja arvatud üksnes vahendite tõhususe aspektist) ega ka üksikisiku saatusele.
Ajalugu ei hooli neist, kes pole tema poolel. "Ajalugu" oli Chalmersile muidugi
töölisrevolutsioon, proletariaadi diktatuur ja kommunismi kehtestamine, mille
tagajärjel kaoksid kõik praegusaja pahed ja mis rajaks lõpuks vaba maailma.
Chalmersil oli sellisest maailmast oma siiras nägemus ja ta taotles kahtlemata
inimkonna õnne. Samas oli ta kurt selle ülekohtu ja julmuse suhtes, mida
"ajalugu" oma teel produtseeris. Ma arvan, et ma pole ülekohtune, kui ütlen,
et omal kombel see isegi kütkestas tema iroonilist literaaditundlikkust. Ta oli
teinud otsuse revolutsioonilise tegevuse kasuks ja nii vaatles ta sellise tegevuse
konkreetseid tulemusi justkui teatava distantsiga. Tema mõte oli nii täielikult
kinnistunud tulevikku, et selle suhtes, mis toimus siin ja praegu, oli ta minu
meelest täiesti ükskõikne, nagu ka kaks tuhat aastat tagasi Lissaboni maaväri-
nas hukkunud inimeste saatusegi suhtes. Ta elas tulevikus ja olevik kuulus
tema jaoks süngesse revolutsioonieelsesesse möödanikku. Endalt ja teistelt, kes
end "ajaloo poolele" asetasi, nõudis ta kõikide mõtete ja tegude samastamist
protsessidega, mis kujundavad klassideta ühiskonna. Ta soovis olevikku tin-
gimusteta allutada tuleviku poolt dikteeritud tegutsemisviisile.

Tundsin end Chalmersiga väga ebakindlalt, kui tunnistasin talle oma vastu-
meelsust vägivalla suhtes ja oma poolehoidu eneseväljendusvabadusele, tun-
nistades samas ka soovi revolutsiooniliste muudatuste järele, mis ilma
isikuvabaduse hävitamiseta tooksid kaasa sotsiaalselt õiglase internatsionaalse
ühiskonna. Ta võttis piibu suust ja ütles sõbraliku tõsidusega: "Gandhi."

Ma olin rääkinud Rahvasteliidust. Chalmers selgitas, kuidas Rahvasteliidule
omane teatavat tüüpi idealism on võimetu sõda ära hoidma. Liit ühendas
imperialistlikke jõude, kes põhimõtteliselt kasutasid liitu oma riigivõimu
kaitseks või isegi laiendamiseks. Rahvad, kes liitu kuulusid, olid ise relvastu-
mishuvide tööriistaks. Tegelikult oli Rahvasteliit Venemaa vastu suunatud
allianss. "Praeguse süsteemi puhul on kogu jutt desarmeerimisest mõttetu."

Osaliselt keerles meie diskussioon romaani ümber. Nagu paljud kommunistidest
kirjanikud leidis ka Chalmers, et kommunistiks olemine lõikab kirjaniku
ära kogemustepagasist, jättes talle vaid revolutsiooniteooria. Ta oli üks neist
"Kommunistlikus manifestis" visandatud kodanlastest, kes on proletariaadi
poolele üle läinud. Poliitiliselt on see positsioon vastuvõetav (enamik vene
revolutsiooniliidreid olid kodanlased), kuid loovale kunstnikule on selline
olukord raske. Tema tundlikkus, mis on talle lapsepõlvest kaasa tulnud, on
kodanlik. Vaevalt võib ta loota, et suudab poliitilise tahte abil omandada
töölisklassi meelega. Isegi kui see tal õnnestuks, seisaks ta silmitsi ebameel-

diva tõsiasjaga, et tegelikult on töölisklass oma põhiolemuselt, peale väheste klassiteadlike tööliste, "kuni revolutsiooni lõpuni" rohkem kodanlik kui kodanlased ise ongi. Töölised ei hooli "proletaarsest romaanist". Kapitalismi ründava revolutsioonilise romaani kirjutamine tekitab ka kunstilisi probleeme. Poliitilised aktivistid, kes mõtlevad üksnes poliitilisest vajadusest, tegelevad rohkem agiteeriva propagandaga kui kogemusel ja vaatlusel põhineva kunstiga, mis paratamatult räägib nii revolutsiooni poolt kui vastu. Chalmers mõõnis neid raskusi sundimatult. Ja lisas: "Ma ei arva, et töölisklassi esindava kangelase ja pahade kapitalistidega romaan on kommunistliku romaani liikidest parim. Hoopis parem võiks olla selline, milles kujutatud kapitalistlikud tegelased on osavõtlikud ja heatahtlikud inimesed, kommunistid seevastu kibestunud ja kalgid. Romaan aga näitaks, et kalgid kommunistid on õiged, heatahtlikud keskklassi tegelased aga ei ole õiged. Ma muidugi mõõnan, et sedasorti raamatut partei heaks ei kiidaks." Chalmersi idee romaanist tundetute kommunistidega, kes õigustavad ajaloo arengut heasoovlike, kuid ajaloo seisukohalt ekslike kapitalistide ees, on mõistujutt, mis illustreerib väga täpselt intellektuaalse kommunisti seisukohti. Intellektuaalne kommunist rajab oma usu ajaloo automatismile, mis muudab lõpuks inimesed heaks isegi siis, kui eesmärk saavutatakse halbade inimeste ja halbade vahendite abil, niisamuti kui kapitalistlikus süsteemis teenib iga hea kavatsus automaatselt sõda ja hävingut. Kommunistid ise ei tavatse kommunistlikku usku nii tõsimeeli sõnastada. Härra Harry Pollitt oli mulle öelnud, et tema meelest on parimaks revolutsiooniliseks romaaniks Jack Londoni "Raudne kand" (*The Iron Heel*).

1937. aastal, mõned aastad peale nimetatud jutuajamist, küsisin ma Chalmersilt, mida ta arvab äsjasest Vene kohtuprotsesside sarjast, millesse on kistud Buhharin, Radek ja teised. Ta kõhkles viivu, pööras pilgu eemale, vidutas silmi ja ütles siis: "Neid protsesse on nii palju, et ma loobusin juba ammu neile mõtlemast." Ta oli oma otsuse teinud. Ta kiitis praegused meetodid heaks, sest tema lootus oli kinnistunud tulevikku ja oligi kõik.

Ta ühendas usu ajaloo paratamatusse marksistlikku arengusse müstilise usuga töölistesse. Ta uskus, et töölised esindavad tulevikku ja et soodsa võimaluse korral jõuavad nad õitsenguni paremas tsivilisatsioonis. Kui tal kommunistlikes meetodites üldse kunagi kahtlusi oli, mõtles ta arvatavasti, et tööliste maailmas hakkab klassivaba proletaarne ühiskond kasvama pinnasel, mis on ümber künatud proletariaadi diktatuuri meetoditega.

On ilmselge, et sellises usus oli müstitsismi elemente. Tõepoolest, ma arvan, et sellega kommunism haritlasi kütkestabki. Usk poliitilisse tegevusse ja majanduslikesse jõududesse, mis vabastavad maailmas uusi energiad, tähendab energia vallandumist iseendas. Kaastunne revolutsiooni ohvrite vastu ei pärsi enam tegutsemist. Kaastunnet võib koguni võtta kui projektsiooni omaenda revolutsioonilisest soovist vältida seda, mis revolutsiooniga kaasneb. Võib hoida alal usku inimkonna lõppeesmärkidesse ja samal ajal ignoreerida tuhandeid inimesi vangilaagrites, kümneid tuhandeid orjatöölisi. Kas neid ongi olemas? Kodanlik propaganda igatahes väidab, et on. Seepärast peab Venemaa

orjalaagrite olemasolu eitama. Inimeludest on saanud abstraktsioonid vaidluses, kus olevik on võitlus ja tulevik on kommunism – maailm, milles igäiks saab lõpuks vabaks. Kui tunnistada iseendale vangilaagrite olemasolu, siis võib neid vaadelda ohverdusena, mida tubli üritus paratamatult nõuab. Liiga palju ohvritele mõelda tähendaks "humanitaarset" nõrkust. Asja tuum seisneb nimelt selles, et tuleb ainiti sihti silmas pidada, siis võib saada vabaks õudusest ja ängist (igal juhul üsna kasutud nähtused), mis pidurdavad liberaalvaimu hoo-
gu. (Siiski, mul tuli õppida, et energia saladus ei peitu silmade sulgemises.)

Kui kommunism sünnitab ohvreid, siis sünnitab kapitalism neid veel rohkem. Kas rahuaja miljonid töötud või miljonid sõdades tapetud on midagi muud kui kapitalistliku konkurentsi ohvid? Kapitalism on kannatusel rajanev süsteem, milles ohvrite arv kogu aeg kasvab. Kommunism on süsteem, milles teoreetiliselt (kui klassideta ühiskond koosneb ainult kommunistidest) ohvreid ette ei tule. Praegused ohvid ei ole mitte kommunismi, vaid revolutsiooni ohvid. Kui revolutsioon võidab ja proletariaadi diktatuur hääbub, jääb ka ohvreid vähemaks. Sest kommunism ei vaja ekspluateerivaid inimklasse. Ta vajab üksnes kõikide inimeste koostööd parema maailma ülesehitamiseks. 1930. aastate algupoolel tavatsesin ma sel kombel iseendaga väidelda. Minu argumente võimendas süütunne ja kahtlus, et see osa minust, mis revolutsiooni ohvritele kaasa tunneb, pooldab salamahti kapitalismi pahesid, kuna need mulle endale kasu toovad.

Rahvasteliidu taunimine ja kriitika, mis sisaldus Chalmersi ütluses, et olen Gandhi järelkäija, olid seemned, mis ta mu mõttesse idanema pani.

Järgnevateks kuudeks jättis ta mu mõtisklema selle üle, et peaaegu kõik avalikud ning paljud eraviisilised ja personaalsed teod jagunevad kaheks – nad on kas revolutsiooni poolt või vastu. Subjektiivsed ajendid ei muuda mingilgi kombel tegutsemise objektiivset tendentsi. Nii võib keegi, kes töötab vaeste keskel ja soovib siiralt nende olukorda parandada, olla objektiivselt tööliste vastu, kui tal õnnestub inimesi, kelle hüvanguks ta tegutses, panna rahulduma kapitalistliku ühiskonnaga. Tegelikult on nii vaene maakirikuõpetaja kui ka East Endi hoolekandeametnik rikaste abilised.

Nagu ma nüüd nägin, võivad riiki valitseda ka end siiralt sotsialistiks pidavad juhid, kes ometi ei soovi rakendada revolutsiooni julmi meetodeid. Taolised sotsialistid võivad end leida olukorrast, kus nende sotsialismi ähvardavad kapitalistid, kes on valmis hävitama isegi riigi head nime välismaal lootuses, et selline teguviis aitab neil õnnestada usku sotsialistlikku valitsusse. Niisuguses situatsioonis peab sotsialistlik valitsus kas täitma kapitalistide nõudmised või võtma kapitalismi hävitamiseks tarvitusele halastamatud abinõud.

1930. aastate sündmused näitasid, et sellise valiku ees seistes ei võtnud sotsiaaldemokraadid nagu Braun ja Severing Preisimaal või Ramsay MacDonald Suurbritannias revolutsiooni väljakutset vastu. Nad kas jooksid teisele poole üle või siis loobusid võimust.

Ma kasutasin omaenda isiku puhul niisamasugust otsivat analüüsi nagu ametlikegi sotsialistide puhul. Mida ma tegelikult tahan? Kas ma pean oma ühiskondliku positsiooni luksuseks eneseuhkust kõditavat ettekäändet, et soovin teistele samasugust õnne kui endalegi? Kas ma olen valmis sotsialistlikku maailma vastu võtma tingimusel, et leian ühel päeval ärgates, kuidas kõik on juba valutult toimunud? Kas olen valmis toetama vahendeid sellise eesmärgi teostamiseks? Kas ma võiksin tunnustada ühiskonna üleminekuvormi, mis oleks tõepoolest ebameeldiv, võib-olla hullempi kui kapitalism, ja mis oleks pikka aega väga erinev sotsialistide poolt soovitud? Ja kui ma ei saaks heaks kiita sotsialismi saavutamise vahendeid, kas on siis mu vaated midagi muud kui üksnes eksiviiv, enesehaletsuslik või ennastõigustav unenägu? Sotsialism ei tähendanud praegu sotsialistlike riikide maailmaliitu. See tähendas sellise eesmärgi saavutamise vahendeid, olgu need kui ebameeldivad tahes.

Kui esitasin endale neid küsimusi, pidin mõnna, et tegelikult tahan ma seda, et teised elaksid samamoodi kui mina, ja mitte seda, et peaksin "ühinema töölistega" – see väljavaade kohutas mind. Võisin vaevu taluda mõtet, et peaksin kaotama oma iseseisvuse, mida mu positsioon kodanlikus ühiskonnas võimaldas. Vaid suure vaimse pingutusega jõudsin meeleseisundini, kus võisin endale öelda, et toetan revolutsiooni ka siis, kui see tähendab mu enda ühiskondliku sõltumatuse kadu. Samal moel taluksin sellist kaotust juhul, kui mind sõtta kutsutaks. Kui ma aga olin sellise meeleseisundi saavutanud, seisin ikkagi vastamisi hirmuäratavate väljavaadetega, mis tundusid mu enda huve täiesti ignoreerivat. Ma ei saanud sellega nõustuda, et teistele ei tohi anda vabadust rääkida seda, mida nad usuvad, juhul kui see ei mahu proletariaadi diktatuuri poolt vabadusele kehtestatud mõnevõrra meelevaldsetesse raamidesse. Ma ei suutnud uskuda, et usk Jumalasse või marksistlikus mõttes "ebateaduslikud" vaated loodusele või inimkonnale võiksid olla poliitiliselt reaktsioonilised. Mulle tundus, et marksismi teaduslik meetod põhineb tegelikult vaba uurimise teadusliku vaimu eitamisel.

Heatahteharitlasele on kommunism siseheitlus. Selle mõistmine seletab paljusid asju. Näiteks seda, et kommunistid, kes tegutsevad mittekommunistile jõhkrana näival kombel, ei pruugigi olla täiesti otsekohesed. Sellised kommunistid on otsekuu vöörast ja ahtrist topelt ankurdatud laevad risthoovustes, mis loobivad siia-sinna kõiki teisi veesõidukeid. Need kaks ankrut on kinnisnägemus kapitalismi pahedest ja samavõrd kinnistunud nägemus tuleviku klassideta ühiskonnast. Liberaalset sisetunnet häirivad ristlooded on süümepiinad kommunismi saavutamise meetodite asjus ja teadlikkus sellistest nähtustest nagu näiteks tuhandete mittekommunistide kannatused.

Niisugune topeltkindlustatud kommunistlik sisetunne seletab ka patukahetsuslikku, pihtimuslikku hoiakut, mis on omane mittekommunistide suhtumisele ortodokssetesse kommunistidesse, kelle teadvus on ankurdatud (kui mitte kivinenud) ajaloolisse materialismi. Fikseerunud teadvus on midagi allasuruvat. Teatud kramplikkust on tõsiuskliku kommunisti etteheidetes liberaalile, kelle teadvus liigub vabalt näitelt näitele, kahtluselt kahtlusele, toetades kord

mõne kirjanike ühingusse mittekuuluva, võib-olla sotsiaalselt ebateadliku sürrealistist autori vabadust, kord katoliku preestrit, kord vanglas vaevlevat liberaalset professorit. Milline jõud on südametunnistusel, mis heidab meile ette nii pahesid ja nõrkusi kui ka häid omadusi, nagu näiteks kaastunnet rõhutute vastu, kui need juhtuvad olema valel poolel, või kiindumust sõbrasse, kes ei satu olema hea parteiliige! See on sisetunne, mis meile ütleb, et kui valime praegu teatava poliitilise seisukoha, siis võime vaid seeläbi, et muudame kogu oma isiksuse parteimasina tooraineks, saavutada tohutu, raudse üleoleku kogu oma mineviku suhtes, ilma et tunneksime end alandlike, lihtsamelsete või süüdlaslikena.

Kui kerge on kinnitada, et liberaalide moraalsed kõhklused, olgu nad kuitahes hästi mõeldud, ignoreerivad kõigi ühise sotsiaalse heaolu lõppeesmärki, ja väita, et liberaalid on tegelikult kodanluse kaitse eelpostid ja et heatahteinimesed võivad kaitsta tänapäeva maailmas kõige suuremat viletsust põhjustanud jõudusid! Olen juba maininud Chalmersit kahtlemata mõjutanud peaaegu müstilist usku töölisesse kui klassi, kes tõrjub kodanluse kõrvale. "Töölise" mõiste mõjutab ka intellektuaalse kommunisti või kaasajooksiku siseheitlusi. Olgu tema usk intellektuaalsesse vabadusse kui suur tahes, ikka võib ta endalt küsida: "Miks peaksid töölised minu vabadusest hoolima?" Miljonid kaevurid, tööstustöölised, talupojad ja asumaaelanikud ei soovi mitte vabadust oma isiksuse arendamiseks, vaid rahu, leiba ja korralikke elamistingimusi. Kui mõne tuhande inimese intellektuaalse vabaduse ohverdamine oleks hind, millega makstakse kinni miljonite leib, siis võib-olla tuleks vabadus ikkagi ohverdada. Mis tähtsus on Café de Flore'is istuva noore kirjaniku individuaalsusel India talupoja või Hiina kuli jaoks?

Olgugi et haritlased polnud töölised (nagu Harry Pollitt mulle osutas), ei piirdunud nad poliitilises elus juba algusest peale puhtalt teoreetilise rolliga. Nende huvidele tõi olulist kahju fašism. Hitleri võit 1933. aastal tähendas intellektuaalse vabaduse lüüasaamist Saksamaal ja ähvardas vabadust igal pool mujalgi. See tegi juutidest ja haritlastest poliitilise jõu ainuüksi seeläbi, et oldi kas juut või haritlane. Ohus oli rassivähemuste vabadus, teadustöötajate vabadus arendada oma teooriaid ilma poliitilisi hoiakuid arvestamata, poeedi ja kunstniku vabadus jälgida ja luua kõige intiimsemat kogemust. Tollal nägin selliseid Vene filme nagu "Maa", "Potjomkin", "Ema", "Turksib", "Kümme päeva, mis vapustasid maailma" ja "Tee ellu". Need tundusid kuuluvat 20. sajandi kõige erutavamate kunstitööstöte hulka. Lugesin Maurice Hinduse, Louise Fischeri jt raamatuid ja artikleid, milles rõhutati Nõukogude Liidus saavutatud suurt sotsiaalset progressi. Kriitika, mida ma Venemaa kohta lugesin ja algul ka uskusin, paljastati hiljem sageli kui nõukogudevastane propaganda. Nõukogude konstitutsiooni avaldamine tundus avardavat lootusi suurema vabaduse ajastule Venemaal.

Nüüd, kus ma neid ridu kirjutan, lisandub neile irooniline alatoon, sest praegu kujutavad stalinistid endast intellektuaalsele vabadusele samasugust ohtu nagu Hitleri pooldajad 1933. aastal. Tollel ajal, millest ma kirjutan,

polnud see veel selge. Kuni Kirovi mõrvamiseni tundus, et Venemaa on suure intellektuaalse vabaduse saavutamise künnisel. Teatris, kinos ja muusika vallas toimusid huvitavad eksperimendid. Venemaa polnud muust maailmast ära lõigatud, olgugi et Inturisti reisiliine kasutavaid külalisi hoolitsevalt silmas peeti. Venemaad aitas väga palju kontrrevolutsionääride poolt juhitud fanaatiline propaganda, mis tekitas tiheda eelarvamuste udu, kus pühendunud jälgijal oli võimatu Venemaa vastu öeldut heaks kiita. (Muide, oletan, et revolutsioonijärgne antikommunistlik propaganda on osutunud tõhusaimaks propagandaks, töötades lõpptulemusena Stalini kasuks.)

Nii olid juudid ja haritlased, "ametnikud", keda intellektuaalne treenitus sektantlikest kirgedest lahutas, sunnitud otsima liitlasi. Demokraatlike riikide juhtides pettununa pöördusid nad töölisliikumise poole. Nad võrdlesid massilist tööpuudust, fašismi ja sõda kommunismi ebakohtadega ning lootsid, et kommunism tõmbab vähemasti sellistele nähtustele kriipsu peale. Isegi niisugune liberaal nagu E. M. Forster kirjutas tollal, et kommunism on ainus poliitiline usutunnistus, mis pakub tulevikulootust, kuigi ta lisis, et temast endast kommunisti ei saa. Peagi muutus 1930. aastate intellektuaalne elu debatiks eesmärgi ja selle saavutamise abinõude üle.

Selles piinarikkas debatis osalenud isikud ei näinud asju muidugi niimoodi. 1930. aastate majanduskriis lõi nende kindlustundel pinna alt. Hitlerismi triumf purustas veendumuse, et nad elavad üha kasvava sallivuse maailmas. Juutide tagakiusamine ajas nad kaastunde ja raevu meelevalda.

1930. aastate haripunktiks oli kahtlemata Hispaania kodusõda. Hispaanlaste endi jaoks võivad selle sõjaga seotud küsimused olla palju keerulisemad, kui nad olid nende jaoks, kes elasid väljaspool Hispaaniat. Osalt võib õige olla Arthur Bryanti väide, et kummalgi poolel olevad hispaanlased vihkasid neile appiruttavaid intervente isegi rohkem kui oma hispaanlastest vastaseid. Ülejäänud maailma jaoks aga muutus Hispaania näitelavaks, millel etendati fašismi ja antifašismi vahelise kokkupõrke draamat. Mussolini ja Hitleri interventsioon, seejärel Venemaa sekkumine ning sellele omakorda järgnev värbamine internatsionaalsetesse brigaadidesse tegid Hispaania sõjast tol ajal Euroopa vaimu eest peetava võitluse keskpunkti. Hispaania kindralid olid tõstnud mässu hispaania rahva poolt valitud valitsuse vastu. Kui mässulised ei suutnud oma ridu konsolideerida ja välisjõud vahele segasid, muutus vabariigi vastupanu võitluseks demokraatia eest ja mässuliste tegevus muutus fašistlikuks ürituseks. Sellepärast Itaalia, Saksamaa, Venemaa ja internatsionaalsed brigaadid Hispaania pinnal vahekordi klaarisidki, ükskõik milline enamiku kummagi poole hispaanlaste võitlusajend ka polnud.

Euroopa fašismi kokkupõrget antifašismiga dramatiseeriti Hispaanias teatraselt. Hispaanlastele eriomane kirglikkus, idealism ja tuline temperament, isegi Hispaania maastik – need kõik andsid lahingutele värvi ja lisisid intensiivsust ning teatavat sorti poeetilist ehedust, milletaolist see võitlus ei näinud ei enne ega pärast. Eelkõige oli see sõda, milles väärtustati veel üksikisikut kõigi tema kirgedega ja suhtelise sõltumatusega masinlikest meetoditest. Osalt

oli see anarhisti, poeedi sõda. Hispaanias andis oma elu vähemalt viis parimat noort inglise kirjanikku, seal hukkus teistegi maade poeete. See kiskus haritlasi veelgi enam võitlusse kaasa. Pärast vabariigi langemist omandasid demokraatiavastases võitluses üksikisikutest palju suurema tähtsuse armeed, masinad ja bürokraatiad.

Üsna Hispaania sõja algusaegadel reisisin ma Gibraltarisse, Orani ja Tangerisse. Siin jahmatas mind Hispaania vabariigi toetuseks peetavatele miitingutele tungleva lihtrahva entusiasm. Ma polnud kunagi näinud ühtki miitingut, mis oleks võrreldav Tangeris toimunuga. Mitmedsajad kõige vaesemad inimesed, nende seas vigased ja pimedad, kuulasid pinevkirglikul ilmel vabariigi üritust kaitsvaid kõnelejaid. Selles oli pühendumust ja lootusrikkust, mis meenutas mulle Uues Testamendis kirjeldatud rahvahulki.

Igal pool, kus puutusin kokku kommunistide rühmadega, avaldas mulle sügavat muljet nende eneseusaldus ja viisakus. Keset lärmi, räpasust ja purjus sadamaelu tundusid oma peakorteris, väikeses kohvikus, kohtuvad Orani kommunistid kuuluvat teise maailma.

Kommunistidest saadud soodsa mulje kontrastiks oli halb mulje, mille jätsid mulle demokraatlike maade huve esindavad ametnikud ja äritegelased. Peaaegu kõik, keda kohtasin, tundusid olevat Franco pooldajad. Võiksin tuua palju näiteid, neist kõige paljuütlevam pärineb Tangerist. Tangerit haldas rahvusvaheline komisjon, kuhu kuulusid mitme riigi, näiteks Suurbritannia, Itaalia, Hispaania, Belgia ja Prantsusmaa esindajad. Hispaania minister Prieto del Rio, kes esindas Hispaania vabariiki, oli jäetud isolatsiooni. Kui ma võtsin takso ja palusin juhil end Hispaania esindusse sõidutada, siis viis ta mu automaatselt kindral Franco peakorterisse peapostkontoris. Suurbritannia ministri resident-sis arutasid külalised kokteilipeol, et kuidas võis vaene vana Prieto, kes oli ju mõnus sell, valida vale poole – ometi oli see tema riigi legaalne valitsus, mida ka teised valitsused tunnustasid. Kui ma lõpuks Prieto del Riot külastasin, leidsin ma ta koos kahe ametnikuga äralõigatuna ametlikust elust Tangeris, kuigi ta oli valitsuse liige.

Gibraltaris seletas üks erruläinud Briti ametnik olukorda väga tabavalt, seejuures tahtmatu ironiaga. "Inimesed meie kodumaal ei saa aru sellest," ütles ta, "et vabariiklased on teist tõugu demokraadid kui meie. Kui sa lähed siin tänavale ja küsid esimeselt kümnelt vastujuhtuvalt hispaania tööliselt, kumba poolt nad toetavad, ütlevad nad kõik, et toetavad vabariiki. Briti arusaam demokraatiast on hoopis teistsugune. Meie demokraatia on see, mida 90% rahvast tahab." Gibraltaril paiknevatel Briti ametnikel ei olnud vabariiki toetavate hispaanlastega sidemeid. Nad tundsid üksnes neid hispaanlasi, kes Calpe rebasejahist osa võtsid. Neilt kuulsid nad lugusid vabariiklaste poolt toime pandud jõledustest. Mistahes metsikust oma poolel nad eitasid.

Pärast seda reisi külastasin veel Barcelonat, Madridi ja Valenciat ning taas kodus olles võtsin osa kihutustööst Hispaania vabariigi heaks. Ma pidasin kõnesid ja töötasin komiteedes. Ükskord kõndisin ma koos mõne teise kirja-

nikuga mööda Oxford Streeti ja Regent Streeti, kandes seljas reklaamplakateid vabariigi loosungitega.

Need olid rahvarinde ajad. See liikumine sündis liberaalse tunde ulatuslikust taasvirgumisest, kuid peale kommunistliku partei polnud ühtki poliitilist erakonda, millega see tunne saanuks end siduda. Suurbritannia Leiboristlik Partei ei olnud veel Ramsay MacDonaldi reetmisest toibunud. Niisiis kasutasid taastõusva liberalismi selle antifašistlikus vormis ära kommunistid.

Haritlaste ja kirjanike hulgast olid säärased inimesed nagu Victor Gollancz, John Strachey, George Orwell, Arthur Koestler ja E. M. Forster oma vastuseisus fašismile ning vabaduse ja sotsiaalse õigluse kaitsmises valmis minema sama kaugele kui kommunistid. Paljud mittekommunistid andsid oma energia Hispaania vabariigi toetuseks, pidades seda demokraatia ürituseks.

Kui kommunistid oleksid rahvarindesse astunud sama heauskselt nagu sotsialistid ja liberaalid, siis oleks demokraatlik liikumine laienenud vasemäär-musest liberaalse tsentri suunas ja oleks omandanud 1848. aasta liberaalsete revolutsioonide innustatuse, suuremeelsuse ja arukuse. Kommunistidele sai aga saatuslikuks taotlus moodustada ühisrindeid selleks, et neis seestpoolt võim haarata. Nii lämmatas erinevate parteide positiivse energia see partei, mis kõige häälekamalt ja järjekindlamalt kuulutas soovi ühtsuse järele.

1930. aastate majanduskriis, Weimari vabariigi hukk, sotsialistliku Viini kokkuvarisemine, kõik need sündmused, mille tunnistajana seisin mingis mõttes väljaspool, olid mind sundinud teoreetilise kommunismi seisukohale. Luuletustes ja raamatus "Liberalismist edasi" olin ma kommunismi määratle-nud kui intellektuaalset ja emotsionaalset paratamatust. Pollitti palve, et löök-sin kaasa Hispaanias, tõukas mu hoobilt kommunistlikusse parteisse. Kõigele vaatamata oli just Hispaania see koht, kus sain oma esimesed praktilised kogemused poliitilisest tööst teiste inimestega. Aktsioon, mis oli mu algul partei rüppe tõuganud, viis mind hiljem parteist eemale ja sellest välja. Sest varsti hakkasin ma taipama, et kuigi Hispaania vabariigi abistamist juhtisid ja korraldasid kommunistid, sai rahvarinne oma tegeliku energia hoopis neilt, kes taotlesid kirglikult liberaalseid väärtusi. Isegi kommunistid said aru, et Hispaaniast tegi meie sajandi sündmuse ja sümboli, mis oma tähtsusest on võrreldav 1848. aastaga tõsiasi, et vabariik **ei olnud** kommunistlik. Kommunistid olid olukorda ära kasutada püüdes tõepoolest esimesed, kes selle välja ütlesid ja kes vabariigi kommunistlikku olemust nõrдинult eitasid – kuid nii tegid nad seetõttu, et pidasid säärast tegutsemist heaks propagandaks, samal ajal aga andsid nad oma tegudes parima, et seda propagandat kummutada ja saavutada võim Hispaanias ning sinna välismaist abi suunavates organisatsioonides. Liberaalid, heatahteinimesed, aeti isegi rahvarinde toetamise ajal oma kommunistlike liitlaste poolt siseheitlustesse, mis viisid vabariigi toetajaskonna sügava lõhenemiseni. Kommunistidele oli Hispaania sõda nende võimuvõit-luse üks ajajärke. Sirgjooneliste ja fanaatilistena olid nad rahvarinde liikuma-panevaks jõuks, eriti Hispaanias. Samas olid nad ka jõuks, mis pidurdas kõiki teisi jõude, ka selliseid, mis olid neist endist palju vitaalsemad oma kompliit-

seerituse, suurema vabadusjanu ja väljendusvormide mitmekesisuse tõttu. Peaaegu kogu Hispaania sõda käsitlev kirjandus esindab pigem hoogsalt taasvirguvat liberalismi kui kommunistlikku ortodokssust, mis lämmatas kõik mõttevahetused ja eitas kõiki tunnistusi sündmuste komplitseeritusest. Pariimad sõjaraamatud (Malraux', Hemingway, Koestleri ja Orwelli omad) kirjeldavad Hispaania tragöödiat liberaalide seisukohalt ning tunnistavad kommunistide vastu.

Oma teise Hispaanias-käigu ajal nägin, kuidas internatsionaalsed brigaadid kommunistide täieliku kontrolli alla läksid. Uusi liikmeid värvati rahvarindest sõltumatult. Kõik segunenud demokraatlikud elemendid, millest brigaadid moodustusid, kontsentreerusid kommunistide käe alla ning väikeses plaanis kujutas see kommunistliku meetodi mudelit Hispaanias. Vabariiklaste armees oli kavas kasutada sellist taktikat, et parteisid kutsutakse üles moodustama ühtainsat armeed, milles kõik poliitilised rühmitused ühte sulavad, ning seejärel pidid juhtpositsiooni haaranud kommunistid saavutama kontrolli kogu armee üle. Kommunistide domineerimine põhjustas internatsionaalsetes brigaadides ka isiklikke tragöödiaid. Mulle meenub üks neist. Kui visiteerisin rinnet Madridi lähistel, kohtasin üht 18aastast inglise koolipoissi nimega L. Ta rääkis mulle, kuidas ta oli tulnud Hispaaniasse usus, et brigaadid on niisama liberaalsed kui vabariik ise. Ta pettus vabariigi ürituses, kui leidis, et brigaade valitsevad kommunistid, kelle vastu ta ei tundnud mingit poolehoidu. Teda küsitledes selgus, et enne Hispaaniasse tulekut polnud ta kunagi kommunismi üle mõtisklenud. Küsisin, kas üritaksin saavutada tema tagasikutsumist Hispaaniast. Ta keeldus ja ütles, osutades oru kohal kõrgvale mäeharjale, kus me seisime: "Minu järelejäanud elu seisneb igahommikuses kõndimises siia üles, kuni ma kord surma saan." Ta sai surma kuus nädalat hiljem.

Pärast Inglismaale tagasipöördumist kirjutasin artikli, mis avaldati *New Statesman*'is ja kus ma protesteerisin noorte meeste internatsionaalsetesse brigaadidesse värbamise propaganda vastu, mis jättis selgitamata, et tegemist on kommunistide poolt kontrollitava organisatsiooniga. See artikkel ei olnud kommunistidele meeltemööda. Mõni nädal hiljem kohtasin Valencias ühe kommunistliku ajalehe kirjasaatjat. Ta ütles, et on mu artiklit näinud ja et see, mis ma Hispaania kohta kirjutanud olin, on tõsi. Ta rõhutas, et sellest hoolimata on oluline kirjutada asjadest, mis kõige paremini aitavad kaasa lõppeesmärkide – sõja võitmise ning kommunismi saavutamisele. Ta arutles väga armastusväärset ja tähelepanudava sarmikusega, osutades õige ürituse ohvrite õnnetuse suhtes sedasorti ükskõiksust, mis on oma kerguses isegi pisut peibutav.

Brigaadide kommunistlik käitumismudel leidis kommunistide poolt järgimist ka vabariigis ning sama lugu oli propagandaga. Oli olemas hirmutegude propaganda, mis pani kõik mõrvad frankolaste arvele ja kujutas vabariiklasi inglitenä, häbimärgistades "fašistidena" neid, kes pidasid jõledusi vabariiklaste kätetöök. Niisugune pilt vabariigist heideti kõrvale Malraux' ja Hemingway romaanides, kahes väljapaistvas raamatus Hispaania sõja kohta. Teine jõhkra

propaganda näide on Lorca surma ärakasutamine. Tõsiasi, et Lorca polnud mitte kommunist, vaid katoliiklane, kes põgenes Franco territooriumile tegelikult sõja hakul, muutis tema mõrvamise fašistide poolt kommunistidele veel kasulikumaks. Kommunistid vihkavad elavaid teisitimõtlejaid, surnud võivad aga osutada kasulikuks, juhul kui nad pole tapetud kommunistide endi poolt. Tagantjärele võib nende teisitimõtlemist kasutada, näitamaks, kui liberaalsed on tegelikult kommunistid ja kui kitsarinnalised on nende vastased. Neile ei olnud vastukarva nimetada Lorcat katoliiklaseks, konservatiiviks ega isegi reaktionääriks, sest vastutus mõrva eest lasus Francol. Nad võisid isegi pahaseks saada, kui Lorcat punaseks peeti. Nende seisukohalt oli andestamatu arvata, nagu oleks tema surma asjaoludes midagi selgusetut, võib-olla juhuslikku. Hispaanias olles märkas, et enamik Hispaania poeete tundis teatavat häbi propaganda pärast, mida Lorca surma ümber tehti.

Sangaripropagandast õelam oli laimurünnak nende vabariiklike rühmituste vastu, kes suhtusid kommunismi ebasõbralikult. Trotskistliku organisatsiooni likvideerimine ning rünnakud POUM-i¹ vastu ja selle kõigi liikmete teotav nimetamine fašistideks olid vabariigi häbiplekiks kõigi nende silmis, kes polnud kommunistid.

Pärast sõda rääkis üks Hispaania korpusekomandör mulle, et tema meelest tegi kommunistlik propaganda rohkem kahju kui kasu. "Meie eesmärk oli piisavalt hea, et lubada endale tõerääkimist." See oli arukas märkus. Sõpru ainult valgetes toonides ja vaenlasi üksnes mustana esitav propaganda veenab ainuüksi neid, kes on juba veendunud, teiste jaoks on see inimlikult mitteusutav. See kirjeldab inimlikke sündmusi abstraktsioonidena, mida võivad uskuda vaid need, kel pole silmi nägemiseks. See kohutab neid, kes asja pooldades on säilitanud valvsuse.

Mitmel juhul ilmneseid kommunistliku propaganda tulemusena ägedad vabariigivastased reaktsioonid pettasaanud inimestelt. Kohtasin Valencias meest, kes oli sellise kainenemise koloriitseks näiteks. Tegemist oli suure Briti ajalehe kirjasaatjana töötava Ameerika ajakirjanikuga, kes oli kindlasti üks kõige väljapaistvamaid vabariiklastele kaasaelajaid. Ta tavatses istuda Victoria hotelli fuajees, kus ta luges kasvava meelepahaga oma ajalehte, sest päev päeva järel ilmus selles pikki reportaaže ühelt Francot pooldavalt korrespondendilt, tema enda aruanded olid aga peaaegu olematuks kärbitud. Ühel päeval küsis ajakirjanik intelligentsetele ameeriklastele kohati omase naiivsusega, kas mina pean mõnesid Valencias ja Barcelonas hiljuti aset leidnud mõrvu tõesti vabariiklaste kätetööks. Vastasin, et vägivallategude kaasnemine revolutsioonilise sõjaga on igati ootuspärane. "Miks nad sellisel juhul siis toimunud eitavad?" küsis ta lihtsameelselt ning jätkas: "Kas see mõte ei põrmusta su usku vabariiki?" – "Sugugi mitte," vastasin ma. "Kui mina usuksin selliste asjade toimumist, mida kommunistid eitavad, kaotaksin ma igasuguse usu vabariigi üritusse," ütles tema.

¹ POUM – El Partido Obrero de Unificación Marxista – Marksistliku Ühenduse Tööpartei. *Tlk.*

Mõni nädal hiljem käis ta POUM-i likvideerimise aegu Barcelonas. Ta ütles lahti kommunistide esitatud versioonist POUM-i tegevuse kohta, lahkus Hispaaniast ning lakkas vabariiki toetamast.

1937. aasta juulis võtsin osa Valencias ja Madridis toimunud rahvusvahelisest kirjanike kongressist. André Gide oli just avaldanud raamatu "Tagasi-pöördumine NSVList" (*Retour de l' U. S. S. R.*). See raamat kujutas endast päevikut, mis oleks esile kutsunud vaid mõningaid arvamusalaldusi ega oleks põhjastanud mingit nõrdimust, kui see oluks kirjutatud Ameerika, Inglismaa, Itaalia või Prantsusmaa kohta. Et raamat puudutas Venemaad ja et hulga kiiduväärse kõrval märkas Gide ka Stalini kultust ja kahtluse- ning hirmuõhustikku, mis olid talle vastumeelt, siis tõstsid kommunistid üle kogu maailma suurt kära, käitudes nagu mõni ema, kelle ärahellitatud lapsele juhuslik möödamine ja on pahase etteheite teinud. Maailma kõige suuremast kirjanikust, kes oli läinud austust avaldama maailma kõige arenenumale demokraatialle, muutus Gide fašistik, dekadendiks ja reeturiks, keda kommunistlik trükisõna teotas mulle tollal lausa uskumatuina tunduvate sõnadega.

Vene delegaadid paistsid kongressil silma üksnes upsakuse ja vaimse loidusega. Oma sõnavõttudes rääkisid nad kirjandusest vähe või ei rääkinud sellest üldse. Selle asemel urisesid nad Trotski ja Gide'i peale, ülistasid Stalinit ja kommuniste ning see oligi kõik. Ilja Ehrenburg, Aleksei Tolstoi, Koltsov ega keegi teine ei öelnud ei avalikult ega eraviisiliselt midagi, mis võinuks ärgitada diskussiooni teiste delegaatidega. Neil puudusid oma arvamused. Koltsov paistis silma Gide'i raamatu parodeerimisega. Sellest hoolimata kadus ta pärast Venemaale tagasipöördumist täielikult avalikkuse silmist.

Kirjanike kongressil panin ma tähele inimeste tõrksust uskuda seda, mida uskuda ei taheta, ja vastumeelsust näha seda, mida näha ei taheta. Tagasiteel Valencias Barcelonasse sõitsin autos koos ühe kommunistliku luuletaja, ühe nais-romaanikirjaniku ja tema poetessist sõbratariga. Istusin ees katalaanist juhiga, heatujulise ja kirgliku mehega, kes hooples mu ees sellega, kuidas ta POUM-i likvideerimise käigus oli Barcelona tänavatel viis inimest külmavereliselt maha lasknud. Kui me piiriületamist ootasime, ütles romaanikirjanik, kellel olid korrektsed, guvernantlikud maneerid (ja kes iga oma mõtteavaldust seletas järgmiste sõnadega: "Ma arvasin, et siis poleks see nii isekas, seltsimees!"), et kongressi kümne päeva jooksul ja kogu meie reisi kestel Hispaanias ei olnud me vabariiklaste poolt kordagi kohanud käitumist, mis poleks olnud igati kena. Ma ei pidanud kiusatusele vastu ja kordasin, mida autojuht mulle äsja rääkinud oli. Selle peale vahtisid daamid ja luuletaja mind juhmi pahameelega, vaatasid siis üksteisele otsa ja pöördusid sõnagi lausumata ära.

Madridis kohtasin üht inglise kirjanikku, kellest oli saanud poliitkomissar. Ta oli paks ja tüütu ning seletas, et tema lihtsõdurimunder on tüüpiline näide vabariiklaste improvisatsioonist, sest tegelikult peaks ta rõivastuma kõrgema ohvitserina. Kirjanik-komissar tavatses naiskirjanikele, luuletajale ja mulle meie hotelli magamistoas väikesi kõnesid pidada, selgitades sõja tagamaid. Tema kõneluste teema oli alati üks ja seesama – et kommunistid taotlevad

ühtsust valitsuse erimeelses toetajaskonnas, armees ja internatsionaalsetes brigaadides, ja et kui nad iganes suudavad teisi parteisid ühinema veenda, siis juhivad ja kontrollivad ühinenud jõude võimaluse korral nemad ise. Kui nad mõnel juhul enne kontrolli saavutamist tagasi tõmbuvad, olevat sellel strateegilised põhjused.

Minu viljatu protest, et sedasorti ühtsus ei ole ühtsus, vaid teiste parteide reetmine seestpoolt, põhjustas lootusetult etteheitva pilgu isetult naiskirjanikult. Seejärel selgitas kirjanik-komissar mulle vist sajanat korda mu võimetust selgelt mõelda. Oleksin pidanud taipama, et "ajalooliselt" ei ole peale kommunismi olemas ühtki teist tõelist seisukohta. Nii et kui kommunistid räägivad ühtsusest, siis mõtlevad nad selle all mitme erimeelse rühmituse ühendamist ja neile ajaloolise arengu õige suuna kättenäitamist. Selle saavutamiseks rõhutavad nad, et nende partei on demokraatlik partei, mis tahab ühendada kõik progressiivsed jõud. Kui nüüd öelda, et niiviisi toimides reedavad kommunistid teised parteid seestpoolt, siis oleks see "fašistlik" väide. Kommunistid ise usuvad tõesti, et nad kujundavad rahvarinnet ja et teisiti mõelda tähendaks olla halb kommunist. Kirjanik-komissari argument on näide sellest, mida George Orwell nimetab oma romaanis "1984" "topeltnõtlemissiks".

Veel üks topeltnõtlemissiks näide oli kommunistide väide, et nemad on vabaduse, demokraatia ja rahvarinde poolt; samal ajal tembeldasid oponeerivaid liberaale, sotsialiste või POUM-i liikmeid fašistideks ning tegelikult hävitasid neid, nagu see toimus POUM-iga Hispaanias.

Tol ajal jõudsin ühele järeldusele, mis oli tähtis mu poliitilise mõtte arengus, olgugi et see võib paista iseenesestmõistetavusena. See oli lihtne tõdemus, et pea kõikide inimolendite arusaam tegelikkusest on väga katkeline. Tegelikud on nende jaoks üksnes mõned vähesed asjad, mis on nende endi huvide ja mõtetega seotud; teised asjad, mis on õigupoolest samavõrd reaalsed, kehas-tavad nende jaoks vaid abstraktsioonid. Kui inimesed on otsustanud järgida mingit eesmärki, siis tundub kõik sellesuunalist tegutsemist toetav elava ja tegelikuna, kõik vastuolev aga muutub abstraktseks. Su sõbrad on liitlased, lihast ja verest olendid, samade sümpaatiatega nagu sul endalgi. Su vastased on aga kõigest arutud juhuslikud teesid, nende elud on nagu paljud muudki väärad väited, mille sa meelsasti kuuliga maha tõmbaksid, nii nagu sa tõmbad pliiatsiga maha vussiläinud lõigu.

Teistmoodi mõtlemine nõuab väga erakordset õiglustunnet või suurt sisse-elamisvõimet. Hispaania sõja päevil valmistas mulle tuska tähelepanek, et ma ise ei suuda niiviisi mõelda. Tundsin pöörast haletsust, kui nägin fašistide poolt mõrvatud laste fotosid. Kui aga Franco pooldajad rääkisid punaste hirmutegudest, tundsin vaid nõrdimust, kuidas inimesed niiviisi valetada võivad. Esimesel juhul nägin laipu, teisel juhul üksnes sõnu. Ma ei õppinud kunagi enesekriitikat minetama ja nii arenes minus tasapisi teatav õudustunne mu enda mõistuse töötamisviisi suhtes. Mulle oli selge, et kuni ma ei hooli ühtviisi kõigist mõrvatud lastest, ei hooli ma tegelikult üldse sellest, et lapsi mõrvata-

se. Ma sooritasin siivutu vaimse akti teatavate laipade suhtes, mis kütsid üles propagandistlikke kirgi, kuid demonstreerisin põhjanevat osavõtmatust oma hoolimatusega teiste, vabariiklaste ohvriks langenute laipade suhtes.

Kui osutub õigeks mu arvamus, et inimestele on omane mõelda abstraktselt, vaagimata inimlikke realiteete, mida nende poliitilised kired mõjutavad, siis polegi kommunistide vaimulaadi eriti raske seletada. Nad on omaks võtnud sellise ühiskonnateooria, mis ergutab inimlikku piiratust pidada omaenda eesmärki ja selle pooldajaid tegelikeks, kõiki teisi eesmarke ja nende propageerijaid aga vanamoeliste teoreetiliste seisukohtade abstraktseteks näideteks.

Võib väita, et niisugune teooria õigustab nurjatust seetõttu, et kommunismi lõppeesmärk on inimliku õnne kvantiteedi ja kvaliteedi tõstmine. Nende aastate jooksul jõudsin tasapisi otsusele, et mina nii ei mõtle. Selliste inimeste iseenesestmõistetavus, kes usuvad, et nende "joon" kattub täielikult inimkonna hüvangu ja ajaloo kuluga, kusjuures väljaspool olijad eksisteerivad ainult selleks, et lasta end kas kummutada või sellesse joonde sulandada, põhjustab kommunistide endi ebainimlikustumist. Inimkonna ajalugu teevad inimesed mõjustades printsiipe, mitte printsiibid inimeste omadustest sõltumatult. Kui printsiibid inimesi ebainimlikustavad, siis on ebainimlik ka see ühiskond, mis niisugustest inimestest koosneb. Ma pole küll kunagi nõustunud selliste vaadetega nagu Aldous Huxley omad, et igasugune võim korrumppeerub, aga arvan siiski, et võimu võib korrumppeerumisest päästa siis, kui seda inimlikustab alandlikkus. Ilma alandlikkuset muutub võim tagakiusamiseks, hävitustöök ja avalikuks valeks.

Ma märkasin enda ja oma kolleegide puhul, kuidas õhutamise mõtteviisile, et on olemas vaid üks inimlik üritus ja üks inimlik pool, mõjub halvasti meie isiksustele. See õpetas kannatust meie enda eesmärkides ära kasutama ja kannatust siis ignoreerima, kui see meie eesmärkidega kokku ei sobinud. See ärgitas kujundama erapoolikut ja ebatäielikku ülevaadet konfliktidest ning takistas meid saadud pilti vahetu kogemuse abil korrigeerimast, juhul kui see pörkas kokku meie teoreetiliste vaadetega.

Kommunistist haritlaste puhul seisin alati vastamisi faktiga, et kommunistiks saades olid nad omaks võtnud skeemi, mis kogu tegelikkuse lihtlabaselt must-valgeks muutis. Igapäevases elus ei saanud miski nende mõtteis olevat suurt abstraktset skeemi muuta. Revolutsioon oli asjade algus ja ots, kõige lõppkokkuvõte. Ühel päeval peab kõik kokku andma kusagil õnneliku lõppsumma, milleks on proletariaadi diktatuur ja kommunistlik ühiskond. Selline mõtteviis tõmbas kriipsu peale kõigile kogemusest lähtuvatele vastuväidetele.

Intellektuaalsed kommunistid olid seega äärmiselt huvitatud teoriast ja samavõrd vähe tõendusmaterjalist, mis võis nende teooriaga vastuollu sattuda. Me ei kohanud näiteks iial kedagi, kes oleks ilmutanud vähimatki huvi Venemaa mõne sellise külje vastu, mis stalinlikust propagandast välja jäi. Mind ei üllata, et Pariisis andsid kommunistid ja nende kaasajooksikud Kravtšenko juhtumi puhul vabatahtlikult tunnistusi raamatu "Ma valisin vabaduse" vastu, olgugi et keegi neist ei saanud kiidelda Venemaa olude tundmisega.

Nende vaatepunkti järgi polnudki neil vaja teada muud, kui et Kravtšenko on nõukogude korra vastu. Juba üksi see tõestas, et tal pole õigus.

Sama hoolimatus kõige suhtes peale teooria iseloomustas ka nende käitumist. Otstarve pühendas abinõu. Nii tundis üks kommunistliku ajalehe korrespondent üsna väiklast lõbu, kui ta selgitas mulle valetamise vajalikkust. Nii rääkis too komissarist kirjanik mulle uhkusega, kuidas ta oli korraldanud ühe ebausaldatava sõduri saatmise Hispaania rinde lõiku, kus surmasaamine oli kindel. Nii võttis Harry Pollitt, kes 1939. a tegi avalduse, et sõda peetakse demokraatia poolt fašismi vastu, oma avalduse varmalt tagasi, kui see Venemaale ei sobinud, ja soostus sellega, et mõlemalt poolelt on tegu imperialistlike kapitalistide jagelemisega. Nii ütles mulle üks Briti Kommunistliku Partei liider 1946. aastal süüdistavalt: "Miks te tõstate kära mõne tuhande poolaka elu pärast, kui kaalul on terve Nõukogude Liidu saatus?" Alati kehtib abstraktse summa argument, mis tühistab kõik väiksemad kaalutlused. Kui partei joon muutub ja kui seda, mis eile kandis demokraatia nime, otsustatakse täna nimetada fašismiks, pole selles mingit ebajärjekindlust, sest partei joon on vaid partei hoiak mittekommunistide suhtes, kes kõik saavad parteiliste avalduste objektideks ja muutuvad niiviisi pelgalt abstraktsioonideks.

Nii on kommunistide jaoks alati tähtsaim see, kuidas teooriat tegelikkusele rakendada. Õnnelik kommunist elab ajaloolis-materialistliku õndsuse seisundis, kus ta näeb küll puude tagant metsa, ent puid metsa sees ei näe.

Kuna mina kunagi sellist õndsust pole tundnud, jäi mulle alati mõistatuseks kommunistide erakordne kindlus asjade suhtes, millest nad suurt midagi ei teadnud, millele nad aga sellest hoolimata oma teooriaid rakendasid. Teiseks mõistatuseks oli viis, kuidas igale asjale vastust teadvad kommunistid lakkasid mõnikord kommunistid olemast, tuues oma ärapöördumise põhjuseks needsamad vastuväited, mille olemasolu nad varem kas üksnes ignoreerisid või mis nende poolt oskuslikult olematuks seletati.

Sellise ärapöördumise huvitavaks näiteks oli kirjanik proua Charlotte Haldane, professor Haldane'i abikaasa. Hispaania kodusõja aegadel oli ta heaks näiteks õndsusseisundis kommunistist. Mäletan, et kord pärast koosolekut sõitsime mööda üht Londoni tänavat, kus uduvihmas seisid järjekorras trammi ootavad inimesed. "Järjekorrad!" hüüatas proua Haldane. "Kui häbiväärne! Venemaal selliseid asju küll ette ei tule!" – "Aga Venemaal on järjekorrad kindlasti olemas," protesteerisin mina, "ma olen šellest lugenud." Proua Haldane heitis mulle suursuguselt põlgliku pilgu täis üleolevat kaastunnet, mis on tüüpiline pilgetega harjunud kommunistlikule naissoole.

Sõja ajal läks proua Haldane Stalini kindla poolehoidjana Venemaale. Pärast naasmist lõi ta lahku nii kommunistlikust parteist kui ka oma abikaasast professor Haldane'ist. Hiljem avaldas ta ajakirjanduses artikli, mis ühes mõttes on valgustehitev, teises mõttes eksitav. Ta kirjutas:

"Nõukogude kodanike, teadlaste ja teiste inimeste iga sõna ja iga tegu on läbi imbunud teadmisesest, et kommunistlik partei on lakkamatult valvas, nihub ja märgib üles. Iga öeldud, kirjutatud ja avaldatud sõna allutatakse totalitaarsele

kontrollile ja seda võidakse suvalisel ajal kasutada kõneleja või kirjutaja vastu."

Hämaraks jääb asjaolu, miks pidi proua Haldane niisuguste avastuste tegemiseks Venemaale minema. Samasugusele järeltulele oleks ta võinud tulla tosina raamatu põhjal, millest ühte oli ta päris kindlasti lugenud, see on Gide'i raamat "Tagasipöördumine NSVList". Kui Gide'i raamat teda ei veennud kommunistliku tagakiusamise olemasolus, siis vaevalt võis talle märkamata jääda raamatule osaks saanud hüsteeriline vaenamine kommunistide poolt, mis andis täiesti ühemõttelise pildi sellest, kuidas kommunistid oleksid Gide'i kohelnud, kui ta oleks nende küüsi sattunud. Proua meelemuutust seletab asjaolu, et see, mis talle enne Venemaale minekut ebaoluline tundus, muutus külaskäigu ajal järsku oluliseks. Teda tuleks meelemuutuse siiruse puhul kindlasti õnnitleda. Samas artiklis tõstatab ta küsimuse, mida võib võtta kui meenutust professor Haldane'ist ja mis on palju olulisem küsimusest, miks kirjanikud on stalinistid ja miks peavad teadlased olema stalinistid. Vastust otsides arutleb ta:

"(...) Nad näevad otsekui läbi tumeda klaasi või pigem nagu läbi roosade prillide "sotsialistlikku" riiki, kus riik teaduslikuks uurimistööks muinasjutulisi summasid eraldab ja kus teadlased teistega võrreldes hoopis kõrgemat palka saavad ning nende tööd ei takista hirm, et suured äritegelased võivad nende avastusi isikliku tulu eesmärgil ära kasutada."

Ehk võivad mõned isiklikud muljed professor J. B. S. Haldane'ist ja J. D. Bernalist, kelle tegevust ma paari aasta jooksul eemalt jälginud olen, näidata vähemalt seda, et nii nagu kõik teisedki on ka teadlased inimolendid, ja ehk aitab see rõhutada mu alatist arvamust, et me ei saa oma kaasolevusi usaldada, olgu nad kuidahes intelligentsed, enne kui võime olla kindlad, et nende tegutsemisprintsiipe tempereerib iseenda piiratuse taju, mida ma nimetan tagasihoidlikkuseks.

Professor Haldane jätab mulle mulje väljapaistvate vaimuannetega inimesest, kelle hulgas tagasihoidlikkus on ehk kõige nõrgemini esindatud. Kui ta õpetas Cambridge'i ülikoolis, tunti teda pigem ekstsentrikust professorina, kes on andunud iseenese eksioneerimisele. Pisut enne sõda, kui ta katsetas Haldane'i pommivarjendit, jõudis avalikkuse ette juhtum, kus ta istus kangekaelselt ühes neist varjendeist, kui läheduses plahvatasid tugevad lõhkelaengud.

Hispaania kodusõja aegu viibisin ühel õhtul tema õe Naomi Mitchinsoni korraldatud jõulupeol, kui äsja Hispaaniast naasnud professor sinna sisse astus. Ta paistis üsna õnnetu moega sinnamaani, kui katkestati laste pantomiimimäng ja ta sai võimaluse kostitada külalisi lugudega oma Hispaania vägivaldaseiklustest. Mulle tundub, nagu peituks professori varjus teaduslikku seiklust nautiv koolipoiss. Paistab, et vägivaldemonstratsioonid talle meeldivad. Proua Haldane vihjas tõenäoliselt tema iseloomu teisele tahule, öeldes, et teadlased näevad Nõukogude Liitu avara tegevusväljana, kus hästi tasustatud teadlastel on vabadus teostada oma teaduslikke eksperimente.

Ma ei räägi selleks, et Haldane'i ja Bernali taolisi teadlasi mustata, vaid tahan lihtsalt osutada, et teadlaste ühiskondlikes hoiakutes puudub selline objektiivsus ja tähelepanelikkus, mida nad ilmutavad oma laboratooriumides. Nagu kõik teisedki lasevad nad end tunnetest kaasa kiskuda ja planeeritud ühiskonnad pakuvad neile selleks oivalisi kiusatusi.

Bernal ei jäta nii tahumatut ega koolipoisilikku muljet kui Haldane. Pigem on ta teist tüüpi poiss, kahtlemata geenius oma teadustöös, ent tiivustatud ka sotsiaalsest kirest. Teda erutab idee kujundada sotsialiseeritud inimolendeile täiuslik kodu, mis oleks kogu möödaniku arhitektuuri varju jättev elamismasin. Ta on üldse võlutud igat sorti planeerimisest inimeste jaoks. Tema ühiskondlikus mõttes leidub kalduvusi ekstravagantsele fantaasialennule, millele ta oma teadustöös ilmselt vaba voli anda ei saa.

Ühiskonnas tunnustatakse teadlasi üleiniimliku tarkuse eest. Tegelikult oleks vist õigem öelda, et nad on pisut ebainimlikud nagu muudki spetsialistid ja asjatundjad. Ühelt poolt suhtuvad nad entusiastlikult plaanidesse, mis kipuvad muutma ühiskonda teadusliku eksperimendi suureks tegevusväljaks. Teiselt poolt on nad teinud vähe või üldse mitte midagi selleks, et ühiskonda oma avastuste väärkasutuse eest kaitsta. Kui osutatakse nende vastutusele destrukttiivsete leiutiste pärast, leiavad nad enamasti pelgupaiga oma puhta teadlase positsioonis. Nad tunnetavad erakordselt halvasti seda, kui palju võlgneb kaasaegne ühiskond mineviku kultuuritraditsioonile, või sedagi, mida me kaotaksime, kui näiteks enamus möödaniku arhitektuurist hävitataks ja asendataks täiuslike elamismasinatega.

Hitlerlikul Saksamaal nõustusid teadlased vaimsete puuetega inimeste steriliseerimis- ja hävitamiskavadega, tervete rahvaste ärähävitamise ja inimesperimentidega. Üks mu teadlasest sõpru, kes sõitis pärast sõda Saksamaale sealsete teadlaste tegevust uurima, rääkis mulle, kuidas teda kõige rohkem šokeeris avastus, et saksa teadlased kasutasid võimalust inimestega eksperimenteerida ohjeldamatult liialdades, sageli täiesti tarbetuteks katseteks. Ma ei taha sellega öelda, et ka mujal oleksid teadlased valmis tegema sedasama. On lihtsalt hädavajalik osutada faktile, et teadlased ei pruugi teadusest kui sellisest leida vastuväiteid niisugustele eksperimentidele nagu vaimsete puuetega inimeste hävitamine. Kui nad ka on selle vastu, siis lähtuvad nad mitteteaduslikest väärtustest. Tänapäeva teadusel pole ette näidata ühtki argumenti, mis takistaks riikide valitsusi suunamast teadust tohutu hävingu teenimisele. Teadus on lihtsalt vahend kas hea või halva eesmärgi saavutamiseks. Teaduse suunamiseks hea poole peab suunaja inimsusekontseptsioon olema hoopis avaram kui seda on käsitus teaduslikult planeeritud ühiskonnast. Ühiskonnal peab olema lisaks korralikule planeerimisele mingi suurem eesmärk. Ühiskonna allutamise teaduse etteplaneeritud eesmärkide diktaadile ilma sellise sihita tähendaks lihtsalt veel üht teaduse väärkasutust. Venemaal on ju poliitikud need, kes teadust planeerivad.

Kui sellistest inimestest nagu Bernal, Haldane ja Joliot-Curie saavad kommunistid, tekib mul suur kahtlus, et nende ainukeseks motiiviks on pime usk

teadusesse. Teadusel pole aga moraalset eesmärki ja kommunistlikud teadlased on teadust juba pikka aega iseloomustanud teatava moraalse pimeduse ohvrid, kui nad soodustavad teaduse sattumist poliitikute kätte, kes oma poliitilisi vastaseid vangikongi heidavad või kes laskuvad isegi selliste teadlaste tagakiusamiseni, kelle uurimistööde tulemused riigi poliitiliste vaadetega kokku ei sobi.

1930. aastail vaatlesin oma kommunistidest kolleege. Imetlesin nende julgust ega osanud neid kahtlustada omakasus. Nad olid kaunis palju ohverdanud ja olid valmis enamakski ürituse nimel, millesse nad sügavalt uskusid. Sageli tundus aga, et nende parimad omadused teenivad nende kõige halvemaid omadusi ja et nende isiksus on lõhenenud. Nad uskusid, et vaeseid saab õpetada küll sõdima, mitte aga oma naabreid armastama. Nende jaoks oli tõde ori, kes kannab hoolt kitsa juhtideringi eest. Nad aktsepteerisid vihkamist kui tegutsemise tõukejõudu. Nad moonutasid nende epiteetide tähendust, millega nad iseloomustasid rahvusi, parteisid ja üksikisikuid, absoluutselt mõistmata, et sõnade vale kasutus tekitab segadust. "Rahu" võis nende keeles tähendada "sõda", "sõda" hoopis "rahu", "ühtsus" võis olla "sisemine reetmine", "fašism" aga tähendada "sotsialismi".

Nad ei tundnud kohustust taltsutada oma edevust, kurjust, üliagarust ega reeturlikkust rohkem kui partei teenimiseks tarvis. Need omadused võisid osutada isegi voorusteks, kui need parteile kasuks tulid.

Leidsin sageli, et inimlik ja osavõtlik kommunist on selle võrra halvem kommunist, kuivõrd inimlik ja osavõtlik ta on, ja et see on ka kommunistidele endile hästi teada.

Nendel aastatel hakkasin mõistma, et üldjoontes jagunevad kommunistid nelja liiki: A) teoreetikud, kes kasutatavaid meetodeid abstraktses ja üldises mõttes tunnevad, kuid kes mõtleavad neist abstraktselt kui paratamatusest; B) inimesed, kes on õndsas teadmatuses Venemaal toimuvast ja sealsete seltsimeeste meetoditest; C) töölised, kel peale ahelate pole midagi kaotada, kes võitlevad kapitalistliku ekspluateerimise vastu ja kellele leib on hoopis tähtsam kui vabadus; D) politsei, poliitjuhid, agendid, spioonid jne; need on ainukesed kommunistid, kellel on täielik ülevaade vangilaagritest ja kohtuprotsessidest.

Kui astusin kommunistlikusse parteisse, lootsin ma, et nii toimides õpin kommunistide tegevust paremini tundma, et oskan siis võrrelda nende vahendeid kapitalismi meetoditega ja õpin tunnustama eesmärgi ülimumuslikkust abinõu ees.

Minu jaoks oli avastuseks, et kommunistide aktsioonid Venemaal ja Hispaanias salati maha kommunistide eneste poolt või et nad ei teadnud neist asjust midagi.

Tõin juba eespool näiteks, kuidas Chalmersil puudus igasugune huvi Venemaa kohtuprotsesside vastu ja kuidas mu kirjanduslikud kompanjonid Hispaanias keeldusid kuulda võtmast fakte, mis komplitseerisid nende lihtsustatud käsitust sündmustest. Kord oli mul varuks kaks ilmselget näidet käitumisest, mille eest parteiliikmed peaksid vastutust kandma. Üks neist oli lugu, mille

mulle rääkis üks ameerika naiskirjanik, kelle abikaasa oli venelane. Kord oli politsei kella kolme ajal öösel Moskvast nende korterisse ilmunud ja ta abikaasa minema viinud. Tollest ajast peale ei olnud ta oma abikaasat enam näinud ega temast ka midagi kuulnud. Tal polnud vähimatki ettekujutust sellest, mida võidi süüks panna ta abikaasale, kes ise oli kommunist. Lugu sai üsna laialt tuntuks, sest Ameerika ja Briti haritlased olid selle õnnetu inimese saatusega tegelnud. Nad olid Kominterni sekretariaati kirju saatnud. Algul vastati kirjadele lubadusega asja kohta järele pärida. Mõne aja pärast ei kostnud aga sekretariaadist enam midagi ja ameeriklanna sõprade edasised kirjad jäid vastusetta.

Teine näide puudutas mu sõpra Y-d, kes kuulus internatsionaalsesse brigadi. Y oli ühe mõjuka riigimehe õepoeg. See riigimees oli Y ema palvel brigadijuhte palunud Y-d lahingusse mitte saata. Rääkis Hispaanias olles Y-le ettevaatamatult tema onu teost. Y, kes oli vapper mees, läks hirmus ägedaks. Ta deserteeris brigadist ja andis end siis omadele uuesti kätte, paludes karistuseks rindele saatmist. See õnnestuski. Ta sõdis Morata lahingus. Üürikese vangistusaja veetis ta koos mõne kaasvangiga väga väikeses kambrikeses. "See polnud veel midagi," rääkis ta mulle. "Oli vange, kes meie kongi tulles seda suureks avaraks ruumiks pidasid. Neid oli 48 tundi järgemööda kapitaalsetes pugerikes hoitud." Y-d need tingimused eriti ei šokeerinud, ka ei muutnud need tema üldist suhtumist vabariiki. Üldiselt pidas ta neid kogemusi pigem naljakateks.

Ühel väikesel kommunistlike kirjanike kogunemisel Londonis rääkis nendest lugudest järgmise põhjendusega: "Ma muidugi mõistan, et te ei tarvitse neid vahejuhtumeid uskuda. Mina tean aga piisavalt palju, et neid tüüpilisteks pidada. Kui te ei usu seda, mida mina tean olevat tüüpilise, siis näen ma, et te ei tunne fakte, mida te minu arvates kindlasti tundma peaksite. Kas te neid tunnete või ei ja kas te neid eitate või ei, on saanud minu jaoks ääretult oluliseks küsimuseks. Sest kui te neid fakte ei tea või neid isekeskis salgate, siis hakkab mulle tunduma, et kuulumine parteisse, mille aktsioonidest liikmed midagi ei tea, on vastutus, mida ma enda peale võtta ei saa. Teisalt aga, kui te neid fakte möödate ja samas väidate, et avalikult tuleb neid paratamatult siiski eitada, siis mõistan ma, et teil on tõsi taga ja võib-olla isegi ühinen teie vaatepunktiga."

Kui ma lõpetasin, tõusis üks kirjanik püsti ja ütles: "Seltsimees Spenderi kodanlikule mõttelaadile on sedasorti lugude väljamõtlemine tüüpiline." Keegi teine ütles: "Isegi kui kodanik Spenderi räägitu pole läbinisti väljamõeldis, on iseloomulik, et ta juhib tähelepanu neile üsna tähtsusetuile intsidentidele, et end kaitsta tegelikele probleemidele silmavaatamise eest." Kolmas, kes minusse hästi suhtus, ütles: "Vaata, Stephen, sa peaksid meeles pidama, et kuna su sõber Y viibis ise vangistuses, kus tema kinnituse kohaselt need asjad juhtusid, siis on tõenäoline, et tema hoiak on pisut kibestunud. Seega ei peaks sa tema tunnistusele nii suurt tähtsust omistama."

Polnud mingit mõtet lisada, et Y ei olnud vähimalgi määral kibestunud ja et just sel põhjusel ma valisingi esitamiseks tema loo mitmete teiste hulgast. Ei

oleks aidanud ka osutamine sellele, et äsja kuulnud argumentide järgi võiksime kõiki fašistlikke kuritöid pidada kas täiesti ebaoluliseks Hitleri ajalooliste saavutuste kõrval või leiaksime, et läbipekstud, ärahirmutatud ja piinatud inimesed on kibestunud ja eelarvamustega tunnistajad. Ma olin juba avastanud, et mu kuulajad ei pidanud end mitte mingilgi kombel vastutavaks selle eest, mis toimus nende ürituse nimel.

Hakkasin mõtisklema, kui palju kommunistid kommunismist üldse teavad. Ma ei tea seda tänini. Üks kommunist ei ütle teisele: "Venemaal on orjalaagrid." Vastupidi, kui mõni kaaskommunist seda kahtlustaski, süüdistatakse teda ebaolulistesse detailidesse süüvimises, kui mitte lausa fašismis. Millal võinuks härra Pollitti teenistuse ajal mõni Kominterni või Kominformi kaasliige talle isekeskis midagi Venemaa kohta öelda, mis poleks olnud propagan-da?

Parteiliikmed teavad kommunistide võimu all olevate riikide tegelikust olukorrast palju vähem, kui kõrvalseisjad seda arvata oskavad. Siiski teavad nad üht-teist diktatuuri printsiipidest, kuna need on üks osa nende ideoloogiast. Kui ma 1947. a kohtasin Ungari Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjat M. Rákosit, oli tema üks esimesi mõtteavaldusi, et Briti leiboristlik valitsus on "fašistlik". Kui küsisin, mida ta sellega mõtleb, vastas ta: "Sellel on kaks põhjust. Esiteks pole nad Briti armeesse pannud sotsialistlikke kindrleid. Teiseks jätsid nad Scotland Yardi üle võtmata."

Sellisel hoiakul on tagamõte, mis tundub tänapäeval selgem kui kaksteist aastast tagasi. Sellele juhtis mu tähelepanu Beneš ühel jutuajamisel, mis mul oli temaga Prahast 1946. a talvel. Beneš ütles, et tema meelest ei oleks Venemaa valitsejad saanudki oma revolutsiooni ilma terrorivahenditeta läbi viia. Ta lisis tundeliigutusega, et jumalale tänu, temal endal pole selliseid vahendeid kunagi kasutada tulnud ja et loodetavasti ei pea ta seda tegema ka edaspidi.

Seda esseed olen kirjutanud täie teadmiseiga sellest, et kriitika kommunistide kohta ei tee olematuks argumente kapitalismi vastu. Nende aastate valulikum kogemused on mulle näidanud, et rõhumist, ebaõiglust, vabaduse hävitamist ja muid suuri pahesid põhjustavad mõlemad pooled. Kapitalismi kohta võiks öelda seda, et kuna see kord on kehtinud juba kaua, siis võib ta endale lubada vabadusi kunstis ja poliitiliste parteide debatis, ent samal ajal pole kapitalismil, nii nagu me tänapäeva suurimas kapitalistlikus riigis Ameerikas seda näeme, pakkuda mingeid alternatiive sõjale, ekspluateerimisele ja loodusvarade hävitamisele. Kui kommunism tõesti suudaks saavutada internatsionalismi ja tootmisvahendite ühiskonnastamise, võiks ta rajada maailma, mis oleks midagi muud kui hulk paratamatuid majanduslikke vasturääkivusi.

Kui aga maailmarevolutsioon peaks toimuma ning kommunistlik poliitiline ja majanduslik süsteem hakkaks kehtima kogu maailmas, sõltub uue klassideta ühiskonna heaolu ühest järgmisest eeldusest – et proletariaadi diktatuur "när-bub".

Marx ja kommunistidest kirjanikud peavad sellist arengut endastmõistetavaks. Neil ei tarvitse seletadagi, kuidas see närbumine täpselt toimub. Nende

idee kohaselt hävib kapitalism selliste seaduste järgi, mis tulenevad mehhaaniliselt kapitalistliku süsteemi sisevastuoludest ja proletariaadi võimuhaaramine järgib nende arust sedasama mehhaanilist arengut, olles küll osalt ka inimliku tahteakti tulemuseks.

Kui niisuguse ürituse paratamatu edu on saavutatud, siis kaob mehhanistlik tarve kapitalismi totaalseks kokkuvarisemiseks ja proletariaadi esiletõusuks. Diktatuur hääbub automaatselt, kui kaovad töölisklassi vaenlased.

Kui see nii toimuks, oleksid vastuväited kommunismile üksnes vastuväited ajutistele ebamugavustele. Tõsi küll, see oleks väga vaearikas revolutsioonilise tegevuse ja propaganda ohvritele, ent see oleks siiski vääriiline hind internatsionaalse maailma nimel, kus kõik rahvad elavad kooskõlas.

Kui aga diktatuuri hääbumine pole kindel, siis muutub kommunistide ja nende meetodite tänane kriitika homseks, ülehommseks ja üleülehomseks diktatuurikriitikaks.

Viimase kolmekümne aasta üks õppetunde on kindlasti olnud tõsiasi, et tänapäeva maailmas on stabiliseerunud diktatuuri väga raske kõrvaldada, nagu ka arenenud salapolitiseid, propagandat, terrorit jmt. Ei Stalinit, Hitlerit, Mussolinit ega Francot ole tõsiselt ähvardanud ükski vastuhakk nende endi riigist. Need diktaatorid, kes on langenud, on langenud oma rahva täieliku hävingu tõttu, mis on põhjustatud teiste riikide poolt. Seepärast võib targu arvata, et kogu maailma haarav diktatuur oleks püsivam kõikidest senistest diktatuuridest. Ei pruugi ka Venemaa kogemuse varal uskuda, et kommunism või ükski teine partei võiks produtseerida diktaatoreid, bürokraate ja politiseid, kes oleksid ise nõus "hääbuma".

Nii tähendab tänaste komissaride ja diktaatorite olemuse uurimine homme võimule tulla võiva kommunistliku riigi seaduste ja olemuse mõningast tundmaõppimist, ühtlasi võib olla kindel, et see riik oma võimu enam ei loovuta.

1930. aastate kommunistidest haritlaste seas täheldasin ma käitumist, mis on iseloomulik tänapäeva Ida-Euroopa kirjanike ühingutele, kus kirjanikele ja luuletajatele dikteeritakse, kuidas tuleb mõelda ja tunda. Kui kirjanikud tulid kokku, et arutleda kunsti ja ühiskonna igavese probleemi üle, suunasid nad põhitähelepanu asjaolule, et kirjandus peaks kajastama marksistlikke teooriaid proletariaadi ülimuslikkusest ja revolutsiooni paratamatusest. Niisugune intellektuaalne ühiskonnavaade ulatus vältimatult kaugemale igasugusest individuaalsest kogemusest. Kogemus võidi kaasata üksnes siis, kui oli tarvis illustreerida mõnd aspekti kogemusest, mis ei sõltunud valmisotsusest.

Kirjanike marksism võis olla kuitahes siiras, kuid teooria domineeris nende mõtetes mistahes kogemuse üle ja sel olid oma paratamatud tagajärjed. Kuna kõige tähtsam oli olla teoreetiline marksist, siis omandasid parimad marksistid, kes sageli olid paraku kehvimad kirjanikud, eeliseid nende ees, kes oma kunsti nimel tagasihoidlikult kogemusi otsisid. See tähendab, et teoreetikud muutusid automaatselt kirjanduskriitikuteks, kes analüüsisid nii endis- kui praegusaja kirjandust kirjaniku ideoloogilistest vaadetest lähtudes. Olen kuulnud üht kommunistist poeti Hampstedi Kirjanduslikus Seltsis Keatsi sünniaastapäe-

va puhul seletamas, et kuigi Keats ei olnud marksist, võime vähemasti väita, et talliposi pojana ja riigi poolt hooletusse jäetud tiisikushaigena oli tal au olla kapitalismi ohver. Sedasama kirjanikku olen kuulnud juhtimas tähelepanu sellele, kuidas Joyce'i "Finnegan's Wake" illustreerib kodanliku individualistliku maailma mõtte ja keele lagunemist. Muuseas oli tema seegi, kes Virginia Woolfi enesetapu puhul 1941. aastal oma kirjutises õnnitles, et ta oli valinud ajaloolise paratamatuse ja osutas, et ka teised kodanlikud kirjanikud võiksid järgida tema eeskujut.

Vastikustundega kuulasin tähtsusetute talentide dogmaatilist kelkimist. Midagi alandavat oli juba eelduses, et poliitiline ühiskonnateooria võib tõsta mõne vusserdise positsioonile, kust see võib kõik geeniuuse vaimuvälgatused tagasi tõrjuda, juhul kui need ei osutu poliitilise teooria rakenduseks esteetilisele materjalile.

Samasugust vastumeelsust tundsin laiutava marksistliku kirjanduskriitika vastu, mis interpreteerib kirjandust kirjanike poolt teadlikult või alateadlikult väljamõeldud müütidenä ajalooliselt kõrgemate klasside teenimiseks. Minu meelest tõstab selliste poetide puhul nagu Dante ja Shakespeare nende kogemuse transsendentaalne aspekt nad inimühiskonnast kõrgemale, olgugi et nad mõnes mõttes on nii oma ajastu lapsed kui ka poliitilised mõtlejad. Nende valgustuslikud ilmutused elu üldise olemuse kohta, mis seisavad eemal ja kõrgemal mistahes konkreetse ajaloolise eposhi probleemidest, võivad küll ühiskonda ülendada, kuid siiski ei ole niisugused nägemused nende kaasaegse ühiskonna soovmõtlemise projektsioonid.

Minu jaoks on poetide uskumused pühad ilmutused, illustratsioonid tege- likkusele elu olemusest. Ma ei pruugi neid jagada, kuid ma ei saa ega soovi neid seletada "sotsiaalsete fenomenidenä". Kui kunst meile midagi õpetab, siis seda, et inimene ei ole päriselt oma ühiskonna vang. Kunsti kaudu võib ühiskond leida isegi mõnesuguse pääsetee oma vangistusest.

Kui me ei usu, et mingis mõttes on kunst üksikkunstniku unikaalse kogemuse edasiandmine teistele, siis peamegi kunsti üksnes ühiskondlike vajaduste väljenduseks. See tähendab olukorda, kus poliitilised teoreetikud dikteerivad poetidele ja kunstnikele, mida ühiskond nende kunstilt ootab, kuna ühiskonna arengut väljendava ideoloogia üle pole poeedid ega kunstnikud ise just kõige paremad otsustajad. Ma leidsin, et nimelt selline on kommunistlik suhtumine.

Mäletan selgesti üht *Group Theater*'i organisaatorite korraldatud koosolekut 1930. aastail minu värssnäidendi "Kohus kohtuniku üle" (*Trial of a Judge*) arutamiseks. Üks elegantselt riidetatud naiskommunist tõusis püsti ja avaldas näidendi vastu protesti. Ta ütles, et tema ja ta kaaskommunistid on sügavalt pettunud. Nad olid oodanud, et näidend visandab üldjoontes neile hästi tuntud situatsiooni – et kapitalistid on fašistid, liberaalid on nõrgad ja kommunistid on õiged. Selle asemel kaldus näidend liberaalse vaateviisi poole. Peale selle lisandus viimases vaatuses veel annus müstitsismi. Ta ütles, et nad ootavad oma kirjanikelt võitlevat kommunismi, mitte liberalismi ega müstitsismi. Ja nii edasi.

Tema vaatepunkt oli seesama, mis Harry Pollittil, kes meie kohtumistel alati kordas: "Miks ei kirjuta sa laule töölistele, nagu tegid seda Byron, Shelley, Wordsworth?" See on küsimus, millele pole võimalik vastata, kui ma ei taha inglise romantilisi luuletajaid postuumselt häbistada. Võib tunduda, et see noor neiu ja Harry Pollitt on jämedakoelised näited: veel talumatumaks, kuid mõjusamaks näiteks oleks Stalin. Mõnikord väljendatakse suurt toorust isegi teatava subtiilsusega. Näiteks 1947. a kaitses ühe tuntuma Tšehhoslovakkia ülikooli venelasest ja kommunistist vene keele professor (intelligentne ja meeldiv inimene) Nõukogude Kirjanike Liidu rünnakut Pasternaki, Zoštšenko ja teiste vastu väitega, et Venemaa ei vaja häid kirjanikke. "Muidugi on nad meie parimad kirjanikud," ütles ta, "ainult et me ei või endale häid kirjanikke lubada. Meie parimad luuletajad kirjutavad luuletusi elu mõttetusest ja need avaldavad rahvale laostavat mõju. Meie aga tahame, et rahvas töötaks paremini kui kunagi varem, seetõttu ei saagi me lubada, et kirjanikud räägiks sellest, kui õnnetud nad on."

Kogu selle narruse keskel ei tohi siiski peamist silmist kaotada. Võib ju olla, et vägivald, koonduslaagrid ning teaduse ja kunsti pahupidi pööramine oleksidki õigustatud, kui need meetodid viiks lõpuks klassideta ühiskonna kujunemisele. See argument, mis mul alati on mõttes mõlkunud, on sedavõrd kaalukas, et kui see õigeaks osutuks ning kommunism võiks tõesti luua õiglase internatsionaalse ühiskonna, muutuksid kõik vastuväited lihtsalt triviaalseks.

Minu lõppjärelendus on siiski selline, et niisugusena nagu nad tänapäeva maailmas organiseeritud on, ei saa kommunistlikud parteid paremat maailma luua. Nad võivad luua hoopis halvemat maailma. Ma mõtlen sellepärast nii, et liiga suur võim on koondunud liiga väheste inimeste kätte. Nende väheste inimeste käitumist on võimalik kritiseerida vaid parteijoone seisukohalt, muus suhtes on nad kriitika eest sedavõrd kaitstud, et nad ise ja kõik teisedki on jätud kõige halvemate inimlike omaduste nagu jõhkruuse, kättemaksuhimu, kadeduse, ahnuse ja võimuha ees täiesti abituks.

Kuna ma ei usu, et kommunistide juhtivad organisatsioonid suudaksid luua klassideta ühiskonda või et nad üldse oleksid võimelised millekski muuks kui eriti kättemaksuhimulise ja valvsa bürokraatia kehtestamiseks, siis ei tunne ma kohustust oma arvamusi nende omadele alistada, olgu nende omad kui tahes võimsad ja mõjusad ning minu omad kui tahes ebaefektiivsed.

Kommunistidesindavad seninägematut tsentralisatsiooniastet. Nende poliitiline partei (mis on ka ainus poliitiline partei) on tsentraliseeritud ja sõltub üksikute inimeste juhtimisest. Riigi kõik muud funktsioonid on tsentraliseeritud sama poliitilise suuna järgi.

Kunsti keskendamine poliitikale viib pikapeale kunsti täielikule hävimisele ja tähendaks lõpuks suurt õnnetust paljudele isegi siis, kui politsei kaitse all olevat keskvoimu miski ei ohusta. Venemaal on kunst juba õigupoolest üsna tõhusalt hävitatud, nagu kommunistid isegi vahel üllatuslikult möönavad. (1943. a seletas Ilja Ehrenburg mulle Pariisis, et venelased ei võta rahvusvahelisest kunstinäitusest osa, sest neil pole häid kunstnikke. Ta lisis, et nüüdis-

romaan pärineb Ameerikast ja et Venemaa hiilgab veel üksnes muusikas. 1946. aastal aga ütles mulle üks ungari kommunist, et venelased on Venemaal kirjanduse ja maalikunsti juba hävitanud ning asuvad parasjagu hävitama muusikat.)

Kunstnik esindab ju ühiskonnas kõige arenenumat individuaalset teadvust. Ta ei esinda üldist ametlikku vaadet inimeste vajadustele ja tegevusele, vaid oskab sügavalt tunnetada tundmusi ja kogemusi, üksikisikute õnne ja õnnetust. See, et kunstnik on individualist, ei tähenda veel, nagu looks ta ainult iseendast ja iseendale. Ta loob omaenda kogemustest, millel on sügavad seosed paljude teiste inimeste kogemustega, ning ta loob kõrgemal tasandil kui pelgad sotsiaalsed vajadused.

Seetõttu on kirjandus ja kunst *témoignage*,¹ tunnistus inimlikust olukorrast teataval ajal ja teatavas kohas. Individuaalse kogemuse allutamine ametliku informatsiooni ja vaatluse üldistusele on inimkonna äralõikamine põhilistest vahenditest, mis aitavad tunnetada indiviidide ühtsust paljudes eraldiseisvates eludes. On raske uskuda, et niisuguse riigi keskvoimul, mis keelab kirjanikel ja kunstnikel vabalt väljendada oma tunnetust, kui see on vastuolus riigi poliitikaga, võiks olla vitaalsust ja moraalselt jõudu inimesi õnnelikuks teha. Elu asemel võib see riik pakkuda vaid masinavärgi ja organisatsiooni. Kunstivabaduse hävitamine on teatav liik hullust, see oleks sama, mis võtta indiviidilt vabadus kuulda helisid, millele tema kõrv on välja rihitud, ning asendada kõrvad mikrofonidega, mis töötavad ainult riigi poolt juhitalval lainel ning edastavad riigi poolt võimendatud helisid. Ja ometi õigustatakse vabaduse sellist äravõtmist loosungiga, et vabadus on tunnetatud paratamatus. Poliitiline paratamatu vabadus on riigi versioon paratamatusest – üldistatud, kollektiviseeritud inimese vajadustest. Kunstivabadus on iga inimolendi individuaalsuse poolt. Olgugi kunst midagi muud kui poliitika, on ta poliitiline selles mõttes, et avardad lakkamatult meie kontseptsiooni inimvabaduse kohta, selline avardamine muudab aga meie elumõistet põlvkonnast põlvkonda, mõjutades lõppkokkuvõttes niiviisi ka ühiskonna poliitilisi eesmärgi.

Pahatahtlik kriitik võiks öelda, et käesolev essee on enesekriitika tõhusam kui kommunismi kriitika. Ma loodan, et kriitik nii ütleb, sest minu kavatsus oli kritiseerida iseennast kommunismi suhtes, mitte aga laskuda kommunismi kritiseerimise lootusetusse üritusse. Kommunism on usk, et ühiskonda saab muuta, muutes inimesed ühiskonna muutmise masinateks. Kui olla rahul ühiskonnaga selle praeguses vormis (nagu mina näiteks olen), siis ei saa niisugust vaadet kritiseerida, saab vaid ennast sellega suhestada, kasutades seda kriitikavahendina ning omaenda ja oma vaadete testimisvahendina. Seda olengi käesolevas püüdnud teha.

Tagasi vaadates näen, et mu enesekriitika sai alguse esimesest vestlusest Pollittiga, kus ta kõneles kapitalismivastase viha vajalikkusest. Mina oma südames sellist viha tundnud ei ole.

1 *Témoignage* – pr k 'tunnistus, märk'.

Mind kannustas ühiskondliku ja isikliku süü tunnetus, mis kõigepealt sundis mind oma poolt valima ja teiseks pani mind arvama, et töölisliikumises osaledes saan end puhastada ebamoraalsest individualismist.

Praeguseks on mulle selge, et mul poleks tarvitsenud kommunistidega üldse liituda, kuna oma poole olin ma juba valinud. Olin nende poolel, kes uskusid seesugustesse meetoditesse, mida tuli paratamatult kasutada sotsiaalse õigluse, vabaduse ja tõerääkimise saavutamiseks. Kui poliitikud ei kuulu ausate ja avameelsete kilda, siis peavad haritlased valima kõige vähem ebaausate poliitikute toetamise, neid aidates ja kritiseerides ning nende vägivallameetodeid ja valesid paljastades.

1930. aastail keskendus heatahteinimeste liberaalse teadvuse konflikt abinõude ja eesmärkide probleemile. Väideti, et võimu saavutamiseks tuleb kasutada ka halbu vahendeid ja samal ajal nende kasutamist solvunult eitada. Minu kui kirjaniku ja haritlase kohus oli seda dilemmat sõnastada.

Pärast oma esimest eksisammu tegingi seda mingil määral. Tegin endale etteheiteid, et ma ei suuda oma sisimat mina ühegi ühiskondliku liikumisega kokku sobitada.

Ma lasksin end sundida seisundisse, kus tundsin süüd mitte ainult oma kõhkluste pärast, vaid ka armastuse, kaastunde ja individuaalse vabadusihaga tõttu, mis olid mind kommunistidele lähendanud. Kommunistid ütlesid, et need tunded on "kodanlikud". Parteisse astudes peab kommunist ütleva lahti neist põhjustest, mis temast kommunisti tegid.

Mulle on nüüd selgeks saanud, et mu kohus on väljendada seda, mida ma ise pooldan, ilma pooli valimata. Kumbki pool ei kujuta endast praeguses maailmas seda, mis oleks minu arust maailma probleemide ainuke lahendus. See on: vabadustarmastavad inimesed ja rahvad peavad juhtima ülemaailmset liikumist nende miljonite inimeste elutingimuste parandamiseks, kes hoolivad rohkem leivast kui vabadusest, tõstes nad niiviisi eksistentsitasandile, kus nad saavad ka vabadusest hoolida. Maailma väheste vabadusest hoolivate inimeste huvid tuleb ühitada nende paljude huvidega, kes vajavad leiba, või muidu me jääme ilma igasugusest vabadusest.

ÜLO MATTHEUS

FOTO KUI UNENÄGU. TÕNU TORMISE FOTOD

Kas fotot saab või on mõttekas interpreteerida? Pilt kõneleb piisavalt ju ka iseenda eest. Pildis on oma lugu või märkide süsteem, mida ei saa või polegi ehk mõistlik ümber rääkida. Pilt on sageli iseenda lõplik ja ammendav seletus. Aga olgu pealegi. Sel tingimusel, et interpretatsioon on midagi iseseisvat ega püütagi midagi ära seletada ega ammendada. Seda enam, et ka foto on interpretatsioon millestki.

Foto ei pruugi seada oma eesmärgiks mingi objekti või nähtuse realistlikku jäädvustamist. Foto nihestab reaalsust tihti piirini, kus reaalsusmõiste kasutamine kaotab mõtte. Nõnda siis jäävadki mingil tasandil ainult märgid.

Ent me võime ka lihtsalt öelda, et foto on nägemus. Tegelikult pole sel tähtsust, mida me ütleme. Me võime alati öelda ka midagi muud. Niisugused on kunsti ja interpretatsiooni reeglid. Me võime öelda, et see kõik on uus või hoopis ajast ja arust. Me võime ka öelda, et tegemist on unenäoga. Unenäol pole piire ja unenäos puudub aeg. Seal kehtivad vaid universaalsed mõisted, mis ei vanane.

Paljuski on nii ka Tõnu Tormise fotodega. Me võime öelda, et ka Tõnu Tormise fotod on unenäod, reaalsusest nihestatud pildid. Et need ei ole "päris". Tuhamäed Tõnu Tormise fotol muutuvad Egiptuse püramiidideks (28). Jah, need ei saa olla päris püramiidid, sest nende kõrval on näha lehma ja esiplaanil avarat karjamaad rohkete heintaimedega. Aga ometi tekitavad tuhamäed püramiidide tunde, need kõnelevad millestki muust kui tuhamägedest. Nii tekib mitmetähenduslikkus, mis omakorda loob nägemuse ja mida võibki ju lõpuks nimetada unenäoks, sest päris püramiidide kõrval lehma pole, seal on kaamelid ja liivaluited.

Ühel teisel pildil on kujutatud Vancouveri siluetti ja merd selle ees (19). Jung ütleb, et meri on kollektiivse alateadvuse sümbol. Fotod on nagu katalüsaator, mis manavad esile alateadvusesse peidetud nägemusi. Nägemuste põhjatust sügavusest võib kerkida mida tahes – nukrust, ängi, enneolematuid koletisi. Ja miks mitte siis linnu ja pilvelõhkujaid, Vancouvereid ja New Yorke ja Manhattani saari!

Krimmi kaldapealsel eraldab merd barjäär, eraldab otsekui siinpoolset sealpoolset (1). Siin on kõik ahas ja piiratud, seal on avarus: rahulik ja ääretu, taevaga sulanduv. Nii et pruugib vaid minna ja ületada see barjäär...

Või siis lõhestab merd küpress otsekui kuristik, mille põhjas võib olla mis tahes. Mille põhja võib kukkuda (2). Võib-olla nendele kaljudele, mille eest hoiatab silt Vancouveri lähistel. Tõsi, see silt lööb pildi metafüüsikasse mõra ja loob oma ületähtsustatuses absurdiliku tunnetusvälja. Võib-olla pidanuks silt jääma rohkem pildi serva nagu too teine seal Piibe maantee ääres, mis

hoiatab lõpmatusse kihutajaid, et teede ääres võib olla inimesi (32). Hoiatab vene keeli, nii et see hoiatamine näib viitavat kuhugi kriitilise realismi suunas. Aga kriitiline tuleb olla, lõpuks kehtib Eestis ju keeleseadus. Pealegi oleks Piibe maantee ilma selle sildita lihtsalt üks tavaline lõpmatusse suunduv maantee tumeda metsamüüri vahel, nagu neid on lugematul hulgal. Nii et kui poleks niisuguseid iseäralisi silte, siis poleks mõtet ka neid maanteid pildistada. Sildid loovad süžee, need võluvad vaatajat ja ergutavad assotsiatiivset mõtlemist. Teinekord võib silt muutuda puuslikuks, mis ütleb, et siin on püha maa, indiaanlaste igavene jahimaa (22). Selles puuslikus on isegi rohkem informatsiooni kui mis tahes teeviidas.

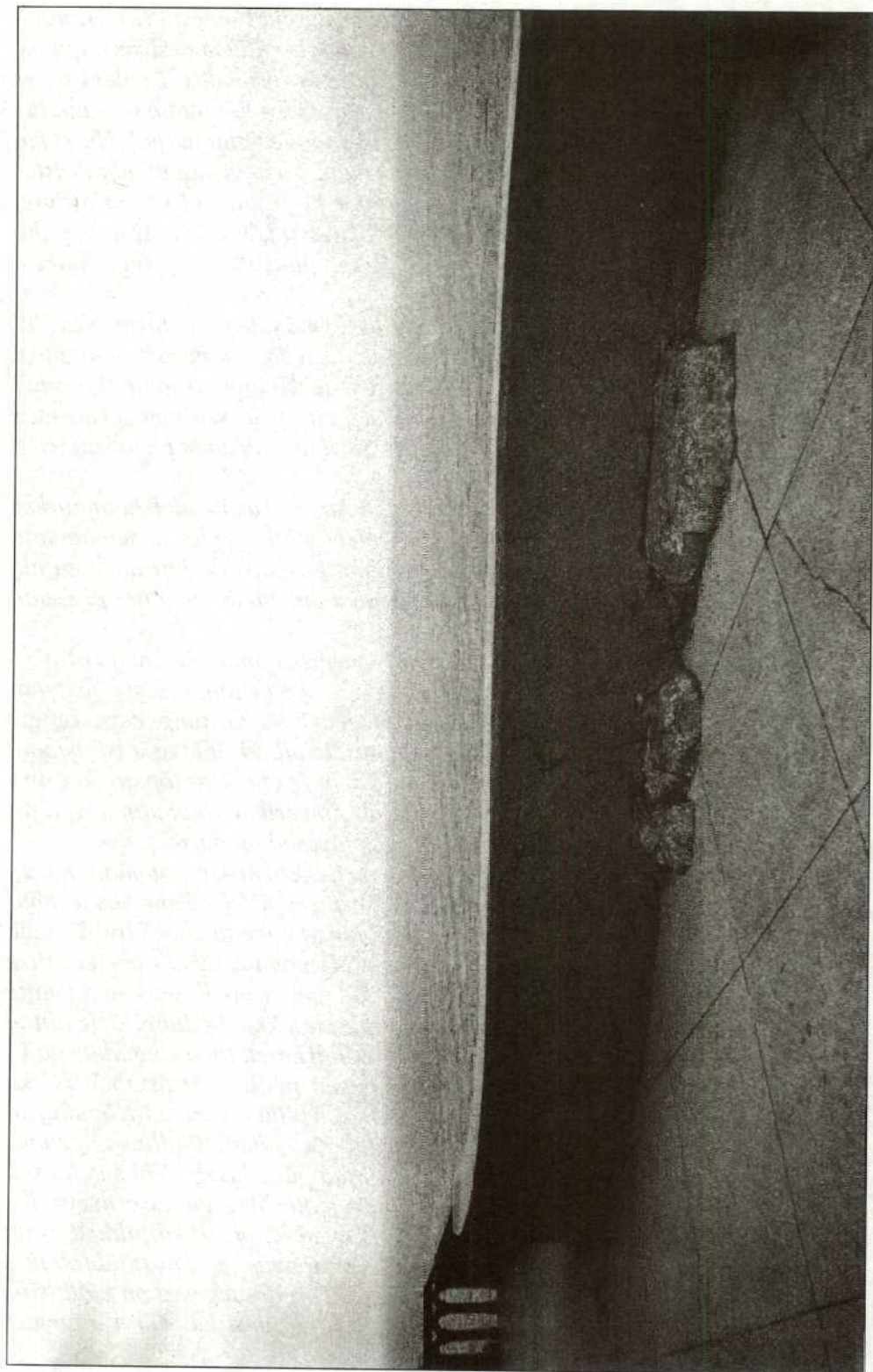
Aga teiselt poolt on ju ka perspektiivis endas nii mõndagi huvitavat. Kes küll pole seda kord lapsena ootamatult avastanud?! Seda salapärast võimalust. Oma igapäevasusele vaatamata on ruumilisuse tekkimine tasapinnal iseene- sest ju kummaline nähtus, mis kõneleb meelepettest, ja see omakorda taas nägemusest. See ruum justkui on ja ei ole ka. Sa võid ju üritada pista kätt tema sisse, aga ees on vaid sile paber.

Jung kirjeldab unenägiat, kes oma unes on Ameerikas ja näeb kolmnurkse habemega ametnikku (teenrit). See tundub unenägijale veider ja seletamatu. Igal juhul mitte tavapärane, mitte oodatav, mitte realistlik. Ent unenägijale öeldakse unes, et kõigil on niisugune habe nagu ametnikul. Ärgates ei suuda ta nähtut mõista.

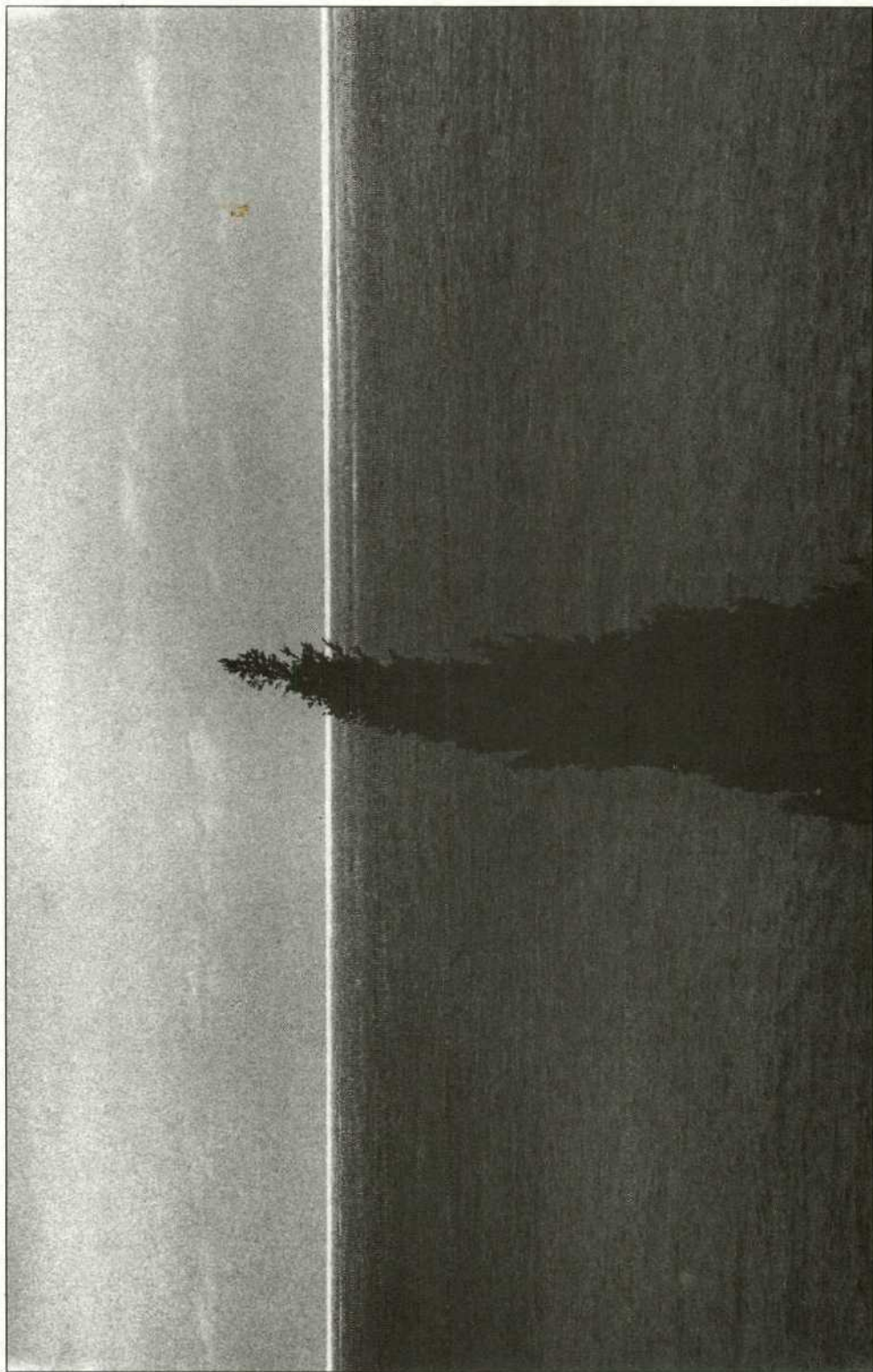
Jung ütleb seda unenägu tõlgendades, et Ameerika on praktiline ja otsekohese mõtlemisega maa, mis pole veel jõudnud Euroopa elutarkusest risustuda. Seal võib hoida intellekti ülitundlikuna nagu teenrit (C. G. Jung, Psychologie und Alchemie). Ent polegi mõtet kõike lõpuni seletada. Pilt ja assotsiatsioon, nähtu ja seletus ei pruugi üldsegi kattuda. Ka Jung ei seleta lõpuni, kuigi ta võib ju kohati näida ka ammendav. Ta näitab Ameerikat ootamatu nurga alt läbi kolmnurkse habeme, mis osutab just nagu avatud loomusele.

Me võime väita, et Tõnu Tormiski näitab meile Ameerikat ootamatu nurga alt. Või ütleme, et ta teeb seda omamoodi. Tormise pildil näeme vastu lõbusõidulaeva reelingut toetuvaid jalgu ja kingi ning nende taustal World Trade Center'it New Yorgis (18). Nii kingad kui ka WTC moodustavad sümmeetrilise paari – võiks öelda, et need on koguni täiuslikult geomeetrilised: kingad mitte vähem kui WTC. Sama täiuslikud kui teravatipuline kikkhabe Jungi kirjeldatud unenäos. Kingad ja WTC moodustavad kaks eraldi keset. Ilma kingadeta näiks WTC igati tavaline, ebaunenäoline. Kuid teiselt poolt väärtustab WTC ka esiplaanile asetatud kingi, mis hõivavad suure osa pildi ruumist. Ja lõpuks just nende kingade taustal kõrgub see unelmate linn. Psühhoanalüütiline tõlgendus lubaks siin viidata üleolekule, jalge alla tallatud pühadusele. Või siis täpselt vastupidi – alaväärsuskompleksile, mis sunnib üleolevale pühaduserüvetusele.

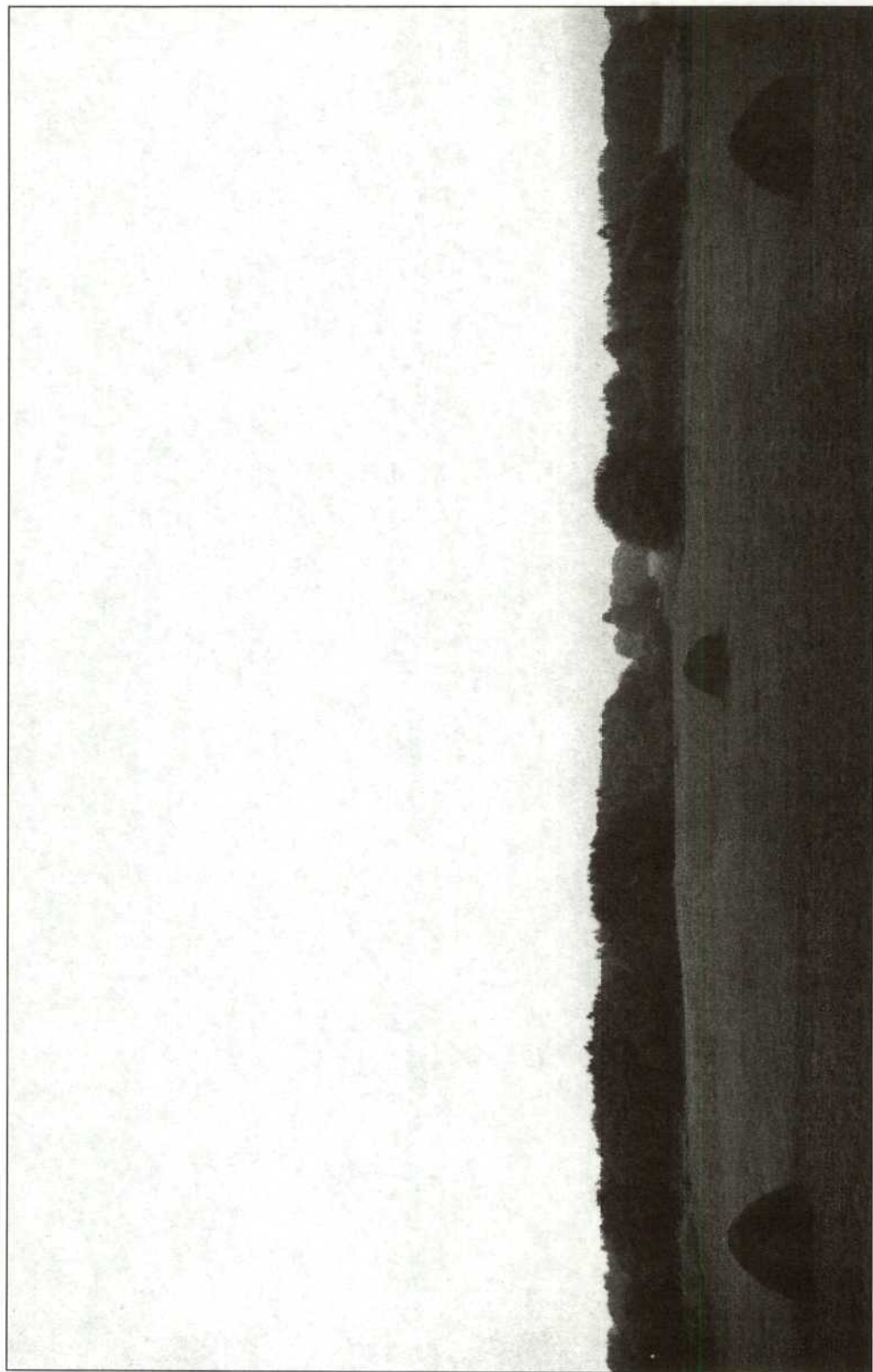
Nii nagu Vancouver haarab ka New York vaid kolmandiku pildist. Tõnu Tormise puhul on see üpris levinud võte, kus suuremat osa fotost täidab tühi ruum. Algajal fotograafil juhtub see kogemata, Tormise tegevus on taotluslik. Nõnda täidab enamikku Tormise mustvalgetest piltidest kas värvitu taevas,

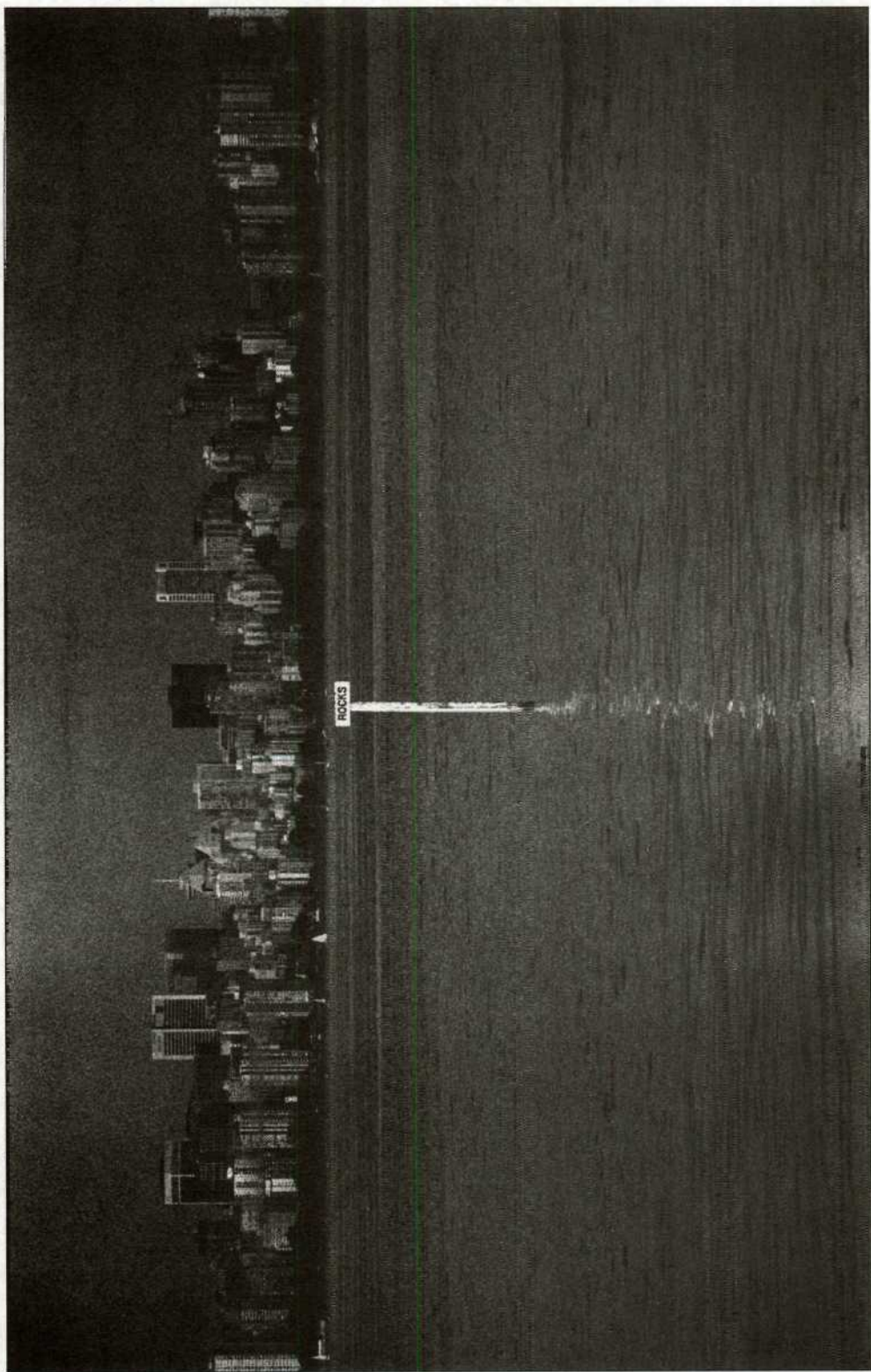
Tõnu Tormis. MÕNIMÄGI. (44 fotot. 1984-1994.) Nr. 1. Krimm.

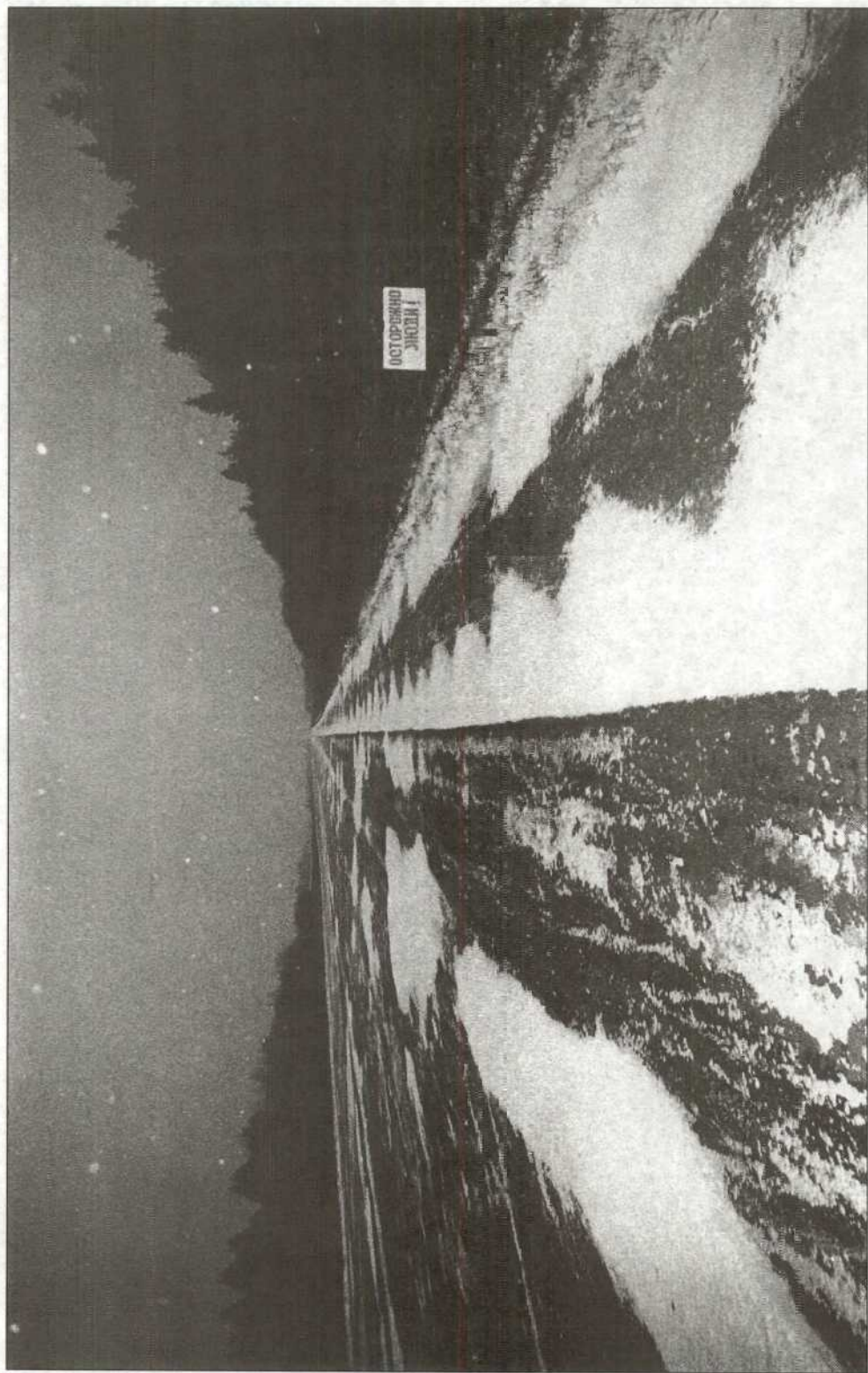
Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI. (44 fotot.1984-1994.) Nr 2. Krimm.

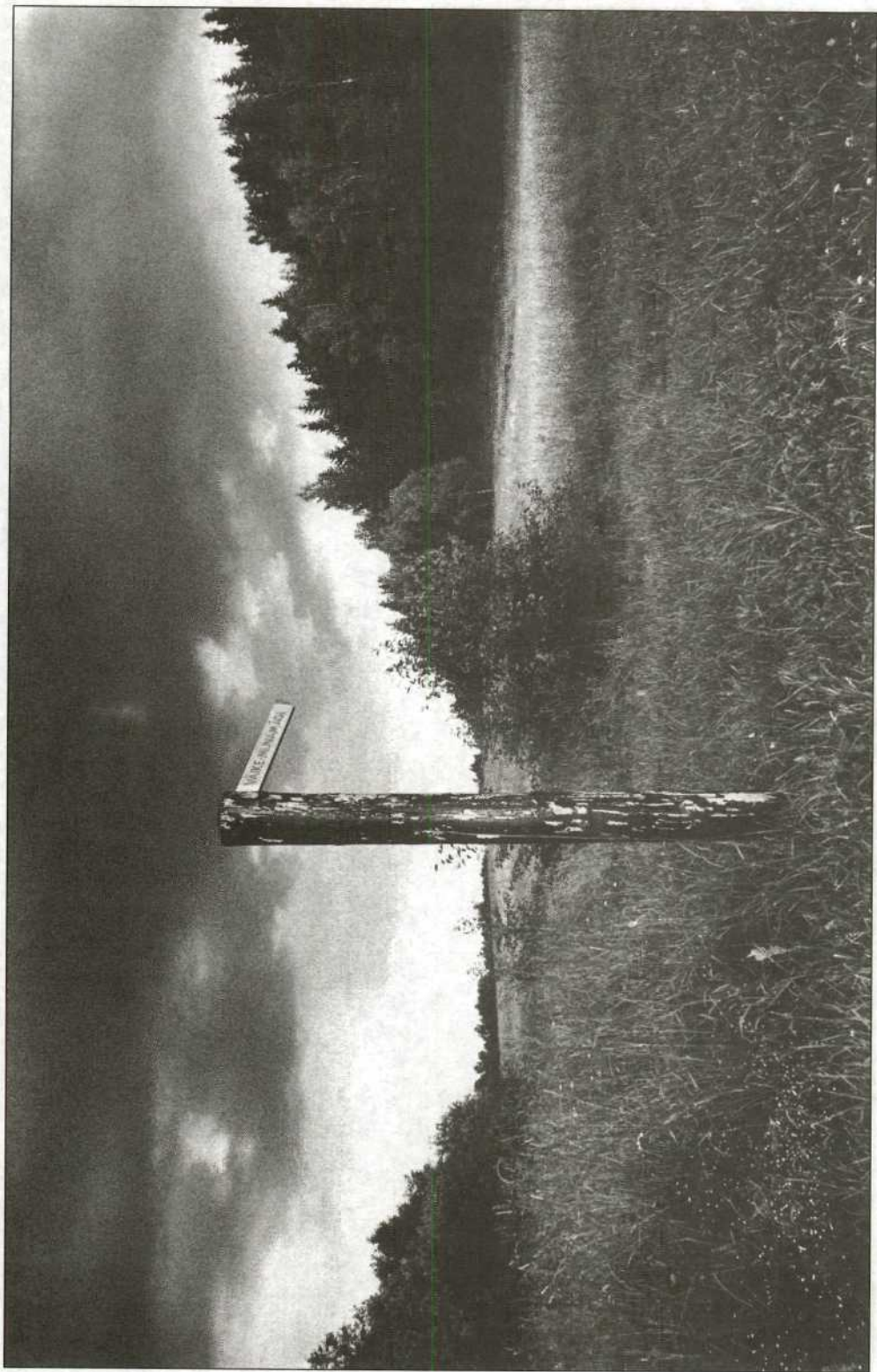
Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI. (44 fotot. 1984-1994). Nr 36. Kolm heinakuhja.

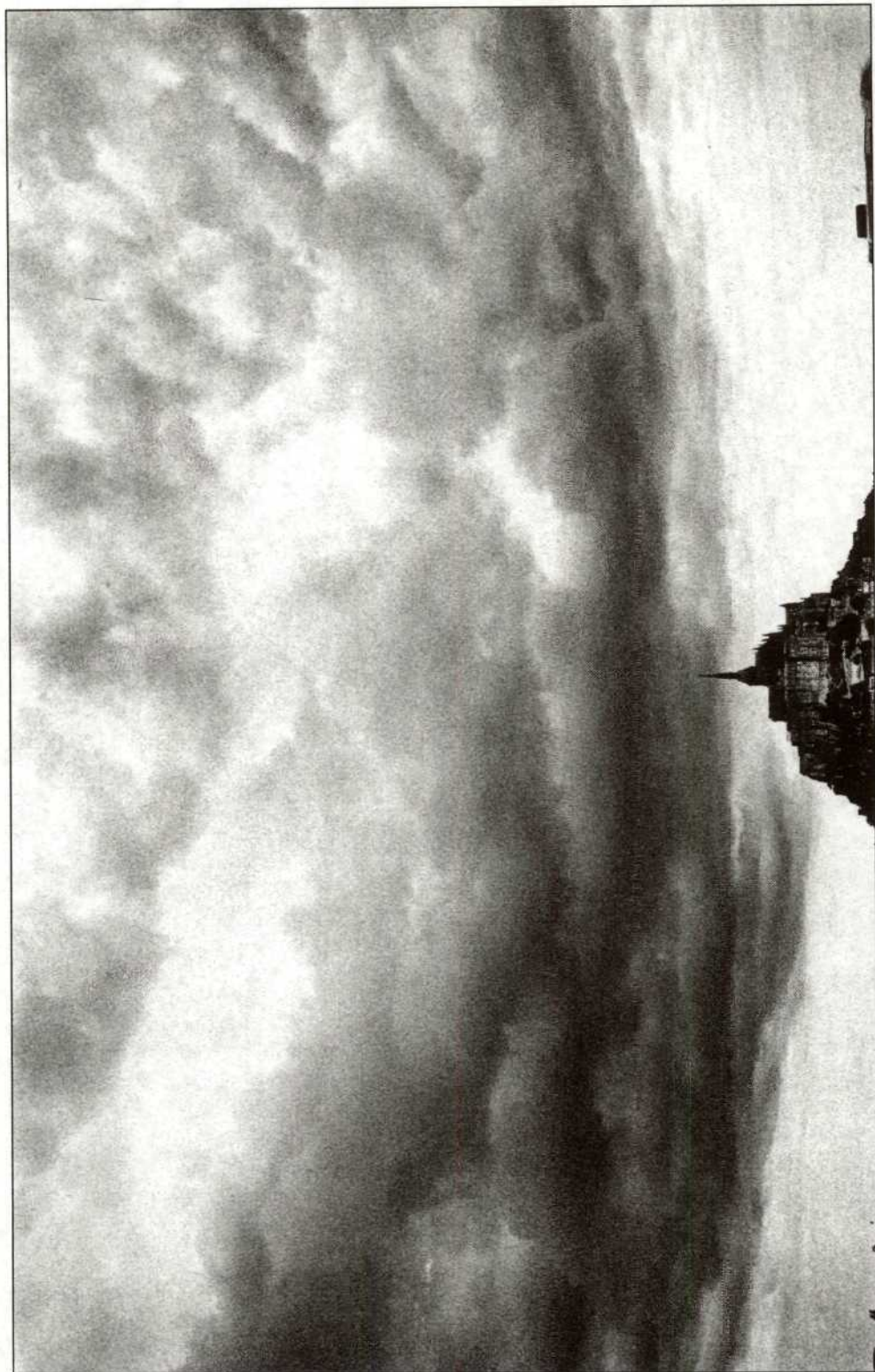
Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI. (44 fotot.1984-1994). Nr 19. Vancouver.

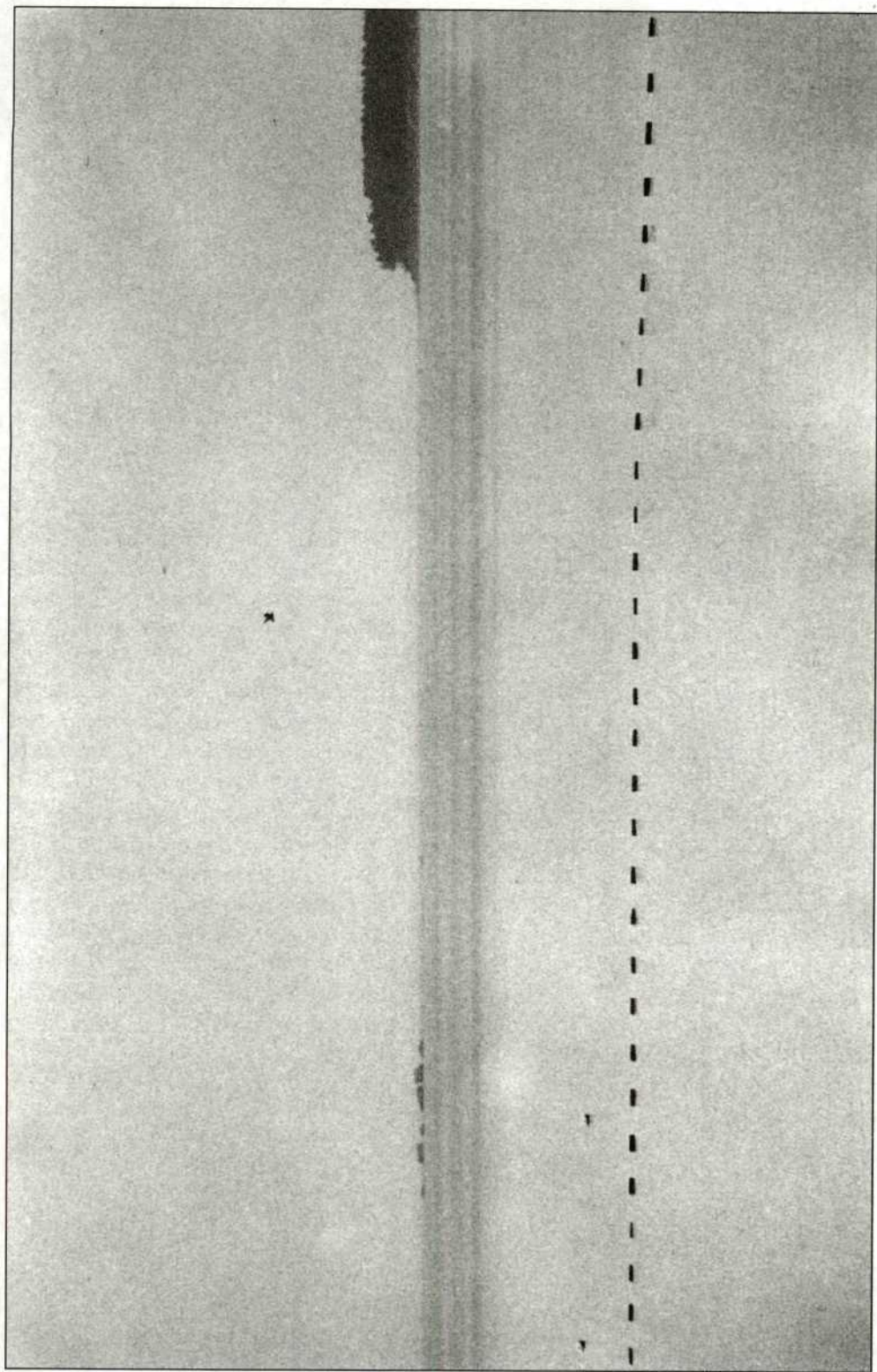

Tõnu Tormis, MÕNI MÄGI (44 fotot 1984-1994) Nr 37 Pihke maantee

Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI. (44 fotot.1984-1994). Nr 37. Väike Munamägi.

Tõnu Tormis. MÕNI MÄGI. (44 fotot. 1984-1994). Nr 44. Kullamäe.

hall meri, lumeväli, karjamaa vms. (Või ka kaks nimetatud komponenti koos, kusjuures suhe on ikka sama: 1:2.) Me võime seda nippi nimetada ka ju apokalüptilisuseks. Nii nagu see ilmneb kõige eredamini Le Mont-Saint-Michel'i fotol, kus vana kloostri kohal toimub taeva võimas müsteerium (38). Filosoofiliselt on asjad siin just õigetes proportsioonides, sedakorda õigustavad need proportsioonid end eriti hästi. Üleval on kaks kolmandikku Kõiksust ja all inimkätega loodud Tempel, kus peidus Teadmiste võti.

Võib-olla midagi niisugust kangastus ka Bernard Shaw'le, kui ta kirjeldas üht Püha Johanna nägemust: "Ma jõuan ühe veidra, pühaliku maja – "Kogunemiste maja" juurde. Tagaplaanil põleb hulganisti küünlaid, mis järjestikku ülespoole tõustes on asetatud veidraisse nelja punktiga kujundesse. Väljaspool ukse juures seisab postina vana mees. Inimesed lähevad sisse. Nad ei ütle midagi ja seisavad liikumatult, et end sisemiselt koguda. Mees ukse juures ütleb maja külastajaile: "Kui nad välja tagasi tulevad, on nad puhastunud." Ka mina ise lähen majja ja avastan, et ma ei suuda hästi kontsentreeruda. Seejärel ütleb hääl: "See, mida sa teed, on ohtlik..." (G. B. Shaw, "Püha Johanna").

Michelspacher lisab, et seda "Kogunemiste maja" või ka "Enesekogumise maja", mida tema nimetab lisaks Meistrite Mäeks ja Tarkade Templiks, valgustavad nii päike kui kuu ja et ta seisab seitsmel trepiastmel ja on kroonitud fooniksiste poolt. Tempel on ehitatud mäe sisse, mis osutab sellele, et Tarkade Kivi on peidetud maapõue ning tuleb välja kaevata ja puhastada (Michelspacher, Cabala, 1654; C. G. Jung ss).

Põlevat mäge, nagu osutab ka Jung, on kirjeldatud juba Eenoki raamatus, kuid samas osutab see ka Jehoova ilmumisele põleva põõsana Siinai mäel. Ent samahästi võib see mõistagi seostuda Tõnu Tormise kunstfotoga. Või siis mitte seostuda – sel pole mingit tähtsust. Vähe on kunstnikke, kes teavad, kust pärinevad nende kasutatud arhetüübid või miks nad teevad just nii, nagu nad teevad. Võiks öelda: see kukub neil lihtsalt niiviisi välja.

Nii võib tõlgendaja näha fotos mida tahes; ta ei pruugi iialgi fototegijaga selles kokkuleppele jõuda. Tõlgendaja ei tea, miks seisavad heinamaal kolm heinakuhja (36). Nendegi korrapära näib viitavat Jungi kolmnurksele kikkhabele. Kolm on maagiline arv, kolm kisub end jäädvustama, kolm osutab tähenduslikkusele. Lõpuks võib tähenduslikuks muutuda kõik, millele tähendus antakse ja milles tähendust nähakse. Ka kolm täiesti tavalist heinakuhja täiesti tavalisel Eesti heinamaal.

Aga pilt on ju iseenesest ilus asi. Pilt elustab, pilt ilustab. Ja ilusaid pilte tahaks ikka vaadata.

ENE MIHKELSON

TIHID ETTE!

Ignasuguse kunstiteose käivitajaks on ka minu kujutlust mööda mingi isiklik algimpulss, läbielamus või tunne, millel ei tarvitse lõpptulemusega palju ühist olla. Keda siis ikka peale kirjaniku võiks intrigeerida teada, et keegi proua on romantilistel ajenditel üritanud end kärbspaberitega mürgitada või mõni ebaõnnestunud peremees on end jahipüssist maha lasknud.

Jumal teab, kas seegi kujutlus on päris õige (kuigi tõsiseltvõetav nagu iga teinegi), sest aeg-ajalt põeme vajadust võimalikult kõik ratsionaalselt ära seletada, nagu oleks loomisajendi vardasseajamine iseenesest juba magus. Unustame, et mõni lapsepõlves kogetud seik võib vaid autori hetkelises enesetõlgenduses (sest ka tema on seletustõbe põdev surelik) end laiendada mõnd suurteost käivitavaks vedruks, ning kärbspaberid võivad enamiku jätta sootuks külmaks.

Nii oleks ehk arukam loobuda igasugustest seletustest või käsitada neid fantaseeringutega ühes reas, sest miski ei saa veel sellepärast olla tõene, et autor kuulutab end nüüd ja seekord rääkivat enese ja mitte teose kui terviku nimel. Lõppkokkuvõttes on kõik vaid uuringu või vastulause pähe esitatud fantaasia nagu "Tõe ja õiguse" autoripoolsetele tähendustele osutaminegi.

Ainsad inimesed, kes kunagi ei kahtle, on vahest kriitikud, sest nemad on oma tarkuse või rumaluse psühhoterapeutiliste manifestatsioonide objektiks teinud arvustatava autori ning sedamööda jääb vaatluse alt välja nende eneste mõtte- või hingelugu. Kui autor on alati süüalune, siis kriitiku kui kohtuniku kompetents ei tekita kahtlustki.

Tõsi, aeg-ajalt on kuulda, et ka kriitik loob, ka kriitik on kunstnik, ja kui see tõesti nõnda ka mõnel erakordsemal juhusel on, tekib ometi küsimus, miks on seda vaja kuulutada või järjekordsel metataseandil põhjendada ja tõestada. Autori enesetõestus on ainult tegu – teos ise –, ning enamasti pole viisakas kriitikutega vaielda. See olevat nõr-

kuse või liigse eneseuhkuse märk. Tammsaare "Tõe ja õiguse" autoripoolne seletusskeem väärrib hukkamõistu aastate tagantki, ja kui me seda ometi ei tee – ei tee ka kriitikud mitte –, siis ikkagi ainult sellepärast, et tõlgendajate nimelises muutub aegade möödudes anonüümseks, kuid mis tahes teose autor ei pääse looja kehvast või kiidetud seisusest kunagi.

Ei maksa ka unustada rumal-tarka lugejat, kes jahib sensatsiooni ja kitsi, kuid teeb aeg-ajalt siiski vahet, mida lugeda vagunis kahe peatuse vahel või kodus pikkamööda ja omaette.

Kui kriitiku lugeja arusaamisi kujundav roll näib tõesti vaid mööduva ja uuesti esilekerkiva moena, siis tema kui reklaamiagent või kohtunik ei loobu oma leivast päriselt kunagi. Selektioon toimub iga päev lugemata toimetustes ju nagunii, on omal kombel paratamatugi, sest kuidas muidu pääseksime kõigest marssali(kunstniku)kepikestest paunas, kui tegu on igavese sõduri või kõikidel aegadel tagakiusatava Vesipruuli-Tatika suguvõsa esindajatega.

Ülalöeldu valgel on üsna ükskõik, kas kellegi on milleski õigus või mitte – huvitav võiks mis tahes arutus olla, kuid arutleja meelest on see ju alati nõnda, muidu püsiks ta vait –, ja kui antud juhul pika eeskõne järel asun seletama, milliseid tundmusi tekitab minus "Põrgupõhja uus Vanapagan", siis osutab see vaid mu enese tarbele rääkida, ei enamat.

Kui mu seletuskatse näib kellelegi igav, on süüdi Tammsaare. Kui räägin teose austajate meelest autorist mööda, vastutab Tammsaare, sest miks ta ikka on loonud nii mitmevalentse ja kõiki tõlgendusi (ka igavaid) võimaldava teksti, ja kui mõni mõttekääk väärrib ometi pisutki tähelepanu, olen sunnitud mokaotsast möönma: ju on seegi Tammsaare ja mitte minu süü.

Sest kõige tähtsam on juba eelduses kuulutada end vastutusest priiks. Kuigi üks kirjandusprofessor kakskümmend või enam aastat tagasi jahutas ühe liiga enesekindla

kriitiku õigluse meeli, väites, et polevat olemas kunstietaloni või spikrit, millega uusi ja seni tõlgendamata teoseid võrrelda, tuleb praegusel täiesti uuel ning erakordsel ajal tõdeda: see professor on ammu pensionil ning püsis juba aastaid sündsalt vait.

Tema on kindlasti targem kui mina. Vahest siis ka ainult tema.

Tihid ette, ütlen mina. Kõikvõimalikele ründajatele ja vastuvaidlejatele tuleb anda tihid ette, et vaadata, kui kaugele nad võivad oma kohtumõistmises minna. Seda nõuab minultki eestlaslik masohhism, mis tõestab end lõplikult lauses: aga ma tegin ju ainult nalja.

Lugu ise on järgmine. Tühja laanekuru tallu saabuvad ühel päeval mees ja naine ning asuvad sinna elama. Talu nimi on Põrgupõhja ning eelmist peremeest hüüti seetõttu Vanapaganaks. Us väidab, et tema see päris Vanapagan ongi, tulnud otse põrgust ühes oma pigimusta eidega, kelle nimi on Lisete. (Kas põrgu on Vanapagana või kuradi asupaik, jäägu siinkohal lahtiseks.) Vanapaganal on vägev kere, rikkalik punast värvi karvakasv, kohtlane rahulik meel ning eesnimel Jürka, mis eristab teda kindlasti meie rahvuskangelasest, kellel puudub nii ees- kui pärisnimi.

Kui Kalevipoeg tahab rahvale head, siis Vanapagan inimkonnale õndsust, sest ainult nõnda on lootust, et hingede vool põrgusse ei lakka: kõikide õndsus on ju võimatu. Vanapagan võiks olla kange Kalevi järglane, nimetamise läbi meilegi lähemal, sest kui me ei tea midagi oma kõrgest soost, siis eesnimed on meil oletatavasti juba aegade hämarusest saati olemas. Ühine on ka nende kahe inimhiu tegevusvald – raadata maad, rügada hommikust õhtuni, ja kui keegi pole päriselt meele järele või on riivanud õigluse helli keeli, siis tehakse rahurikkujale pikemalt mõtlemata ots peale.

Siiski peab ütlema, et vägivaldseid tempe tuleb Jürka-taolisel vagal ja jumalat uskuval paganal vähe ette ja kui, siis on tegemist äärmuseni viidud inimese omakohtuga.

Küsimusele, kes on tal lubanud asuda elama tühja tallu, vastab Jürka, et taevas tahtis, ja see on esimene viide, et mehel on pisut teistsugune aru ja arusaamine kui muudel inimestel.

Põrgupõhja kuulutamine taeva taluks osutab, et toimuma hakkab midagi ebaharilikku,

olgu tegemist ka esialgse sõnamänguga, mida võimaldab nii Jürka kui ka tema uue elukoha nimi.

Põrgumoori nutikuse tõttu saab uus pere kassi, kauplemise läbi Kaval-Antsuga muud loomad. Jürka hakkab Antsu sulaseks, et loomi tasa teenida, ning korrastab kodu, kui tööst Antsu juures aega üle jääb.

Nii nagu Kaval-Ants ei anna end kohe Jürkale tunda – esineb ta ju läbirääkimiste algul Antsu sulasena –, selgub Jürkagi Vanapaganaks olemise usk pikkamööda, nagu peitaks eneseavamise aegluses mingi teises elus olnud rollijaotuste kustutamine, sest kunagi oli ju vastupidi: Ants teenis Vanapaganat, täites iga peremehe soovi tähtsahelise ning julma täpsusega.

Vanapagana õndsakssaamise soov leiab esimese sõnastuse seoses Juulaga. Kui Lisete taipab, et Juula ootab Vanapaganalt last, ja küsib, kust Jürkal see laste saamise himu, vastab mees: "Olen inimene, olen surelik, tahan õndsaks saada, sellepärast!"

Teade vihastab Lisetet sedavõrd, et ta kuulutab, et ei tahagi enam maa peal elada, parem sureb ära või läheb otseteed põrgu, ning Jürka annab selleks oma õnnistuse kaasa, kui ta Juula-eelistust ning meelerahu just nõnda tõlgitseda.

Kui Lisete surnud (kas põrgusse läinud, end surnuks näljutanud või mõnel muul viisil otsa saanud, jääbki lahtiseks), läheb Vanapagan õpetaja juurde, et naist inimese kombel maha matta, ja siis selgub tema pärinemise segadus. Elusal Jürkal puuduks kui hing, sest ta pole kirikukirjas ja ei aita ka Vanapagana väide, et hingede hingekiri asub taevas. Mingi paberi ta siiski esitab, saateks seletus, et Põrgupõhja uus Vanapagan on taeva saadik ning tema ülesandeks on järele katsuda, kas inimesel on ülepea võimalik õndsaks saada. Taevas olevat hakatud selles kahtlema.

Kui inimesena maa peal elaval Vanapaganal õndsakssaamine õnnestub, võib nõuda seda ka teistelt, kui ei, siis ei, ja nõnda poleks põrgulgi õigust saada maa peal hukkaläinute hingi.

Sest lunastus taeva arvates enam ei loe. Jumala poja eneseohverdus on jooksnud tühja. Nüüd on Vanapagana kord proovida, kas õnnestub temal ehk see, mis nurjus Jumala enese pojalt.

Kui Jumala poja sünni kuulutati mitmel moel ette, siis on Vanapagana tulek nii harilik kui võimalik ja üsna kõrge seotud sekeldustega, kes ta on ja kust pärit.

Vanapagan seletab, et isikutunnistuse andis talle Peetrus, sest sõbraga taeva väravate ees nõu pidades otsustasid nad, et inimesest sündimine võtaks ehk liiga kaua aega ja inim-sugu võib Vanapagana ilmaletuleku hetkeks end ära hävitada, nii et eksperimendil ei olekski enam mõtet.

Esitatud isikutunnistus osutub võltsinguks, ja kui Vanapaganal oleks kalduvust pisutki mõelda, leiaks ta, et Jumala poja mahasalgaljalt ei olnudki muud oodata. Aga ju pole Jürka ülesandeks arutleda teda maa peale saatnute aususe või autuse üle, tal on hingede saamise või mittesaamisega liiga palju kaalul. Tema ainus ülesanne on käituda kui inimene ning teha kõik, mis temast kui inimesest oleneb.

Pisuke aru nappimine on nii ränga ülesande enese õlule võtmisel ju loomulik, ja kus aru vähe, seal peab aitama usk. Vanapagana usukanguse ja nime kontrast tekitab iseenest eksistentsiaalse pinget ning Põrgupõhja talu võiks ka tähendada maapealset põrgut. Vanapagan on kui iseennast proovile panev ja piinav hing, keda toetav taust on kuskil teistele usutamatus minevikus, mida ta iga hetkene õige käitumine võiks aidata taasluua selleks tulevikuks, kus iga tegu saab väärilise tasu.

Tema inimliku kannatlikkuse eelis peitub teadmises mineviku kuld-ajast, kus hingi oli külluses, tööd Vanapaganal endal ja tema kaaskondlastel, nii et võltsitud isikutunnistuse võiks ehk taevale andekski anda: liiga palju etteantud hüvesid soosiks eksperimendi ebapuhtust. Sest Vanapagana inimilmareeglite taipamatus ning õpivalmidus on vaid üks pool tema kohtlasena mõjuvast käitumisest, teise poole moodustab veendumus: kõik otsustub nüüd, siin ja lõplikult, saatuse kaalu-keel on aga tema enese kätes. Kui ta ei suuda tõestada oma elavat olemasolemist (saada hingekirja, mis osutub ettearvamatult tähtsaks), luhtub õndsakssaamise proov ise.

Nii olemistähtsal hetkel aitabki Jürkat Kaval-Ants, kelle arvates on kogu küsimus selles, et Vanapagan ei oska õigesti valetada. Ei

oska seda, mida mõistavad inimesed ju õpetamatagi.

Ja ennäe: kui Jürka käitub Kaval-Antsu nõuannete järgi, usutakse tema Venemaalt-tulekut, pähelöömist ja mälukaotustki, nii et Kristuse-salgaja Peetrus saab nüüd omakorda sepaks või papiks sõnutud. Üks võltsing sünnitab teise, ning õndsust ihkava Vanapagana maapealse elu algus põhineb õieti pettusel, teisiti ei saavat Antsu sõnutsi kuidagi.

Järgneva loo seisukohalt on see otsustav hetk: valetamisõpetuse Antsu-kasulikkus ja Vanapagana hingekirja-saamine ühineksid kui veendes, et eesmärk pühitseb abinõu. Nii olevat inimilmas kombeks ja Vanapagan tahab ometi inimesena elada maa peal.

Jürka väide, et Ants on tema parim sõber, ei kõlgi pärast nii tõsiseid katsumusi jaburalt. Olgu vale või tõega, Ants on aidanud luua õndsuseproovi eeldused, mida ei nähtud ette taevas ja millele ei tulnud Vanapagan isegi. Sedamööda muutuvad kahtlusi välistavaks kõik Antsu edasised soovitusel, seadmisel ja õpetusel, sest tal on Vanapaganaga võrreldes eitamatu inimeseks-olemise eelis, samal ajal kui Vanapagan peab oma identiteeti iga päev ja iga hetk tõestama.

Neutraalsete kõrvaltvaatajatena võime vaid kurvalt tõdeda, et kõige tõsisemalt võtavad meie kalduvusi ja sihiseadeid ikka vaenlased, nagu näeks inimliku olemise põhja üksnes see, keda ei sega empaatia ega kammitse meile sarnane eetika. Mida raskemaks teeb Vanapagana elu Ants, seda olulisemaks muutub õndsakssaamise usk, seda sügavam tähendus on liiginimlikust kui millestki patu-dest loobumise kannatustel.

Omalt kombel on otsekohene Antski, kui ütleb, et õndsakssaamisest võib Vanapagan rääkida palju tahes, keegi ei usu teda nagunii. Ja kui Jürka vastab, et tema usub, väidab sama enesekohaselt Kaval-Antski.

"Aga mitte kõik pole äravalitud nagu meie. Mina tahan ka õndsaks saada nagu sinagi, aga ega sellepärast teised. Nüüd usub kogu maailm, et mida rohkem petad, seda lähemal on taevariik."

Isenesest oma loogilises äraspidisuses kuratlik mõte, milles usutuse karistamatus saab tuge just üleilmliku maksimalismina käsitatavast usust enesest. Maapealse põrgu kütmise eest hoolitsev Ants on tõepoolest

Jürkät mõistev tõeline sõber, sest Vanapaganal puhul ei saa miski inimlik ju tulla kõne allagi: alatasa kõneleb kaasa tema pärinemistaust.

Edasi järgnevad Vanapagana erineval viisil ärakasutamise kirjeldused: kord on Vanapagan Põrgupõhja pärisperemeeski, kes saab maaparanduslaenu ja ehitab Antsu maa peale ja Antsu nimele uued hooned, jääb lõpuks nendestki ilma, sest keegi ei usu, et Antsu maa ja nime peal hooned on Jürka omad, ning maaparanduslaenu tagatiseks müüakse Põrgupõhja võileiva hinna eest Kaval-Antsule tagasi. Algab Jürka tõeline orjatöö Antsu heaks: ta raadab metsast põldu, mis kord-korralt läheb uuesti ja teisele mehele rentimiseks Antsu kätte, nii et peale riburada Kaval-Antsu teenistusse minevate laste ja õndsust tõotava töö ja rügamise pole Jürkal midagi oma. Ta ei oska mõeldagi millegi omamise kategoorias, vaid küsib iga muutuse eel, kas see aitab õndsakssaamisele kaasa või ei, ja kui Antsu sõnul aitab, on kõigea nõus.

Kui Jürka ei suuda maaparanduslaenu tagasi maksta ja talu taas Antsu omaks saab, seletab Kaval-Ants:

"Sest mõtle hästi järele: sina olid omanik, enam ei ole. Minuga võib samuti olla: olen ja varsti ei ole. Aga mis sest. Põrgupõhja ja maja jäävad ning meie armastame neid mõlemaid ühetasa. Sa ju armastad Põrgupõhjat, eks?"

"Armastan," vastas Jürka.

"Noh, see ongi peaasi. Täna oled omanik, homme ei ole, sest omanik on keegi teine, aga armastus jääb, see on igavene, see Põrgupõhja armastus."

"Küllap vist."

"Ja kui me kedagi nii väga armastame, siis katsume teda ka jõudu mööda parandada – mina parandan maja, sina Põrgupõhjat!"

Edasi seletab Kaval-Ants, et kui Jürka saab õndsaks tööga, siis tema, Ants, ikkagi ainult head tehes ja helde südame läbi, sest temal on nõrk tervis, mis töötegemist Jürka kombel ei võimalda. Ka ei jandiks Ants Põrgupõhjaga üldse nii palju kui nüüd, sest temal ju endal kenake elamine, ta tegevat seda vaid Jürka õndsuse pärast.

Siiski uudishimutseb ta veel üks liigne kord, miks Jürka tahab nii kangesti õndsaks saada, ja kui kuuleb taas sedasama juttu, mis Jürka sõnusti kirikuõpetajagi näost valgeks

on teinud, et lunastus enam ei loe ja nõnda otsustanud Jumal Jürka enda kui Vanapaganaga õnne katsuda, haarab Kaval-Antsugi ootamatu hirmuvahk.

"Mis siis, kui Jürka on ometi Vanapagan ja kui ta saab kõigest aru, mis tema ümbruses ja tema endaga sünnib, ainult mängib lolli, et näha, kusmaale Ants ja teised inimesed oma tegudega lähevad. Ja kui siis ükskord astud viimse kohtu ette ning püüad taeva saada, ilmub Jürka ja küsib: aga kuidas oli selle maaparanduselaenuga? kuidas oli majaga, mille ehitasime selle laenuga? kuidas oli minu teo-orjusega? kuidas oli minu naise ja laste toiduga? Miks sõid sinu koerad ja sead paremat toitu kui minu naine ja lapsed? Hea küll, et lapsed, sest neil olid sarved peas nagu vaesel Vanapaganal kunagi, aga miks sõi minu Juula sedasama toitu? Olid ka temal sarved peas?"

Seni oli Ants võtnud Jürkati kui kodulooma, kelle pannud iseennast orjama ja röövinud siis paljaks, kuid tol Jürkati kui tõelisest Vanapaganast mõtlemise hetkel on Antsul äkki kõhe tunne, et Jürka mõte maa peal on teine ja tal ehk pole sooja ega külma sellest, kelleks või milleks Kaval-Ants teda peab, sest tema olemise eesmärk on milleski muus, rumalaks peetud õndsakssaamises eneses.

Jürka mängib lolli, äkki mängib Jürka hoopis lolli, mõtleb Ants. Selline lähenemisi iseenesest on talle pisut nagu arusaadavgi, sest mida ta ise siis on teinud Jürka õndsusetahuga manipuleerides. Kuid tema on valetanud lausa ja teadlikult, kui Vanapagan on andnud oma usuga antsudele tihisid ette, sest tema eesmärk pole mitte antsusid lunastada, vaid võidelda iseenda õndsakssaamise pärast iga hinna eest. Õppida ära inimeseks olemise knihvid, õppida õigesti valetama, kui seegi kuulub inimeseks olemise juurde, ning anda ära kõik, mis soovi teostumist segab: tervis, aeg, lapsedki, sest õndsust neile kui inimestele ihkab ta veel erilise jõuga.

Nii muutub Jürka iga lihtmeelne samm Antsule ahvatluseks ja Antsu tõelised röövlitööd ja valeusk millekski, millega Vanapagan vahest isegi salajase röömuga lepib, sest nõnda elavad ja on inimesed maa peal.

Vanapagana just nagu tihisid etteandev valmisolek lubada ennast ära kasutada põhinneb arusaamal, et just töö teeb õndsaks. Tasu

on õndsus ja mitte hüve või raha. Rahaga on Vanapaganal kui teo-orjal üldse vähe tege- mist. Tema vahekord Antsuga on naturaalmajanduslik, nagu oli Antsu väitel ka eelmisel Vanapaganaks kutsutud mehel.

Põrgupõhja uus Vanapagan armastab tööd kui iseväärtust ja õndsuse tagatist, sellepärast on ta Vanapaganana tõepoolest uus, ja eriline on tema inimest järelekatsumise kohustuski.

Huvitav on, et õndsakssaamise sooviga manipuleeriv Ants räägib ka armastusest.

"Sa ju armastad Põrgupõhjat," küsib ta ja sedamööda muutuks kui tühiseks see, kellele Põrgupõhja kuulub.

"Tee tööd, siis tuleb armastus," õpetas Vargamäe Andres oma lapsi, kelle meelest armastus ei tulnud ometi Vargamäele.

Põrgupõhja Jürka ülesanne on suurem: tõestada õndsuse võimalikkus.

Vanapagana inimesena õndsakssaamise kavatsus luhtub, sest ühes punktis käitub ta ikkagi kui Vanapagan ja mitte inimene: ta õndsuse nimel toimiv kõigeks valmisolek mõjub kui tihede etteandmine – vaatan, kui kaugele inimene õige minu ärakasutamises ja koorimises läheb! –, sest ta ei taipa, et tõeline inimene on oma loomult eelkõige alatu kisk- ja. Kirikuõpetaja võib küll arutleda ja lõu- nauinakute eel targutada, et on rõõvlite ja mõrtsukate taevasseaitaja, sest nood usuvad, et tal on lunastusõpetust järgides pattude an- deksandmise võim. Vanapaganal reflekteeri- mise ja filosoferimise võime maa peal puudub. Tema inimlikult tõlgendatav psüh- holoogiagi ei pea sellisena vett, sest Vanapa- gan on loodud müütiliseks olendiks, eksperimendiks, kes katsub läbi inimkonna õndsakssaamise võimalused.

Tema inimlikus kujus on piisavalt iseära- likke jooni – suur jõud, sarvemüksud, tõrre- põhja hirmuäratav naer, ebaloomulik kannatamis- ja töövõime, lapsemeelsuseni küündiv vankumatu usk –, et inimene saaks ja võiks kahelda ta arus ja mõistuses.

Vanapagan on tüübina n-õ piiri peal nagu iga inimene – jah, siinkohal ikkagi inimene –, kes ei suuda mängida teisi ärakasutavate reeglite järgi. Päris kindlasti tuleb tal aga hävitada enese kui Vanapagana stereotüüp, käituda kui pühak ja mitte inimene. Taevagi vaeleavustus on sellisena totaalne.

Ja vahest lõpuniminevalt ometi mitte, sest kui Vanapaganale on selge, et Ants ajab ta Põrgupõhjalt minema, ütleb ta oma meelehei- tes ja kurjuses:

"Meie vahekorrad on selged: mina olen Vanapagan, teie inimesed. Mina tahan õndsaks saada, teie põrgu minna, sellepärast teete mu paljaks. Antski räägib sõprusest, aga ta on vaenlane."

Kuid see kurjusepuhangki on just nagu ette arvestatud, sest kui purustatud peaga Ants saaks veel midagi ütelda, õhutaks ta Vanapaganat põletama ja lõhkuma, sest hoo- ned on hästi kindlustatud ning ta vajab juba ammugi uusi.

Kaval-Ants on üle mänginud nii taeva kui põrgu, sest tõeliselt ei usu ta kumbagi, ning sedamööda muutuvad fantastiliseks Vanapa- gana matused kirjeldused: peab olema midagi üle- ja ebaloomulikku kogu loos, et võidaks senisel viisil antsude juhatusel edasi elada. Lootus on ebaus ja fantastikas. Ei aita krist- lik armu- ega lunastusõpetus ega inimese ole- tata Jumala-näolisus, inimlik psühholoogiagi kõigi võimalike tõlgenduste- ga, kui on välistatud Jumala olemasolu ja uskumise ime. Sest Jumalata pole ka Vana- paganat kui põrgu peremeest, üks tingib teise.

Kas tuleks inimene tagasi võtta? Jah, kui teataks, mis-kes on inimene.

Aga just seda ei tea keegi: ei Jumal ise ega Vanapagangi, kes on ometi kõik teinud, et inimeseksolemise kaudu õndsaks saada, ja kui Jumalat pole ja seega pole ka Vanapaga- nat, pole ka kedagi, kes võiks katsustesteproo- vis luhtunud olendiga ülepea midagi ette võtta.

Kuid ma tunnen: juba vaatab keegi, kuidas tõlgendada esitatud lugu, olgu siinset või Tammsaare oma, ja ma ei tea, kes mida tõl- gendab, mis on kirjas ja mis on väljamõeldis ja milliseid uusi nimesid võidaks kõigile as- jaosalistele anda.

Tihid ette, et vaadata, kui kaugele keegi meist (kellest õieti?) võiks reaalelus või tõl- gendustes minna, usus ja veendes, et tõelik- kus ja seletus teineteist ei tingi, kohti ei vaheta, sest kattumisvõimalus näib olevat vä- listatud.

HASSO KRULL

NELI INTELLEKTUAALI JA GRUNGE

Baudelaire arvas, et inimõiguste deklaratsioonile tuleks lisada veel üks oluline punkt: õigus iseenesele vastu rääkida. Järgnenud pooleteise sajandi jooksul ei ole seda tehtud, kuid nõudmine ise pole seejuures sugugi kaotanud aktuaalsust. Õieti on tegemist taotlusega, mis nõuab eluõigust moodsale intellektuaalile üldse ja seostab selle ka otseselt tänapäeva demokraatiaga, kuigi Baudelaire polnud demokraat ja kuigi tema ajal üldiselt veel ei kõneldud intellektuaalidest kui omaette "klassist" (ent peagi hakati kõnelema).

Intellektuaali võib defineerida kui kedagi, kelle ülesandeks on vaimne otsing. *Vaimne* tähendab siin ennekõike seda, et ta ei ole seotud konkreetse rakendusliku eesmärgiga, mille saavutamine otsingu ära tarvitaks. Eesmärk on harilikult küll olemas, kuid see on esiteks üldisem ja teiseks ei tühistata selle saavutamise otsingu kulgu. Uute ideede jaoks teeb vanade kõrvale kohta pigem unustamine. *Otsing* ise aga tähendab, et liikumise trajektoor pole ette määratud ja et suuna muutmine iseenesest ei näita veel mingit kriisi ega erandolukorda, vaid on osa reeglipärasest toimimisest.

Niimoodi defineeritult paistab intellektuaal olevat tegelane, kelle tegevus sobib pluralistlikku ümbrusesse ja keda traditsiooniline ühiskond, mis väärtustab pigem püüdlevat kui otsivat vaimsust, ei tohiks tunda. Siiski on Jacques Le Goff kirjutanud terve raamatu keskaegsetest intellektuaalidest¹ ja leiab, et see sotsiaalne tüüp on tekkinud juba 7. sajandil. Esimesed Euroopa intellektuaalid olid goliardid ja vagabundid, kelle jaoks Pariis oli *paradisus mundi* ja ülikool parem turvapaik kui klooster. Esimesed üldtuntud kujud intellektuaalide killast olid aga Pierre Abélard ja tema armastatu Heloise, kelle kirjavahetus on ses suhtes oluline dokument. Nii nagu palju muudki tänapäeva maailmas on ka

intellektuaali figuur seega pärit juba keskajast.

Üldiselt peetakse intellektuaale poliitiliselt "opositsioonilisteks". See aga pole päris täpne, kuna tegelikult võivad intellektuaalid esindada kõige erisugusemaid vaateid ja koguni ühendada seisukohti, mida peetakse heterogeenseks. Poliitiline opositsioon tähendab reeglina mingit rühma, kes antud hetkel on võimust kõrvale jäänud ja püüab seda nüüd kompenseerida kriitilise tegevusega, valmistudes tagasivallutuseks. Intellektuaali jaoks on opositsiooniliste vaadete esitamine vaid üks sünteesi võimalusi. Sest, nagu öeldud, ta eesmärk on korruga palju üldisem ja ebakonkreetsem. Samuti on tal kedagi rünnates või kaitses veidi teised motiivid kui poliitikutel.

Eestis, tõsi küll, olid intellektuaalid viimased viiskümmend aastat reeglina vastupanumeelsed. Selle poliitilisi põhjusi pole tarvis selgitada. Küll nõuab korrigeerimist arvamus, nagu oleks selline olukord olnud "ebanormaalne" ja nagu peaks seda nüüd vaat et isegi häbenema. Eesti pole maailmas esimene okupatsiooni talunud riik ja eestlased mitte esimene kannatanud rahvas. Kui jälgida Le Goffi analüüsi, saab selgeks, et intellektuaali kuju on esile kerkinud just keset sõda, segadusi ja viletsust ning et intellektuaalne enesearendus on algupäraselt pigem põgenemistee kui vaba tahte avaldus. "Nii asuvad need vaesed üliõpilased, keda ei seo ükski kindel elukoht, vaimuliku sissetulek ega palk, intellektuaalse seikluse teele, järgides meeldivat õpetajat, kogunedes selle ümber, kellest räägitakse, noppides linnast linna rännates seal jagatavaid õpetusi. Nad moodustavad selle õpetatud rändurkonna, mis samuti on nii iseloomulik 7. sajandile. Neil on oma osa tema seiklusliku, impulsiivse ja jultunud ilme kujundamisel. (...) Pole kahtlust, et nad lihtsalt eelistasid õpinguid sõjale."² Le Goffi meelest

1 J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age*. Paris, 1957.

2 *Les intellectuels...*, lk 30–31.

on neil aga tegelikult erinevad ambitsioonid ja nad ei moodusta ühtset klassi. Kritiseerides kõiki seisusi vaimulikest talupoegadeni, unistavad paljud neist ometi sellest, kuidas saada ise samale positsioonile. Tõepoolest, okupatsiooniaegsed Eesti intellektuaalid meenutavad kangesti selliseid keskaegseid vagabunde. Erinevus on vaid selles, et reeglina nad ei rännanud linnast linna. Kuid see sarnasus küll ei võta neilt midagi ära. Pigem vastupidi – nad olid just sellevõrra ehtsamad. Hilisem areng on näidanud, kui heterogeenne seltskond see tegelikult oli. Kuid ta on ka aimata andnud seda, mida võimumehed kunagi avalikult ei tunnista: et päris "normaal-seid" aegu polegi olemas.

Praeguseks on poliitiline olukord muutunud. Intellektuaalidel puhuvad peas ja südames teised tuuled. Nad on jagunenud hoopis uutesse tüüpidesse või "klassidesse" ja tegelike ambitsioonide erinevus on hoopis selgemalt välja lõonud. Muidugi on ka see, nagu tavatsetakse väljenduda, alles *ülemineku*aeg. Ühtki täiesti uut suunda või gruppi ei ole veel tekkinud. Siiski võib olemasolevaid reljeefseid tüüpe praegu päris kenasti visandada (ehk on just õige hetk, sest varsti nad sellisel kujul võib-olla kaovad). Joonistagem siis välja neli karikatuuri.

Kõige levinum ja tavalisem intellektuaali tüüp on praegu ilmselt **konformist**. Konformisti on eelnenu aja intellektuaalist paiguti isegi raske eristada, kuid tal on praegu omad iseloomulikud tunnused, mis okupatsiooniaegsetel tegelastel puudusid. Konformist püüab uue ajaga kaasa minna, ilma endistidentsust kaotamata ja peavoolule jalgu jäämata. Tegelikult on see raske töö. Tema leib pole alati kerge (tüüpiliseks näiteks praegune ajakirjanik). Ta püüab õhust ideoloogilisi markereid, mis käibivale diskursusele iseloomulikud, ja ehitab neile toetudes vajalikke struktuure – selles on tema loomingulisus ja "brikolaaz". Alati ei panda tema õeldut tähele, sest et see sarnaneb teiste omaga, kuid tema ehtsaid leide reeglina hinnatakse. Ta ei ole liiga isamaaline ega liiga parempoolne, aga teataval määral on mõlemat; järsku kriitikat ei tee ta kellegi kohta, välja arvatud ehk need, kes kindlalt on kaotajad. Tema puuduseks on vahest see, et ta ei jõuagi hammustamiseni, kuid tema mõtlemises on oma

meetod. Vahel võib konformisti kõnepruukmuidugi olla ka lihtsalt igav.

Teine oluline tüüp, kes kerkis esile just murrangu momendil, on **tšekist**. Nimetan teda nõnda, sest ta on pärinud midagi Stalini-aegsest kahtlustavast ja jälitavast mentaliteedist (teatav tagasilöökk üle mitme põlvkonna). Tšekist on "kristallsest puhas enamlane" – ainult mitte kommunist nagu Dzeržinski, vaid vastandmärgiline. Ta on äärmuseni politiseerunud intellektuaal, kes vaimsel lahinguväljal peab hea ja kurja võitlust ning usub oma ürituse sisse nii kindlalt, kui ta siin seisab. Ta on nüüdse aja eesrindlane. Virisemist ta ei salli, sest tema on eestimeelne ja arvab, et mis tahes nüüdsed kannatused ei vääri muistseid. Õigus tuleb jalule seada, maksku mis maksab. Õige on, et rikkad on rikkad ja vaesed on vaesed, et edukad tõusevad ja edukad surevad, et ühiskond rangelt jaguneb omanikeks ja üürnikeks – see tagab Eestile helge tulevikku, mis seisneb selles, et rikkad lähevad veel rikkamaks, vaesed veel vaesemaks jne jne *ad infinitum*. Kõigel sel on oma müstiline otstarve. Sureliku vaim pole võib-olla võimeline kõike seda mõistma. Märgitagu ära, et tšekisti enese sissetulekud on tihti suhteliselt suured ja seepärast ründab ta erilise ägedusega neid, kes tema meelest igatsevad tagasi "endisi privileege". Sellise moodsa tšekisti ideed ongi sageli saadud lihtsalt sotsialismi printsiipe ümber pöörates.

Kolmas, eelmisega mõneti sugulaslik tüüp on **passeist**. Passeist erineb tšekistist selle poolest, et tema kapitalismi sisse ei usu. Moderniteet on tema jaoks alaline peavalu, mis on sajanditepikkuse allakäigu tulemus, ja arvatavasti veel sellisena mitte lõplik. Nüüdisajal puudub tõeline religioon. See oli olemas keskajal, kus passeist näeb ideaali ja mille eeskujul tema arust kunagi peaks taastuma kosmiline kord. Kõige parem, kui uuesti tekiks seisuslik ühiskond. Seni tuleb aus hoida väärtusi, mida passeist peab aristokraatseteks (arvates nende hulka silmagi pilgutamata ka kristluse). Eestimeelsus pole passeistile omane, kuid omal moel peab ta ennast parempoolseks. Targu jätab ta mainimata, millisesse õiguslikku valgusesse satuks Eesti Vabariigi olemasolu fakt, kui tema põhimõtteid järjekindlalt rakendada. Mingis mõttes on passeist kõigest Eesti intellektuaalidest

kõige kosmopoliitlikum. Tal on teadmisi valdkondades, mida tavaliselt ei tunta, nii et ta alati saab jätta erudeeritud mulje, kuid seejuures ühendab ta muinsuslaseid andmeid eriti primitiivsete rassistlike, seksistlike, militaristlike jm eelarvamustega. Õieti on ta teisend tüübist, mida Jürgen Habermas on kirjeldanud kui "konservatiivset postmodernisti". Puhta passeisti kuju on Eesti oludes haruldane, kuid paraku läheb passeism meil üsna sujuvalt üle *new age*'i-ideoloogiaks, ja nii on tal kaunis segaduskülvav mõju.

Neljas ja viimane tüüp on meie karakteriseeringus – **futurist**. Ta on passeisti vastand. Futuristi arvates asub kogu inimkond tehnoloogiliselt sedavõrd radikaalses murrangupunktis, et kõik edasine erineb eelnenud ajaloost nagu päev ööst. Ennekõike apelleerib futurist seejuures arvutimaailmale, modemsidale, virtuaalsele reaalsusele – kuid täiendavalt veel meedia mitmesuguste uutele vormidele. Muide, sõna *meedia* on uue futuristliku ideoloogia tähtsamaid tunnussõnu. See sõna singulariseerub – on juba singulariseerunud, sest ta on maagiline vormel, ja täiesti asjatu on selle vastu sõidida mingi filoloogilise teadlikkusega (hoopis veidralt ju mõjub, kui mõni keelepüüdlikum isik kirjutab "uutest meediumidest"). *Meedia*, see on uude universumisse püüdlejate mantra. Meedia meedia meedia meedia meedia meedia meedia meedia meedia meedia etc. Võiks hõlpsasti teha arvutiprogrammi, mis Tiibeti palveskeski kombel lõputult paljundaks ja paljundaks ikka seda ühte sama sõna. Paljundaks paljundamist – programmi enast, jne. Futuristikul meedia- ja modem- ja CD-ROM-diskursusel on omad tugevad argumendid. Seepärast tekitab ta varjatud paanikat passeistides, kes neist asjust peaaegu kunagi ei räägi. Muidugi võivad futuristid välja pakkuda ka väiteid, mis skeptilisele mõistusele tunduvad liialdusena. Näiteks, et arvutiseks tulevikus tõenäoliselt asendab perekonna. Muidugi, uued perekonnavormid võivad tekkida (võib-olla endisest kollektiivsemad), kuid väljavahetamine tundub ebatoenäoline, kuni inimkeha energeetiline kooslus jääb samaks. Üldse on arvata, et juba järgmine põlvkond suhtub arvutitesse märksa

külmemalt ja kainemalt. See aga polegi ehk tähtis. Futuristide juures on sümpaatne see, et nende jaoks pole niivõrd tähtsad nende väited kui võrd avastustegevus ise. Futuristide eesmärk ei ole veenda, ja sellega erinevad nad passeistidest kõige rohkem. Futurist tahab kuhugi jõuda. Ta on otsingul. (Siin on *püüdelmine* ja *otsing* sarnased.) Selles mõttes on futurist kõige rohkem ehata intellektuaali tüüpi – ta on suhteliselt kõige arenevam moodne intellektuaal.

Need neli karikatööri on liialdusega visandid. Esitasin nad osalt kui "sõnumi pudelis", kui teatava kirjelduse sellest, millised vormid meri praeguseks maale on uhtunud. Rahuldamatustunnet võib tekitada mõte, et nendest neljast tüübist päriselt ei saa kokku tõsiselt goliardlikku intellektuaali, kes ühiskonna suhtes taandunud positsioonilt jälgiks ümbritsevaid nähtusi ja neid kritiseeriks. See on paraku punkt, milles praegustel tegelastel on Brežnevi-aegsetega võrreldes vaid üks eelis: sõnavabadus. Ei saa aga öelda, et seda oleks õpitud just eriti sügavalt ja väljatööteldult kasutama. Kõik rekordid kuuluvad ikkagi ajalehele Post ja mitte intellektuaalidele. Tõsi, on mõned tõesti suveräänsed vaatlejad, kes oskavad öelda enam-vähem kõike, mida nad asju nähes mõtleavad. Selline on Kaplinski. Tänavuses märtsikuu Vikerkaares ta kirjutab:

"Vaim on võim ja Eesti vaimuilmas käib praegu halastamatu võimuvõitlus, kus vahendeid väga ei valita. Meie vaimuelus pole eriti dialoogi nagu Tallinna hämaratel tänavatelgi: rohkem kostab pauke, matse ja karjatusi, nõrgemad ja aremad ei julge oma nina kodunt välja pistagi. Kuidas sellises olukorras öelda oma kriitiline sõna, ilma et seda loetaks sekumiseks intellektuaalsete maffiate arveteklaarimisse? Jätta see sõna ütlemata, püsida kodus ja jätta uulits uulitsapoistele ja prostituutidele? Vastik on mõlematpidi."¹

Kaplinski maalitud pilt kirjeldab olukorda minu meelest väga täpselt. Vahest ongi sõnavabaduse kasutamise arenematus tingitud dialoogi puudumisest. Miks aga puudub dialoog? Mis võimuvõitlus õieti on käimas? Päkun omalt poolt natuke teistsuguse vastuse, miks pole dialoogi sündinud: see oleks, et ei

1 Vikerkaar 1995, nr 3, lk 90.

söandata kasutada Baudelaire'i nõutud õigust *iseenesele vastu rääkida*. Seda väljendit tuleb nüüd täpsustada. Muidugi ei tähenda see lihtsat kahekeelsust (siis oleksid poliitikud kõige vahvamad intellektuaalid) ega seda, et oma vaateid iga natukese aja tagant muudetakse. Pigem on tegemist teatava enesest eemalduva liikumisega, mille juures õigel hetkel tuleb teha tagasipööre, et naasta enese juurde võib-olla juba veidi teises kohas. See liikumine kordub. Niisugune korduv liikumine ongi dialoogi elementaarne eeldus. Dialoog pole ju päriselt "mõtete vahetus" ("sina anna mulle enda mõtted, ja mina annan sulle enda omad"), vaid midagi palju keerukamat. Paratamatult juhtub, et pärast intensiivseid dialooge osutun ma ise mõnes punktis enese uueks vastaseks. Olukord ei laheneks, kui seda nüüd lahti ei räägitaks. See ongi minu meelest tolle tähtsa inimõiguse peamine mõte.

Millised võiksid siis olla edasised väljavaated? Kõigepealt peab ütleva, et kui püsima jääkski ülal esitatud "nelja intellektuaali" muster, poleks mingit dialoogi muidugi loota. Neist neljast on kolm selleks liiga monomaanilised, ja mis puutub konformisti, siis tema on liiga alalhoidlik, et piisavalt kaugele enesest välja tulla. Oleks vaja mõnd teistsugust tüüpi. Too ei peaks olema liialt seotud mitmesuguste huvidega ja temas peaks olema küllaldaselt goliardlikku mässumeelsust. Selline intellektuaal ei näeks poliitikas lihtsalt isamaalaste ja kommude maadlust ning Eesti Vabariigi "taastamine" poleks enam tema peamine mure. Ta ei näeks enam mingit otseseost nüüdse ja endise vahel. Ta taipaks, et iga poliitik on korruga nii välis- kui sisepoliitik ja et tubliti isamaalist välispoliitikat ajavad tegelased võivad sisepoliitilisel lihtsalt pidada ühepoolset klassivõitlust vaeste vastu ja rikaste kasuks. See avastus ei lööks teda ka reast välja, vaid tekitaks üksnes teatavat viha. Seda viha ta ei häbeneks ega varjaks, poliiti-

kute valed näeks ta läbi, nagu oleks tal infra-punased prillid, ja liiguks pimedas edasi. Niimetaksin niisugust intellektuaali *grunge-intellektuaaliks*. Ta oleks kindlasti noor, noorem kui mina ja sina, hea lugeja. Tal poleks Eesti ühiskonnas neid kohanemisraskusi, mida sageli märkab vanade puhul (kõikide tüüpide juures, välja arvatud ehk futurist). Ta näeks oma probleeme teisiti. Niimetan teda grungeks samamoodi, nagu viiekümnendatel kasvanuid võib nimetada jazz-intellektuaalideks ja seitsmekümnendate omi rock-intellektuaalideks. Teatav stiil on nende teadvust vorminud. Praegu on stiile muidugi palju, kuid just grunge on see, mis võiks olla mõtlemise tekkepinnaseks. Loodan, et ei tee teistelega liiga. Ka *acid*-intellektuaal oleks mõeldav, kuid nii arutades läheb jutt juba liiga spetsiifiliseks.

Teen seega panuse grungele ja loodan, et neli karikeritud tüüpi mõne aja pärast hakkavad lahustuma ja muuks üle minema. Siis tekib ilmselt ka dialoog. Seni tuleb aga talitada nii, nagu on soovitanud Franz Kafka miniatuuris "Öösel" (1920), mis eesti keelde on tõlgitud juba kaksteist aastat tagasi:

"Öösse süüvida. Nagu mõnikord pea kumarasse lastakse, et mõttesse süveneda, nii täielikult öösse süüvinud olla. Ümberringi magavad inimesed. Väike kometimäng, süütu enesepettus, et nad magavad majades, kindlates voodites, kindla katuse all, siruli või kägaras madratsi peal, söba all, teki all, tegelikult on nad kokku sattunud nagu kunagi tookord ja nagu hiljemgi metsikus maakohas, väeleer lageda taeva all, lugematu hulk inimesi, musttuhat, rahvas, külmal maal külma taeva all, end pikali visanud sinna, kus enne seisti, laup vastu käsivart, nägu maadligi, rahulikult hingates. Ja sina oled ärkvel, oled üks valvajaist, leiad lähima neist, viibutades enda kõrvalt haovirnast võetud põlevat puuksa. Miks sa valvad? Üks peab ärkvel olema, on öeldud. Üks peab olemas olema."¹

1 F. K a f k a, *Öösel*. Tlk M. Sirkel. Loomingu Raamatukogu 1983, nr 27, lk 48–49. Võidakse arvata, et selline tekst sobis rohkem stagnaagesse umbsesse õhustikku, kuna Kafka selle kindlasti kirjutas autoritaarses ja bürokraatlikus Austria-Ungari keisririigis. Tegelikult on miniatuur aga kirjutatud 1920. aastal vastselt eseseisvunud ja Slovakkiaiga ühinenud Tšehhias.

TONY JUDT

MILLINE AJASTU LÕPPES EUROOPAS 1989. AASTAL?

"Iga ajastu on sfinks, mis viskub kuristikku, niipea kui tema mõistatus on lahendatud"
(Heinrich Heine)

Sõjajärgne Euroopa rajati müütide ja unustuse vundamendile. Nõnda öelda ei olegi nii küüniline või halvustav, kui esialgu paistab; sageli olid need müüdid positiivsed ja abistavad, palju oligi tarvis unustada, ning vähemalt kontinendi lääneosa saavutused olid muljetavaldavad. Samuti pole (enese) kollektiivse ülesehitamise niisugune viis tingimata veel nurjumisele määratud. Rahulepingud, mis lõpetasid reformatsioonisõjad, Kolmekümneaastase sõja ja Napoleoni sõjad, kätkevad kõik sama ambitsioonikat püüdlust teha minevikuga lõpparve ja kõik need püüdlused läksid teatud määral korda, nende tagajärjed on ikka veel meiega. Kuid kahekümnenda sajandi ajaloo eripära tõttu on 1945. aasta järgsed kokkulepped osutunud eriti illusoorseks. See sai Ida-Euroopas selgeks juba 80ndate alguses ja 1989 ning hiljem toimunud sündmused on teinud selle selgeks kõigile. Käesoleva essee eesmärk on püüda mõista ajajärku, mis on sulgunud oma ajaloolisse konteksti, ja visandada termineid, milles Euroopa võiks enesest mõelda uude ajaloo-etappi astudes.

Pärast 1945. aastat tuli palju unustada. Esmajoones oli selleks okupatsiooni- ja kol-laboratsioonikogemus, mida ma olen mujal käsitlenud, ning mälestus rohkem kui kümnendipikkusest diktatuurist maades nagu Saksamaa ja Itaalia, kus fašism oli isetekkeline.¹ Fašismi tekkimise taustaks oli kurb mälestus Esimesest maailmasõjast ja tema puudulikust lahendusest; Versailles' rahulepingust tingitud vimm ja ebaõiglus, sõjalt püüdluseks saadud sõdadevaheline majanduslik Tony Judt, *Nineteen Eighty-Nine: The End of Which European Era? Daedalus*, Vol. 123, No.3, Summer 1994. Lk 1 – 19.

duskaos, mida võimendas autarkiline ja antagonistlik kaubanduspoliitika; 19. sajandilt kaasa saadud sotsiaalse ebavõrdsuse ja imperialsete vallutuste dilemma; ning seda kõike varjutav, tervet kontinenti puudutav sügav allakäigu- ja mandumistunne. Kuigi see tunne on püüdluseks saadud probleemidest kõige raskemini määratletav, oli ta ka mõnes mõttes kõige olulisem. See ühendas põlvkonda, kes 1945. aastal võimule tuli, ja seletab, miks too jälestas demokraatia ebaadekvaatseid reaktsioone sõdadevahelistele kriisidele ning miks ta oli andnud järele fašismi ja kommunismi ahvatlustele. See seletab ka, miks paljud intellektuaalid tundsid, et Auschwitz ei ole ainult Saksa õudus: nende meelest oli *holocaust* kogu Euroopa tsivilisatsiooni ülima allakäigu kulminatsiooniks ja tõenduseks. Mitte ainult Euroopa suurlinnad, vaid Euroopa vaim ise seisis 1945. aastal rusudes.

See kõik seljataha jätta ning näha vaimusilmas uut paremat Euroopat oli tohutu ettevõtmine. Seda ei olnud võimalik teoks teha ainult poliitika ja planeerimise abil. Marshalli ja Beveridge'i plaanid, healoluühiskond, mitmeaastaplaanid ja natsionaliseerimine olid küll Euroopa ülesehitamise vajalikud tingimused, kuid ükski neist poleks piisanud. Neile andsid tähenduse teatud alusmüüdid, millest paljud puudutasid süü ja andestuse küsimust. Nende müütide edukust näitab kas või see, et 1919. aasta vigu ei korratud, kuigi 1945. aastal võis ümberringi leida palju rohkem tõelist süüd. Ettevaatusest ja strateegilistel põhjustel liideti Saksamaa (mõlemad Saksamaad) kiiresti rahvusvahe-

1 Vt T. J u d t, *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. Daedalus*, Vol. 121, No.4, Fall 1992. Lk 83–119. (Vt selle saksa keele vahendusel tehtud eestindust: T. J u d t, *Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas. Akadeemia* 1994, nr 8–9, lk 1644–1672, 1948–1959.)

lisse kogukonda tingimustel, mis polnud eriti diskrimineerivad. Tugevad sõjajärgsed valitsused suutsid Prantsusmaal ja Itaalias puhkeda võinud hukutavad kodusõjad ära hoida vanade vaenude, kollaboratsiooni ning fašistlike kuritegude unustamise hinnaga.¹ Euroopa poliitikat 19. sajandi lõpust peale kujundanud rahvuslikel tunnetel ja kahtlustel ei lastud häält tõsta, nad mõisteti kuuluma minevikku, mille võrsete koledus oli vahepeal selgeks saanud ja üksmeelselt vastuvõetamatuks kuulutatud. Ainsad vastuvõetavad kollektiivsed eesmärgid Lääne-Euroopas olid nüüdsest sotsiaalsed (võrdsustava ümberjaotamise seadustamine), majanduslikud (tootlikke sihtide vormis) ja internatsionalistlikud (kõikvõimalike üleuroopaliste ja ülemaailmsete institutsioonide kujul).

Ida-Euroopas toimus midagi sarnast, kuigi seda sarnasust varjutasid ideoloogilised ja geopoliitilised huvid. Kohustuslik müüt venalikust internatsionalismist ja (osaliselt õiged) kinnitused, et on toimunud revolutsioonilised muutused, matsid enda alla piirkonna väikeriikide kibestumuse. Neid riike polnud küllaldaselt arvestatud Versailles's ja Saint-Germainis, järgnenud diplomaatiliste manöövrite käigus nad sageli tükeldati või hüljati, enamasti ei olnud neil pädevat poliitikute klassi, majandusressursse või vahendeid viimaste ratsionaalseks ekspluateerimiseks, küllaldest sotsiaalset õiglust ja rahulolematuse väljendamise vahendeid, ning neist said peamised ohvrid sõjas, millest nad ei lõiganud vähimatki kasu. Ka nendes väikeriikides hoiti ära võimalikud kodusõjad, mis võinuksid tuleneda sõjaeelsetest konfliktidest, ja karistusaksioonid jäid enamasti küünilisteks toiminguteks, mille eesmärk oli pigem kommunistlikku võimu kindlustada kui fašistlikke kollaborante või poliitilisi kur-

jategijaid välja juurida. Samasugustel põhjustel jäeti Itaalias enamasti oma kohale võimumed, politseinikud ja teised vana režiimi ja tema välismaiste rahastajate teenrid. Reaalse järjepidevuse, mida nad kehastasid, kattis uuenemise ja revolutsiooni müüt. Ka Ida-Euroopas nii nagu Lääneski toimus tõepoolest reaalne radikaalne muutus ümberjagamise, tootlikkuse ja uute rahvusvaheliste institutsioonide suunas ja ka siin olid esmatahtsateks alusmüüdid.

Vajadus minevikust radikaalselt lahku lüüa – muuta mitte ainult poliitikat, vaid ka kõnepruuki – tulenes momendi erilistest tingimustest.² Lääne-Euroopas suunas kogu protsessi Prantsusmaa julgeoleku vajadus. Pärast 1945. aastat tegid prantslased sedasama, mida nad olid püüdnud saavutada pärast 1918., kuid seekord suurema eduga. Pärast mitut valsestarti aastail 1945–1947 mõistsid Prantsuse poliitikud, et nende parimad lootused ei seisne olemasoleva Prantsuse-Saksa vastuolu enda huvides ärakasutamises, vaid oma probleemi "euroopastamises": Lääne-Saksamaa, tema ressursid ja potentsiaal tuli inkorporeerida Euroopa kogukonda, kus prantslased sakslasi kammitseksid ega peaks neid enam kartma. Selles kontekstis ei kujutanud Itaalia ja Beneluxi maade kaasahaaramine oluliselt enam kui vaateakna kaunistamist. Poliitikud nagu Schumann ja Monnet püüdsid anda Prantsuse huvidele üleeuroopalised mõõtmed. See õnnestus neil üldjoontes kuni aastani 1990.³

"Ühinenud Euroopa" müüt ei olnud läbini illusoorne. Igal etapil, 1950. aastal, 1958. aastal, Ühtse Euroopa akti aegu ja Maastrichti lepingute puhul, pidid Euroopa diplomaadid kirjeldama normatiivsetes ja isegi eetilistes terminites nägemust Euroopast, mis oli juba ammu välja kasvanud talle algselt omistatud eesmärkidest ja võimalustest. Mi-

1 Itaalia kohta vt Claudio Pavone põhjalikku teost "Una Guerra Civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza" (Torino, 1992).

2 Mis ei tähenda, et paljud poleks viimastel aastakümnetel rõhutanud just niisuguste muutuste vajadust, kuid paraku edutult.

3 Prantsusmaa ja Saksa Liitvabariigi suhted aastail 1949–1990 meenutavad kummalisel kombel Austria ja Preisi suhteid pärast Viini kongressi. Kummalgi juhul püüdis üks esmapilgul "vanem" partner kasutada teist ära ühtaegu nii ressursi kui garantiina – näiteks Austria õhutas Preisimaad osalema Saksa konföderatsioonis, et seda tugevdada. Kuid mõne aja möödudes avastas seni domineerinud pool, et võimuvahekorrad on pöördunud ja "vanem" partner ei suuda enam oma majanduslikult võimsama liitlase ambitsioone kontrollida.

dagi vähemat tahta, tunnistada, et Euroopa on ja saabki olla vaid oma liikmesriikide erihuvide kogusumma, oleks paistnud nurjumisena. Nagu keskaalu poksija, kes on end raskekaallase mõõtudeni õhku täis tõmannud, andis "Euroopa idee" lubadusi pan-Euroopa ühtsuseks ja pakkus lootusi ja jõukust igale riigile, kes vastab liikmeksoleku tingimustele. "Euroopa" müüt võlgnes oma maine sellele, et teda polnud proovile pandud. Ühendus oli rajatud pideva majanduskasvu ja suure kollektiivse jõukuse lootustele. Kolme vaese maa liikmeksvõtt (Kreeka 1981. aastal, Hispaania ja Portugal viis aastat hiljem) aga sundis ressursse üle koormama. 1989. aasta järel kommunismi kokkuvarisemisest tekkinud ohud ületasid Lääne-Euroopa endassesulatumisvõime ja seda ajal, mil ta majandus oli stagneerunud. Müüt läks lõhki.

Juba mõnda aega olid lääneeurooplastel olnud omad kahtlused "Euroopa idee" suhtes. Esimene sõjajärgne põlvkond uskus meelsasti sellesse, pannes oma lootused kolmekümneaastase pideva majanduskasvu imele, saades osa "euro-turismist," "euro-moest" jne. Nende lapsed, kes ei hoolinud rahvuslikust identiteedist ja olid hea meelega "eurooplasted", ei pärinud aga oma vanematelt usku majandusliku olukorra paranemisse ja materiaalsesse kindlustatusse: 60ndatel tundus see esteetiliselt eemaletõukav ja emotsionaalselt ebarahuldav; pärast 1973. ja eriti pärast 1989. aastat hakkas see näima ka sügavalt ebaeenavana. Vaatamata juttudele ühisest Euroopa rahast ja piiride kaotamisest jms hakkas üha enam noori lääneeurooplasi juba enne 1989. aastat sõjajärgsest müüdist distantseeruma. See polnud nii märgatav Kreekas ja Hispaanias ning isegi Itaalias, kus "Euroopa" pakkus ikka veel väljavaateid seni saavutamata kosmopoliitisele modernsusele, kuid pettumus ilmnis teravamini Saksamaal, Taanis, Suurbritannias ja isegi Prantsusmaal, kus selle müüdi roll sirmina, mille taga võib oma rahvuslikke huvisid taotleda, oli viledaks kulunud.

Asja iroonia aga on selles, et koht, kus "Euroopa" toimis ikka veel võimsa müüdi ja ühisprojektina, oli Ida-Euroopa. Seal igatseid dissidendid, noorsugu ja isegi reformimeelsed kommunistid osa saada "euroopluse" pakutavatest personaalsetest, poliitilistest ja moraalsetest hüvedest, "naasta" Euroopasse, millest nad olid olnud ära lõigatud liidetuna sunniviisiliselt teistsuguse ja nuripidiselt toimiva müüdi, "sotsialismi" külge. Ka siin oli "Euroopa" üks müüt, teatud keel, kuid ta oli ka osa lohutu mineviku käest pääsemise strateegiast: "Euroopasse naastes" pidid Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari ja nende naabrid Brüsseli abiga üle saama mitte ainult majanduslikust alaarengust, vaid ka leidma jõudu võidelda omaenese rahvuslikest traditsioonidest pärinevate pimedusejõududega – nii nagu seda olid soovinud ka de Gaulle ja Adenauer oma 1963. aasta ajaloolise lepinguga.

1989. aastast peale oleme kogenud nende illusioonide pidevat murenemist vabanenud Ida-Euroopa maades, samal ajal kui ka Läänes on euromüüdi viimasedki lõimed lahti hargnenud. Need arengud on teineteisega seotud. Kui poleks toimunud Saksamaa ühinemist, mis on 1989. aasta sündmuste kõige otsesem ja tähtsam tagajärg, ei peaks Saksamaa ja Prantsusmaa seisma vastamisi oma praeguste dilemmadega. Prantslased ei kannataks Saksa kõrgete intressimäärade käes ega peaks endale teadvustama, et nende Euroopa, kus Prantsusmaa oli peamine kasusaaja Saksa majanduslikust tugevusest, on lakanud olemast. Sakslased ei peaks esimest korda pärast 1950. aastat seisma silmitsi tõsiste majandusraskustega ja nendest tuleneva vajadusega taas järele mõelda, kas ja mil määral nad ikka tahavad olla pigem "eurooplasted" kui sakslased, sest need kaks asja pole enam ühitatavad. See Prantsuse-Saksa dilemma pole Euroopa ideed üksnes kahjustanud, ta on näidanud ära selle idee hapruse ja müütilisuse. "Eurojutt" kõlab tänapäeva Lääne-Euroopas küüniliselt – kui tegemist pole just lausnaivisusega.¹

1 Põhjalik eritlus Saksamaa ühendamisest Euroopa kontekstis ja "Euroopa" pruukimisest Saksa poliitilistes debattides leidub Timothy Garton Ashi raamatus "In Europe's Name: Germany and the Divided Continent" (New York, 1993).

Vahepeal on see nobedus, millega lääneurooplased (eriti just prantslased) on taganenud oma varasemast entusiasmist vabanenud Ida-Euroopa suhtes, tõsiselt nõrgendanud Euroopa-pooldajate positsiooni endistes kommunismimaades. Kuna Euroopa Ühendus ei näi kiirustavat selliste maade nagu Ungari ja Poola (rääkimata Leedust, Rumeeniast või Sloveeniast) enda hulka arvamise, kartes lisakulutusi subsiidiumidele ja madalalpalgaliste majanduste konkurentsi (ning mõistagi "immigrantliku" tööjõu suurenevat sissevoolu), siis paistab Euroopa-idee üsna narmendavana ka Praha, Budapesti ja Varssavi poolt vaadatuna. Selle tagajärjel on needsamad intellektuaalidest dissidendid, kes olid oma avalduste ja ideaalide poolt kõige avameelsemalt "euroopalikud", kaotanud oma valijaskonna usalduse: nad tunduvad naiivsetena ja kohalikke meeleolusid mittearvestavatena, neid süüdistatakse, et nad seisavad võõraste, kosmopoliitlike huvide eest, mis on vastuolus rahvuse vajadustega. Lääne külge klammerdumine on praegu suurema osa Ida-Euroopa välispoliitika jaoks küll ainus võimalus, kuid "Euroopa-lembusel" pole minekut.

Nüüd, kus Euroopa-idee on mandunud ja taandanud pragmaatilisele majandustegevusele ning administratiivsele ühtlustamisele, on kõikuma löönud ka teised sõjajärgsed illusioonid. Euroopa majandusime rajati osaliselt odava tööjõu sisseveole väljastpoolt Euroopat või vähemalt väljastpoolt Euroopa Majandusühendust. 1950. aastate "lahtiste uste" poliitika lisaeeliseks oli veel see, et ta kajastas sõjajärgseid ideaale varjupaigaõigustest, inimeste vabast liikumisest ja etnilise ning rahvusliku diskrimineerimise lõpetamisest. Nüüd, kus välistõelisi enam ei vajata, nähakse neis majanduslikku koormat ja sotsiaalset ohtu, nende lapsi nimetatakse nüüd immigrantideks ja võõramaalasteks. 1960. aastate lõpust saadik on britid, prantslased ja

skandinaavlased hakanud püstitama välismaalaste ette barjääre ja see protsess on jõudnud kulminatsiooni Prantsuse ja Saksa hiljutiste seadusaktidega. Saksamaa ühinemine ja sellega seotud arengud on selle ammu käivitunud protsessi muutnud ebamugavalt käegakatsutavaks.¹

Jugoslaavia sõda, mille panus ka "immigrantide probleemi" pole olnud väike², on kõigutanud veel kaht sõjajärgset illusiooni. Kui Esimest maailmasõda peeti ekslikult kõiki sõdu lõpetavaks sõjaks, siis Teine maailmasõda näis olnuvatki mitmeid aastaid tõepoolest selline, vähemalt Euroopa mastabis. Tuumakatastroofi oht, NATO loomine ja Nõukogude pealesuruv võimsus näis igaveseks ajaks välistavat sõjalise reaktsiooni Euroopa-sisestele kriisidele. Väheleid erandeid seletati kas kvaasikoloniaalsetest kriisidest põhjustatud sisepoliitilise ebastabiilsusega (nagu Prantsusmaal ja Kreekas) või globaalsete võimuhete valemistõimimisega (nagu Ungaris 1956. aastal). Näis võimatu, et eurooplased hakkavad madistama selliste traditsiooniliste küsimuste pärast nagu piirid, rahvus ja etnilised territoriaalsed pretensioonid; et nad aga seda teevad niisugusel viisil, mis meenutab varasemaid ajalooraamatuisse maetud konflikte, oleks veel viis aastat tagasi tundunud kohutav ja absurdne.

Jugoslaavia sündmused ei näita ainult, kui suurel määral pole Euroopa suutnud pageda oma mineviku eest, vaid ka seda, kui õõnes oli veel üks Euroopa müüt: müüt sellest, et Euroopa on saavutanud võime läbi viia koordineeritud ühisaktsioonid. Me ei ole jõudnud Euroopa-siseste sõdade lakkamise aega ja on saanud ka selgeks, kui vähe suudab "Euroopa"-nimeline koht nende sõdade vastu ette võtta. See, et kunagi üldse teisiti arvati, oli müüt, mis püsis aastail 1949–1989, perioodil, mil Euroopa oli tegelikult õnnelikult ilma võimuta, mil Ameerika Ühendriikide ja Nõu-

1 Huvitaval kombel see näitab, kui tugev ja oluline on vähemalt üks Euroopa-idee, "Euroopa kui kindlus", kontinent, mis ühendab valge kristluse ähvardavate kosmopoliitsete ja eksootiliste jõudude vastu, mis Euroopat seest- ja väljastpoolt ohustavad. See Euroopa-idee variant, mille juured on 19. sajandi rassiteooriates, oli hingelähedane Hitlerile ja isegi mõnele intellektuaalsele demokraatikriitikule 30ndatel. Viimasel ajal Saksamaal, Prantsusmaal ja Itaalias on selle ellu äratanud uusfašistid ja "uusparempoolsed" intellektuaalid.

2 Vähemalt nendes maades, mis on oma ukсед pagulastele avanud – eriti Austrias ja Saksamaal.

kogude Liidu tegevus või tegevusetus oli rahvusvahelise poliitika ainus oluline muutuja.¹ Sõjajärgse maailma laiemad lootused – ÜRO korduv soov näha tervet Euroopat ühinenuna ja ühiselt tegutsevana – püsisid tänu sellele, et neid ei pandud kunagi proovile.

* * *

Võib-olla kõige kõnekam märk viimaste aastate muutustest on see, et paljud Euroopa asjade mõtestamiseks kasutatud kategooriad on muutunud sobimatuks ja ebaoluliseks. Näiteks pole enam mõtet iseloomustada kedagi kui "sotsialisti"; Ida-Euroopas on see termin tugevalt määrduanud (ehkki 1989. aasta eelse stabiilsuse igatsus võib traumaatilisi majandusmuutusi läbivates maades selle termini veel üürikeseks ellu äratada). Ka Lääne-Euroopas on veel poliitikuid ja erakondi, kes tegutsevad selle sildi all, kuid ei nemad ega nende kuulajaskond ei omista sellele sõnale enam mingit ajaloolist tähendust. Inglismaa leiboristlik partei püüab kõigest väest vabandada seosest leiborismiga, kuigi senini pole neil olnud Itaalia kommunistide julgust, kes nagu Itaalia kristlikud demokraadidki on muutnud oma nime, et kustutada assotsiatsiooni minevikuga.

Kuid küsimus ei ole ainult nimedes. Ida-Euroopas ei tähenda ka terminid "vasakpoolsus" ja "parempoolsus" enam seda, mida nad kunagi tähendasid, ja need, kes nende nimede all tegutsevad, paistavad oma oponentide ja tihti ka oma valijaskonna silmis hoopis teise spektriserva kuuluvat. Ungaris ja Slovakkias varem kasutusel olnud sõnad "populist" ja "läänlane", mis piiritlesid ajaloolist lahknevust rahvuslike konservatiivide ja linlik-liberaalsete moderniseerijate vahel, on kaotanud mõtte. Ühelt poolt ähmastavad neid piirjooni konservatiivsed parteid, kes püüvad Euroopasse, teiselt poolt religioosete, provintslike ja uusslavofiilsete eelarvamustega sahkerdavad endised kommunistid.

Kategooriate probleem on eriti terav Ida-Euroopas, kus üle viiekümne aasta määrasid

suhted Nõukogude Liiduga ka kollektiivse rahvusliku identiteedi: kui sõbralikud need suhted olid, kas ja millal ja mis tulemustega katkestasid neid vastuhakud, milline oli nende riikide autonoomia määr usuasjades, majanduspoliitikas, välissuhetes jne. Pärast 1989. aastat on see kõik minevikku vajunud, sattunud ajaloo ja mälu vahelisse piiritsooni, kust teda võib vaid raskustega esile manada. Selles piirkonnas, mille lähiminevik ei paku meile mingeid selgeid sotsiaalseid ja poliitilisi märksõnu, tundub ahvatlev kustutada ajalookroonikast kõik viited kommunismiajale, just nagu oluks see vaid õnnetu ja möödud vahemäng. Selle asemele paigutatakse identiteedi- ja viitealusena hoopis kaugem minevik. See on aga sügavalt eksitav. Ka Ida-Euroopas nagu Lääne-Euroopaski toimus aastatel 1939–1989 midagi olulist. Selektada Tšehhi–Slovaki või Serbia–Horvaatia konflikte "ajatute ajalooliste antagonismidena", just nagu Euroopa minevik oleks kogu aeg vaikselt oodanud, et maksta kätte illusoorsele sõjajärgsele vahemängule, on sama mõttetu kui pidada Saksa neonatslike *skinhead* ide esilekerkimist ajalooväliseks "saksalikkuse" probleemiks, mis ulatub kaugelt minevikuhämarusse.

Kalduvus käsitleda 1989. aasta järgset Euroopat pelgalt mineviku elluärkamisena oleks mõttekas ainult siis, kui saaks rahuldavalt näidata, et äsja lõppenud ajajärk algas tõepoolest Jalta konverentsiga või Hitleri invasiooniga Poolasse ja et sõjajärgsete illusioonide kadumine viib meid tagasi sinna, kust me alustasime. Kuid nagu me juba rõhutasime, 1939. aasta kategooriatest on vähe kasu; need ise kuuluvad juba lõpulejõudnud ajajärku ja nende jätkuv ekspluateerimine viitab praegusele poliitilisele vaakumile. Kui kunagi aitasid poliitilisi ja sotsiaalseid programme ning kõnepruuke õigustada tulevikuõnnetused, siis nüüd on järele jäänud ainult minevik, olgu see kui tahes väärdunud. Rahvuslikud ja etnilised juhid manavad esile möödunud aegu, selle asemel et mobiliseerida ideid ja inimesi tulevaste asjade nimel. Muutus seisneb selles, et "reaktsioon" hõivab

1 V.a oma endistes kolooniates väljaspool Euroopat, kus Suurbritannia ja Prantsusmaa võivad suhteliselt iseseisvalt sekkuda – kuid just nimelt kui Suurbritannia ja Prantsusmaa, mis veel kord kinnitab öeldut.

nüüd niihästi oma piirkonda kui ka kunagiste radikaalide territooriumi. See kehtib Prantsusmaal samamoodi kui Slovakkias ja Horvaatias.¹

Niisiis ei lõppenud 1989. aastal ainult 1945. alanud ajastu, vaid ka ajastu, mis algas 1917. aastal. Oelda, et Euroopa on kuni viimase ajani elanud *holocausti* või Hitleri varjus, ei seleta piisavalt täpselt, mis õieti 1989. aastal lagunes. Pärast 1945. aastat oli Euroopa mõlema osa jaoks nii nagu ka 1939. aasta eelses (kommunistlikus, fašistlikus ja liberaalses) Euroopas peamiseks viitealuseks Lenini revolutsioon. See sündmus mitte ainult ei kujundanud meie sajandi geopoliitikat, vaid andis uue elu ka 19. sajandi revolutsioonitraditsioonile. 1917. aastal Petrogradis toimunu tegi revolutsioonilise keele ja perspektiivi taas mõjukaks ja ahvatlevaks viisiks, kuidas mõelda avaliku elu ja kollektiivsete aktsioonide üle. See sündmus andis kommunistlikule ja mittekommunistlikule vasakpoolsusele ühise eshatoloogia ja vähemalt 1968. aastani ka ühise keele, kuitahes väärdunud see ka oli. Ilma selle keeleta ja viitealuseta pole Euroopa poliitilises mõtlemises olnud ühtki radikaalset projekti ja nende kadumine on vapustanud Euroopa poliitilisi meeleolusid põhjalikumalt, kui me oleme veel mõistnud.

Ometigi kuulus ka 1917. aasta ühte vanemasse traditsiooni. Lenin andis Euroopa vasakpoolsusele vahendid, mille abil säilitada Prantsuse revolutsiooni pärandit niisugustes ühiskondlikes ja rahvusvahelistes tingimustes, mis näisid olevat 1900. aastaks 1789. aasta keele juba lootusetult ebatäpseks ja kohatuks muutnud. Teisisõnu: Lenin päästis poliitilise revolutsioonimüüdi, kuigi selle hinnaga, et hävitas suure jao selle müüdi eetilisest usutavusest. Müüdi elluäratamisel polnud sugugi väike tähtsus, sest 1848. aasta nurjunud revolutsioonide järel olid Euroopa radikaalsed energiad suundunud mitmesugustesse rahvuslikesse liikumistesse või siis talitsenud oma püüdlusi ning liitunud faktiliselt, kui ka mitte nime poolest, poliitika liberaalse peavooluga. 19. sajandile iseloomulik

revolutsioonilise progressi seostamine tööstusliku tootlikkusega suutis varjutada segaduse, mille oli põhjustanud revolutsioonikeskuse kandumine Pariisist Frankfurti ja sealt Moskvasse. Kui Venemaa oleks industrialiseerimises Läänest ette jõudnud, oleksid tema revolutsioonilised pretensioonid saanud tagantjärgi legitiimseks.

Kui me oleme jõudnud Lenini poolt käima lükatud revolutsioonijastu lõppu, siis oleme olulises mõttes lõpetanud ka selle ajastu, mille olid avanud Lenini eelkäijad 1789. aastal Prantsusmaal. See järeldus ei tule üllatusena neile paljudele Prantsusmaal, kes selle epohhi lõppu on juba mõnda aega kuulutanud. Kuid kui nende väited tuginesid kohapealsetele muutustele Prantsusmaal, sh Prantsusmaa Kommunistliku Partei allakäigule, siis nüüd leiavad need üleeuroopalist kinnitust Euroopa revolutsioonijastu institutsionaalse kehatuse, bolševistliku režiimi kokkuvarisemises. Selle järeldused on jahmatavad, sest Euroopa poliitikaelu keel ja projektid on rajanenud mõistetele, millesse oli siiani kätketud Prantsuse revolutsiooni pärand. Ilma selle taustata ähmastuvad vasakpoolsuse ja parempoolsuse erijooned ja see ongi juba paljudes Euroopa osades hakanud toimuma. Ilma revolutsiooni-eschatoloogiata kaotab "sotsialism" mõtte. Võib-olla veelgi olulisem on, et ilma 1789-ndale omistatava tähtsusega, minevad oma vormi revolutsioonijastu teise suure päranduse, Euroopa liberalismi ehituskivid. Just sel põhjusel on Ungaris, Poolas, Saksas, Prantsusmaal, Itaalias ja mujal pöördutud liberaalse poliitilise mõtte mõneti teistsuguse, anglo-ameerika traditsiooni poole, et vaadata, mida saab sealt kontinendi vankuva tüve külge pookida.

Muidugi pole revolutsioonid ainsad mineviku versta-postid. 1989. aasta sündmused viitavad, et veel üks ajajärk on lõpule jõudmas, nimelt 19. sajandi rahvusriikide aeg. Viimastel aastakümnetel on ehk liigagi rutakalt kuulutatud rahvusriikide hinguseleminekut, mis pidavat kätte jõudma majanduse globaalseks muutumise ning kontinendi lääneosa eduka eurofitseerimise tõttu. Vähemalt Maastrichti-

¹ Hulk prominentseid prantsuse vasakpoolsed, sh Max Gallo, Régis Debray ja Jean-Pierre Chevènement on hakanud nostalgiliselt ellu äratama teatavat rahvuslikku vabariiklust, mis on üsna otsene reaktsioon Euroopa-idee ülepakkumisele ning rahvusvaheliste radikaalsete projektide mandumisele.

vastatus ja kommunismijärgne reaktsioon peaksid pealiskaudsel vaatlusel vihjama rahvusidee vägagi jõulisele mõjule. Mis siis õigupoolest on Saksamaa ühinemine, Jean-Marie Le Peni esiletõus, Tšehhoslovakkia ja endise Nõukogude Liidu lagunemine ja Jugoslaavia kokkuvarisemine kui mitte rahvuse taassünni tõendid?

Need tõendid on aga eksitavad, sest aetakse segi rahvuslik identiteet ja rahvusriik.¹ Möödunud sajandi rahvusriigid tekkisid kas varamodernsete dünastiariikide laienemise tagajärjel keeleliselt lähedastele territooriumidele või siis kunagise impeeriumi lagunedes – või oli tegemist mõlema variandiga nagu Saksamaa ja Itaalia puhul. Ükskõik, kas need riigid moodustusid juba varakult (nt Kreeka, Belgia, Serbia ja Itaalia) või riikide tekke viimases puhangus pärast Esimest maailmasõda (nt Tšehhoslovakkia, Austria, Poola, Jugoslaavia, Balti riigid jne), ei olnud nad kunagi etniliselt, kultuuriliselt ega sotsiaalselt homogeenised. Mõned muutusid küll niisuguseks Teise maailmasõja aegsete või sõjajärgsete sunniviisiliste populatsiooninihete tagajärjel. See lihtsalt kinnitas, et need riigid olid peaaegu alati suurriikliku diplomaatia (või selle nurjumise) saadused. Just need riigid on praegu lagunemas. Ajendid erinevad, kuid üldpilt on sama. Hispaaniast Belgiani, Itaaliast Jugoslaaviani, Tšehhoslovakkia Ühendatud Kuningriikideni (mis on küll marginaalne juhtum) – kõikjal võib näha Euroopa riikide killunemist regioonideks. Euroopa 19. sajandi poliitiline korraldus, mis ise oli imperiaalsete maakilpide lihkumise tagajärg, on murenemas.²

Need sündmused kuulutavad lõppu ajastule, mis algas 1848. aasta revolutsioonide nurjumisega. Sellest ajast kuni 1945. aastani asendasid suuremas osas Euroopast revolutsioone ja sotsiaalseid ümberkujundusi natsionalism ja tööstuslik edenemine. Natsionalismi ja Euroopa rahvusriikide väljakujunenud konfiguratsiooni kokkusobimatus aitab seletada uute riikide sisemisi

konflikte ja ägedaid tülisid naabritega – Poola, Ungari, Saksa ja Itaalia natsionalism lähtus tajust, et nende riikide geograafilised piirid pole õiged ja et nende piirides elavad soovimatud rahvusvähemused. Teine maailmasõda ja järgnenud sunniviisilised ümberasustamised tegid nendele vaidlustele lõpu, kuid see õõnestas ka nooremate riikide habrast legitiimsust – Nõukogude internatsionalismi ja Euroopa pakutavate lootuste vahel näis nende olemisõigustus üsna raskesti tabatav. Pärast seda kui rahvusvähemused said vabaks, et taotleda omi eesmarke – või Lääne-Euroopa puhul said lõigata kasu lootusest transnatsionaalsele Euroopale –, ei mõistnud sloveenid, horvaadid, flaamid, lombardlased ja katalaanid enam, miks nad peaksid aksepteerima varasemat korraldust, mis oli neile hakanud paistma pigem piirava kui vabastavana.

Veel üks viis vaadelda 19. sajandi kokkulepete varingut (eeldades, et 19. sajand lõppes suurvõimude lüüasaamisega 1989. aastal) on pöörata tähelepanu sellele, kui innukalt on suur osa kontinendi intelligentisist sidunud oma saatuse käsitusega ekstraterritoriaalsest identiteedist. Kuni 1919. aastani ei teatud "Euroopa intellektuaali" ideest peaaegu midagi, see oli midagi oksüümoroni sarnast. Intellektuaal oli juba loomu poolest rahvuse esindaja, eestkõneleja ja teoreetik (uute ja kerkivate rahvuste puhul) või mingi rahvussisese poliitilise või kultuurilise voolu esindaja (nt Prantsusmaal). Äärmuslikel juhtumitel (nt tšehhid ja horvaadid) **olidki** intellektuaalid rahvus; aadlikud ja linnakodanlused identifitseerisid end impeeriumiga, talupoegadel aga puudus igasugune kollektiivne teadvus või esindus. Intellektuaalid (see sõna on siin küll anakronism) leuitasid või taasleuitasid rahvuse, selle müüdid, keele, kultuuri ja nõudmised. Fichtest Palackyni ja Kossuthi kaudu Masarykini oli intellektuaali tunnuseks tema roll rahvuse loojana. Isegi Jaurès ja Croce, rääkimata Julien Bendast või Giovanni Gentilest, olid esmajoones rahvus-

1 Selle teema põhjalikumalt käsitlust vt T. J u d t, *The New Old Nationalism. New York Review of Books* 26. 05. 1994.

2 Belgias on rahvuslik korraldus lagunemas kahelt poolt tuleva surve tõttu: flaamid ja vallooniid on lõhenemas föderaalriigiks, sellal kui rahvusvaheliselt on Beneluxi *image* kõiksugustes majandus- ja administratiivvaldkondades murendanud Belgia kui omaette üksuse eripära.

likud intellektuaalid, kes tegelesid peamiselt koduste vaidlustega, kui tahes kõrge ka oli nende rahvusvaheline maine.

Pärast 1919. ja eriti tulemuslikult pärast 1945. aastat muutusid intellektuaalid internatsionaalseteks – kui nad end hukatuslikult ei sidunud agressiivselt fašistliku esteetikaga (nagu Saksamaal, Prantsusmaal ja Rumeenias). Euroopa-ideele, mis asendas sedasorti natsionalismi, mida peeti 1914. aasta ja selle järelmite põhjustajaks, andis pärast 1945. aastat uut hoogu kujutus intellektuaalist kui moraalselt rahutu maailma eestkõnelejust. Paradoksaalselt aeglustus see protsess vaid Prantsusmaal, kus sõjajärgsel pääses valitsema eeldus, et Prantsuse intellektuaal saab silmatorkava vasturääkivusega olla ühtaegu nii prantslaslik kui universalistlik. Mujal – näiteks Itaalias ja Lääne-Saksamaal – pöördusid intellektuaalid teadlikult kosmopoliitse kuulajaskonna poole ja võtsid omaks uue rolli – olla rahvusideele vastukõneleja. Ida-Euroopa rahvuslik intellektuaal läks muidugi pärast 1945. aastat hingusele, tema asemele tuli progressiivne, sotsialistlik või kommunistlik intellektuaal, kelle vaateviis oli paratamatult mitterahvuslik. Kuid kommunismi legitiimsuse mandudes võtsid Ida-Euroopa intellektuaalid endale uue raske rolli: nendest said Nõukogude Liidu poolt pealesurutud režiimi kriitikud, aga seda mitte niivõrd rõhutatud rahvuse nimel, vaid üksikkodaniku ja inimõiguste ning -vabaduste ("euroopaliku") idee nimel.

Intellektuaalide ja rahvusriigi suhted on uusaegse Euroopa ajaloos olnud lähedased ja sümbiootilised. Selle sideme katkemine annab märku mõlema osapoole kriisist. Kuna Euroopa rahvusriigid on jäänud ilma intellektuaalsest olemisõigustusest ja pole ka impeeriumi või impeeriume, millest nad püüaksid vabaneda, siis saavad nad rajaneda ainult majanduslikul ja poliitilisel hädavajadusel ning lokaalsel huvil. See olukord viib kas "Euroopa" kui kindluse ja varjupaiga poole või, teiselt poolt, suurema killunemise suunas. Võimalikud on mõlemad arengud korraga: piirkondades nagu Lombardia, Sloveenia ja

Kataloonia näib too natsionaalne tervik, mille osaks need piirkonnad siiani on olnud, üha enam pigem koorma kui hüvena. Sealsete intellektuaalide jaoks pole jutud lokaalsetest huvidest eriti kütkestavad. See ei tähenda, et sellistes paikades nagu Ungaris või Serbias ei leiduks "natsionalistlikke" intellektuaale, endassesulgumise ning revanšistlike ambitsioonide kaitsjaid. Kuid niisugused intellektuaalid, mehed nagu Csurka, on sunnitud kõnelema keelt, mis on eriti eemaletõukav rahvusvahelise intellektuaalide kogukonna jaoks, kes on üles kasvanud Teise maailmasõja õppetundide varal. Kuigi enamik intellektuaale on praeguse kriisi ees kaotamas lootust "Euroopa" suhtes, on see lootus siiski kõik, mis neil on.

Selle tõttu võib olla, et ajastu, mille kriisi me praegu läbi elame, ei alanudki 1945. ega 1917., isegi mitte 1848., 1818. ega 1789. aastal. Teatud mõttes me kogeme praegu Euroopa Valgustusajastu lõppu. Väliselt võib see väide näida kentsakas. On ju Euroopa siiani kontinent, mille poliitika- ja kultuurielu kujundavad unistused ratsionaalsusest, progressist ja kriitilisest sallivusest – kõik see, mida seostame selle revolutsiooniga Euroopa mõttelaadis, mis leidis aset Inglise ja Prantsuse revolutsiooni – või kui soovite teadus- ja tööstusrevolutsiooni – vahelisel sajandil. Ja kui arvestada, et Euroopa Valgustusajastule iseloomulik valitsusvorm oli valgustatud despotism – Maria Theresia ja Joseph II, Friedrich Suure ja Louis XVI kehatuses –, siis võib näida, et elame praegu rohkem kui varemalt Valgustusidee paistel. Sest lõppude lõpuks, mida on "Brüssel" muud kui katse uuendada 18. sajandi suurte monarhide äpardunud püüdlust rajada tõhus universaalne administratsioon, mis lähtuks ratsionaalsest arvestusest ja seaduse võimust kohalike iseärasuste arvel? Just Euroopa Ühenduse ideaali ratsionaalsus on muutnud selle külgetõmbavaks paljudele Euroopa intellektuaalidele – ja eriti niisugusele haritud professionaalsele intelligentsile, kes näeb Brüsselis pääsu hämarate praktikate ja partikularismide eest, nii nagu paljud 18. sajandi juristid,

1 Hans Magnus Enzensberger on veenvalt osutanud, et saksa kirjamehe uus roll – täita kodust poliitilist tühemikku, kuid tundes eksistentsiaalset ebamugavust oma rahvusliku identiteedi pärast – on mõjunud hävitavalt moodsale saksa intellektuaalile ja poliitikaelule.

äri- ja kirjamehed otsisid valgustatud monarhidelt tuge tagurlike parlamentide ja maapäevade vastu. Mingis piiratud mõttes on Euroopa Valgustus elus ja täie tervise juures Jacques Delors'i kehastatuna.

Kuid ikkagi on Valgustus kriisis. Seda väites ei pea ma silmas, et peaksime unustama varauusaegsete revolutsioonide õppetunnid, hülgama diskursiivse ratsionaalsuse, eksperimentaalse mõtteviisi, heitma kõrvale sotsiaalse ja poliitilise modernsuse premissid – kuid me ei peaks ka salgama, et tänapäeva Euroopas leidub mõjukaid mõtlejaid, kes seda kõike teevad. Õhus on tunda uut vastuvalgustust ja selle ilmingud on olulised.

Nende ilmingute seast kõige selgem on Euroopa intellektuaalide kriis. Seda võib tõlgendada kahe ti. Intellektuaalid on muutunud oma funktsiooni poolest üleliigseks ja tajuvad seda ka ise. Ida-Euroopa intellektuaalide poliitilises mõjus on mõõnaperiood; neid nähakse kultuuriliselt marginaalsetena ja tülikatena kui meenutust ajast, mil suurem osa nende kuulajaskonnast ei tahtnud end nendega seostada, ja kui dissidentliku süüme nõrritavat jäänukit, millega enamikul ungarlastel, tšehhidel, slovakkidel ja poolakatel oli ja on vähe ühist. Oma marginaalsuses ei kõnele nad oma riigi eest ega ka oma riigile. Nad on kaotanud endale võetud rolli kõnelda vangistatute eest, selle ainsa rolli, mis neil tegelikult Kesk- ja Ida-Euroopas on eales olnud. Ja ühiskondades, kus pole mingit ühtset kosmopoliitset kogukonda, on nad ilma ankruta. Sajandilõpu Viini ja Budapesti juudi intelligendid võisid küll olla marginaalsed Impeeriumi kui terviku suhtes, kuid nad olid väga reaalse mikroühiskonna väga reaalsed liikmed ja sellelt põhjalt võisid nad kõneleda tervele maailmale. Tänapäeva Tšehhi või Ungari intellektuaalidel niisugust põhja ei ole ja seega kõnelevad nad maailmale eikusagilt. See ei ole just mugav ega ka kaua säilitatav asend.

Ka Lääne-Euroopa intellektuaalid on samal moel hulpimas. Pariisis, mis on siiani kontinendi intellektuaalne keskus, käib katkematu ja vaearikas vaidlus intellektuaalide kaotatud rolli üle. Kaotsi on läinud Lääne intellektuaali klassikaline roll olla autoriteediks niihästi valitsejale kui rahvale. Võimu euroopastumine ja ressursside privatiseeru-

mine on ähmastanud riigi identiteeti ja tähtsust, samas kui masside moraalne positsioon on tuhmunud ühes inimkonna progressi teooriaga, mis käsitlesid rahvast või selle privileeeritud osa ratsionaalse muutuse kandjana. Margaret Thatcheri sõnu kasutades: "ühiskonda" pole olemas. Intellektuaalid võivad kõneleda ja kirjutada ja teha tähtsaid eetilisi avaldusi, kuid **neil enestel** puudub teooria selle kohta, miks keegi peaks neid kuulama.

See on intellektuaalide mandumise teine aspekt. Valgustus jättis meile tunnetusideaali, veendumuse, et looduse, ühiskonna ja vaimu mõistmine on inimese võimuses ja et need, kes neid valdkondi mõistavad – teadlased, filosoofid, ühiskonnateoreetikud – võivad pretendeerida nii valitsejate kui valitsetavate tähelepanule. See fundamentaalne käsitlus, mis juhtis Euroopa modernsuse-nagemust, on nüüd sattunud nii mitmest küljest rünnaku alla, et oleme unustanud, kui tähtis ta on. Selle käsituse marxistlikku vormi on mõistetud hukka kui inimese võimu ülbet ja ohtlikku esiletõstu; selle teaduslikku vormi kui naiivset ja mitte vähem ohtlikku väärarusaama looduse salapärasust; selle majandusliku vormi on arvustatud kui koletislikku ja ennasthävitatavat usku tootlikkuse- ja ümberkujunduste-müüti; ja filosoofilist kuju kui eksemist ratsionaalsesse objektivismi.

Muidugi on nendes rünnakutes Valgustus-pärandi vastu palju segast ja vasturääkivat. Kuigi paremheideggerlased võivad näha industriaalühiskonnas diskursiivse ratsionaalsuse nurjatut kasulast, lähtuvad ka nende enda argumentid Valgustus-järgsetest eeldustest. Vasakpoolsed uusheideggerlased (Havel võiks olla sellekohane näide) väljendavad peaaegu müstilist halvaksapanu järelemõtlematu ja enesekindla modernsuse poolt tekitatud poliitilise ja majandusliku kahju suhtes, kuid vastukaaluks seavad nad isikuvabaduse ideaalid ja kodanikuväärtused, mis said oma moodsa vormi just nimelt Valgustusajastul.

Segadus selles, mida täpselt meie maailma kriitikud meie maailmas vastumeelset näevad ja miks, teeb raskesti märgatavaks, kui võrd see hoiak on murendanud eeldusi, millele me alates 18. sajandist oleme oma ühiskonna rajanud. Otsesed rünnakud ratsio-

naalse arutluse vastu põlastavad küll "valgustatuse" kontseptsiooni kõige rohkem, kuid on oma marginaalsuse ja ennastkummutavuse tõttu tõenäoliselt ka kõige tähtsusetumad.¹ Ei ole just palju neid, kes võtaksid kuulda äärmusderridalasi, isegi Derrida mitte. Kuid laiem ja pinnalisem väide, et pole enam jäänud midagi suurt, millesse uskuda, et ideaalid on teesklus, et progress on illusioon ja et lühiajalised isiklikud huvid on ainsad järgimismäärased privaatsed eesmärgid (kuna avalikke eesmärgi niikuinii enam pole), on nüüd nihkunud poosetavast žargoonist kultuuri-vestluste sfääri. Vabamõttele ja avalikkuse sfääris – Kanti ettekujutus Valgustusest – eksisteerib edasi, intellektuaal ongi selleks. Kuid et niisugune tegelane saaks oma avaliku rolli täita – habermaslikus mõttes: kõnelda mõistuspäraselt avalikkuse sfääris ja avalikkuse sfäärile –, peab tal olema oma kuulajaskonnaga ühine tunnetusviis. Peab olema kokkulepe selles, millised on mõistuspärased kollektiivsed projektid ja mis eesmärkidel on neid mõttekas järgida. Tänapäeva Euroopa intellektuaal ei suuda usutavalt ja sügavalt põhjendada mõtteid, mida ta propageerib, ja see tähendab tõelist muutust Euroopa mõtlemises. Bertrand Russell'i sõnu kasutades: me avastame, et taevas ja maa kätkevad **vähemat**, kui me oma filosoofiates oleme unistanud.

Marx ei olnud esimene, kes märkis, et ajalool on rohkem kujutlusvõimet kui inimestel. Ükskõik, mis praegu ka Euroopas ei toimuks, **kuskile** peab see viima. Olen püüdnud siinses essees rõhutada, et see "kuski" on hoopis teistsugune kui Euroopa, mida tunneme alates 1945. aastast. Juba tänanegi olukord on

hoopis teistsugune. Euroopa regionaalsed nihked on tõsiasi; Jugoslaavia ei saa kunagi tagasi endiseks ega ka mitte Itaalia. Hiljutised valimised Hispaanias oleksid äärepealt andnud katalaani rahvuslastele vetoõiguse riiklikus seadusandluses, mida nad oleksid kasutanud Katalooniale monopoli andmiseks oma ressurside üle. Niisugune regionaliseerumine, millesarnast soovib ka Põhjaliiga Itaalias ja mis on juba ehk liigagi kalli hinna eest saavutatud Jugoslaavia suhteliselt jõukates põhjaosariikides, võib mõjuda hävitavalt Vahemere-äärse Euroopa kõige lõunapoolsematele osadele, kuna nad asuvad kõige lähemal Aafrikast ja Aasiast lähtuvale üha suurenevale demograafilisele survele. Ning tõenäoline kompromiss, mis teeks Kesk-Euroopa lääneosast (Poola, Ungari ja Tšehhi) euroaguli, ja jätaks "bütsantsliku" Euroopa (Lätist Bulgaariani) oma provintslikkude mahla hauduma, tugevdaks viimatimainitud piirkonnas nostalgilise kibestumise poliitikat.

See ei tähendaks tagasipöördumist minevikku. Perioodil, mis jääb pideva majanduskasvu lõpu ja suurvõimude ning suurte ideede taandumise vahele, võime oodata ebakindluse aega, millega kaasneb riikidesisene ja rahvusvaheline vimm ning ebastabiilsus. Rahvusvaheliste moraaliinstitutsioonide ehituskivid – inimõigused, sotsiaalne õiglus, rahvusautonoomia – olid kõik sellised filosoofilised ja sotsioloogilised kontseptsioonid, mida tänapäeva mõtlejatel on raske üldtunnustatavate propositsioonidega põhjendada.² Üha raskemaks läheb iseend ja oma naabreid veenda, et me võime edasi elada, just nagu oleks nende ideaalide näol tegemist enesestmõistetavate tõdedega: neid ideaale suunavad teise astme eeldused ei kehti enam. Meie praeguses olukorras on Valgustus-järgset Euroopat kujundanud poliitilised põhi-

1 "Mõned uskumused ja tõed on möödapääsmatud (...) faktid ja loogika seavad omad piirid. Korrektne arusaamine sellest, kuidas moodustuvad näiteks tõesed faktiteadmised, ei kipu neid teadmisi õonestama, samas on lood näiteks ideoloogiliste uskumuste puhul enamasti vastupidi. Niisugune tõde, mis pole küll kaugeltki selgepiiriline, on valgustuse projekti tuumaks." B. Williams, *Shame and Necessity*. Berkeley, Los Angeles, 1993, lk 216

2 Seda näitab kas või üldine vastukaja John Rawls'i töödele, kaasa arvatud ka tema enda kõige hiljutisematele püüdlustele visandada liberalismile teoreetilist baasi. Öeldakse, et see on kehtiv vaid nüüd, kui ta kirjeldab niisuguseid liberaalseid ühiskondi, mis juba eksisteerivad. Sellest tuleneb, et ka kõige asjatundlikumad katsed importida niisuguseid anglo-ameerika spekulatsioone kontinendile jäävad kuidagi õhku rippuma.

ideed nagu rudimentaalsed organid, mille kohta Darwin kirjutas "Liikide tekkimises":

"Neid võib võrrelda sõna kirjapildis kasutatava tähega, mis on häälduses muutunud tarbetuks, kuid mis viitab sõna tuleneamisele."

Parimal juhul võib rekonstrueerida neid juhtnööre ühiskondlikuks käitumiseks kodus ja võõrsil müütidena, kasulike reeglitena, mis on eeldusteks inimtegevusele maailmas, kus inimesed peaksid nende suurejoonelise- ma põhjendamise katseid "karkudel totrukses". Kuid niisugune käsitlus ei lahenda autoriteediprobleemi. Kellel on tänapäeva Euroopas moraalne, intellektuaalne ja poliitiline autoriteet kollektiivse käitumise koodide õpetamiseks, jõustamisest rääkimata? Ühesõnaga, kelle käes on võim ja mille jaoks ja mis piirides? See on Valgustuse lahendamata pärandus. Tegi ju jumaliku õiguse lõpp ning absolutismi hääbumine ruumi rahvaesinduse ja rahvuse, progressi ja ajaloo teooriatele,

mille loojangul me praegu elame. Ilma selge vastuseta sellele küsimusele ei olegi liiga melodramaatiline järeldada, et Euroopa on mitmel moel astumas segaduste ajastusse. See ei ole vana maailma jaoks küll midagi uut, kuid suurema osa praegu elavate inimeste jaoks on see uudne ja ebameeldiv kogemus.

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

TONY JUDT (sünd. 1948) on New Yorgi ülikooli Erich Maria Remarque'i professor Euroopa ajaloo alal ja Viini Inimteaduste Instituudi kirjavahetajaliige. On uurinud peamiselt sõjajärgse Euroopa ajalugu. Tema viimane raamat Past Imperfect: French Intellectuals 1944–1956 käsitleb prantsuse intellektuaalide poliitilisi kõikumisi. Eesti keeles on temalt ilmunud pikem artikkel "Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas" (Akadeemia 1994, nr 8 ja 9).

WOLF LEPENIES

EDASI VALGUSTUSE TEEL

Et saada surematuks, peab vähemalt kord elus kõvasti eksima, kirjutas Karl Gutzkow, ja see 1848. aasta märtsisündmuste eelne intellektuaal arutles õigesti. Intellektuaalide arvel on suuri eksitusi. Tundub, et see ongi nad surematuks muutnud. Teine intellektuaal Léon Daudet rääkis 19. sajandist kui rumalast sajandist. Intellektuaalid ei vastuta selle eest just viimases järjekorras, et tagasi vaadates teisele aastatuhandele ei ületa ükski rumalust viimast aastasada.

Jutud millegi lõpust on elustava mõjuga. Vaevalt jõudsid Öhtumaa väsinud romaani- kirjanikud sonida kirjanduse lõpust, kui kapitalistliku läänemaailma äärel pandi kirja jutustus kunsti meistriteoseid, mis äratasid isegi Rootsi Nobeli preemia komitee tähele-

panu. Vaevalt jõudis Ameerika Riigidepartemangus teeniv mõtleja diagnoosida ajaloo lõppu, kui ajalugu pistis kihutama ja kujundas põhjalikult ümber nii Euroopa, vana kontinendi, kui kogu maailma. Vaevalt olid teemade puuduse all kannatavad intellektuaalid kirjutanud intellektuaalide surmast, kui korraga pühitsesid oma tagasitulekut 18. sajandi valgustusfilosoofid.

1993. aasta jaanuaris kogunesid – loomulikult Pariisis – kirjanikud Mario Vargas Llosa, Octavio Paz ja Jorge Semprun, muusikud Yehudi Menuhin ja Luciano Berio, loodusteadlased Francois Gros ja Joshua Lederberg, näitlejanna Liv Ullmann ja režissöör Federico Fellini, ajaloolased ja filosoofid, antropoloogid, arhitektid, maalikunstnikud ja

Wolf Lepenies, Vorwärts mit der Aufklärung: Die Zukunft der Intellektuellen. Der Spiegel 1993, Nr.9. Lk 128–145.

tegev- ning erupoliitikud, ühtekokku 40 intellektuaali, et õnnistada sisse *Académie universelle des cultures*. See kutsus esile pilkeid – eelkõige nende poolt, kes ka ise oleksid meelstasti kaasa löönud. Pilked pole aga kohased. Akadeemia loomine näitab, kui väga sarnaneb intellektuaalide tulevik nende minevikuga.

Akadeemia loomise idee pärineb poliitikute duolt, kelle julgeid plaane võib võrrelda vaid absoluutsete monarhide ideerikkusega, – Jack Langilt ja François Mitterandilt. Moodsa *ancien régime*'i stiilis anti akadeemiale ruumid Louvre'i lossi Richelieu-tiivas. Ja kuna algatajad teadsid, et ajal, mil intellektuaalid on oma hea maine kaotanud, tuleb omavahel ühendada tunnetusvõime ja moraalsus, panid nad akadeemia presidendiks Elie Wieseli.

Elie Wiesel seab akadeemiale ülesandeks uuesti läbi kaaluda sajandilõpu peamised väärtused ja suured eksimused: "Tidolid hävitatakse, ideaalid reedetakse." Et avaldada ka praktilist mõju, tuleb ühineva maailma uute ideaalide, uute väärtuste, uute orientiiride üle pidada debatte institutsioonis, mille poliitikud on küll kavandanud, kuid mis on uhke oma poliitikakaugusele.

Aastaid pärast seda, kui terror tegi lõpu Prantsuse revolutsioonile, elustab akadeemia loomine taas valgustusaja. Intellektuaalid tahavad omas ringis koos olla nagu 18. sajandi filosoofid – aga samal ajal ka väljapoole mõju avaldada. Igal aastal valib akadeemia endale keske teema. 1993. aastal võiks see olla *L'Intervention* – kuigi 40 uut surematut pole veel otsust teinud. Ajal, mil Balkanil märatsevad jälle kodusõjad, jätkab Grand Louvre'i Richelieu-tiivas sotsialistliku presidendi poolt ellukutsutud *Académie universelle des cultures* kindlameelselt valgustuse suurprojekti – intellektuaalide poliitikat.

Oma raamatus "Vabaduse seiklusrikkad teed" vabandava alapealkirjaga "Intellektuaali subjektiivne lugu" – sellel põhinevat teleseriaali kasutas autor demonstreerimaks, mil määral kuuluvad intellektuaali arsenalis eneseuhkus ja kõigutamatu enesele viitamine – põhjendas Bernard-Henri Lévy, miks "intellektuaalide" ajalugu algas alles möödunud sajandi lõpul: sõna sündis aastal 1898 Dreyfusi afääri ajal. Siis märgati esmakordselt in-

tellectuaale kui iseseisvat rühmitust. Alles sellest ajast peale hõivavad intellektuaalid endale hädatarviliku koha ühiskonna meelsuse kujundajana ja profaanse maailma ning ideederiigi vahendajana.

Selles jutus on vähe tõtt. Sõna päritolu on keeruline. Kuid Pariisi provintsialism takistas Lévyd täpsemalt arvesse võtmast näiteks Dietz Beringi kainemat, aga seda kasulikumat raamatut "Die Intellektuellen", mis ilmus juba 1978 ja kirjeldab "ühe sõimusõna lugu". Ka ei formeerunud "intellektuaalid" alles sajandivahetusel kindla sotsiaalse profiiliga rühmaks. Otse groteskne on väide, nagu oleks grupi taotlus mõjutada reaalsust ideaalide tagasitoomisega omandanud tähtsuse alles sajandivahetuse "dreyfusaaride" puhul.

*

On võimalik rääkida sofistidest kui antiikaja intellektuaalidest, samuti oli intellektuaalidega sarnaseid tegelasi olemas keskajal, nagu Jacques Le Goff on mitmes oma töös näidanud. Otseses seoses meie ajaga ja ka tolle Pariisi vastseima Akadeemia asutamisega omandavad aga üllatava aktuaalsuse 18. sajandi intellektuaalid, valgustusaja filosoofid. Neis võime näha tänapäeva intellektuaalide esiisaid, nende tähtteoses, suures prantsuse entsüklopeedias, nagu on osutanud Robert Darnton ("The Business of Enlightenment"), aga varast näidet intellektuaalse moe edukast kommertsialiseerumisest.

Kuni tänapäevani ei peegelda ükski tekst selgemini intellektuaalide hiilgust ja viletsust kui selle entsüklopeedia vaevalt kolme veeru hõlmav artikkel "Filosoof", mis pärineb autorilt, kes oma kaasagsete sõnul oluvalt lugenud kõike. Denis Diderot' järgi pakub mõistus intellektuaalile sedasama, mida kristlasele halastus; mõistus on see rahutus, mis teda käigus hoiab; intellektuaal on nagu kell, mis ennast ise üles keerab. Nagu teisedki inimesed kobab ka intellektuaal pimeduses – kuid alati valgustab tunglana tema teed mõistus.

Neis sõnades avaldub uusaja intellektuaalide liiga kõrge enesehinnang. Suurest Prantsuse revolutsioonist peale, eriti aga 20. sajandil, verisel ideoloogiate-sajandil, ahvat-

leb see neid ennekuulmatutele eksimustele, teeb neist terrori propageerijad, fašistlike ja kommunistlike timukate kirjutuslauatagused käsilased ja otsesed käepikendused – *ratio* nimel ja kõrgemale äratundmisele pretendeerides.

Diderot' artikkel on samal ajal ka isikliku kohusetunde dokument. Tema intellektuaal ei ela elevandiluu tornis, igapäevamaailm pole talle maapagu. Kuna ta teab, et inimene saab elada ainult ühiskonnas, tahab ta täiel määral ilmutada oma sotsiaalsust, meeldida oma kaasinimestele ja teha end kasulikuks. Kodanikeühiskond (*société civile*) on tema jaoks austusväärne nagu maine jumalus, ta tunneb selle printsiipe paremini kui keegi teine, oma kõrgeimat eesmärki näeb ta selle täius-tamises.

Nii talitsetakse liiga kõrget enesehinnangut: väärikus käsib intellektuaali kasutada oma kõrgeimat tunnetusvõimet kõigi hüvanguks. Aeg-ajalt kõlab Diderot' jutt nagu Spinoza kaja, kes nõudis, et ateist elaks nagu pühak.

Uusaegsete intellektuaalide lugu on enese ülehindamise lugu. Nagu iga ajalugu on ta samal ajal ka püüe unustada: pärast Diderot'd pole peaaegu enam juttugi sellest väärikusest, mis filosoofi liiga kõrget enesehinnangut kontrolliks ja ta kodanikeühiskonna valvuriks muudaks.

*

Prantsuse revolutsiooni juubeliaastal aga näis Diderot' valgustusfilosoof olevat korraga üles tõusnud. Väärikus, kohusetunne kodanikeühiskonna ees, kõigutamatu usk mõistuse võitu – kõik see kehastus intellektuaalides, kes Kesk- ja Ida-Euroopa postkommunistlikes ühiskondades võimule tulid. Kas sai pärast 1989. aastat Václav Havelile mõtlemata lugeda Diderot' poolt tsiteeritud Platoni üt-lust, et inimesed oleksid õnnelikud, kui filosoofid kord kuningaks saaksid?

Lühikeseks ajaks polnud enam juttugi intellektuaalide viletsusest, nende mandumise-est ideoloogiate ajastul. Intellektuaalid olid otsustavalt kaasa aidanud viimase suurideoo- loogia, kommunismi bastionide vallutamisele. Kirjanik sai Tšehhoslovakkia

presidendiks, Ungaris sai selleks jurist ja lite- raat, Poolas oli ajaloolasel Bronislaw Gere- mikil, Rumeenias kunstiajaloolasel Andrei Plesul võimalus uue, demokraatliku poliitika määramisel kaasa rääkida.

Idas olid võimule tulnud moralistid. Nen- dega võrreldes jätsid kahvatu mulje vilunud eksperdid, kes toimekalt ajasid lääne poliiti- kat: *business as usual*. Sellest moralistide ja ekspertide vastasseisust võis oodata välja kasvavat Euroopa uut vaimset õitsengut.

See lootus on tühja läinud. Mitte ainult Saksamaal, vaid kõikjal Euroopas on võidu- kas Lääs lasknud käest võiduhetke ja võima- luse oma tegusid kahetseda. Sotsialism oli kokku varisenud, nüüd oleks turumajanduse ja kaasaegse õigusriigi elluviimine olnud ainult ajaküsimus. Maailm oleks muutunud ühtseks, globaalseks kodanikeühiskonnaks. Praegu hakkame juba aimama, kui kalliks läheb meile maksma see halvav optimism.

Kadunud on illusioon, et Euroopas on või- malik poliitika, milles intellektuaalid kaasa saaksid rääkida. Václav Havel on jälle presi- dent, kuid nüüd vaid järjest enam võimu kao- tav riigipea lõhestatud maal, mis ei ole kindel isegi oma nimes; Ungaris võitlevad intellek- tuaalid omavahel riigi- ja valitsusametites, samal ajal kui maal süvenevad autoritaarsed tendentsid ja tõstab pead antisemitism; Ru- meenias ei jäänud pseudodemokraatliku va- litsuse lühiaegsel kultuuriministril Andrei Plesul üle muud, kui minna tagasi ülikooli, kohale, mida Saksamaal ei võtnuks vastu ise- gi abiassistent.

Tüüpiline on Bronislaw Geremeki kar- jää: *Solidarnosc* on lõhenenud ja ei kujuta endast enam poliitilist võimu; tema enda tsentrisse kuuluv partei võiks järgmistel vali- mistel parimal juhul loota nelja kuni kuut protsenti häälest. Niisiis õpetab ta üheaastase *Chaire internationale*'i valdajana Collège de France'is Pariisis. Ja loomulikult on ta *Académie universelle des cultures*'i liige. In- tellektuaalid pöörduvad koju tagasi.

*

Pole juhus, et kujupöörduisel eelistatakse Pariisi. Kuskil pole pettumus 20. sajandi in- tellektuaalide allakäigu üle suurem kui Prant-

suusmaal ja eriti Prantsuse metropolis. Samal ajal tundus prantslaste imestus toimunu üle suuremana soovist tundma õppida selle põhjust. Järelikult on Pariisis intellektuaalide paradoksaalne renessanss eriti selgelt näha.

Seesama Bernard-Henri Lévy, kes oma sügavalts provintslikus raamatus õiendas arveid prantsuse intellektuaalide ja nende liiga kõrge enesehinnanguga, sõidab sõdivasse Bosniasse ja kohtub Izetbegoviciga, tema tagasipöördumisel Pariisi järgneb kohe audients president Mitterand'i juures, kes tema mõjutusel sooritab kõmu tekitanud lennu Sarajevosse ja demonstreerib seega kursimuutust Prantsuse Balkani-poliitikas. Lévy ajakiri *La Règle du Jeu* esindab intellektuaalide kindlat soovi olla kaastegev poliitika-reeglite määramisel.

Kaua tundus, et ka Prantsusmaal pole kirjaniikku, keda intellektuaalide kirumine ei puudutaks. Ei paljastatud mitte ainult Jean-Paul Sartre'i ja Simone de Beauvoiri pikaegset ohjeldamatut kommunismimeelsust – Gilbert Joseph on oma teoses "Une si douce occupation" teinud pihuks ja põrmuks ka abielupaari väite, nagu oleksid nad toetanud *résistance'*i või seisnud vähemalt selle lähedal: "Need, kes olid Sartre'iga koos vanglas ja kellega me kõikjal Prantsusmaal kohtusime, tõdesid üksmeelselt, et Sartre ei ilmutanud mingit natsismile vastupanemise vaimu ja isegi sõna *résistance* ei tulnud tal kordagi üle huulte."

Võiks arvata, et nii varisevad ausambad, eriti kui samal ajal ka anglosaksi autorid, nagu New Yorgi ülikoolis töötav Tony Judt ("Past Imperfect: French Intellectuals, 1944–1956"), õiendavad sõjajärgsete prantsuse intellektuaalidega arveid, et maksta neile kätte nende Ameerika-vastase eest, millel oli tõepoolest patoloogilisi jooni.

Kuid kas ikka varisevad? See oleks ime, sest kui prantslaste meistermõtlejaid ründavad võõrad, annab end harilikult poliitilistele erinevustele vaatamata tunda prantslaste solidaarsustunne. Kuidas saakski Ameerika-vastatus Sartre'i surmajärgset kuulsust tõsiselt kahjustada maal, mille kultuuriminister – jällegi Jack Lang – tegi veel mõned aastad tagasi andunult visiidi Fidel Castrole Havannas ja sõitis sealt edasi Mehhikosse, et

õelda seal needusi USA kultuuriimperialismi aadressil?

Erinevalt Saksamaast on prantslaste jaoks intellektuaalse kollaboratsiooni puhul mängus midagi enam kui üksikute autorite moraalne puhtus. Ohtu satub prantsuse keele müüt.

Pariisi advokaat Pierre Héby on pühendanud kirjanduslikule kollaboratsioonile mõjuva raamatu ("La Nouvelle Revue Française des Années Sombres, 1940 – 1941").

Kuulsa ajakirja *NRF* "tumedad aastad" olid Saksa okupatsiooni aastad, mil kirjastaja Gaston Gallimard pidi aktsepteerima fašisti Drieu La Rochelle'i kui toimetajat, et ta kirjastus püsima jääks. Kutsutuna esimesel võimalusel aukülalisena Bernard Pivot' populaarsesse telesaatesse "Bouillon de culture" ei suutnud ei Héby ega teised prantsuse külalised varjata oma imestust, et prantsuse kaasaegse kirjanduse kuld-aja autorid olid aktsepteerinud end avalikult fašistiks kuulutanu toimetajategevust ja kirjutanud vastavalt tema režiile.

Imselt oli raske endale tunnistada, et nende sulekangelaste juures polnud midagi üleimilikku, et väheste eranditega (kelle hulka kuulub Francois Mauriac) tegid nad ainult "pehmet" koostööd oma põlisvaenlasega nagu paljud nende kaasmaalased.

Ka oli selles sakslase jaoks ühtaegu nii võluvas kui kummalises vaidluses näha, et kirjanduslikke kaasajooksikuid mõistetakse täielikult. Kui Emmanuel Berlile tehti etteheiteid, et ta marssal Pétainile kõnesid oli kirjutanud, vastas mees külmalt, et ei mõista, kuidas oleks loobumine heast stiilist võinud Prantsusmaale kasuks tulla. Parafraseerides Goethet võib öelda, et kirjutada midagi tühist on prantslase jaoks alati parem kui üldse mitte midagi kirjutada. Ja kes kirjutab hästi, sellele andestatakse lugejate maal (peaaegu) kõik.

Kuid sellega pannakse prantsuse keele müüt raskele proovile. Rivarol ei pidanud "äraostmatuks" mitte Robespierre'i, vaid prantsuse keelt, ja Ernest Renan jõudis koguni väiteni, et korrektses prantsuse keeles ei saavatki väljendada tagurlikku mõtet. Liialdatud usk prantsuse keele iseenesestmõistetavasse moraalsusse viidi Prantsusmaal Vichy režiimi aegse kirjandusliku kollabo-

ratsiooniga *ad absurdum*. Saksa okupatsiooni ajal ei loobunud paljud autorid mitte kirjutamast, vaid kirjutasid hämmastavalt hästi.

See on intellektuaalse kollaboratsionismi tegelik skandaalsus. Et end Kolmanda vabariigiga mitte identifitseerida tahtvate prantslaste vastupanu oli piiratud, sellest võiks aru saada. Andestamatuks jääb, et prantsuse keel ei osutanud fašismi meelitustele otsustavat vastupanu.

*

Kui lugeda sama ajajärgu saksa kirjandust, siis näib, nagu oleks vähemalt saksa keel natsionaalsotsialismile vastu seisnud. Pole olemas silmapaistvat saksakeelset fašistlikku kirjandust. Ernst Jüngerit ei tahaks sellesse kategooriasse arvata: tavaliselt, kui ta väljendused poliitiliselt eriti kahtlaseks muutuvad, kaldub ta stiililine bravuursus ülespuhutusse. Samuti langevad Gottfried Benni varajased andumusväljendused natsionaalsotsialistlikule riigile talumatusse paatosse. Alles siis, kui ta jälle ainult enda ja sõber Oelze jaoks kirjutab, muutub meeoleolu küüniliseks, see tähendab produktiivseks, ja süntaks särab taas saksa keele kohta ennuulmatus heitlikkuses.

Loomulikult ei ole vastupanu osutajaks saksa keel. Tema suurtele kirjanikele peetakse jahti. Saksa keel jääb ellu võõrsil – ja sugugi mitte viimases järjekorras tänu saksa juutidele, seega jääb ellu ka saksa kirjandus ja osaliselt ka saksa teadus. See tuleb sõjajärgsel ajal kasuks teise Saksa vabariigi vaimuelule. Osa emigrante pöördub tagasi – ja tungib kallale kojujäänutele, kaasajooksikutele, kaassüüdlastele ja süüdlastele.

Denatsifitseerimine ebaõnnestub. Aga mis poliitilise moraali vaatevinklist on äärmiselt vaieldav, osutub intellektuaalsest seisukohast erakordseks eeliseks. Tekivad intelligentsi vastasseisud, mille teravusele on Euroopas raske võrdset leida. Ei Inglismaal ega Prantsusmaal pole vaimupoliitika vallas konstellatsioon, mille puhul tekiks selline pinevus nagu Saksa Liitvabariigis, kus Theodor W. Adorno ja Arnold Gehlen teineteist küll otseselt ei ründa, kuid vastavad teise poolt kirjutatule äärmiselt tähelepanelikult.

Samal ajal võidab Saksamaa intellektuaalne elu sellest, mida Saksamaalt väljajäetud võõrsil on rajanud. Nii fenomenoloogia kui eksistentsialism, hegeliaanlus kui marksism, kriitiline teooria kui empiiriline sotsiaalteadus jäävad välismaal püsima, võetakse välismaal üle ja nad säilitavad seal seega saksa vaimutraditsioonide mõju, mis lõpuks kutsub esile kellegi Allan Bloomi viha ("The Closing of the American Mind"), kes näeb ameerika vaimu germaniseerimises suurimat hädaohtu USA-le.

Emigrantide lahkumine – Hans Jonase ja Leo Löwenthali surm näitavad seda taas ilmekalt – vähendab märgatavalt seda loomulikku pinevust ja internatsionaalsust, mis kujundasid saksa vaimuelu.

Kahe Saksa riigi ühinemine seda ei kompenseeri – otse vastupidi. See teeb veelgi nähtavamaks, et Saksamaast on saanud vaid üks Euroopa suurimaid provintse. SDV territooriumil on intellektuaalne modernsus puudunud alates 1933. aastast; idaemigrantide dividendid on pärast vene arhiivide avanemist haihtunud. Olles traditsiooniliselt harjunud introspektsiooniga, tegelevad intellektuaalid ka Saksa riikide ühinemise järel põhiliselt üksteisega.

See sobib Saksa poliitikaga, millest kuidagi ei ilmne, kui tähtis oleks just praegu, Euroopa piiride varisemise ajal, määrata prioriteedid nii, et kultuur ja vaimuelu tugevamini esiplaanile nihkuks. Ajal, mil raha napib ja mil pealegi selgub, et kõike ei saa raha eest, peaksid nimelt poliitikud õppima, kui palju on võimalik just kultuuri ja teaduse vallas suhteliselt vähese rahaga korda saata.

On aga kujuteldamatut, et Helmut Kohl oma ametiaja lõpul kuulutaks oma esmajärguliseks eesmärgiks mingi tähtsa ja traditsioonirikka saksa teadusinstituutsiooni ülesehitamise, nagu tegi seda Francois Mitterrand Collège de France'iga! Kadedusega vaatavad saksa intellektuaalid Pariisi ja ka Ameerika poole, kus president Clintoni "uus demokraat" on Yale'i, Georgetowni või Harvardi professor.

Jack Langi ja François Mitterandi rajatud akadeemia nimetab end universaalseks, kuid temalgi on oma provintslikud jooned. Ta on rahvusvahelise personaliga pariislik institutsioon. Teisalt torkab tema programmis esile selge tahe teha lõpp kultuuri ja vaimuelu eurotsentristmille. Akadeemia suunab oma peatähelepanu kultuuride segunemisele, mis iseloomustab kaasaega. Ta tunnetab, et meie sajand on sunnitud, soovitud, igatahes pea vältimatult kultuurikontakti ajastu ja ta näeb oma intellektuaalset põhiülesannet selles, mida nimetatakse kultuuride tõlkimiseks.

Iseküsimus on, kui võrd seda ülesannet õnnestub täita Pariisis ja lähtudes Prantsusmaast, kes ajab küll oma kangekaelsuse poolest imetusväärset, lõpuks aga ometi nurjumisele määratud keelepoliitikat. Suurte kuludega püüavad prantslased päästa oma keele ja kultuuri juhtpositsiooni, mis vahepeal seoses inglise keele üldtarvitatavaks muutumisega anglosaksidele nagu enesestmõistetavalt osaks on langenud.

Siin ilmnevad inglise ja saksa vaimuelu paralleelid. Nii nagu sakslased pärast 1945. aastat maapaost ja emigratsioonist teenimatult palju kasu lõikasid, saavad nüüd inglased eeliseid oma kolonialismijärgsest situatsioonist, kus nende kui saareelanike mänguliselt säilitatud isolatsioon astub põnevasse ühendusse inglise keele kui uue *lingua franca* ülemaailmse levikuga. Arvatavasti õnnestub inglastel veel kaua säilitada oma institutsioonide armastusväärset provintsiaalsust, sest nad kirjeldavad oma etnosentristse keeles, mida nüüd mõistab juba igaüks.

Samaaegselt uueneb inglise keel autorite kaudu, kes kirjutavad küll inglise keeles, aga ei ole ise inglased. Nimekaim inglise kirjandusauhind *Booker Prize for Fiction* läks 1981. aastal Salman Rushdiele. Sellele järgnenud 12 aasta jooksul said preemia, nagu Pico Iyer hiljuti *Time*'is kirjutas, kaks austraallast, poolmaoor, lõuna-aafriklane, üks Poola päritolu kirjanik, nigeerlane ja üks Inglismaal elav jaapanlane. Kui preemia saab ka mõni "normaalne" inglane, äratub see juba tähelepanu.

Tegu on ammust ajast tuntud fenomeniga. Deviiis kõlab nii: "The Empire writes back."

Inglise keel lõikab ambivalentse koloniaalpoliitika vilju. Oma piiridesse tagasiõmbununa saab Inglismaa kui impeeriumi emamaa tulu oma kunagistest kolooniatest, kelle autorid piinlikkustundega märkavad, et nende kultuurilisel iseseisvusel on piirid ja et neil tuleb väljenduda oma endiste koloniaalisanade keeles.

Nii tekib kirjandus, mis pole enam tagasi viidav spetsiifiliselt rahvuslikule kirjutamis- ja lugemistraditsioonile ja mille kodumaaks on segunenud kultuuriga megalinnad New York, London ja Toronto. Teine termin sellise kirjanduse iseloomustamiseks on *World Fiction*, mille taaga nähtuvad varjamatud majanduslikud motiivid: "kultuuridevahelistel" autoritel, kelle teosed põhimõtteliselt ei vaja tõlkimist, on hea minek. Lisaks on *World Fiction* ka nagu täide läinud utopia: kultuuriperifeeria astub kogu maailmas oma õigustesse ja röövib intellektuaalse maailma tsivilisatsiooni endistelt keskustelt nende põlistunud tähenduse.

*

Juba 19. sajandi algul paistab, et valgustusajast pärinev intellektuaalide unistus maailma mitte ainult interpreteerida, vaid ka muuta, on oma aja ära elanud. Tegudeinimene ja ideoloogide vannutatud vaenlane Napoleon muudab maailma kaarti. Samal ajal hakkavad oma mõju avaldama omaenese seaduste järgi kulgevad tööstusühiskonna tootmis- ja jaotamisprotsessid: nüüd vajatakse insenere – masinad ootavad, ja bürokraate, kes suudaksid inimmasse valitseda. Ebaproduktiivse vaimuelliidi tarvis, kes usub, et ühiskonda võib suunata vastavalt printsiipidele, ei ole enam kohta.

Tulemuseks on intellektuaalide resignatsioon ja vastuhakk. Nad lohutavad end kinnitusega, et nende riik ei ole siit ilmast, ja tunnevad end kuuluvat sisemaailma kirikusse, *en-clesia*'sse või *Clerisy*'sse (Coleridge), ilmlike klerikute kongregatsiooni, kes pühitseb vaimu sakramenti üksteisega jagatud üksinduses. Intellektuaalid resigneeruvad – kuid see on resignatsioon, mis veelgi tõstab nende enesehinnangut, sest pühitseb neid ka teoloogiliselt.

Julien Benda mõjukas teos "Intellektuaalide reetlikkus" (1927), mis annab 20. sajandi intellektuaalide kirumiseks otsustava märksõna, viib selle trotsliku sõgeduse haripunkti. Seejuures on Benda traktaadis kesksel kohal rünnakud Saksamaa ja saksa vaimu vastu – hakkab ju esmalt Saksamaal märatsema kirjanike ja mõtlejate poolt vermitud vabadussõdade-natsionalism, mis viibki lõpuks intellektuaalide reeturlusele, see tähendab nende angažeerimisele poliitikasse.

19. sajandil intellektuaalid kas resigneerusid või mässasid. Karl Marx on mässav intellektuaal, kelle tegevuse mõju muudab valgustajate unelmad poliitiliseks reaalsuseks: näib, nagu oleksid Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis filosoofide programmid ometi kord teostunud. 1917. viib lõpule 1789. aasta: nüüd siis on intellektuaalid maailma ka muutnud. Tänapäeval on selle sündmuse võlu intellektuaalidele raske ettegi kujutada. See kujundab nii vasakpoolseid kui parempoolseid.

20. sajandi mõrvarlikud ideoloogiad – selles on fašismi ja kommunismi kokkupuutepunkt – viivad intellektuaale eksitusse, sest töötavad sobitada tegelikust utopiatega. Intellektuaal on puuetega teoinimene ja iseloomulik on, et Prantsusmaal nimetavad parempoolsed intellektuaalid end *Action française* ja Saksamaal *Tat-Kreis*. Nii fašism kui kommunism lubavad kaua allasurutud soovide täitumist: lõpuks realiseeruvad ideed tegelejoovastuses.

Sellega on seletatav kommunismi ligitõmbavus veel kaua pärast fašismi kukumist. Ainult üks *tegevusideoloogia* veel oli ja sellele ideoloogiale pidid puuetega teoinimesed, intellektuaalid, orienteeruma, teda kas heaks kiites või talle selga pöörates. Lääne industriaalühiskonna liberaalses rutiinis nägid vaimset väljakutset vaid vähesed. Prantsusmaal vastandus Raymond Aron Jean-Paul Sartre'ile, Saksamaal Theodor Eschenburg Ernst Blochile.

*

Kuuekümnendate aastate üliõpilasmäss oli katse välja murda tüütavast liberaalsest industriaalühiskonnast, milles toonased intel-

lektuaalid keeldusid nägemast ajaloo (lõplikku) täidminekut. Koos John F. Kennedyna oli tapetud viimane Lääne poliitik, kellele oleks võinud usaldada intellektuaalse poliitilise energia mobiliseerimise.

68. aasta mässu nurjumine ja pikk pingelõdvendusaeg muutsid Lääne intellektuaalid küüniliseks: et poliitilised tahteavaldused näisid olevat oma võlu kaotanud, võis tõeluse hädaohu eest piiramatuks ajaks tagasi tõmbuda, vaimselt kõike lubada: "anything goes". Dekonstruktivism sai kreedoks, kõigi väärtuste puudumine normiks, ärapöördumine kaanonist üldiseks. Kommunism oli muutunud vähem radikaalseks ja seetõttu intellektuaalselt ebahuvitavaks; samal ajal liberaliseerus riigisotsialism piisavalt, et Läänel ei tekiks südametunnistuspäinu oma heasoovliku mittevaheselemise pärast.

Kommunistliku režiimi ootamatu langesmine pole fataalne mitte ainult Lääne valitsuste, vaid ka Lääne intellektuaalide jaoks. Nüüd maksab tõesti "anything goes" – kuid see on üleskutse julgeks mõtlemiseks, mis peab end õigustama reaalsuses. Kasvanud pole üksnes poliitikute, vaid ka intellektuaalide vastutus. Nende ees on ülesanne mõtiskleda väärtuste üle, mis võiksid maailmaühiskonda suunata, formuleerida veendumuste kaanon, mis globaalses turumajanduses – sõna laias tähenduses – elada ja õpetatavad olla suudaksid.

Vastupidiselt nendele nõudmistele aga on tänapäeval intellektuaalide seas laialt käibel taganemisstrateegiad. Selle asemel et kogu jõust püüda liberaalse põhiseadusliku riigi ja sotsiaalselt reguleeritava turu saavutusi tugevdada, lennib pöörane mõte, mis jätab huvasti tänapäevaga ja tõemeeli soovitab ajalooratta 19. sajandisse tagasi keerata.

Vastab ju tõele – ja seda ei toonita tänapäeval mitte ainult anglosaksi autorid –, et Euroopast joobununa on Lääs elanud illusiooni küttes, nagu oleks võimalik ajada rahvustest kõrgemal seisvat poliitikat piiratud ruumis, aga ülemaailmse mõjuga – unustades, et inimesed vajavad elamiseks ja tegutsemiseks lokaalset identiteeti ja lojaliteeti.

On ju tõsi, et usk rahvusriikide aja möödumisse oli illusoorne: samal ajal kui Brüsseli bürokraadid nokitsesid eeskirjade kallal, mis normeerisid Picardie ja Pfalzi õunu, muutsid

flaami ja vallooni belglased üksmeelselt oma põhiseadust ja otsustasid tagasi pöörduda föderaalset riigikorralduse juurde. Me kogeme veel kaua tagasipöördumist partikulaarse lojaliteedi juurde ja etnoste renessanssi ning meil tuleb sellega leppida.

Et selles aspektis pöördub poliitika kogu Euroopas paremale, peab intelligents just seetõttu end jälle vasakpoolsena defineerima: edasi, valgustus! Samuti nagu industriaalühiskond saab eksisteerida ainult tehnika ja teaduse abil ja muudab kunagi loodetavasti kogu maailma mõttekalt elatavaks kohaks, saame me juhtnöörid heaks ja mõttekaks eluks mitte valgustusest ärapöördumise, vaid ainult selle kriitilise revideerimise kaudu. Adorno ja Horkheimeri "Valgustuse dialektika" oli mõeldud hoiatuseks, mitte hüvastijätkuks.

*

Voltaire ja Rousseau, kelles kehastub nii valgustuse ülehindamine kui ka vastuseis sellele, surid ühel ja samal aastal – 1778. 200 aastat hiljem lõppes nende elule ja tegevusele pühendatud Pariisi kongressi avakõne järgmiste meeldejäätavate sõnadega: "Ja kui ma peaksin valima Voltaire'i ja Rousseau' vahel, siis valiksin tänapäevalgi Diderot'."

Mõistmaks, et valgustuspärandit on talitsetud vaimustuses võimalik tänapäevale kasulikult moel ümber mõtestada, peab oskama lugeda Diderot'-taolist mõtlejat nii nagu inglise filosoof Stuart Hampshire. Diderot oli kõike muud kui "ideoloog", sest ta oli ebakindel ja kahtles kõigest oma angažeeritusest hoolimata mõistuse edus. Ta ei nõudnud ei elult ega teoorialt rohkem, kui need anda suutsid; teda lõbustasid ta enese nõrkused ja

vastuolud. Ta polnud kangelane, ta hindas kompromisse ja järeleandmisi. Inimese täiuslikkusse uskus ta sama vähe kui Kant, kelle jaoks inimene oli voolitud kõverast puust.

Valgustuse kriitik, kelle jaoks praegu on käes nii soodus aeg, saab enamasti ilma tekste tundmata hakkama; Diderot oli kõike lugenud, aga Diderot'd ei loe nähtavasti enam keegi. Diderot' programmiline artikkel "Filosoof" teadvustab hädaohte, mis intellektuaale mõistuse ülehindamisel ähvardavad.

Samaaegselt selgub nii Diderot' kui Kanti ja teiste valgustajate juures, kelle teosed peaksid jälle kohustuslikuks lektüürriks saama, kuidas sellele hädaohule tuleb vastu astuda – väärikusega, kohustustega ja püüdega kodanikeühiskonda elus hoida ja kõigi jaoks ligitõmbavaks muuta.

See ülesanne on pigem igav – samuti nagu demokraatiagi on poliitilise elu organiseerimise igavaim vorm. Vastukaaluks populistlike poliitikutele ja paremale triivivatele intellektuaalidele tuleks end tunnistada valgustuse ja demokraatia igavuse pooldajaks. Ja suurt kahju ei teeks seegi, kui avaliku nurisemise asemel jääks rohkem intellektuaale oma üksinduses enesele kindlaks ja järgiks André Gide'i: "Nüüd aitab mulle ideede vahetamisest. Mõned tahan ma ka enesele jätta."

Saksa keelest tõlkinud Tiina Lias

WOLF LEPENIES (sünd. 1941) on Berliini Vabaülikooli sotsioloogiaprofessor ja olnud külalisprofessor mitmes Ameerika ülikoolis. Avaldanud teosed Melancholie und Gesellschaft (1969), Soziologische Anthropologie (1971) ja Das Ende der Naturgeschichte (1976).

STEVEN SAMPSON

IDA-EUROOPA KOLLABORATSIOONI ANTROPOLOOGIAST

Vincente Rafaeli arutlust kollaboratsiooni, retoorika ja kuulujuttude üle Filipiinidel¹ võib asjakohaselt rakendada ka revolutsioonijärgsele olukorrale Ida-Euroopas. 1989. aasta revolutsioonide eufooria neis maades varjab mõneti mõistatuslikke fakte. Eriti kaldume kahe silma vahele jäatma tõsiasja, et need režiimid taastootsid end rohkem kui nelja aastakümme jooksul. Pealegi ei põhine nud selle taastootmise mehhanismid pelgalt sunnil ja vägivallal, vaid olid rafineeritumad.

Lühidalt öeldes, Ida-Euroopa režiimid olid kollaboratsioonirežiimid.

Meie arusaam kollaboratsioonist on piir-
dunud tema politiseeritud kontekstiga. Defi-
nitsiooni järgi on kollaboratsioonistid reeturid,
inimesed, kes okupatsioonivõimu või dikta-
tuurirežiimidega koostööd teevad. Kollabo-
ratsionistid on kaotajad poliitilises võitluses,
mille üle hinnangute langetamine ja mille
mütologiseerimine jääb alati võitjate hoo-
leks. Niisiis vastandatakse vastupanuvõitleja
ohvrimeelsusele ja vaprussele kollaboratsio-
nisti kaasajooksiklus ja moraallitus. Meie
"vastupanu ajalood" on alati kuulsusrikkad.
Revolutsionäärid panevad kirja oma mälestu-
si. Kollaboratsioonistid on vait. "Vastupanuli-
ikumise muuseum" on olemas mõnes Euroopa
väiksemaski külas. Kollaboratsioonimuuseu-
me pole kusagil.

Ometi näib kollaboratsioon iseloomusta-
vat ühiskonnasuhteid ka kõige brutaalsema
okupatsioonivõimu ja repressiivreežiimi olu-
korras. Kollaboratsioon võib esineda kohali-
ku eliidi tegevusena, kes koopteeritakse
okupantide poolt. Ent ta võib olla ka laiaula-
tuslikum, kui kogu ühiskond üritab sõjaaja
tingimustes või niisuguse surve all, nagu val-
lises 1989. aastani Ida-Euroopas, "normaal-
set elu" elada. Vastupanijad, olgu sõjaaja

vastupanuvõitlejad või Ida-Euroopa dissi-
dendid, jäid alati erandiks.

Meie seletused kollaboratsioonile näivad
jagunevat kaheks. Esimene seletusviis asetab
pearõhu kollaboratsioonisti psühholoogilisele
nõrkusele. See nõrkus võib avalduda kas var-
jamatu hetkekasutaotlemisena või naiivse
teadmatusena. ("Oleksin ma vaid teadnud..."
on kollaboratsioonisti tüüpiline kaitsefraas
kohtus.) Samas aga ilmneb kollaboratsioonis-
tide eneste väidetest, et nad pole olnud ei
hoolimatud ega naiivsed. Tihti peavad nad
end tõelisteks patriootideks. Üks niisuguseid
oli ka Quisling Norras. Filipiinlaste kõrgkiht
on teiseks selliseks näiteks. Paljud kollabo-
ratsionistid nägid oma käitumises kangelas-
likkust ja märterlikkust. Mõnigi ilmutas
vaprust – tegeldes kollaboratsiooniga tema
kogukonnas, külas või maal tegutsevate vas-
tupanuvõitlejate kiuste.

Pealegi näib, et mitmed hiljem psüühili-
selt tasakaalutuks tunnistatud kuulsad kolla-
boratsioonistid olid enne kollaboratsiooni
olnud silmapaistvad kodanikud. Quisling oli
1930. aastatel kaitseminister. Selleks ajaks
aga, kui ta 1945. aastal hukati, nähti temas
juba reaalsust mittearvestavat poliitikut, mes-
sianisti ja vaimselt tasakaalutut isikut. Sellis-
tes terminites on mugav kollaboratsiooniste
liigitada, sest nii osutub ühiskondlik, kollek-
tiivne nähtus psühhopatoloogiaks.

Teise seletusviisi korral kollaboratsioonis-
tide psühholoogilistest motiividest ei räägita.
Siin nähakse kollaboratsiooni kui võimuteos-
tamise ja võimusuhetega kaasnevat normaals-
set nähtust. Selles tähenduses vaadeldakse
kollaboratsiooni lihtsalt kui üht tegutsemis-
viisi survealuses ühiskonnas. Kollaboratsio-
nistidel "ei olnud valikut". Need, kes
diktatuurirežiimi või okupatsioonivõimu sur-

Steven Sampson, Towards an Anthropology of Collaboration in Eastern Europe. In: Culture and History. Vol. 8. Rumors and Letters. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1990. Lk 107–118.

¹ V. Rafael, Collaboration and Rumor: The Philippines under Japanese Occupation. In: Culture and History. Vol. 8. Rumors and Letters. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1990. Lk 87–106.

vele või ähvardustele allutatuna koostööd teevad, on süüitud, nad on lihtsalt ajaloo objektid. See seletusviis võrdsustab kollaboratsiooni "ellujäämisega".

Viimast seletusviisi on mugav kasutada sõja- ja revolutsioonijärgsetes ümberkorraldustes. Sõja ajal pole kollaboratsioon erand, vaid reegel. Ja mõistagi ei lähe enamik kollaboratsiooniste eales kohtu alla, sest see paiskaks ühiskonna täiesti segi. Kollaboratsioonisti nimega häbimärgistatakse tavaliselt vaid neid, kes kuuluvad ühiskonna eliiti. Neid üksikisikuid antakse kohtu alla ja süüdistatakse oportunistis, reeturlusel või suurhullustuses. Nende üle mõistetakse avalikult kohut nagu Norras Quislingi ja natsisöbraliku kirjaniku Knut Hamsuni üle ning nad hukatakse või saavad muu karistuse. Käsitäitjad ja vähemtähtsad kollaboratsioonistid – väikesed quislingid – jäetakse rahule. Nad jätavad endast järjekindlalt muljet, nagu oluksid nad ohvrid, kel kas polnud valikut või kes olid ülearu naiivsed. Koostööle läinud eliiti karistatakse, rahvahulki aga peetakse süütuks. Neil polnud ju "muud valikut" kui koostööd teha.

Nende kahe kollaboratsioonitõlgenduse puhul on probleemiks see, et isik kistakse ajaloost välja. Kollaboratsioonistid nähakse kas psüühiliselt hälvikut või süütu ohvrit. See on mõistetav, arvesse võttes, millist survet ühiskondadele diktatuuri, repressioonide või okupatsiooni ajal avaldatakse. Kollaboratsioon tähendab teatud laadi isiklikku kompromissi ja kompromiss "rületab". Kollaboratsioonistide kohtu alla andmine ja tähelepanu koondamine neile kui üksikisikutele aitab ühiskonnal end süüst vabaks kuulutada. Jäädvustades kollaboratsioonistid mälu kui üksikisikud, unustab ühiskond oma üldise kaassüüdluse.

Püüdke nüüd eraldada kollaboratsioon kui nähtus kollaboratsioonistide väidetest ja õigustustest. Vaadeldgem selle asemel kollaboratsiooni kui üht võimalikku tüüpi suhet režiimi ja ühiskonna vahel.

Sel juhul saame esitada katkematu joone- na telje, mille ühes otsas on vastupanu ning teises otsas kollaboratsioon ja survevõimu toetamine.

Seega saame esile tuua nelja tüüpi suhted okupatsiooni- või diktatuurirežiimi ja ühiskonna vahel:

1. Kollektiivsed vastupanuvormid: revolutsioon, ülestõus, partisanisõda, meelevaldused, banditism jne.

2. Individuaalsed vastupanuaktid: sabotaaž, keeldumine koostööst või toetusavaldustest, valetamine, petmine, tüssamine, süütamised, kuulujuttude levitamine, laim, võimuesindajate reputatsiooni rikkumine – need, mida James Scott on nimetanud "vastupanu argivormideks".¹

3. Passiivne kuuletumine. Elatakse "tavalist elu", nagu ebanormaalset olukorda polekski.

4. Kollaboratsioon, diktatuurirežiimi või okupatsioonivõimu toetamine ja talle kaasaaitamine.

Piirid võimuhete eri vormide vahel ei ole järgalt paigas. Nad sõltuvad konkreetsetest sotsiaalsetest ja poliitilistest tingimustest ning rahva psühholoogilisest häälestusest. Nii võivad neist, kes seni režiimi passiivselt tunnustasid, äkki saada revolutsionäärid, neist aga, kes režiimi vastu mässasid, teatud tingimustes kollaboratsioonistid. Näiteks Jugoslaavia partisanid, hoolimata müütiliselt kangelaslikust võitlusest sakslaste vastu, kollaborerusid Saksa armeega võitluseks oma kaasmaalaste, Jugoslaavia rojalistide vastu.

Nagu muudki kollektiivsed tegevused ei hõlma kollaboratsioon pelgalt tegusid, vaid ka nende õigustamist. Revolutsionääride eneseõigustusi – nende ideoloogiaid – võtavad mitterevolutsionäärid harilikult tõsiselt, samuti need, kes kollektiivset käitumist analüüsivad. Kollaboratsioonistide eneseõigustused lükatakse tavaliselt tagasi kui puhtast otstarbekohasusest või olupoliitikast lähtuvad. Ometi imbuvad need ideoloogiad kollaboratsioonistlikku tegevusse ja püüavad kollaboratsioonistide jaoks elu talutavaks teha. Nii näitab Rafael, kuidas Filipiinide eliidi kollaboratsioon nende endi silmis põhines püüdel aidata oma rahvast, teotsedes vahendajana rahva ja jaapanlaste vahel. Ja Ida-Euroopa kirjanik, kes oli nõus oma loomingu tsenseerimisega, tunneb end võib-olla siiaamaani kui rahva huvide eest võitleja, kes

1 J. S c o t t, Weapons of the Weak. New Haven, 1987.

kannatas kõrgema isamaalise hüve nimel. ("Parem üks tõeline kirjanik kui partei ruupor.")

Kollaboratsioonismi antropoloogia püüabki tundma õppida säärase tegevuse ja ideoloogiate suhet nende sotsiaalses ja ajaloolises kontekstis. Ta tahaks selgusele jõuda, miks mõnes kohas tehti survevõimuga massiliselt koostööd, teisel aga pandi vastu. Norras oli Quisling, kuid olid ka quislingid. Taanis domineeris sõjaajal okupatsioonivõimule passiivne, resigneerunud kuuletumine, mida mõnes analüüsis on peetud samaväärseks kollaboratsiooniga (vt Istvan Deaki sellekohast väidet ja taani ajaloolase Kaarstedi vastust talle¹). Horvaatias oli võimul nukuržiim, mujal Jugoslaavias aga kees südi vastupanuliikumine. Natside võimu aluses Poolas Quislingit polnud, kommunistide ajal aga tegutsesid rohkem kui jultunud kollaboratsioonistid.

Ida-Euroopale on kollaboratsiooniteema eriliselt tähendusrikas. Idaeurooplased otsivad seletust (seletuse kaudu vabanemist) neli aastakümnet kestnud kommunistlikule korrale. Suurelt jaolt toetus see kord kaassüüdlussuhetele võimu ja ühiskonnaliikmete – parteibürokraatide ja tööliste, kommunistide ja intellektuaalide – vahel. Kommunistlik kord nõudis massilist kollaboratsiooni.

Revolutsioonide sünnitatud eufooria on seni hoidnud tagasi esitamast valusamaid küsimusi, eriti: "Kuidas nood kollaboratsioonimehhanismid toimisid?" Revolutsioonid leidsid aset sel moel, et teisejärgulisemad kollaboratsioonistid mitte üksnes ei pääsenud avalikust kohtumõistmisest, vaid säilitasid ka oma positsioonid. Esimest korda kirjutavad kollaboratsioonistid ajalugu ümber nii, nagu nemad seda näevad. Vähe sellest, nad hängustavad meie kategooriaid, nimetades endid kangelasteks, ohvriteks ja vastupanuvõitlejateks. Eriti kehtib see Rumeenia kohta, kus piir surveavalduste ja kollaboratsiooni vahel oli sedavõrd ähmane, et kollaboratsioon, dissidentlus ja vastupanu sulasid kõik üheks, ning kus dissidente nüüd nimetatakse kollaborantideks.

Arusaamine Ida-Euroopa kommunismi-perioodist nõuab kollaboratsiooni mõistmist.

Arusaamine postkommunistlikust poliitikast – nii demokraatlikust kui ka teistsugusest – nõuab samuti selle mõistmist, kuidas võivad muutuda kollaboratsioonivormid ja -ideoloogiad.

Uurigem selles kontekstis Ida-Euroopa kollaboratsioonismi mõnd tahku.

Kollaboratsioonism Ida-Euroopas

Rafael andis pildi sellest, kuidas toimus kollaboratsioon Filipiinidel, kuidas kohalikud eliidid aitasid kaasa Jaapani okupantidele ja muutusid nende eestkõnelejaiks. Kommunistlik Ida-Euroopa on suures osas samuti Nõukogude okupatsiooni tagajärg, mis mõnel pool lihtviisil vahetas välja Saksa okupatsiooni. Nõukogulased töid tihti kohale eksiilkommuniste, kes olid sõja-aastad Moskvast mööda saatnud, või edutasid kohalikke kommuniste, kes täitsid Nõukogude komissaride käsk. Mõnel Ida-Euroopa maal oli kommunistlik partei nii väike, et selle liidreid vaadati sageli kui võõrelementi, ning paljude komparteide juhtkonnas domineerisidki rahvusvähemuste esindajad: Poolas juudid ja ukrainlased, Rumeenias juudid, bulgaarlased ja ungarlased jne.

Kommunistliku korra esimene aastakümme Ida-Euroopas oli ühtlasi laialdaste repressioonide periood, mille tarvis kasutati okupatsiooniarmeed. Režiimid rajasid salapolitseiüsteemi, mis neutraliseeris või surus maha opositsiooni. Niisuguses olukorras pidasid mõned inimesed ja inimrühmad loomulikuks valida kollaboratsioonitee. 1950. aastate alguses väljendus kollaboratsioonism parteiaktivistidele ja -bürokratidele antud privileegides ja võimus. Hea hulk noist inimestest olid tõsiusklikud, kuid enamik nägi parteiparaadiga liitumises võimalust isiklikuks karjääriks ja elus edasijõudmiseks.

1950. ja 60. aastatel, kui režiimid püüdsid end legitimeerida muulgi pinnal kui ainult repressioonidega, tõusis esile ka teist laadi kollaboratsioon. See on sovetoloogias tuntud "sotsiaalse lepingu" või "sotsiaalse kokkuleppe" nime all ning ta seisnes ebademokraatlike režiimide ja passiiivse ühiskonna teatavas

1 I. Deak, Legends of King Christian: An Exchange. *New York Review of Books* 27.09. 1990.

tõrksas koostöömises: ühiskond loobus oma õigusest esitada poliitilisi nõudmisi – tingimusel, et on tagatud mingi sotsiaalse ja majandusliku turvalisuse aste, et ei tule teha ülemäära palju tööd, et riigi tagant võib väikest viisi näpata ning privaatsfääris tohib harastada materialismi ja konsumerismi.¹ Väga hästi väljendas sotsiaalse lepingu sisu Janos Kadari kuulus lause 1962. aastast: "Kes pole meie vastu, see on meiega." Sedavõrd kui ühiskond kokkuleppega kaasa läks, töötas ta kaasa omaenese represseerimisele.

Kes aga kokkuleppe kahtluse alla seadis – poliitikafääri tagasi enda kätte võtta püüdis, oma tööd tõsiselt võttis või avaliku sfääri silmakirjalikkusele tähelepanu juhtis –, seda pidas ühiskond dissidentiku või isegi sotsiaalseks hälvikuks. Enamasti represseeris hälbivaid režiim, kuid sageli isoleeris ka ühiskond ise nad endast.

Ning Ida-Euroopas eksisteeris veel kolmandatki liiki kollaboratsioon: režiimi ning intellektuaalide jm kultuurieliidi vahel. Säärased intellektuaalidki võisid saada privileege – nagu ka filipiini eliit Jaapani okupatsiooni ajal. Kuid nad tundsid end ka patriootidena, kes said oma mõju õnnetumase olukorras kolleegide heaks kasutada. Paljud neist intellektuaalidest üritasid režiimi kiuste oma elutööd jätkata, tõmbudes esoteerilistele aladele nagu keskaja ajalugu ja teoreetiline füüsika või mõnda ohutumasse valdkonda nagu lasteteater. Piir kollaboratsiooni ja lihtsalt haritlasena äraelamise vahel oli liiga habras, et oleks võimalik otsustada, kummaga oli tegemist (ja seda on poola kirjanik Czeslaw Milosz oma raamatus "Vangistatud mõistus" tabavalt kirjeldanud).

Kollaboratsioon eri Ida-Euroopa maades oli erinev. Kõige vähem kollaboratsiooni nõudis Poola režiim. Poolas ja ka 1956. aasta järgses Ungaris hõlmas individuaalsete ja sotsiaalsete tegevuste laiendamine õigupoolest kõike, mis režiimi poliitilisele legitimsusele otsest ja avalikku väljakutset ei esitanud.

Tšehhoslovakkia ja Saksa DV sallisid avalikke taotlusi poliitikafääris vähem. Siin oli ainsaks kaitseventiilik tõmbumine privaatsfääri: suvemaja, Lääne-Saksa telejaam või rockmuusika.² Neis ühiskondades olid laialt levinud nii passiivne kuuletumine kui passiivne vastupanu, kuid ka võõrandumine ja pettumusmeeleolud.

Ning viimaks – Rumeenias, Bulgaarias ja Albaanias valitsesid režiimid, mis nõudsid ühiskonnalt rohkem aktiivset kollaboratsiooni: bürokraatidel tuli täide viia rohkem poliitilisi direktiive, sotsiaalne leping oli pigem sobing, millest režiim võis hõlpsasti taganeda, ning kultuurieliit pidi eelkõige režiimi kiitma, mitte lihtsalt vaatama, kuidas temaga ilma otseste tülita läbi saada.³ Need ühiskonnad olid kollaboratsioonist läbi imibunud.

Nii ei olegi ootamatu, et sealsetes seni toimunud revolutsioonides (ja kindlasti ka Albaanias veel eesseisvas) kuulub tähtis roll neile, keda tavaliselt on peetud kollaboratsioonistideks. Häveli ja Mazowiecki kohta olid avatud dissidendi-toimikud ning nad erinevad põhjalikult Iliescusi Rumeenias või Mladenovist Bulgaarias – need mõlemad olid kõrged parteifunktsionäärid. Need maad paistavad üksteisest märkimisväärselt erinevat ka selle poolest, mil määral endise režiimi teenrid on säilitanud kohaliku võimu.

Ida-Euroopa kollaboratsioon ei erinenud üksnes ühiskonnati. See ilmnes ka laiemas sotsiaalses ja ajaloolises kontekstis, mis sisaldas erinevaid sotsiaalseid reaktsioone: ühtede vastupanu, teiste passiivne kuuletumine, laiade ühiskonnakihtide kaasaminek "sotsiaalse lepinguga", intellektuaalide olupoliitiline või ideoloogiline kollaboratsioon jne.

Osa sellest kontekstist moodustasid kaitseventiilid, mis iseloomustasid võimukasutuse rafineeritumat viisi Ida-Euroopas kahel viimasel aastakümnel. 1970. ja 80. aastate Ida-Euroopa polnud enam seesama totalitaarset tüüpi ühiskond mis 40. ja 50. aastatel. Ühiskonnad olid arenenud ja režiimid sallisid

1 St. Sampson, *Deconstructing Eastern Europe's Social Contract*. 1987. Käsikiri.

2 M. Simécka, *The Restoration of Order: Normalization in Czechoslovakia*. London, 1982.

3 St. Sampson, *Regime and Society in Romania: Ceausescu's Social Contract*. *International Journal of Rumanian Studies* 1986, no. 5, lk 20-35.

oma legitiimsuspüüdlustes mitmesuguseid kaitseventiile. Sotsiaalne kokkulepe ja kollaboratsiooni vähem pealekäiv vorm olid üks osa sellest kaitseventiilist. Teiseks osaks oli varimajandus.¹ Kaasa aitas ka paljuräägitud tööetika puudumine – eriti riiklikus sektoris. Kujunes "variühiskond", mis põhines mitteformaalsetel kanalitel, alternatiivsel või paralleelsel ühiskonnateadvusel, kus toimusid teistsugused sotsiaalsed kategooriad, näiteks "meie" ja "nemad".² Kuulujutud ja suuline kommunikatsioon täiendasid režiimi tsenseeritud, kirjalikku kommunikatsiooni.³ Enamik Ida-Euroopa 1970. ja 80. aastate ühiskondade analüüse märkasid seda uut liiki võimusuhet režiimi ja rahvahulkade vahel (vt ungari sotsioloogi Elemer Hankissi töid).

Tšehhi kirjanik Milan Simecka nimetas seda olukorda "tsiviliseeritud vägivaldaks", milles elanikkond "mugandub".⁴ Poola sotsioloogid rääkisid "varjatud repressioonidest", mis sarnaneb Marcuse terminiga "represeeriv sallivus".⁵ Üldiselt võib öelda, et need režiimid paistsid olevat legitiimsed sedavõrd, kui ühiskond töötas nendega kaasa, kuid ühiskonnapoolne toetus ja legitiimsus neil puudus. See ühiskondlik kokkulepe, legitiimsus ilma demokraatiata, võiks olla seletus sellele, miks Ida-Euroopa püsis nii mitu aastakümnet suhteliselt passiivne.⁶

Kollaboratsiooni imbumine kõikjale põhjustas alternatiivsete väärtussüsteemide arengu selles suunas, et isiklike veendumuste ja

avaliku tegevuse üksteisest lahus hoidmist hakati pidama täiesti normaalseks asjaks.⁷ Czeslaw Milosz on "Vangistatud mõistuses" ristinud selle nähtuse *ketman*'iks – pärsia sõna, mis osutab ühtaegu nii oskusele kui soovile varjata oma tõelisi kavatsusi võimalijate eest. *Ketman* kuulub kindlalt kollaboratsiooni juurde – saame seda öelda lähtudes nii tegudest kui avaldustest, millega okupatsioonivõimu või kuritegelikku režiimi on toetatud. Ent kui Ida-Euroopa ühiskonnad olid *ketman*-ühiskonnad, nagu Milosz väidab, siis ei ole neil avaldustel muidugi mingit tähendust.

Rafaeligi arutus kollaboratsioonist Filipiinidel osutab sama: eliidi avaldused jaapanlaste toetuseks olid esitatud sellises koodis, mis justkui võttis neilt tähenduse, näiteks juba see, et nad tehti inglise keeles, muutis nad kehtetuks. Ka Ida-Euroopas toetasid kollaboratsioonistid režiimi, selle juhte ja poliitikat teises keeles – marksistlike dogmade keeles, isikukultuse, klassivõitluse ja kõige nõukoguliku ülistamise keeles. See oli samavõrra "võõrkeel" kui inglise keel, milles oli kõnelnud Filipiinide eliit.

Ent kollaboratsioon pole eales jääv seisund. Ta on pigem nähtus, mis tekib ühiskonnas repressioonide või okupeerituse olukorras. Kui riigivõimu ja ühiskonna vahelised suhted muutuvad, saab kollaboratsioonist ja kollaboratsioonistidest ühiskondliku arutluse objekt. Okupatsioonijärgses (või

1 St. S a m p s o n, The Second Economies of the Soviet Union and Eastern Europe. *Annals. American Academy of Political and Social Sciences*. Special Issue on Informal Economics ed. by St. Henry. 1987, no. 497, lk 155-182; St. S a m p s o n, "May you Live only by your Salary!" The Unplanned Economy of Eastern Europe. *Crime and Social Justice*. Special Issue on the Informal Economy. 1988, no. 13, lk 120-145.

2 E. H a n k i s s, The Second Society: Is there an alternative model emerging in contemporary Hungary? *Social Research* 1988, no. 55, lk 13-42; St. S a m p s o n, The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos* 1986, no. 66, lk 44-66; G. S k i l l i n g, Samizdat and Second Society in Eastern Europe. London, 1989; J. W e d e l, The Private Poland: An Anthropologist's Look at Everyday Life. New York, 1986.

3 P. L u k a s i e w i c z, Nonformalized Communication Circuits as Social Institutions. *Polish Sociological Bulletin* 1988, no. 3, lk 39-50; St. S a m p s o n, Rumors in Socialist Romania. *Survey*, no. 28, 1984 (winter), lk 142-164.

4 M. S i m e c k a, The Restoration of Order.

5 M. M a r o d y, Covert Repressiveness in Polish Society. *Social Research* 1988, no. 55, lk 113-132.

6 St. S a m p s o n, Muddling through in Romania: Ceausescu's Social Contract: why the mamaliga does not explode. *International Journal of Rumanian Studies* 1984, no. 4, 44-58; St. S a m p s o n, Regime and Society in Romania: Ceausescu's Social Contract. *International Journal of Rumanian Studies* 1986, no 5, lk 20-35; jm.

7 St. S a m p s o n, The Informal Sector in Eastern Europe.

Ida-Euroopa revolutsioonijärgses) faasis väideldakse, kui palju kollaboratsiooni oli "liiga palju", kes "oli sunnitud" koostööd tegema ja kes oli "karjerist". Mõnigi kord juhivad seda diskussiooni kollaboratsioonistid ise. Nii on see näiteks Rumeenias.

Kollaboratsioon ja ajaloo ümberkirjutamine Rumeenias

Rumeenia oli Ida-Euroopa maade seas tuntud kui riik, kus repressiivsed vormid olid kõige laialt levinud: seal polnud sotsiaalseid kaitseventiile kultuurivallas nagu Poolas või Ungaris, puudus eliit, mis oleks privaatsfääri võimalikuks teinud. Ka majanduses puudus Saksa DV või Tšehhoslovakkia võrreldav kaitseventiil. Ühesõnaga, Rumeenia oli poliitiliselt mahasurutud, kultuuriliselt allasurutud ja majanduslikus mõttes vaene. Juhtkond nõudis pidevalt aktiivse lojaalsuse avaldusi, salapolitsei aga hoolitses selle eest, et dissidendid saaks isoleeritud ja mis tahes protest maha surutud. 1980. aastatel erines Rumeenia muust Ida-Euroopast oma poliitilise passiivsusega ja protestiavalduste puudumisega.

Kuid üks kaitseventiil oli Rumeenias kogu Ceaușescu-perioodi vältel avatud. Selleks oli natsionalismi, rahvusliku sõltumatuse ning lõpptulemusena ka rumeenia etnilise šovinismi ja etatismi retoorika. Sellal kui teistes Ida-Euroopa maades olid nõukogude- ja venevastased meeleolud dissidentluse ilminguks, kultiveeris Ceaușescu neid ise; nad olid Rumeenia kompartei legitiimsuse tugisambad ja see aitab seletada, miks oli Ceaușescu suhteliselt populaarne 1960. aastate lõpust kuni päris 70. aastate lõpuni välja. Et Rumeenia ühiskonna enamuse oli natsionalismi-retoorikaga päri, siis sai Ceaușescu võimu vastu protestijaid hõlpsasti liigitada "õõnestajateks", kes on KGB või ungari irredentistide palgal.

Ceaușescu režiimi seotus rumeenia natsionalismile toetava poliitikaga aetas kollaboratsioonistid väga ainulaadsesse olukorda. Parteibürokraadid, intellektuaalid ja ühiskond laiemas mõttes võisid väljendada oma viha ja vastumeelsust Ceaușescu kui juhi vas-

tu, toetades samal ajal ta natsionalistlikku lähteseisukohta. Pealegi võisid needsamad isikud, nn sükofantokraadid, kes pealekaebamisega said režiimilt kasu, apelleerida hirmule Ceaușescu kättemaksu ja salapolitsei repressioonide ees, et õigustada oma tegusid kui "ellujäämist". Veelgi tähtsam on, et ketmani-pärand, mida Rumeenia puhul seostatakse kas "Balkani mentaliteediga" või Türgi võimu all oleku aegadega, võimaldab kõiki väliseid käitumismärke kehtetuks tunnistada kui pelgalt "ellujäämisele" suunatud tegusid.

See on kooskõlas ka õigeusklike usuvaadetega, kus uskliku välist käitumist peetakse tähtsamaks kui õpetuslikku ja ideoloogilist pühendumust. Ühesõnaga enamik Rumeenia poliitikast oli lihtsalt näitemäng. Need, kes Ceaușescu ülistuseks luuletusi kirjutasid ja režiimi toetasid, ei pidanud ennast kollaboratsioonistideks. Nad olid pigem **näitlejad**. Näitlejad aga ei pea oma rolle õigustama. Nad lihtsalt tegelesid "ellujäämisega".

Protesti puudumine Rumeenias tõi kaasa akadeemilised diskussioonid ning selle, et tauniti rumeenlaste "Balkani pärandit" ja seda, kui suurel määral rahvas eelistas individuaalseid lahendusi sotsiaalsele solidaarsusele.¹ Teised rumeenlased kinnitasid, et protest pole võimalik, ja olid seetõttu hämmastunud, et kaputäis dissidente seal siiski tegutses. Levinud ütlus "kui kummardad pea küllalt sügavale, ei jää ta saabli ette" õigustas passiivsust ja ketmanit kui praktilist käitumisstrateegiat. 1989. aasta revolutsioonilise retoorika põhipaatoseks oli algusest peale, et Rumeenia näitab kogu maailmale, et neilgi jätkub julgust. Ometi sai enamik rumeenlastest revolutsioonisündmustest osa samamoodi kui nende kaasmaalased välismaal: televiisori ees istudes.

Mis siis juhtus 1989. aasta revolutsiooni saabudes? Kõige vapustavam oli see, mil määral paljud senise režiimi kõrgeimad ametnikud pidasid end täiesti süütuks. Ületõusujärgseil päevil pakkusid mitmed Ceaușescu kõrgeimad ametnikud TV kaudu oma teeneid revolutsioonilisele valitsusele. Ja olid hämmastunud, kui neist keelduti.

Rumeenia praegune president Ion Iliescu, hoolimata Ceaușescu soosingu kaotamisest

¹ Vt St. Sampson, Muddling through in Romania.

1972. aastal, oli ometi säilitanud oma koha partei keskkomitees kuni 1984. aastani. Iliescu polnud kordagi avalikult sõna võtnud Ceaușescu ega ta poliitika vastu. Nagu ka peaminister Petru Roman kinnitab ta, et teist valikut neil polnud. Ometi räägivad tema hagiograafid nüüd, et 1972. aastast peale olevat Iliescu olnud "dissident". Teised tollase režiimi kõrgema järgu ametnikud jälle väidavad, et nad olid juba aastaid septsenud Ceaușescu väljavahetamise plaane ja 1989. aasta detsembri rahvaülestõus lihtsalt jõudis neist ette.¹ Tegelikult olidki need Ceaușescu kollaboratsioonistid sõjaväes ja salapolitseis, kes ta üle kiiresti kohut mõistsid ja ta hukkasid.

Ülestõusupäevast peale kasutati Ceaușescu kohta üksnes nimetust "türann". Temas nähti patoloogilist värdjat, kes toitus oma rahva verest. Levisid kuuldused, et tegelikult ei olnudki ta rumeenlane, vaid hoopis türgi, armeenia või koguni mustlaspäritolu. Samal moel süüdistati neid Ceaușescu ihukaardi-väelasi, kes Rumeenia sõdurite vastu võitlesid ja tsiviilelanikke tapsid, et nad on "terroristid" ja araablased, või igal juhul mitte "rahvas", sest nad olid orvud, keda Ceaușescu oli lapsendanud ja neile ajupesu teinud. Tabu laienes Ceaușescu puhul isegi ta nimele, mis esialgu asendati ajakirjanduses lühendiga *nc* ja hiljem jäädi pidama vormi juurde "ceaușescu nicolae".

Kohe pärast revolutsiooni hakkas iga osalenu looma oma revolutsioonilist biograafiat. Need, kes olid 21. detsembril Timisoaras või Bukarestis meelt avaldanud, pidasid end "moraalseks eliitiks" võrreldes nende rahvahulkadega, kes olid tänavale tulnud alles pärast Ceaușescu põgenemist. Need, kes olid võidelnud "terroristidega" jõluelseil päevil, paigutati omakorda moraaliskaala kõrgemale astmele kui need, kes revolutsioonist üksnes TV kaudu osa olid saanud. Need rumeenlased, kes olid jäänud kodumaale ja "kannatanud", pidasid end paremaks noist, kes olid "maitsnud magusat pagulaspõlve".

Nüüd astusid esile kõrgametnikud, parteifunktsionäärid, sõjaväe ja Securitate ohvitserid, privilegeeritud kirjanikud – et jutustada, kuidas Ceaușescu neid taga oli kiusanud. Nad

kõik püüdsid end ohvritena kujutada. Mõned aga püüdsid teha endist dissidente ja kangelasi. Ceaușescu enese vend, julgeolekuteenistuse kindral, väidab nüüd, et teda "kiusati taga". Securitate-vägede ülem, kes Ceaușescut kaks aastakümnet võimul oli hoidnud, seletab nüüd, kuidas ta Rumeenias veresauna ära hoidis, sest ei andnud oma meestele käsku meelevaldajaid tulistada. Mitmed režiimi kõrgeimad ametnikud aga pajatavad, kuidas nad Ceaușescu vastu salanõusid haudusid. Ajalugu kirjutatakse ümber. Mõned rumeenlased nimetavad nüüd "detsembrirevolutsiooni" "detsembrisündmusteks", paleepöördeks, mille käigus "neokommunistid" revolutsiooni "varastasid".

Securitate-aparaat, mis end taas sisse on seadnud, on võtnud endale ülesande kaitsta Rumeenia riiklikku suveräänsust ungari irredentismi ohu eest. Endised Ceaușescu-vastaseid dissidente ja opositsioonilisi ajalehti peetakse nüüd võõrjõudude ja välisluurete agentideks või kinnimakstud kollaboratsioonistideks. Endised kollaboratsioonistid on nüüd patrioodid, endised dissidendid on nüüd kollaboratsioonistid.

Režiimi ühegi tegelase üle peale Ceaușescu ja ta naise pole veel kaks aastakümnet kestnud repressioonide eest kohut mõistetud. Praegused protsessid 23 kõrge parteiametniku üle ning Securitate- ja sõjaväeohvitseride tegevuse üle Timisoaras keskenduvad üksnes ülestõususündmustele ja küsimustele üksikisikute süüst tsiviilkodanike mõrvas.

Ceaușescu Rumeenia sai püsida tänu intensiivsetele repressioonidele ja nendega seotud kollaboratsioonismile. Securitate edu ei tulenenud niivõrd tema kui organisatsiooni efektiivsusest, vaid kõrgest kollaboratsioonimäärast, mis elanikkonnalt suudeti välja pigistada. Rumeenia puhul ei pruukinud kollaboratsioonismil tegudes ideoloogilise kollaboratsioonismiga suurt pistmist olla: need, kes Ceaușescu käske täitsid või teda ülistasid, ei pruukinud temasse ilmtingimata "uskuda". Rahvaarvuga võrrelduna oli Rumeenia kompartei maailma suurim: 3,4 miljonit parteiliiget 23 miljoni elanikuga maal. Ometi haihtus see partei üleöö ja raske oleks

1 M. S h a f i r, Preparing for the Future by Revising the Past. *Radio Free Europe Report on Eastern Europe* 1990, 12.10.

praegu Rumeenias leida kedagi, kes end kommunistiks või marksistiks tunnistas.

Kollaboratsiooni antropoloogia aitab meil aru saada, miks suutsid repressiivrežiimid või okupatsioonivõim püsida. Kuid ta räägib meile ka sellest, mis saab siis, kui need režiimid kokku varisevad. Näib, et arutlused kollaboratsionismi, kangelaslikkuse, vastupanu ja olupoliitika üle jätkuvad ka siis, kui senised kollaboratsionistid võimu oma kätte saavad. Legitiimsuse rajamine postkommunistlikus Ida-Euroopas tähendab kollaboratsionist ülesaamist selle üle arutlemise teel. See

tähendab ka uute patuoinate leidmist, kellele saaks kollaboratsionisti-sildi külge kleepida.

Kollaboratsionism on niisiis keerukam nähtus kui üksikisikute oportunist või poliitilised repressioonid. On aeg anda kollaboratsionismile samasugune omaette distsipliini staatus teadusuuringutes, kui on vastupanuliikumisel.

Inglise keelest tõlkinud Kristin Haljasorg

STEPHEN SAMPSON õpetab antropoloogiat Kopenhaageni ülikoolis

INTA SOMS

JACQUES DERRIDA MOSKVAS(T ÄRA SIIA-SINNA). REISI DEKONSTRUKTSIOON

26. veebruarist 6. märtsini 1990. aastal viibis toonases Moskvas toonase NSVL TA Filosoofiainstituudi kutsel kaasaja tuntumaid prantsuse filosoofe Jacques Derrida. Kutse algatajaks oli õigupoolest nimetatud instituudi väike tööühm, mis kannab nime "postklassikaliste filosoofiauringute labor" ning on ühes Moskva kirjastusega *Kultura* nüüdseks saanud tuntuks raamatusarja "Ad Marginem" väljaandjana.

Postklassitsismi vene variandi esindajate ja dekonstruktsiooni kui nähtavasti nende eelistatuma filosoofia(st) (l)ammutamise meetodi rajaja vahel toimunud kommunikatsioon kandis tavatut vilja. Vähemasti arvab nõnda Mihhail Rõklin, ürituse hing, juhataedes "marginaalse filosoofia" sarja järjekordse üllitise sisse järgmiste sõnadega: "See tagasihoidlik raamatuke loob pretsedendi: esmakordselt ilmub säärase väljapaistva kaasaja filosoofi nagu Jacques Derrida teksti *originaal* (minu kursiiv – *I.S.*) vene keeles. On

juhtunud küll tema raamatute esmatrükke inglise, itaalia ja teistes euroopa keeltes, – vene keele puhul on see esimene kord."¹ – "Veel üks iseärasus," jätkab Mihhail Rõklin samas, "kui Derrida eelmiste tööde võõrkeelsete publikatsioonide puhul on neile alati järgnenud ka originaali avaldamine, siis antud juhul jääbki tõlge käibima originaalina, originaali asemel ja kohal. Jacques Derrida on teinud tublisti tööd "originaalse", "algse", "autentse", "presentse", logose kui hääle privileegi – kirjutatust algsemana – mütologeemide paljastamiseks. Ja nüüd saab tema enese teksti originaal pöördumatult tõlke kuju teksti "oma" (*le propre*) fragmendina selle enam kui kaheldavas enesekülluses...".

Nimelt on too Dlon too Derrida Moskva-reisist ava-reisist ajendatud tekst "BACK tekM MOBACK FROM MOSCOW, IN THE USSR" "tekst" vätekt" väga spetsiifilises mõttes. Derrida enese sõnanese sõnade järgi tiitellehel kujutabriitilise teooria" nime

1 Žak Derrida v Moskve. Moskva, 1993, lk 7. Edaspidised viited tekstis on sellele raamatule. Ähmasest ähvardusest ähmis, et eelkäijale tekib järeletulijaid Derrida uute venekeelsete "originaalide" näol, võtab Vikerkaargi tutvustada käes(p)olevat teksti selle ainsa käesoleva allika kaudu – siiski lootuses, et sellest ei saa tava. Mõistagi pole seega tegemist rangelt akadeemilise tutvustusega (ka seal, kus pigem autori persooni kui autentsuse huvides otsest kõnet tarvitatakse), vaid üksi jälgede jäljendamisega. *I.S.*

kandva töögrupi seminariks California ülikoolis 2. mail 1990 ning mille kirjastamise au Moskva-võõrustajatele tänutäheks langes. Vene pool ei jäänud tänu võlgu, vaid kloonis Derrida tekstile teisiku "Back in Moscow, sans the USSR", mis sama ajendi (Moskva) ja sama ainese (René Etiemble'i, André Gide'i, Walter Benjamini reisikirjad) teisendusena Mihhail Rõklini sulest oma algatajaga dialoogi üritab. Siinkohal Derrida teksti polügramme ainiti silmas pidades jääb see kahekõne küll kõrvu(tama)ta, kuigi topelttekstina pakuks huvilisele tublisti alluusimislusti.

Oma teksti määratleb Derrida kui eessõna sellele, mis arvatavasti jääbki sõnastamata. Niisugusena on ta "kriitilise dekonstruktiivse lugemise potentsiaalse mehhanismi kavand (...), mille kriiterioloogiat tuleks rakendada kõigile jutustustele Moskva-reisist ning eelkõige sellele, mille ma ise riskiksin allkirjastada, kirjalikult või isegi suuliselt (...). Mis puutub aga "dekonstruktiivsesse" lugemisse või kirjutusse, siis (...) see pole kunagi lihtvii-sil võimalik olnud, ta kujutab endast pigem teatavat "võimatu kogemust". Säärasena sünnib – kui sünnib – dekonstruktsioon vaid lubaduse ja luhtumisena, kui töotus, mida õnnestub pidada siis, kui laabub luhtumine" (lk 69–70).

1. Fort/da (Back from/Back in the US...)

Pealkiri "Back from Moscow, in the USSR" kujutab endast kergesti äratuntavate tsitaatide kobarat: "Lõppkokkuvõttes oli just *The Beatles*'i laul see, mis ajendas mind kirjutama neid ridu pärast mu esimest ja esialgu ainsat Moskva-reisi, ning tegema seda nimelt

Ühendriikidesse tagasipöördumise viivul ("back in the US"), tunnistas naasmiselt (Moskvast) naasmisele (Californiasse) viibiv Derrida. "*The Beatles*'i laul väärrib saamist selle teksti epigraafiks kas või seepärast, et pöörab ümber Gide'i raamatu pealkirja, millele ta nähtavasti viitab. Lisaks tähistab laul naasmist Ühendriikidesse (mida minagi teen...), mängides algustähtedel ja algustähtede algusel" (lk 20–21).¹

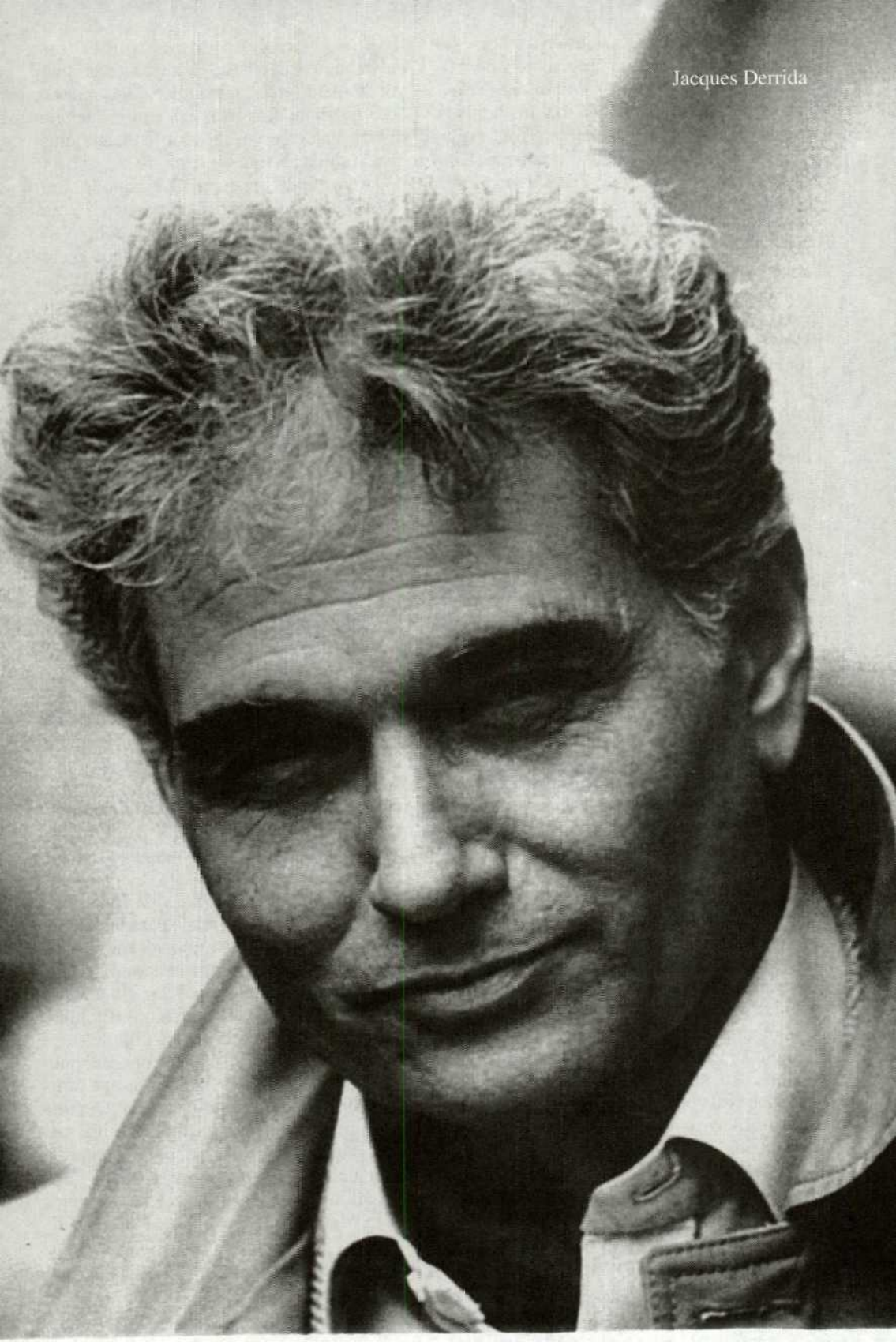
(Veel pihib Derrida, et biitlid meenusid talle möödapääsmatult ka sel hetkel, kui ta Moskvast lahkudes lennujaama tollikontrolli läbis: "Kümme aastat tagasi Prahast, enne seda, kui mind kaheksatunnise ülekuulamise järel vanglasse saadeti, küsisin ma politseiko-missarilt: "Õelge, nii omavahel, kas te tõepoolest usute, et minusugune inimene, intellektuaal, filosoof, professor, juba eakas mees, ei leidnud midagi paremat teha kui selleks Tšehhoslovakkiasse sõita, et siin "narkootikumidega kaubelda"?"² (...) Ta vastas: "Just nimelt. See on ju harilik asi. Sellised inimesed nagu teie sellega enamasti tegelevadki – kuulsad intellektuaalid, kunstnikud. Tuletage meelde kas või seda, mis biitlitega Jaapanis juhtus."" (lk 22).)

Ent kas on ka Derrida kirjutis ise mingilgi määral reisikirja-tüüpi narratsioon, ühe Moskva-reisi kirjeldus? Jah ja ei, ütleb Derrida. Igatahes üritab see vältida neid kolme ohtu, mis reisikirjeldusežanri seiravad. Esiteks – valikulisust: ammendav on ju õigupoolest just niisugune jutustus, mis teistest omasugustest enam tsenseerib, eristamaks nn tähendusrikkaid detaile. Teiseks – mõtestamine ehk tähenduseandmise akt ise, mis on loomult mõistus- ja seaduspärastav ning võimaline tarnima korda ka sinna, kus see algselt

1 Gide'i raamatu pealkiri oli "Retour de l'URSS". Biitlite laulu teine stroof kõlab järgmiselt: *Been away so long I hardly knew the place/ Gee it's good to be back home/ Leave it till tomorrow to unpack my case/ Honey disconnect the phone/ I'm back in the U.S.S.R./ You don't know how lucky you are boy/ Back in the U.S. Back in the U.S. Back in the U.S.S.R.* Nagu Derrida märgib, ei piirdu biitlid Ühendriiki ja N. Liitu teineteise peegelpiltide või teisikutena instseneerides US/USSR vahelise homo- või metonüümiaga, vaid toovad mängu ka Gruusia/Georgia: *And Moscow girls make me sing and shout/ That Georgia's always on my mind.*

2 1981. aastal asutas Derrida koos sõpradega Jan Husi Seltsi, mille sihiks oli aidata tšehhi intellektuaale-dissidente. Samal aastal sõitis ta Prahasse, kus juhendas sanktsioneerimata seminari. Tema kohvri läbiotsimisel teeskles politsei, nagu oleks sealt avastatud mingit kahtlast hallikat pulbrit. Lennujaamas Derrida arreteeriti ja talle esitati süüdistus "narkootikumide tootmises ja nendega kauplemises". Tema toetuseks algatati allkirjade kogumise kampaania ning ta vabastati (ametlikult: "saadeti maalt välja") alles pärast Francois Mitterand'i ja Prantsuse valitsuse otsustavat sekkumist.

Jacques Derrida

puudub. Mõtestamise saadus on alati privileeritud seisus, isegi kui seisnebki vaid mõtes(ta)tuses (*la simple signifiante*). Teksti narratiivse minimalismi sihiks on hoiduda väitvast jutustamisest, langemata aga ka selle "lõpliku ja täieliku ületamise" paatosse. (Hinde puudumine võõra poliitilistes hinnangutes on mõistagi sümpaatne perestroikat põdevaile võõrustajaile.) Nii on "Derrida Moskvas: reisi dekonstruktsioon" Mihhail Rõklini sõnu kasutades "küsimuste, ümar- ja nurksulgude, kolme punkti ja mahatõmmatud fraasi raamat. Fragmentaarne kolmandas astmes, ei kipu ta õpetama ega vastuseid andma. Kus tundub aimuvat vastuse võimalus, algab hoopistükkis küsimuste, küsimärkide ja sulgude vohamine. – Filosoofia kinnitamas oma õigust panna punkti asemel küsimärk. Informeerimise asemel toita küsimise väega" (lk 11).

Kolmas põhjus, mis keelab Derridal esitlemast esitatavat reisikirjeldusena, on selle kaudne kuulumine spetsiifilisse hääbuvasse žanri, mille esindajate tekste dekonstrueerides antud tekst end konstrueerib: "Kõne all pole ei rohkem ega vähem kui kirjandusžanri ja ajaloo, nimelt poliitilise ajaloo seos. Leidub näiteks terve rida 20. sajandil kirjutatud väga eredaid teoseid, mille "žanri", "tüüp" või "liik" (...), samuti teemaühtsus, on olemuslikult seotud teatava lõpliku sündmusteahelaga riigi poliitilises ajaloos, enamgi – (sündmuste)reaaga, mis on ühtlasi otsustav kogu inimkonna ajaloos. Pean silmas seda lüheldast, ent külluslikku, intensiivset ja rikast kirjandustraditsiooni tüüpi, mida pakun tähistada nimetusega, mille André Gide valis 1936. aastal oma kuulsale raamatule – "Tagasipöördumine NSV Liidust". (...) Mulle näib, et kogu kultuuriloos ei leidu teist sellist näidet teostest, mis nõnda nagu "tagasipöördumised NSV Liidust", vahemikus 1917. aasta oktoobrist kuni kõige viimase ajani, oleksid seotud ainulise, lõpliku, pöördumatu ja kordumatu sündmuste järgnevusega poliitilises ajaloos, kusjuures seotud just selles, mis ühendab sisu vormiga, semantikast või temaatikast reisikiri-tunnistus-autobiograafia tüüpi narratsiooni struktuuriga" (lk 14–16). Selle "näimise" kirjeldusena määratlebki Derrida oma teksti, sihiks testida seda hüpoteesina, eeskätt eristamaks "tagasipöördumisi NSV

Liidust" žanrianalooget õhutadaisat palverännukirjeldusist, "kaotatud paradiisi" või "töötatud maa" temaatikast, utoopiatest, "pealtnägijate tunnistustest" ning spekulatiivset, ajaloolist või filosoofilist laadi jutustest välisvaatlejate sulest.

"André Gide'i raamatu "Tagasipöördumine NSV Liidust" pealkiri koos lisaga "Parandused minu "Tagasipöördumisele NSV Liidust"" (1936–37) võib seega täita metonüümilise ja žanrimääratluse rolli terve see ria analoogiliste teoste (jutustuste, päevikute, mõtiskluste) hulgas, mis ajavahemikus 1917. aastast kuni tänaseni sõlmisid poliitikat kirjanduse külge (...). Ma ütlen "sõlmisid kirjanduse külge", sest allkirjastatuna kirjanike poolt kuulusid need teosed kirjanduskorpuse: sel on kindlad tunnused, mis puutub vormilist struktuuri, rütmi temporaalsust, seesmist pingestatust. Samal määral kuuluvad need tekstid autobiograafilisse ruumi; nad tõstatavad kõik selle kanoonilised küsimused: autobiograafia ja literatuursuse suhted, autobiograafia ja fantaasia, autobiograafia ja referent. Üldiselt omistame me huvitavatele autobiograafilistele jutustustele autoriteeti ja usaldusväärst eelkõige – kui mitte ainuüksi – seetõttu, et "tunnistused" pärinevad juba "tunnustatud" kirjanike-intellektuaalide sulest, kes on haaratud ühtaegu nii kirjandusse kui poliitikasse. Ilmumata-märkamata (*l'inapparence*) jääma ja arhiivi "biohävingule" on määratud palju paremini dokumenteeritud uurimusi ja kirjeldusi, kaimenaid ja huvitavamaid, mis puutub "asja ennast" (NSV Liitu, Moskvat, nõukogude revolutsiooni käiku)" (lk 19-20).

Möödamannes märgib Derrida üht huvitavat NSV Liidu nimega seotud paradoksi, millele on omal kombel osutanud ka "mõned liiduvabariigid, kes konstitutsioonilisel teel on hakanud taotlema iseseisvust (lk 15): nimelt et NSV Liit on maailma ainus riiginimi, mis ei kätke vähimatki vihjet ei koha- ega rahvusenimele, st ainuke pärisnimi, mil puudub seos "pärisnime" tavatähendusega. Märkusel on muidugi avaram taust Derrida pärisnimekontseptsiooni näol. Pärisnime eriline staatus nn kohaloluastme määravana on Derridale alati pinnuks silmas olnud. Sest isegi eeldusel, et keel kujutab endast diferentseid ja jälgede süsteemi, näib pärisnimi säili-

tavat oma otseosutusõiguse lihtviisi nimetamise läbi. Nõnda kipub nominatsiooniakt tekstitotaalsusest välja libisema. Enamgi – nimi, mis konstitueerib end puhta potentsina, diferentsi-, jälje- ja jäägieelsena, võib hoopistükki pretendeerida kogu tekstuaalsuse aluseks: pärisnimi kui logotsentrum. Derrida osaks jääb tõestada vastupidist, nimelt et pärisnimi pärineb "jälgedest", tekst konstrueerib nime samal moel kui teised potentsiaalsed liigid ning nimi eeldab fragmenti, mitte ei eelne sellele. (Vt Mihhail Rõklini kommentaari lk 75.)

2. Oidipus ehk juudiküsimus

René Etiemble'i reisipäevikud on Derrida arvates huvipakkuv "tagasipöördumiste" -žanri näide juba seetõttu, et dokumenteerivad kaht eri epohhidesse jäävat N.Liidu-reisi: esimene 1934. aastal naiivselt entusiastlikku aega ja teine suure pettumuse olusid 1958. aastal. Lisaks oli René Etiemble vahepeal sobivasti sooritanud ka kaks USA-reisi, 1937. ja 1943. aastal – nõnda et see lubas "sel end marksistiks ja komparativistliku kirjanduse rajajaks Prantsusmaal pidevalt literaadil" oma Ameerika-päevikud võrdlevalt Vene-päevikute vahele paigutada. Vähe sellest, 1989. aastal ilmutab Etiemble oma toonaste kirjutiste pattu kahetseva raamatu "Le meurtre du petit père: naissance à la politique".

Etiemble'i päevik nagu teisedki "tagasipöördumised NSV Liidust" on ajendatud tungist mõista "unikaalset protsessi, kus panuseks on inimühiskonna võimalik tulevik, oma näitlikus kulus teatavas kohas ning olukorras, kus selle kogemuse, õigemini eksperimendi temporaalsus on oma struktuurilt eel-aeg ning üksnes niisugusena ka käsitav" (lk 29). Särasena pole ka Etiemble'i 1934. aasta päevikust õhkuv naiivne õhin kirjutaja tavatu ajaloolise lihtsameelsuse ("määrane see ka poleks, s.o määratu") ilming, vaid ere näide "tagasipöördumiste"-sarja (kirjandus)ajaloolisest unikaalsusest. Asi on selles, et need "ei ole jutustused reisist välja (maale), tundmatu kultuuriga maadesse, vaid kujutavad endast rändusid tuleva suunas oma(se)s, – Revolutsiooni mudelit, mil seisab ees (sisse)ränne sinna, mida Gide, nagu varsti näe-

me, nimetab "äravalitud kodumaaks" (lk 30–31). Nende teoste iselaadne ajaloolisus näib sarnanevat mõningate tuntud paradigmadega, eelkõige palverännukirjeldustega, näiteks Jeruusalemma. Analogia ent rebeneb kahes olulises punktis: esiteks ei ole sellega seotud koht (Moskva) "arhiiv", ta ei kannu endal mitte juba toimunud sündmuse, vaid käimasoleva protsessi pitsert; (täitmata) töötuse teema, eshatoloogia ja messiaanlikud motiivid seevastu kõnelevad analogia kasuks. Teiseks pretendeerib Revolutsioon – sooritatuna inimeste poolt ja inimeste tarvis – tähistama just religiooni, sakralisatsiooni ja seega ka palverändude lõppu. Etiemble'ile on täiesti selge, et Lenini mausoleum pole Kristuse hauakamber, Moskva pole Jeruusalemm. Ometi, just rõhuasetus "vaimustus surnud inimesest" *contra* "pühakukummardamine" säilitab religioosse sublimatsiooni jäägi (*surenchère*) diskursuses ning lubab siduda kõnealused tekstid palverännuromaanide traditsiooniga.

Armunu silmitut imetlust reedab vaese Etiemble'i iga Venemaa kohta kirjutatud rida 1934. aasta päevikus, mida Derrida silm nähtava mõnuga saadab, selleks et tagasipöördumis-kujundil lõpuks dekonstruktsiooni kondise käega kõri (hääletoru) pihku võtta: "(...) ma tsiteerin neid juhuslikult silma jäänud passaaže selleks, et meelde tuletada, kust, milliselt distantsilt tuli tagasi pöörduda (*revenir*) [paljudel "progressiivsetel" Lääne intellektuaalidel ja kirjanikel – I.S.], tuli tulla ka Etiemble'il, – mitte tagasi Moskvast, vaid naasta oma esimeselt Moskvast-naasmiselt. Prantsuse keeles, nagu teada, on vähemasti kaks tegusõnaga *revenir* seotud idioomi ning mõlemad on siin üpris kohased. Väljend on *n'en revient pas* tähendab, et keegi on hämmingus, '(is) amazed', suudab nähtut vaevu uskuda – nii määratu, mõõdu, isegi sündmatu on too. Ses mõttes on hämmastav ka Etiemble ise, kes, hämmingus oma Moskva-reisist, viibib pideva õndsas joovastuse seisundis. Hiljem tuli tal toibuda ["oiu juurde naasta"] nii Moskvast kui nõukogude revolutsioonist. Sest: *en revenir* tähendab ka 'illusioone, usku kaotama, rängalt pettuma'. Antud juhul on pettumushetk seda vaevarikam taluda, et "naastakse kaugelt" [*revenir de loin*, mis prantsuse keeles tähendab ühtlasi

'vaevaliselt toibuma' – I.S.] – nagu kõlab veel üks idioom, liiatigi eufoorilise kogemuse aegruumist. Samasugune on tõenäoliselt enamus "tagasipöördumiste Moskvast/NSV Liidust" trajektoori: **sinna** sõidetakse varma valmisolekuga sõpradele ja heasoovlikele kuulajatele tagasi jõudes seletada, millest säärane vaimustus (...); seejärel illusioonid kaovad ja tekib farvidus tagasi-tee siludes taganeda ["retušeerudes retušeeruda" – pr *retour/retoucher* – I.S.], seletades juba kaugelt-naasmist ehk toibumist. See on ikka kibe. Eriti kuna hellitati ju lootust, et ei tulegi (tagasi) **pöörduda**, sest ei suundunud ju mitte sinna (*fort*), piiri taha, vaid siia (*da*), omasesse... (lk 33–34).¹

Tegelikus pöördepunktiks Etiemble'i suhtumises said kurikuulsad juudidprotsessid Moskvast; ta möönab, et märkas juba 1934. aastal paljutki sellest, mille läänemaailmale avalikustas André Gide'i 1936. aasta reisikiri "Tagasipöördumine NSV Liidust", – kuid ei sõandanud seda avalikult tunnistada "natsi-ohu kartuses".

René Etiemble'i lõplik "pöördumine" saabub raugaeas tagasipöördumisena oma Moskva-reisikirjade juurde – neist ära pöördumaks 1989. aasta memuaarteoses, kus patukahetsus hõlmab sadu lehekülgi. Derrida võtab kommenteerida selle kaht "eriti sümptomaatilist tunnistust": esimene puudutab Stalinit ja rahvusküsimust, teine Gide'i "Tagasipöördumist NSV Liidust". Vahendatud

on need ühe tabu ajaloost, mis iidsetest aegadest peale keelab tunnistada isa süüd. Stalini, "rahvaste isa", juutide isa-tapja (subjektne liitumine) puhul seisneb süüditunnistus pärast pikka latentset perioodi ei milleski muus kui isa-tapus (objektne liitumine). Süü(di)tunnistamise süüd tunnistab Etiemble aga alles 1989. aastal oma taotluslikult oidiipaalse pealkirjaga raamatus "Isa(kese)tapp" (*Le meurtre du petit père*). Derrida: "Mul ei ole mõtteski vähendada Stalini poolt sooritatud kuritegusid või kurja, mida põhjustas nähtus, mida nüüd sundimatult stalinismiks nimetatakse. Ent ühel kenal päeval tuleks eritleda ka seda protseduuri, mis võimaldab kogu vastutuse kontsentreerida "isa" isikusse, st rüvetada, ära needa, objektiveerida, distantseerida ja seega neutraliseerida – kui mitte hävitada – despooidis-farmakoniks kui kehas (mis kõigele lisaks ka kaob – nagu mulle öeldi Moskvast: "põletati ära ja eks visati kuhugi")" (lk 38).²

3. Demeter ehk üliinimese kuulutamine

Derrida naaseb 1958. aastast aastasise 1936–37, André Gide'i reisi juurde, et seejärel ajas veelgi tagasi pöörduda – Walter Benjamini 1926.–27. aasta esituse juurde. Seejuures viitab Derrida vaatlejatuubi varieerumisele, "mis ei pruugi küll olla tüpoloogiline": prantsuse katoliiklane, valuliselt tundlik antisemi-

1 Kogu lõik kujutab endast nähtust, mida klassikaline tõlketeooria soovitaks tõlkida lakooniliselt "tõlkimatuks sõnademänguks". Et see antud juhul tähendaks Derrida (?) tekstist viimaste Derrida jälgede kaotamist, ei täinud lugejat jälitamise lõbust ilma jätta – või vaevast säästa. I. S.

2 Derridale kätkeb *pharmakon* nii 'ravimi' kui 'mürgi' koostoimet. Oma isikliku tausta 1990. aasta Moskvasse-sõidu ajal, "mil enam kellelgi polnud võimalik (sealt tagasi) pöördumata jätta", kui kogu maailm oli juba vene revolutsioonist "toibunud", kirjeldab Derrida nii: "(...) kuigi ma pole kunagi olnud ei marksist ega kommunist *strictu sensu*, kuigi ma oma noores Gide'i-vaimustuses lugesin juba viieteistaastaselt (1945. aastal) läbi tema "Tagasipöördumise NSV Liidust", mis ei jätnud vähimatki kahtlust selles, et nõukogude Revolutsioon on traagiliselt läbi kukkunud (...) kuigi hiljem, 1950.–60. aastatel Pariisis tuli mul vastu panna (ja see polnud kerge) stalinistlikku ja neostalinistlikku laadi hirmutamiskatsetele oma isiklikus ja intellektuaalses lähikonnas (...) – pole see mul iial seganud lootuse ja nostalgia vaimus jagamast osakest Etiemble'i kaitsetust kirest või lapsikust fantaasiast, kiindumusest nõukogude Revolutsiooni vastu. Mind haarab erutus, kui kuulen "Internatsionaali" ning tung sõosta "tänavatele, võitlusse Reaktsiooniga. Vaatamata paljudele erinevustele, eelkõige kuulumisele ise põlvkondadesse, kulgeb minu suhte lugu kommunismiga nagu talgi [s.o Etiemble'il – I.S.] läbi lapsepäeva (...). Ma ei suudaks kirjeldada, mida tähendas minu esimene reis Moskvasse *perestroika* kõrghetkil, kõnelemata paari sõnagagi sellest revolutsioonilisest paatosest, selle afekti ajaloost ja kiindumusest, millest ma ei saa ja tõtt-öelda ei tahagi päriselt lahti öelda. Niisiis – ma pean selle juurde tagasi pöörduma" (lk 35).

tismi ilmingute suhtes NSV Liidus (Etiemble); prantsuse protestant, kellele juudiküsimus vähe korda läheb (Gide); saksa juut, kelle suhtlusringkonna Moskvast moodustasid peaaegu eranditult kohalikud juudid (Benjamin).

Erinevalt Etiemble'ist Gide "söandab" – kõnelda repressioonidest, tohutust hulgast mahalastutest, üldise arguse ja truualamlikkuse õhkkonnast, kus sõber ei tunne sõpra. Derrida peab just Gide'i raamatut oma hüpoteetilise "tagasipöördumiste"-žanri klassikaliseks prototüübiks, lisaks veel iseend määratlevaks prototüübiks: "Gide interpreteerib alapärast ruumi, milles kirjutus kulgeb: selleks ei ole kirjutus ise, ei meetod ega deskriptsiooniks ja narratsiooniks valitud epistemoloogia (nagu seda oli kümme aastat varem üritanud Benjamin), vaid ajaloolis-mütoloogiline väli, millele liigub kiri. Müüdi- kohalolu kõlab juba teksti epigraafis, kus veel enne jutustuse algust, koguni eelloo-eelselt, antakse Homerose Demeterile pühendatud hünni läbi teada, mis saab. Demeteri näidatakse "kummargil ausäras lapse kui inimkonna tuleviku üle", misläbi on "valmimas" miski "üliinimlik". Kuninganna Metaneira katkestas katse, "lükkas kõrvale jumalanna (...) ja, et päästa last, hukutas jumala" (lk 46).¹

"Tagasipöördumiste" loodud uus ruum on mütoloogiline (eelajalooline) ja eshatoloogiline sedavõrd, kuivõrd ta alles **saa(bu)b** : müüt, usk, palve(ränd), lootus – ning ühtlasi müüdi lõpp ja (töötatud) ajaloo algus. Eksperimenti pretseedentus ja sellega seotud koha ainulisus, määratletud töötatu (täide)saamisest, on see, mis juba **ette** saadab Gide'i "armastuse ja vaimustusega" tuleviku kodumaale. Teisisõnu, Gide nagu muudki toonased usurändurid NSV Liitu suundub sinna (*fort*), et jõuda koju (*da*). Utopia, ko-

hatu oli aset leidmas tol maal. Kusjuures töötatu tõesus ei olene Gide'i jaoks kuigivõrd "ühe riigi üksikutest vigadest": äpardumise korral kaotaks N.Liit küll oma "äravalitu" koha, kuid jääks ometi "üldise, internatsionaalse tõe" keha(stuse)ks. Seda loogikat ei kummuta ka Gide'i reiskogemus, mida kajastab ta raamatu eessõna, alates piiritu lootusega ja lõppedes piinava diagnoosiga. Sest: "Kogetu on "rajamise"-kogemus: säärase kogemuse puhul ei saa ette otsustada, sünnib temast "tulevik" või mitte, kehastub temas(se) üldine või ei. Tegelikult vahenduslülis üldise ja rahvusspetsiifilise vahel nii NSV Liidu puhul kui Gide'i raamatus on "rajamisel-oleva" skeem" (lk 49).

Vahepeal tükike improviseerivat Derridad end sõnasabast haaramas, et külvi küllus ei lämmataks viimaseid jälgitavuse jälgi, mis tarvilikud Gide'i kulul kulgevate kujundite aimamiseks: "'Sünni(tus)valud", tuleva sigitamine, kandmine ja sünn – visalt korduv retoorika, mis võib meid viia (ära) väga kaugemale, sinna, kus rännukogemus ristub sünnitusvalude tööga [siin tulevad mängu pr *travail* kaks tähendust, millele liitub veel inglise *travel* – I.S.], – homeerilise Gide'i "ausäras lapse" ja oidipaalse Etiemble'i "isatapu" piirest välja. Revolutsiooniline ränd on rännak töö "äravalituse kodumaale", kus on alanud sünnitusvalud. Emake maa on sünnitamas, kui vaid ei juutu, et võõrasema Demeter tuleb ja röövib "üleiniimliku" lapsukese" (lk 50).

Miks seda pidevat loomisel-olekut tungival rõhutavad nii Gide kui teised N.Liidust tagasipöördudjad? Kas üksi selleks, et õigustada rändude-tagasipöördumiste kui tekstide sünnivaevu? Seda ka, kinnitab (oma) vaevusi Derrida – ent ühtlasi teeb see ilmsiks kummalise antitsipatsiooni-paradoksi: "Ühelt poolt, esmajärgus käib jutt tuleviku "sünnitusvalu-

¹ Demeteri lugu ise (Gide'i versioonis) on järgmine. Homerose hünn Demeterile kõneleb, kuidas jumalanna tütre otsinguil jõuab Keleose lossi. Ammerüüs ei tunne keegi temas jumalat ning kuninganna Metaneira usaldab tema hooleks vastündinud Demophoni. Öhtuti, kui majakondsed on uinunud, tõstis Demeter – "näiliselt julmalt, tegelikult aga piiritu õrnusega" – lapsukese hällist ja pani hõõguvatest sütest asemele, et nõnda inimlast jumalaks vermida. "Näen vaimusilmas suurt Demeteri kummargil ausäras lapse kui inimkonna tuleviku kohal. Laps kannatab tuliste süte kuumuse käes ja katsumus karastab teda. Temas tärkab midagi üleiniimlikku, tervet ja tugevat, suurele aule määratud. – Ja kui kahju, et Demeteril ei õnnestunud kavandatud lõpule viia. Rahutuks muutunud Metaneira, kõneleb legend, astus kord ootamatult Demeteri tuppa, tõukas jumalanna hõõguva aseme juurest, pildus söed laiali ja, et päästa last, hukutas jumala" (Gide'i "Tagasipöördumise NSV Liidust" epigraaf).

dest", murelikust antitsipatsioonist: kas töötus saab täidetud? Teisalt, täna võib öelda, et kuivõrd see rajamine äpardus, avab äpardumise näiline arvessevõtt perestroika-järgu, ja see sõna tähendab samuti 'rajamist', 'taasülesehitamist', 'rekonstruktsiooni', s.o loomist, mis uueneb või taastub n-ö teisel katsel. Uus katse eeldab, et esimene üritus lõppes ebaõnnestumisega või et teda tabas hävitav löök, ühesõnaga ta "dekonstrueeriti" (lk 51).¹ Sellega ilmuvad nüüdseisse, "tagasipöördumiste"-žanri loojakujärku kuuluvaiste tekstidesse kanooniliste kõrval uued jooned. Esiteks tagasipöördumise ümberpöördumine: suundutakse küll endiselt "sinna", *fort*, – sedapuhku veendumaks, et perestroika ikka käib, sünnitegevus kulgeb normaalselt –, ent mitte enam "siinse", *da* ideaaltulevikku. See, mis *fort/da*-mudeli ümber pöörab, on rändureid saatev ("kahtlase väärtusega") iseteadlikkus – nimelt hoiak, et perestroika eesmärgiks on sepiatada ühiskond Lääne parlamentaarse demokraatia eeskujul. "Teisisõnu, enesekindel oma teadmises, mis on ja milline peab olema demokraatia, veendunud, et tunneb seda realiseerunud kujul (...), suundub säärane rännumees vaatama, kas sealne (*fort*) ühiskond liigub meie suunas, sihiga liituda või vähemasti ligineda meie omale. Seda vahemaad üritataksegi mõõta, kui *fort/da*'l suund ümber pööratakse" (lk 52). *Fort/da*-mudeli tolle tüübi puhul, mis valitseb näiteks Gide'i teksti, suunduti ära (*fort*) lootuses paguluse lõppemisele – pageti paost, sest pagendusena kogeti kodust (*da*'d). Täna diskursuses domineerib küsimus: kas "sealsetel" õnnestub ja kui ruttu ning millise hinnaga saada "siinsete" sarnaseks? "Seda diskursust (mida ma tahaksin iga hinna eest vältida nagu ka diskursust, mille pöördkuju praegune on) (...) toidavad vahel ka Ida-Euroopa kodanikud ise. Peaaegu eranditult eeldatakse seega, et demokraatia ei ole miski alles saa(bu)v, vaid juba antud oma mõiste kohalolus või ka faktuaalselt. Just kindlusetus ses osas halvab mu

soovi jutustada oma Moskva-reisist; see eba-kindlus ei puuduta mitte üksi demokraatia mõistet ja eksistentsi, vaid – eelmise tulemusena – ka sealse perestroikaks nimetatava protsessi olemuse määratlemist. Diskussioonide käigus (...) jõudsimme mu Moskva vestluspartneritega suuremate raskusteta ühele meelele selles, et keegi ei tea, mis on, mida tähendab ja milleks võib saada perestroika" (lk 53).

4. Teiresias: marksistist fenomenoloog reis

Walter Benjamini viis 1926. aastal Moskvasse kolme asjaolu põimumine: tellimus Martin Buberi ajakirjalt *Die Kreatur* vene kultuuri teemaliseks esseeks, kirk läti päritolu revolutsionääri Asja Lâcise vastu ning lootus leida kinnitust oma kõhklusis liitumaks saksa (või vene) komparteiiga. Benjamini Moskva-märkmed ilmusid alles 1980. aastal ja ainsana tema autobiograafilistest tekstidest on nad tõesti töötlemata päevaraamatu vormis. Just lõhe kavandatud teose, mida silmas pidades Benjamin oma märkmeid teeb, ning märkme-materjali enese vahel, mis tegelikult "Moskva päevikutena" ilmub, näib Derridale seekord erilist mõttemõnu pakkuvat.

Kava ise oli suurejooneline, nagu selgub Benjamini kirjast Buberile, millele Derrida oma rõhumärgid on külvanud: "Mu esitus saab olema **täiesti teooriavaba** (*devoid of all theory*). Sel moel õnnestub mul loodetavasti **asjal enesel** (*the creatural* – 'loodu', allusioon Buberi ajakirja nimele – *I.S.*) **kõnelda** lasta (...). Ma tahan anda kirjelduse Moskva **käesoleval** (*present*) **hetkel, mil "faktuaalne on ise teooria"**, ja sestap **hoiduda mis tahes deduktiivsest abstraktsioonist, prognoosimisest ja teatud määral koguni otsustustest** (...)" (lk 54-55; Derrida tsiteerib kirja Benjamini päevikute ingliskeelse väljaande eessõna järgi: W. B e n j a m i n, Moscow Diary. *October*, No 35, Winter 1985). Derrida

1 Derrida lisab: "Ma ise poleks tihanud öelda "dekonstrueeriti", kui mitte mu vestluspartnerid TA Filosoofiainstituudist Moskvas tõemeeli ei väitnuks, et just säärane on [*perestroika* – *I.S.*] parim tõlge. (...) Tahaksin kunagi kommenteerida neid arutlusi ja jahmatust, mida minus põhjustas ühe nõukogude kolleegi märkus, kes kerge irooniavarjundiga ütles: "Praegune NSV Liit – see ongi dekonstruktsioon" (lk 51).

da kvalifitseerib seda kui "erakordset filosoofilist taotlust, mis oma radikaalsuselt ligineb fenomenoloogilisele marksismile sulamisnaivse ajaloolise ja teoreetilise optimismiga", ning lisab: "Pole ime, et see optimism tõi Benjaminile pettumust ja ebaõnnestumist või igatahes sundis kavandatud loobuma." Säärast hinnangut Benjaminini tööle, kes ju lõpuks täitis oma lubaduse kirjastajale, avaldades 1927. aastal mitugi vene-teemalist esseed, sealhulgas otseselt päevikumaterjalil põhineva "Moskva", põhjendab Derrida sellega, et täitmata jäi kirjas lubatu: fenomenoloogiline ambitsioon – mis ometi intentsiooninagi tekstitegelikkusse jälgi jättis.

Teine joon, mis Derridad Benjaminini ürituses võlub, on nimelt fenomenoloogilise ja marksistliku motiivi ühendamine. Sest: "Pikka aega olid need kaks motiivi mulle tähendusrikkad, paljudes ilmunud ja ilmutata tekstides leidub piisavalt selle mõju märke: see on kui võimatu topeltmaatriks või – nagu öelnuks Apollinaire – kui "Teiresiase nidad", mis peibutavad (üks ja teine, võidu ja koos) ning heidutavad. (...) Minu silmis tähistab Teiresiase kuju koos Oidipuse ja Demeteriga mitte niivõrd kreeka tragöödiat või kangelas-te perekonnamütoloogiat, mitte soolist täiust igasuguse diferentsi piiri taga, isegi mitte pimestust, – vaid taandamatut teleoloogiat (redutseerimatut nii Marxi kui Husserli juhul) selle puhul, kes võtab kuulutada tulevikku ja seega pimestab iseend, pretendeerides presentsi transparentsele intuitsioonile, asja enese, referendi nägemisele ja ettenägemisele spekulatsiooni, interpretatsiooni, ideoloogia jne väliselt."

Kahest eelvaadeldust erineb Benjaminini projekt oluliselt. Esiteks iseloomustab seda "väsimatult valvas refleksioon esitamisi viisi (presentatsiooni, s.o kirja vormi) ja asja enese (Moskva) üle, presentsi – niisugusena nagu ta on –, kooskõlastamise (adekvatsiooni ehk tõe) üle. Just seda nimetan ma fenomenoloogiliseks motiiviks. Tagada, et kiri taanduks ja annaks võimaluse asjal enesel ("Moskval") enese eest kõnelda ("allowing the creature to speak for itself"), kõnelda kirjelduse vormis, mis oleks peaaegu et asja enese enesekirjeldus (...). Subjekti peetus, tema taandumine "faktide" ja asjade ees(t), mis tahes interpretatsiooni, distantseerituse, teo-

reetilise konstruktsiooni neutralisatsioon ("My presentation will be devoid of all theory"), – Benjamin arvab, et kõik see on erakordsel, ajalooliselt unikaalsel moel saanud võimalikuks Moskvast tänu Revolutsioonile (...). Ses osas on Benjaminis vähem fenomenoloogi ning enam – ajaloolast ja revolutsioonilist marksisti" (lk 57–58). Sest isegi kui (käesolevalt) tegelik, faktuaalne olukord võimaldab "teoriavaba esitust", ei tähenda see veel, et esitav – tekst – saab puhtdeskriptiivne, ateoreetiline. Küll aga tuleb seda mõista nõnda, et teooriat, "teoreeme" ja tähendust ei tekita autori-subjekti sekkumine või, nagu ütleks fenomenoloog, ei konstitueeri kirjeldaja, antud juhul Benjamin. Faktid ise on teoreemid, piisab, kui neid kirjeldada, s.o anda jutustuses referendi (aja)lugu, et teooria ilmneks kui kirjeldatu (asja) omatähendus. Tähendus esineb – et mitte öelda "eseneb" – enese-esitusena, olles ühtlasi Moskva "esitus". "Antud hetke" andam, mis oma "siin ja praegu"-tõe(lisuse)s langeb lihtsalt Moskva-le näkku vaatava (külalis)vaatleja peale kui taevaand ja peab säärastena – vastavusena immanentse teooria faktidele – realiseeruma Benjaminini kavandatud töös vahetult, interpretatsiooni ja transformatsiooni.

Niisiis programmine tagasipöördumine "asjade eneste" juurde. Marksismi ja fenomenoloogia lõikepunktina Benjaminini projektis kinnitab see üldiselt marksismile omase teleoloogilisuse, messiaanliku eshatoloogia, üldse sihilise diskursusetüübi eitamist. Benjamin ei taha (revolutsiooni) tulevikku määratleda, teda huvitab just tuleva määramatus. Nagu Gide ja Etiennele'gi lubab Benjamin küll antitsipatsiooni mõttel oma ebamäärasuskogemust süvendada, kuid hoidub hoolega seda täiuslikku määramatust mis tahes prognoosiga rikkumast. Antitsipatsioon, töötatu, lootus, avatus tulevale pidid esituses puhta presentsi vormis esile kerkima.

"Kas tasub imeks panna, et Benjamin oli sunnitud lõputult edasi lükkama projekti teostamist, mis oli nii radikaalne ja ambitsioonikas, et tundub oma taotlusis lausa naiivne? Ent, nagu kinnitab Benjamin ise oma artiklis "Tõlkija ülesanne", tuleb töötamise sündmust arvesse võtta, isegi kui selle täitmise osutub võimatuks, kui lubadust ei peeta, sest seda ei saa pidada: töötamine toi-

mus ja see on tähenduslik puht oma olemasolu faktiga" (lk 60).

Benjamini töotustel on omamoodi katetema keelealaste tõekspidamiste näol. Nimelt eristab ta kaht vastandlikku keelt, täpsemini, kaht keelepoolust. Esiteks ekspressiivne ehk afektiivse ilmnemise (*manifestation*) keel kui vahetu presentsi loomine informatsioonilisest, instrumentaalsest märgilisest meediumist vahendamata moel. Teisalt tehniline, semiootiline, konventsionaalne keel kui kommunikatsioonimeedium, vahend keelevälise sihi käes. Suhtluskeele edenemisele vastab autentse(l)t väljendava keele pöördvõrdeline allakäik, mida Benjamin oma 1916. aasta tekstis "Keelest kui sellisest ja inimkeelest" nimetab "pärispatuks". Mõlemad pooled eksisteerivad mis tahes inimkeeles korraga, asutavadki õigupoolest keele, nõnda et ka pattulangemine ja degradeerumine on keelealg(s)ed. "Meenutan vaid," sekub Derrida süütult Benjamin loogikasse, "et tolles sisutihedas ja mõistatuslikus tekstis kvalifitseerib Benjamin kommunikatiivset kontseptsiooni keelest kui meelevaldsest konventsionaalsest märgisüsteemist (...) "kodanlikuna", ent ei võta omaks ka vastupidist doktriini – "müstilist teooriat", mis näeb sõna asja olemusena. Juba toona pakub Benjamin välja teatavat **kompromissi**¹ mõlema keeleteooria ja -praktika vahel" (lk 61). Selle dialoogi kaja kostab vastu ka Benjamin 1927. aasta Moskva-märkmeist: ühelt poolt kõneldakse keele kommunikatsioonilisest korrumpeeritusest kui "tendentsist kaasaja [s.o 1920.-30. aastate – I.S.] vene kirjanduses". "Ideaalne keel, mida ta [=Benjamin] ihaldab oma Moskva-teksti tarvis, on mõistagi puhtalt ekspressiivne keel, mis lubab kõnelda ajal enesel, – ajal, mis tolleks ajaks on juba leitud ning end ilmutanud oma nimes. – Faktuaalsus on antud "juba teorian": jääb mulje, et sel ainulisel ajal, "antud hetkel", Moskvas toimuva abil võib taastada algse puutumatu keelekogemuse kui lunastuse" (lk 62).

Kummati leidub kavandatus üks oluline kitsaskoht, mida Benjamin küll üpris sageli mainib, ent alati vaid kõrvalise tähendusega

aktina – nimelt vene keele oskamatus. "Selle puhul, kes kavatseb "faktidel" ise enda eest kõnelda lasta (...), kas pole taotlus rääkida Moskvast (ja peamiselt vene nõukogude revolutsioonilisest kultuurist) baaskeelt sugugi mõistmata ise juba naljakas? Benjaminile ei võinud see teadmata olla. Ja minagi ei võta kirjutada oma Moskva-reisist põhjusel, et ka mina seda taipan" (lk 67), servab Derrida oma reisikirju kirja tekstiili.

*

Mis puutub vestlusingi filosoofia ja kirjan-duse suhete üle, mille kokkuvõtet raamat "Derrida Moskvast" samuti sisaldab (lk 151–186), siis vana hea kombe kohaselt on võõrustajad lõviosa kõnelemise-tööst enda kanda võtnud. Üks selgitus, mida Derrida pidas vajalikuks jagada dekonstruktsioonimeetodi austajatele Moskvast, vääriks ehk siinsetelegi huvilistele vahendada: "Kõigepealt tahaksin ära öelda mõned väga üldised asjad, mis puudutavad minu tööd keelega saatvat järjekindlat ning näib et ületamatut arusaamatust. Väga tihti kujutatakse dekonstruktsiooni millegi säärasena, mis keelevälist sootuks eitab, kõik keelde lülitab. Need, kes eelistavad määratleda "keelena" seda, mida mina nimetan "tekstiks", tavatsevad, kuna ma juhtusin kord kirjutama, et "pole midagi tekstivälist", tõlkida ja tõlgendada mu ütlust kui "pole midagi keelevälist". Samal ajal kui, väga üldiselt ja skemaatiliselt öeldes, asi on risti vastupidi: dekonstruktsioon **alustas** logotsentrismi ja fonotsentrismi dekonstruktsioonina, katsena vabastada mõttepraksis lingvistilise mudeli võimu alt, mis omal ajal oli väga mõjukas – pean silmas 60.aastaid. (...) Mõistagi, selleks et dekonstruktsioon logotsentrismi ja lingvistilise mudeli võimu, tuli mul teksti mõistet muuta ja üldistada. Nõnda et "tekstil" [tõesti] pole enam piiri, pole "välist". Ent teksti ei või taandada keelele, kõneaktile selle ranges tähenduses. (...) Niisiis, minu jaoks keelel on "väline". Ma ei tõtta seda nimetama "reaalseks", kuna reaalsuse mõiste on küllastatud terve rea metafüüsiliste eeldustega" (lk 154).

1 Veel üks varjund läbi kogu teksti kõlanud *töotuse/teotuse* teemale (vrd pr *promettre/compromettre* – (com) *promis*). I.S.

TIIT HENNOSTE

HÜPPED MODERNISMI POOLE: EESTI 20. SAJANDI KIRJANDUSEST EUROOPA MODERNISMI TAUSTAL

15. loeng

Väliseesti modernism III: rootsieesti triumviraat

Kui paigutame eesti vahetult sõjajärgse pagulaskirjanduse Euroopa ja USA sõjajärgse kirjanduse taustale, näeme, et tema suundumused polnud iseendast midagi ainulaadset. Ka mujal Euroopas ei olnud modernistlikul kirjandusel esialgu edu. Kirjanduse olulised tunnused sel ajal on sisu primaat, eetika ja esseistlikkus. Siin taga on vajadus korrastada sõja järel oma suhe purunenud ja/või muutunud maailmaga. On ajahetk, mil tõe poolest maailm, elu, poliitika jms määravad nii otseselt kirjanduse kulgemist, et seda kirjanduspilti saaks uurida lausa vulgaar-marksistlike meetoditega.

Murre algas kirjandustes alles 50ndatel, kui sõjamälu esimene paine oli üle elatud, kui olid selgunud uue maailma vastasseisud ja põhiline struktuur, kui pagulaseestlastele oli saanud selgeks, et eksiil jääb, vähemalt väga pikaks ajaks.

Modernism/rahvusmodernism

Pagulaskirjanduse modernismi saame jaotada mitmel aluselt: algatajad/järgijad, vanem/noorem põlv, proosa/luule, rootsieesti/ameerikaeeesti. Neist olulisem on aga piir ülerahvuslik/rahvusmodernism, mis võib minna ka läbi ühe ja sama kirjaniku.

Klassikaline modernism on internatsionaalne suundumus ja rahvuslus on talle võõras. See tähendab, et modernismi omaksvõtt suunas autoreid ülerahvusliku poole, eemale rahvuse probleemidest ja klassikalisest pagulaskirjandusest. Ja vastupidi: soov liikuda eemale rahvuskesksest eeldas modernismikogemuse kasutuselevõttu, eemaldumist traditsioonilisest, järjepidevust toonitavast uusrealismist ja uussümbolismist. Kuid suurem osa väliseesti kirjanikest rahvusproblee-

midest kunagi lahti ei saanud ega püüdnudki saada.

Pagulus on modernismile üsna omane taust ja tunne. Väga palju moderniste on elanud vabatahtlikus või sunniviisilises eksiilis või vähemalt võõrsil. Kuid see on olnud individuaalne pagulus, mitte kollektiivne. Individuaalne pagulus on tihti seotud just oma rahvuse eitamise või vähemalt sellest distantseerumise sooviga. Kollektiivne pagulus aga ei saanud rahvusest üle ega ümber.

Ja nii seostuvad ja järjestuvad väliseesti kirjanduses need kolm, modernism, rahvuslus ja pagulus, eri kirjanikes üsna mitmel moel. Nende joonte ühendamine ise aga on minu arvates 20. sajandi moodsas kirjanduses ebatavaline nähtus. Ja selles ongi minu arvates eesti (ja ehk ka läti ja leedu?) eksiilmodernismi originaalsus. Ja selle taustal on õieti paradoksaalne, et uuendajad ise püüavad kõigis oma kirjutistes maksimaalselt ilma modernismi-mõisteta läbi ajada.

Ristikivi, Kangro ja Lepik

Need kolm meest moodustavad pagulaskirjanduses olulise triumviraadi, kes teise hüppe modernismi suunas õieti läbi viibki. Nad on ühtaegu prosaistid, luuletajad, arvustajad, kirjandusloo kirjutajad, esseistid, toimetajad, kirjastajad, direktorid, bibliograafid, juhid *etc, etc*.

Paul-Eerik Ruumo lausumine, et "Lepik oleks nagu võtnud endale eesmärgiks teha üksi valmis pagulasluule kui tervik", on laiendatav kogu kolmikule: nad oleks nagu võtnud endale ülesandeks teha valmis eesti pagulaskirjandus kui tervik.

Ilse Lehiste on kirjutanud, et see kolmik on andnud sõnalise vormi eksiililamusele: see on vastupidamine hukkamisele määratu

positsioonilt. Lisaksin: see kolmik on andnud rahvuslikule eksiilielamusele modernistliku vormi.

Luules alustab Lepik juba 40ndate lõpus ("Kerjused treppidel" 1949, "Merepõhi" 1951). Ristikivi luuletused on kirjutatud 50ndatel ja Kangro luule hakkab muutuma 50ndate lõpus. Proosas ilmub Ristikivi "Hingede öö" 1953, Kangro hakkab liikuma modernismi poole 50ndate keskel, oluliseks hetkeks Tartu-sarja avaromaan "Jäälätted" 1958. 50ndad jäävadki selle kolmiku modernismi tippajaks. Ristikivi taandub 60ndatel modernismist. Lepik peab pika pausi ja jätkab seejärel üsna automatiseerunud sõnakõlksutamist, ainult Kangro peab modernismis vastu.

Neid kolme meest on uuritud ja analüüsitud palju, eriti Lepikut ja Ristikivi. Ja ülivaldava osa väidete vastu pole mul midagi. Niisiis on järgnev põhiliselt ainult lühike kokkuvõte seniõeldust kultuurisituatsiooni terminite, lisandusena mõningaid ketserlike väiteid ja seoseid rahvusvahelise modernismiga.

Olulisi allikaid, mida olen kasutanud, on palju, eelkõige autorite eneste kirjutised. Endel Nirgi artiklid Ristikivist ja Ristikivi-konverentsi materjalid, Toomas Liivi artiklid ja Arvo Mägi raamatud, Mall Jõgi Kangro-vaatlused jne, jne.

Lepik

Lepik on avar luuletaja ja avar ka modernistina, ta on proovinud kõikvõimalikke võtteid ja nippe. Siiski kooruvad välja teatud püsivad märksõnad.

Tekst ja maailm:

* Lepik: luuletaja ülesanne on olla valvel tõe ja õiguse eest; need, kes kirjutavad inimese ja tema vabaduse nimel, jäävad püsima.

* Keskne teema on eksiilielamus. Lepik peegeldab kogu pagulust ja kogu tundeskaalat selle suhtes pateetikast sarkasmini, hellast isamaatundest kibestumiseni, melanhooliast kategoorilise võitluseni.

* Poliitika ja filosoofia/metafüüsika/usu kooselu luules.

* Teadlik antiestetism (kurat).

* Maskuliinne erootika.

Tekst:

* Pikad tsükliid, kus tervik on tähtsam kui üksiktekst.

* Džässilik improviseeriv tekstiarendus, teemad variatsioonidega, assotsiatiivne struktuur, mäng juhtmeloodiatega.

* Kontrastid, pöörded, hüpped, dissonantsid, puändid.

* Kordused ja homonüümia.

* Häälikuinstrumentatsioon.

* Tohutult allusioone.

* Imažinistlik pildistik: pildielemendid on kokku liidetud ja üleminekud ühelt pildilt teisele välja jäetud (Ristikivi); hiljem palju lühiluulet, luuletus kui plahvatav pilt.

* (Hiljem) rahvalaulu kasutamine ja moderniseerimine (kordusest kontrastiks).

* Puäntillism (lühikesed fraasid, värvilaidud).

* Tugev ekspressioon.

* Vabavärs, üllatavates kohtades ilmuvad riimid ja keerukad rütmimodulatsioonid.

* Puudub kindel stroof.

* Pausid on olulised.

Lepik on vormilt selgelt modernistlik luuletaja, kelle taga on nähtud Elioti ja Poundi vormitraditsiooni vastandina Laabani sürrealismile (mu arust eelkõige sellepärast, et sõjajärgses Rootsis ja Soomes olid samad mõjud aktuaalsed).

Lisaksin ainult mõned kommentaarid.

Elioti/Poundi mõjuväli on Lepiku puhul kindlasti olemas. Aga samahästi võiks suurt osa neist tekstivõtetest siduda ka modernismi normaalparadigmaga üldse.

Teiseks, ka maailma ja teksti suhte poolest on raske mahutada kogu Lepikut Poundi/Elioti maailma. Lepik seob modernismi poliitilise võitlusega, paneb luule elu/maailma muutmise teenistusse. Selline suund on ka modernismis selgelt olemas, aga seda ei esinda mitte luulearistokraadid Eliot ja Pound, vaid nt ekspressionism ja futurism, eriti vene nõukogudeaegne futurism eesotsas Majakovskiga.

Kolmandaks, Lepik seob eriti tugevasti võitluse, rahvusluse ja modernismi. Ja seda kombinatsiooni on omakorda liiga raske si-

duda futurismi või ekspressionismiga, selles on Lepik uudne ja originaalne.

Ja lõpuks, Lepiku seosed rahvaluulega on minu arust samuti sellises modernismi-kontekstis üllatavad. (See on üldse teema eesti kirjanduses, mida oleks vägagi põnev vaadelda maailma 20. sajandi luule taustal.)

Seega, Lepik ei mahu ühte modernismi-traditsiooni, vaid ta luulelaad on avaram ning mitmes mõttes uudne ja algupärane.

(Siin võib küsida, miks ka mitte? Lepik ei peagi ju olema mingi puhas modernist. Muidugi mitte. Asi pole puhtusevalvamisest, vaid konstateerimisest, et maailma 20. sajandi kirjanduse taustal ühendab Lepik endasse ebatavalisi komponente.)

Ristikivi

Ristikivi positsioon eesti kirjanduses on algselt peale olnud kindel ja tugev: Tammsaarejärgse aja parim ja olulisim romaani kirjanik. Nii et võiks lausa jätkata Endel Nirgi kunagist eesti romaani ajaloo periodiseerimist: Vilde aeg, Tammsaare aeg, Ristikivi aeg... "Hingede öö" on peaaegu üksmeelselt tunnistanud eesti (sõjajärgse) proosamodernismi avateoseks. Ja peaaegu sama üksmeelselt on leitud, et see on tema loomingus kõrvalepõige, mis ei saanud modernistlikku jätku. Paljud erinevad inimesed, ka Ristikivi sõbrad ja tuttavad, on rõhutanud, et "Hingede ööle" on eriti lähedale pääsenud Endel Nirk oma "Elupaguluse"-artiklis¹ ja mul tuleb vaid suurema osaga seal öeldust nõus olla.

Üldises kooris olid siiski dissonantsiks Jaan Unduski ja mu enese ettekanded esimesel Ristikivi-konverentsil.²

Mõlema paatos on tegelikult sama: Ristikivi "Hingede öö" sobib varasemasse aega kui modernism, varasemasse aega kui realism. Undusk näitab romaani seost rüütli-ideaalidega, vabamüürlusega, Graali-legendidega, mina püüdsin näidata romaani vormi seost barokkromaani allegooriate, ranget retoorilise tekstiehituse ja emblemaatilisusega. Muidugi, ei saa eitada modernismi mõjusid. Ja neid on Ristikivi ise tunnistanud.

Aga mul oli siis ja on nüüdki tunne, et Ristikivi ise muigas pisut sellise modernismi üle. Ja tahtis näidata, et see moodne on mõneski mõttes väga vana. (Nüüd olen saanud sellele arvamisele tuge mõnedest Ristikivi tundnud inimeste mõtteavaldustest: Kui soovitakse midagi moodsamat, eks siis teeme!)

Väita "Hingede öö" postmodernismiks? Mulle tundub, et ei. Sest postmodernism pole lihtsalt modernismi nõksud segi vanade võetega. Postmodernismi olemusse kuulub modernismi läbitegemine, läbielamine ja seejärel ületamine, üleelamine ja lammutamine. Mida pole elatud, seda ei eitata. Ka Ristikivi mitte.

Kust siis need modernismi mõjud ja mis-sugused? Mitmetes sõnavõttudes ja eelkõige "Kirjades romaanist" väidab Ristikivi ise, et olulised on talle olnud André Gide'i "Valerahategijad" oma alalise illusioonirikkumisega ja Lewis Carrolli "Alice Imedemaal" oma absurdsete dialoogidega. Ristikivi viitab Cocteau filmile "Orphée", mis dateeritud aastaga 1950, lisaks Hesse "Stephündile", T. S. Elioti näidenditele (*Cocktail Party*). (Kangro omakorda on rääkinud oma absurdses romaani kavadest juba kolmekümnendatel, mõjutajaiks Gide ja Barbusse(?).)

"Kirjades romaanist" kõnelevad Kangro ja Ristikivi vormiprobleemidest laiemalt.

Mõlemad räägivad palju vormivabadusest ja vormisundusest, vabast fabuleerimisest ja rangest kompositsioonist ning viimase paratamatust sunnist. Kangro võrdleb oma "Jäälätete" vormitaotlusi Glehni lossiga. Mõlemad paistavad jõudvat selleni, et vaba kompositsioon on üsna võimatu, ikka tahad tagasi reeglite juurde. Mõlemad räägivad sellest, et detailides absurdse ja plaanitu romaanipildi taga on tegelikult tugev skeem ja sümmeetriataotlused (nagu ka Joyce'i "Ulysses"), kuid need pole elu imiteerimist taotlevad süsteemid, vaid romaani enese omad.

Mõlemad kõnelevad palju ka illusiooni rikkumisest. Siin on kaks plaani, üks on nt surnute ülesäratamine jms – loodud romaanimailma sisemine lõhkumine, teine aga liikumine romaanimailmast välja ja sisse, nt pöördumistega lugeja poole jms.

1 Elupaguluse vaev ja olemise apooriad. Keel ja Kirjandus 1985, nr 6.

2 Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid, I. Tallinn, 1988.

Ja pidevalt vaevavad nende pead tehnilised nõksud (kuidas anda kommentaare lugejale jms).

Seega: oluline pole neile modernism teravikuna, vaid eelkõige vomiprobleemid, soov vabaneda vana vormi sundusest, mis ahistab. See võiks olla oluline lähtepunkt nende tööde vaatlemisel. (Muuseas, Ristikivil on "Kirjades romaanist" ideid, mis kõlavad kokku "uue romaaniga" – romaan, mis sisaldab ainult seda, mida juuresolija võib meeltega tajuda; mõte kasutada autori kommentaare ilma neid formaalselt tekstist eraldamata, nii et jääb lugeja hooleks otsida, kes räägib –, kuid ta loobub nendest.) Mis siis iseloomustab Ristikivi "Hingede ööd"? Mida võiks selles seostada modernismiga?

Tekst ja maailm:

* Ristikivi probleemid keskenduvad selgesti inimese olemusele ja tema suhetele maailmaga.

* See on raamat üksikinimese siseilmast ja filosoofiast, aga ka Euroopa seisundi kaardistus ja väga vähe rahvuslik.

* Põhiküsimus: miks ma olen siin? Olemasolu on olemise õigustus, olemine ei vaja põhjendust, vaid on loomulik.

* Võõrus ja suur üksildustunne on peatgelasele keskne probleem (maailmas võõrsil, elupaguluses, eluvõõrus jms märksõnad).

* Inimene ei saa muuta seda, mis ta on.

* Eluarguse probleemid (oskamatus ja hirm küsida on surmapapp) ja mõistmine kui ideaal.

* Hulk läbimängitud filosoofilisi paradokse, hulk vihjeid filosoofiale ja klassikalistele sümbolitele alates Piiblist.

* Elu ja põhimõistete pahupidi-pööratus (prokurör–advokaat, tunnistaja–süüdistaja, patt–voorus); tõe pöördub iseene vastu, elu koosneb laialipaisatud kildudest, mida keegi enam kokku panna ei oska.

* Uni ja surm, ärkvelolek ja elu ning nende suhted.

* Vastuolu elu absoluutse ettemääratuse ja hirmuäratava juhuslikkuse vahel.

Tekst:

* Ristikivi on väitnud, et ta tahtis kirjutada realistliku muinasjutu.

* Tekstis kehtivad teksti seadused, see pole reaalse maailma imitatsioon.

* Rangelts mõistuslik ja selge üldkonstruktsioon, mis läheneb minu arust "romaanile novellides" gailitlikus mõistes.

* Irreaalsust on detailide sidumises, mis tekitab teksti irreaalseid ja hermeetilisi hetki.

* Ruum (ja mitte klassikaliselt romaanilik aeg) on keskne mõõde, ruumi väändumine ja ruumitajuhäired, mäng ruumiga nagu Escheril ja hüpped romaaniajast ja -ruumist välja.

"Hingede öös" küsitakse: kus me oleme? Maailm, mida Ristikivi kirjeldab, on modernismiajastu maailm ja tema küsimused ning probleemid on modernismi kultuurisituatsiooni probleemid. Tekst, milles Ristikivi liigub, on modernismiajastu tekst. Kuid tema enese ideoloogia on modernismiajastu ideoloogiale võõras, tema vastused pole modernismi vastused ja ta tunneb ennast võõrana selles tekstimaailmas. Ristikivi on küll küsija ja otsija, kuid mitte avangardist, vaid traditsionalist, konservatiiv. Ja nii asubki ta 60ndatel otsima seda kadunud aega, kadunud ühtsust ja seda, kus, millal ja kuidas see maailm lagunes. ("Läksin tee algusse, et mõista seda, kus oleme praegu.") See ei ole enam modernism.

Kangro

Kangro jõuab modernismi juurde hiljem kui teised, aeglaselt ja sujuvalt, sulatades kokku modernismi ja oma varasemad põhijooned ning ta jääb sellesse võtmesse ka püsima kuni lõpuni. Ka Kangro keskne küsimus on tal olemas juba enne modernismi: mis on tõelisus? Vastuseks on nukker vaade kadunud kodule läbi kerge unenäolise udu koos rahvusliku müstikaga (elu on unenägu, reaalse ja irreaalse segiajamine, poolunes elamine ja tegutsemine, maailm kui minu kujutus), paratamatu saatus, afektide mõjul tehtud teod, allusioonid ja viited varasemale kirjandusele, kuradi ja kurjuse personifitseerimine.

Need jooned ühes oma uue tekstitehnikaga sulatab Kangro kokku – esmalt romaanis, siis luules – "maagiliseks realismiks", mis ta

oma sõnade järgi saab valmis 70ndate alguseks.

Kangro modernismi jooned on nii proosas kui luules valdavalt samad. Et ta need välja arendas ennekõike proosa kaudu, siis vaatleme esmalt ta proosamodernismi.

Tekst ja maailm:

* Kangro: kirjandus pole reaalse maailma kirjeldamine, vaid inimese ja elu avastamine, teise reaalsuse kujutamine, mis asub väljaspool argielu piire ja tarbesõnade maailma taga. Väline reaalsus ja tunnetav mina on lahutamatud.

* Pidev liikumine elu ja kirjanduse, surma ja elu, (tihti luupainajaliku) une ja tegelikkuse piiril.

* Mängud inimestega.

* Ended ja tulevikumälestused.

* Viited kultuurialaole.

Tekst:

* Kangro: vaba romaan (uus romaani-vorm, kus sisu oleks võimalik muuta, juba öeldud eitada, ümber kirjutada jne).

* Tähtis on ruum (eelkõige Tartu) ja selle elustamine.

* Tähtis on aja voolamine edasi ja tagasi.

* Autor kommenteerib oma teksti, otsib uusi lahendusi, näitab oma suhtlemist ja võitlust aine ja tekstiga (nii Tartu-sarja tekstide sees kui muude tekstide kohta käivates eraldi kommentaarides).

* Paljude vaatepunktide vaheldumine ja kohatine vaatepunkti hägustumine: tegelane seguneb autoriga ja lahkeb taas, autori kommentaarid osutuvad äkki tegelase omadeks jne.

* Kirjanduse-illusiooni pidev rikkumine ja taasloomine.

* Oluline on spontaansuse-mulje (kuid mitte tegelik spontaansus): tekst, mis on korraga nii tulemus kui protsess – nagu spontaanne suuline kõne.

Luules on Kangro muutumine aeglasem. 50ndad on kriisiaeg ja alles umbes aastatel 1957–66 jõuab ta uue vormini. Selles on palju sarnast ta proosaga, lisaks modernluule tüüpjooni. Taas nukrad ja hämarad hingeseisundid, mõttetaguste meeoleude ja irratsionaalsete emotsioonide keeldepuudmi-

ne. Vorm on rabe ja katkendlik, selles on vähem riimi, puudub klassikaline stroof, üksikluuletuse asemel domineerib sari, milles oluliseks jooneks kokkusulavus, ühetooniilisus. Ta luule muutub järjest hermeetilisemaks.

Ants Oras on sidunud Kangrot sürrealismi-mõistega. Kui tõlgendada sürrealismi laialt ja mitte kitsalt meetodina, siis on see kindlasti kõige sobivam võrdlustaust Kangro modernismile.

Lisamärkus. Ei salga: Kangro pole mulle kunagi meeldinud, eriti kaks asja. Minu arust on tema tekstid toodang, endale võetud kohustus teha kirjandust paistab igalt poolt läbi ja selle tulemuseks on formaalsus, tehnika tehnika pärast, vatine ja ebaloomulik tekst. Ja teiseks tahe olla paavst *à la* Tuglas.

Kokkuvõte

Mida öelda vahekokkuvõtteks?

Kuigi tihedalt seotud ja omavahel suhtlevad, on Lepik, Ristikivi ja Kangro modernistidena siiski oluliselt erinevad.

Lepiku ekspressiivne ja kontraste täis võitlev rahvusmodernism on vaadeldav ainult kogu modernismitraditsiooni taustal. Ristikivi on end modernismis võõrana tundev ja modernismist põgenev hetkekulaline, kelle "Hingede öö" kuiv paradokslev maailm seostub enim inglise kirjanduse traditsioonidega ja on oma indiviidi- ja Euroopa-kesksuses vägagi kaugel rahvusmodernismist. Kangrole omane piiridel-hõljuv mälestusmaailm seostub enim sürrealismi-traditsiooniga ja ka Laabaniga, kellest teda aga eristab selge seotus eesti varasema uusromantikaga ja paguluspäeviku-roll. Nii võib öelda, et see kolmik on otsekui illustratsiooniks ka suuremale osale modernismitraditsioonist, neil oleks nagu olnud soov tuua eesti kirjandusse sisse kogu modernism ühekorraga.

Kuid siiski, eelkõige keskendub nende modernism teksti uuendamisele, teksti piiravatest vanadest kaanonitest vabaks saamisele ja maailma ning teksti uutemoodi suhetele. Kuid keegi neist ei loobu tekstide ja maailma seostest ega soovi kaotada oma tekstidest kirjanduslikkuse-signaale. Vähe on tõelist spontaansust, ikka kontrollib mõistus tugevalt

seda, mida tehakse. Puudu jääb jälle ja taas tõeline elu ja mäng keeles ning keelelammutus. Ja hoopis olulisem kui uue manifesteerimine on neile vana, rahvuslik, ja nende endi selged seisukohad maailma kohta.

P.S. Poliitiline pagulasproblematika suurtes kirjandustes kirjutati läbi juba kahe maailmasõja vahel: vene ja saksa pagulaskirjandus näiteks. Sõja järel käisid selle tee läbi Balti kirjandused. Oleks väga huvitav neid pagulasmodernisme omavahel võrrelda.

DIXI

ALEKSANDR SKIDAN Vene teistest

Kuivõrd "egoismi" küsimus on sisuliselt küsimus *Egost*, st Teisest, ja kuivõrd "eneseohverdamise" küsimus püstitab küsimuse transgressioonist, mis astub üle *Ego* ja *Id*'i piirist, identsuse ja eneseidentsuse piirist, sealhulgas ka nende rahvuslikus aspektis, siis ei ole mul hoopiski lihtne transgresseerida end sellisel kombel, et mitte keegi ei peaks oma ootustes pettuma. Tuleb arvesse võtta ka seda, et teema poolt ülesseatud püüniised, selle löksud, ilmnevad minus endas – kui venelases ja kui literaadis – millegi teise rinde taolisena.

Küsitakse vene mentaalsuse kohta... Ma võin, käsi südamel, kinnitada, et ma ei tea, mis asi see niisugune on. Kas ma ise sel juhul kuulun millessegi selletaolisse? Üksikasjadesse laskumata võib öelda, et jah, kuulun küll – ma kuulun vene keelde. Kuid vene keeles nagu muuseas mis tahes teiseski keeles käib lakkamatu sõda, keelte sõda: sõda ülemvõimu pärast, puhta prestiiži pärast, nagu oleks öelnud Alexandre Kojève. Järelikult õiguse eest dikteerida teistele oma tahet. See konfessioonide võitlus, konfessionaalne lahing, ei käi mitte ainult argikeele kehas või trükkiste veergudel, vaid näiteks ka rahvuse bukvaalses, füüsilises kehas. Jah, võib identifitseerida end rahvaga, maapinnaga, vapiga, mis tahes muu fetiši või tootemiga; võib sõlmida nendega ka sümboolse pakti – ajaloolisi näiteid ja nende järelmeid leidub küllaga. (Lacan esitas 1936. aastal Marienbadis esi-

mese versiooni oma "Peeglifaasist", kus ta põhjendab (lapse) fundamentaalset vajadust identifitseerida (end) teisega kui vajadust tervikliku, jagamatu, "totaalse" keha järele. Pärast esinemist sõitis Lacan Berliini olümpiamängudele. Millist "teist", kelle peegeldust, mille peegeldust nägi ta staadionikausis, mõirgavas rahvahulgas, kes tervitas füürit?)

Seega iga sõda on sõda täieliku nime pärast, omamise pärast, täieliku nime täieliku omamise pärast, *Id*-i eest. Nime nimel ja nime abil. Jumala abiga ja tema nimel – Jumala nime nimel. Territoriaalne terviklikkus – nii kõlab see nimi tänapäeva keeles, nüüdisaja demokraatia keeles. Territoriaalse terviklikkusega identifitseerib end riik kui institutsioon; mis puutub Venemaasse, siis ilma selleta muutuks võimatuks tema "taas-sünd" (nii väidab ametlik versioon "traditsioonitruudusele" toetudes), s.o niisugune sünd, millest võidukalt kuulutab taastav eesliide "taas", mis ühtlasi suunab tagasi, lätete, "kuulsusrikka mineviku" juurde. Traditsioon peab olema katkematu. Seitsekümmend kommunistlikku aastat oli selle järjepidevuse kuritahtlik katkestus. – "Taas-sünd" tähendab veel ka seda, et kunagi (antud juhul see "kunagi" on möödaniukuks saanud Kaukaasialistamine, Kaukaasia sõda, mida pidas Tsaari-Venemaa "isakese tsaari" isikus), kunagi on Venemaa juba sündinud, teostunud kui nimi – kogu oma terviklikkuses, oma piirides, oma isevalitsusega, nimest ise-kindihoidmisega. Praegune uus, korduv Tšetšeenia alistamine on järelikult "ettemääratud

akt", mis taastab "pühitsetud korra" – impeeriumi, ja järelikult ka "algse" nime kogu selle terviklikkuses. Täpsemalt öeldes, taotleb seda. Kordamise vajadus tähendab antud juhul – võimu ruum on domineeriva retoorika ruum – omamoodi performatiivi, kuid niisugust performatiivi, mis viivitamatult laiendab end lubaduseks. Niisugune kordamine meenutab seda, mida Mircea Eliade on teises seoses nimetanud "maailma loomiseks". Tema teosest "Sakraalne ja profaanne" loeme:

"Olgu tegemist harimata maa puhastamisega või "teiste" inimolendite poolt asustatud territooriumi vallutamise ja hõivamisega, rituaalne omandamine peab alati *kordama* kosmogooniat. Sest arhailiste ühiskondade vaateviisi kohaselt on nii, et kõik see, mis ei ole "meie maailm", ei olegi veel "maailm". Territoorium võib saada meie "omaks" ainult siis, kui me loome selle *uuesti*, st pühitseme selle. Selline võõra maaga seotud religioosne hoiak on kestnud nüüdisaja koidikuni, seda isegi Läänes. Hispaania ja Portugali konkistadoorid võtsid endi poolt avastatud ja vallutatud territooriumid endi valdusesse Jeesuse Kristuse *nimel*." (Minu kursiivid. – A. S.)

Oleks hingematvalt põnev võrrelda omavahel kolme praegu maailmas käivat sõda; kuid lühiduse nimel osutan vaid ilmselgele vastasseisule judeokristliku maailma ning islamimaailma vahel. Vastasseisule industriaalse, ilmaliku ühiskonna ja "traditsioonilise" ühiskonna vahel. Venemaa on oma poliitilistes püüdlustes "lülitada" Euroopasse, saada selle täieõiguslikuks liikmeks kuskil poolel teel nende kahe "paradigma" vahel: tema traditsiooniline (religioosne) laad on lõhutud ja ühtaegu ka ta industriaalne võimsus. Need, kes alateadlikult lähtudes Lääne kui vabaduse ja demokraatia presumptsioonist, teisisõnu, tõe presumptsioonist, mõtlevad, et nad teavad, mis asi on "tõeline demokraatia", kes arvavad, et Venemaal ei jää muud üle, kui võtta pimesi üle Euroopa (kapitalismi) mudel, on ise pimedad sündmuse suhtes, mis ei saa algust ega kogu hoogu võib-olla hoopiski mitte Venemaal, vaid kogunisti mujal; nagu eksivad muidugi ka teised, kes muudkui korrutavad juttu seda maad ees ootavast mingist "erilisest" saatus-
sest.

19. oktoobril 1836. aastal, mõni kuu enne hukkumist, kirjutab Puškin kirja Pjotr Tšaadajevile vastuseks tema kriitikale Venemaa ajaloolise "paikapidamatuse" kohta. Sellel kirjal on poeedi testamendi tähendus ja samal ajal on ta omamoodi väljakutse (kui mitte duellile, siis kuhu?). Selles kirjas kajastub kogu ajastu poliitiliste vastuolude sasipundar – mitte ainult Puškini enda ajastu, mitte ainult Puškini-järgse ajastu, vaid ka nüüdisajastu oma. Muuseas, selle kirja kirjutamise ajal oli Kaukaasia-kampania täies hoos. Otsekui peeglis (nimelt nii) on selles leidnud oma peegelduse niinimetatud vene intelligents, selle jagunemine radikaalideks ja konservatiivideks, parempoolseteks ja vasakpoolseteks. Andrei Tarkovski filmis "Peegel" loeb seda kirja poiss, toosama poiss, kes filmi alguses oma isa korteris lülitab sisse teleri, milles parajasti näidatakse hüpnoosiseansi, kus üks teine poiss, kogelega, kordab naisarsti järel nagu mantrat "Ma suudan rääkida" (ma olen vaba). Kuid Tarkovski on mõningad "ebamugavad" kohad välja jätnud (tsenseerinud), need, kus räägitakse vene vaimulikkonna "arenematuses" ja lätete, Bütsantsi "ebapuhtusest", kust võeti üle õigeusudoktriin. Tarkovski teeb teisigi kupüüre. Mul ei ole siinkohal võimalik tsiteerida seda kirja tervikuna ega näidata neid väljajätteid, neid kahemõttelisusi, mis võimaldavad lugeda seda poliitilist dokumenti nii "paremalt vasakule" kui ka "vasakult paremale", kuid ma ei suuda hoiduda ära toomast selle kulminatsioonilist koodat (pidades meeles Mandelštami sõnu, et Puškin suri täielikku surma ja et ta maeti salaja ning et Phaidra-Venemaa... Mandelštami fragment katkeb nende sõnadega, mis on üsna sarnased Tšaadajevi mõtetega Venemaa tasandiku ääretusest ja nukrusest, mõttest, mis on "Filosoofiliste kirjade" kohutavaks pinnaseks):

"Aga Katariina Teine, kes juhtis Venemaa Euroopa lävele? Aga Aleksander, kes viis teid ["teid" sellepärast, et Puškin ise ei ületanud ealeski impeeriumi riigipiiri, ta oli esimene "väljasõiduloatu". – A. S.] Pariisi? Ja (pannes käe südamele) kas te ei leia midagi olulist Venemaa praeguses olukorras, midagi niisugust, mis hämmastab tulevast ajaloolast? Kas te arvate, et ta asetab meid väljapoolle Euroopat? Kuigi mina isiklikult olen

valitsejale südamest tänulik [valitsejale, kes flirtis tema naisega ning kelle kõigekõrgemast tahtest sõltus luba avaldada või ära keelata tema poliitiline tragöödia "Boriss Godunov", valitsejale, kes laenas oma kammerjunkturle 30 tuhat rubla tolle "käest ära asjaajamise korda sättimiseks" – A. S.], ei ole ma kaugeltki vaimustatud kõigest, mida ma enda ümber näen; mind kui literaati see ärritab, eelarvamustega inimesena olen ma solvunud, kuid ma vannun oma au nimel, et ma ei tahaks mitte mingi hinna eest maailmas vahetada isamaad või omada teistsugust ajalugu meie esivanemate ajaloo asemel sellisena, nagu Jumal selle neile on andnud. (...) Ma olen teiega vaieldnud, kuid pean siiski ütleva, et paljuski on teie läkitus sügavalt õige. Tõe-

poolest, on vaja endale teadvustada, et meie ühiskondlik elu on nukker värk. Et see avaliku arvamuse puudumine, see ükskõiksus kõige vastu, mis on kohus, õiglus ja tõde, see küüniline põlgus inimhõõte ja inimväärikuse vastu – see võib tõesti meeleheitel viia."

Nii Tšaadajevi "Filosoofilised kirjad" – ametivõimud kuulutasid Tšaadajevi varsti hullumeelseks – kui ka Puškini vastus, mis hoiatas selliste religioossete vaadete "ohtlikuse" eest – Puškin tapeti duellil (kahekordne kuritegu) – on originaalis kirjutatud prantsuse keeles, selles vene eliidi teises keeles.

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud
Jüri Ojamaa

ELAV AJALUGU

LEMBE HIEDEL

Loomingu Raamatukogu alaeast.
Märkmeid ja meenutusi

Silmapiir

*Veel on sinised sadamad
silmapiiri tagana...
(P.-E. Rummo)*

"Mis on silmapiir?" küsis õpetaja. "Nõukogude Liidu piir!" hõikas üks poiss tagapingist ja sai oma terase torke eest õpetaja tauniva pilgu osaliseks. Aga vastus oli viiekümnendate aastate keskpaiku üpris tabav: Nõukogude Liidus elava lihtsureliku silmaring ei ulatunud riigipiirist kaugemale. Ainsad kontaktivõimalused koduvabariigist väljapoole – reisimine ja lugemine – ei olnud igapäevase kättesaadavad ning hakkajamadki eneseharijad pidid leppima matkaeksootikaga suures impeeriumis või raamatukogudevahelise abonemendi korras aeglaselt ja piiratult kohalejõudva muukeelse lugemisvaraga. Võõrkeelte valdajaid hoidis teatava riskijulguse ja kannatlikkuse puhul (kodumaised segajad!) muu maailmaga kontaktis välismaiste raadiojaamade kuulamine. Aga selle eest, et neid

kuulajaid oleks hästi vähe, hoolitses omakorda kehtinud haridusprogramm: võõrkeelte õpetamine kesk- ja kõrgkoolides oli nii minimaalne ja formaalne, kui üldse olla sai. Keelleõppe taseme näiteks võin samast ajast tuua raamatulaenuaja, kes tuli ENSV TA Ajaloo Instituudi aspirantuuri ja küsis minult erialast lektüüri (töötasin siis TA Raamatukogus bibliograafina); võõrkeelse etnograafiakirjanduse ülinappi kartoteeki sorides palus ta mul iga kaardi kohta öelda, missugune nende kirjetest on saksakeelne, missugune inglise- või prantsuskeelne. See on tõestisündinud lugu. Veel 70ndate aastate lõpul töötas too etnograaf mainitud instituudis.

Formaalsed olid meie kultuurisuhted ametlikugi poole pealt, teatavasti toimus Eesti NSV esimene kultuuridekaad Moskvas alles 1956. aastal, muidu paraadlik üritus, millest võis siiski sügeneda kasulikke sidemeid otsestele osavõtjatele, kirjanikele – sõlmimaks lepinguid keskuse kirjastustega (sealsed raamatutiraažid ja honorarid olid suhteliselt suured) ning tõlkijatele – leidmaks soovitatavaid autoreid emakeelde tõlkimiseks. Seejuures prevaleerisid riikliku kirjastuse kõrgelt ja kõvasti kontrollitud tõlketoodangu plaanides muidugi vene nõukogude

perioodi teosed. Teistest, vähem tuntud keeltest vahendamisel ei põlatud venekeelseid mugandusi. Ja nii kuriooselt, kui see kõlabki, oli Eestis, "põlisel Vene alal", või kui tõsiselt rääkida, siis Vene naaberlial häid vene keelest tõlkijaid vähe; kas puudus tõlkimise vilumus või polnud selle töö tegijatele esitatud mingeid nõudeid, mis taganuksid nii autori kui ka meie emakeele kahjustamatuse ja vältinuksid seega kuritegu, mille ma meelstasti paigutaksin kriminaalkoodeksisse – vägivalda, ahistamist või koguni tapmist käsitlevasse rubriiki.

Ei ole siis ime eeltoodu taustal, et *Loomingu Raamatukogu* asutamise arutlusi 1956. ja ilmumahakkamist (1957) aastal ümbritses üldine elevus: see oli nagu õhuakna paotamine (aken Euroopasse!) esimeste kevadilmadega, millest loodeti ehk rohkematki, kui saabunud ilmad lubasid. Esimene katse samas laadis, 1949. aastal Eesti Riiklikus Kirjastuses algatatud "Valiksari", mis suri 9. numbriga välja, sellist elevust kaasa ei toonud. Küllap oli uuesti üritajail, Kirjanike Liidu tookordsel juhtkonnal rohkem head tahet ning üldine õhkkondki oli nüüd märksa soodsam: võib oletada, et üleliiduline "suur sula", mis kulmineeris kahe parteikongressiga ja Punase väljaku mausoleumi räige tuulutamisega, vabastas eesti juuni- ja tagalakommunistid psüühilisest surutisest, ütleksin koguni süütundest, mida nad pidid paratamatult läbi elanud olema pärast massiküüditamisi ja EKP KK VIII pleenumi otsuste järgset Kirjanike Liidu suurpuhastust. Paljudel oli seljataga isiklikegi vintsutusi: Nigol Andresenil vangilaagri õppetund, Otto Sammal parteist väljajähtmine (ta oli küüditatutege nimekirjas olnud, aga tuttav mees Boris Kumm oli ta nime omal riisikol maha tõmmanud), Rudolf Sirge kõveraks painutamised tema küüditatud perekonna tagasitoomise hinnaga, Ilmar Sikemäe jutustuse "Tolm" ideoloogiline rappimine jne, jne. Ja oli lausa ehmata kuulda EKP KK kultuuri kureeriva sekretäri Leonid Lentsmani juuresolekul, keda Kirjanike Liit oli "arvete klaarimiseks" kohale kutsunud (1959), kuidas natuurilt õige tagasihoidlik *Loomingu* vastutav sekretär Anton Vaarandi, vana revolutsiooniline võitleja, pidas vajalikuks tunnistada, et ta vahepealsel represseerimiste ajajärgul ei näinud enam mingit vahet

kommunistlikku ja fašistlikku parteisse kuulumise vahel. See oli üpris tõsine selja sirguajamine, millest nähtub peale kõige muu, et sõjast tagasi tulnud kommunistid ei olnud siis veel "vanad väsinud mehed", kes "istuvad ahju valul" (vt Hando Runneli "Rahutalved"), vaid alles aktiivse tegutsemise eas, kus taheti end võimaluste piires teostada ning seda takistavaid kammitsaid lõdvemale sikutada. Kätteõpitud kuuleka kohanemise kõrval hingitses sisimas vist ka soov jätkata kultuurisfääris sealt, kuhu sõjajärgne Eesti oli jõudnud, kaasa tegemata Venemaalt tulnud KK liidrite väitlust-võitlust kultuuri ideoloogilise pudipuhutuse eest. Seda võitlushoiakut püüdis 1958. aastal Kirjanike Liidus üles lõõtsuda veel vaid Max Laosson, tuhnides sõjajärgsest eesti proosast nuhtlusväärse uusnaturalismi märke, kuid kampaaniate hiilgeajad olid möödunud ja teda ei kardetud enam. Mõjusamalt toimis ehk vaikne vimma kodukasvanud kommunistide ja Venemaalt platseerunud asjameeste vahel. Viimased kasutasid endiselt kaikkana "printsipiaalset kriitikat", esimesed aga tõukusid liberaalsemas tuules pea instinktiivselt silmapiiri poole, mis kauguses terendas. Selle varjatud vastasseisu kestmist võisin täheldada veel 60ndate aastate lõpulgi veidi koomilise stseeni näol, kus Otto Samma tema poole kogunenud seltskonna ees, kes pidas minu sünnipäeva, Gustav Naanile otse sõnu ütles: "Meil oli palju ilusaid kavatsusi Eesti ülesehitamiseks, aga siis tulite teie, Venemaa eestlased, ja rikkusite kõik ära!" Naan oli stoiliselt vait.

Järgmisel päeval ei tahtnud Samma enese öeldud sõnu uskuda, ta oli kindel, et mida purjumaks ta jääb, seda lojaalsem on tema jutt. Küllap oli antud etteaste erandlik. [Olgu meenutatud, et Otto Samma (1912–1978) oli tema enda sõnul 1940. aasta juunis oma Westholmi-kirjandusõpetaja Nigol Andreseni käsul Tallinna Raekoja taga asuvas väljakäigukohas punase lipsu kaela sidunud ja paugupealt notariabist välisministri abiks saanud, Eesti välisministeeriumi likvideerimise järel aga koos Andreseniga haridusministeeriumi kõrgesse ametkonda kuulunud, kust siis sõjasündmused ta tagalasse viisid, millest tulenes loogiliselt ka tema edasine elu- ja käekäik. Sajandi künnisel Kaug-Itta väljarännanud Hiiumaa kapteni poeg Gustav

Naan oli, samuti ta enda väitel, sõja algul Leningradi ülikooli füüsikateaduskonnast partisaniliikumisse lülitunud, siis Eestisse komandeeritud, vastse asumaa rahvale stalinismi vaimus lühiajaloo kirjutanud ning akadeemikuks tõusnud. Kirjeldatud momendil oli ta ENE peatoimetaja kohal ning ühtlasi Tõravere teadlaste palgal.]

Nooremad, pealekasvanud karjeristid, kellel polnud Venemaa ideoloogiliste kampaaniate koolitust ega sõjast tagasitulnute teenekust, seadsid alles tiibu tuule järgi, nende kõrglennud olid veel ees. Tolles üürikeses liberaalsusetuules sai jalad alla hulk ajakirju: *Keel ja Kirjandus* (1958), *Eesti Loodus* (1958), *Kultuur ja Elu* (1958/60) jt.

Ning samasse tulde mahtus ka LRi sünd.

LRi fenomen: mis ta õieti oli?

*Esteks ei saa vedama,
pärast ei saa pidama
(Rahvasuust).*

LR ei olnud algselt ajakiri. Ja tema ellukutsujaks ei olnud ka Otto Samma, nagu mütoloogiseerimisele kalduv laiem publik arvab. Asutamise idee esitas 1956. aastal (Kirjanike Liidu ühe koosoleku protokollil põhjal) Ilmar Sikemäe (tookordne *Loomingu* peatoimetaja): luua *Loomingule* tõlkekirjanduse võimaluste avardamiseks lisaväljaanne. Niisiis formaalselt kirjandusajakirja kaks korda kuus ilmuv lisa, midagi Nõukogude Liidus üllitatava *Biblioteka "Ogonjok"* taolist, millele viitabki selgesti LRi esimese aastakäigu formaat, maht ja kujundus (punane küljetriip vasakul, keskel autori foto). Koosolek, mida juhatas KLi sekretär Lembit Rimmelgas ja mis üksmeelselt ettepanekut pooldas, oli kahtlemata ettevalmistatud sõnavõttudega lavastus. Tegelikku mõttealgatajat ma ei tea. Võib oletada asja taga Rimmelga initsiatiivi, kes edasistel aastatel kõneles palju ja innukalt KLi oma kirjastusest, mis pidi avama eesti kirjanike loomingu roheline tee, andma peale novellisarja välja veel tõlkeromaanide sarja (*à la Roman-Gazeta*), hankima trükkimiseks head paberit kas või Saksamaalt ning koondama enda ümber parimaid tõlkijaid. Tagasihoidlik algus oli nõnda siis omamoodi

mimikri: *Ogonjok*'i pisisarja analoog ei leidnud siinsete võimuorganite poolt vastuseis-mist. Vastavad ametkonnad nägid uuele väljaandele ette nomenklatuurse ja pika nimega vastutaja (*Loomingu* peatoimetaja asetäitja *Loomingu Raamatukogu* alal) ning peale selle ühe korrektori ja ühe masinakirjutaja. Kõik kolm, *Sirbist ja Vasarast* ületoodud Otto Samma, sama ajalehe vilunud masinakirjutaja Helju Järvekülj ja Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastuse direktori asetäitja abikaasa Eevi Reinsalu, asusid ametisse 1957. aasta algusest. Samma väitel olid tema tööle tulles esimese ilmumisaasta käsikirjad juba koos ja valmis. Seega tegi ava-aastakäigu valiku ja planeeris numbrid ka järgmisse aastasse *Loomingu* toimetus (Sikemäe ja Vaarandi), mis ilmneb ka säilinud kirjadest. Nähtub võrdlemisi kitsa seltskonna huvi kiire ja kerge honorarisaamise vastu. Nii näiteks on Aira Kaal pakkunud 1957. aastal kirjas Sammale veelkordseks väljaandmiseks oma toona "Valiksarjas" ilmunud Majakovski-tõlget ("Kuidas teha värssse"), mille kvaliteedi garantiiks ta nimetab Oskar Urgarti redigeerimistööd. Kuna sellest kaubast asja ei saanud, siis võib järeldada, et LRi toimetaja ei kavatsenud plaani võtta järeldrükke enne ilmunud teostest (sest mis tõlkevõimaluste avardamine see siis oleks olnud!); seega erines väljaanne algusest peale oluliselt *Ogonjoki Raamatukogust*, *Roman-Gazeta*'st ja paljudest teiste maade odavatest taskuväljaannetest.

Sellest küljest oli tegijaile vahest eeskujuks LUB (*Looduse Universaal-Biblioteek*), kunagine *Looduse* kirjastuse poolt algatatud (1927) odav sari, mis avaldas nii tõlkeid kui ka eesti autoreid, ilmus 52 numbrit aastas ning taotles žanrilistki mitmekesisust. Samma näib taotlenuvat rohkematki. Ühe ajakirja lisa kohta osutavad tema kirjalikud pöördumised Tartu Ülikoolist pärinevate keeletundjate poole (Leo Leesment, Uku Masing, Pent Nurmekund jt) laiemat haaret ning originaalkeeltest tõlkimise põhimõtte rakendamist. Need pöördumised ei vallandanud küll tuntud polüglottide energilist kaasabi. [Kirjade vastuseta jäädes sain 1958. aastal komanderingu nimetatud autoriteetide tülitamiseks: Masing umbusaldas vastset kroonuväljannet, mida ei saa LRi esimest aastakäiku sirvides

ka kuidagi pahaks panna; Nurmekund ei pidanud end puhtakujulise lingvistina õigeks kirjanduse soovitajaks või tõlkijaks ning kõrges eas Leesment tunnistas avameelselt, et tema hiina keelest tõlkida ei suuda ja tõlgib talle pakutud hiina XIV sajandi jutustuse just nimelt vene keelest, mis tal ka õige vaevalise tulemuse andis.] Kuid nendest ilmneb toimetaja hoogne võimaluste otsimine tema kätesse usaldatud väljaande perspektiivseks arenguks.

Niisiis üritas LR juba peatselt, olles küll odav taskuraamatute sari, mitte olla tingimata sisuliselt odav. Meenutagem siinkohal, et samas suunas oli pärast sõda muutunud odavate raamatusarjade tähendus ja osakaal ka maailma raamatuturul. Odav taskuraamat, iseeneest küll üsna vana nähtus (*Reclams-Universal-Bibliothek* alustas ilmumist 1867. aastal, *Penguin-Book*'i kriminaalromaanide sari hakkas ilmuma 1923. ja väärtkirjanduse sari 1935. aastast), moderniseerus vastavalt uutele vajadustele. Massiliseks levikuks andis tõuke sõjaajal väikeformaadiliste raamatute trükkimise liitlasvägede väliraamatukogudele; see ei tähendanud küll veel kergekaalulise sisu ja reklaamimaiguliselt kireva kujunduse hülgamist. Viiekümnendatel aastatel aga löid Ameerikas ja mujalgi läbi just esinduslikku ilukirjandust ja populaarteaduslikku teavet pakkuvad sariväljaanded, mille massitiraažid tegid väärtkirjanduse kogu maailmas kõige laiemalt kättesaadavaks. Muuseas ka meile ja LRile, sest nimelt odav *paperback* ehk Uno Lahe teisenduses "pakikirjandus" jõudis 50.–60. aastatel kõige hõlpsamini "vabast maailmast" siia, küll sealt tulijate vahendusel, küll Moskva "musta turu" kaudu. Ning selle asjaolu tähtsus tol ajal, kui LRil korralik biblio-graafiline informatsioon alles puudus, oli väljaande algaastatel küllalt suur.

Kui võrrelda toda algusaega Soome sooliidsete kirjastuste odavate sarjade ilmumahakkamisega (Tammi kirjastuse *Kurki-sarja* 1955, W. Söderströmi o/ü *Taskukirjasto* 1961), siis tõdeme üllatusega, et LR oli koguni modernne fenomen, mis tegi just nagu kogemata kaasa tolle odavate raamatusarjade buumi mujal maailmas, ületades peagi seal-seid sugulasnähtusi suhteliselt suure tiraaži, ilmumissageduse ja äärmise odavuse poolest.

Viimasel asjaolul oli muidugi oma kurb külg: LRi välimuse odavus üle talutavuse piiri – halb paber, hall trükikiri, närustuvad kaaned, taskusarjale sobimatu formaat, mida dikteeris trükikoda oma paberilõikamismasinaga (ühesugune kaust nii Nikita Hruštšovi kongressikõnele kui ka lehmälüpsiõpetusele, viisaastaku direktiividele ja Sergei Jessenini luulevihikule!), püüdes esialgu dikteerida ka üheainsa värvi kasutamist väljaande kaanel. Millegipärast oli trükikojal suurem võim ja suurem õigus kui mis tahes kirjastuse töötajatel, kuigi raamatukultuuri silmas pidades pidanuks asi olema hoopis vastupidi. Ka trükikoja töögraafik oli pea ainus, mida Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus (hilisem Perioodika) toimetuste töö hindamisel (kiitused, laitudused, preemiad) arvestas. Nõnda siis oli põhjalik redigeerimine taunitud nähtus, pealiskaudsus aga lausa nõutav omadus. Selge, et lugeja või arvustaja kriteeriumid olid teised, ning seega oli LRi väikesearvuline toimetus aina kahe tule vahel ja suure ajahädas. Esimesel aastal küll kõige vähem, kuna vihikute maht oli väike ja aastatoodang piirdus kõigest 24 numbriga, ei olnud ka veel valitava kirjanduse hulgalist kokkutoomist tõlkijate poolt, mis tähendas kasvavat tööhulka, mida ükski ajagraafik arvesse ei võtnud ja millest ju tagasilükkamise korral ka mingit nähtavat jälge ei jäänud.

Nii kehv paber kui ka lühike tootmistsükkel kuulusid tookord just nagu endastmõistetavalt ajakirja-staatuse juurde. Ajakirjaks aga LR kohe teisel aastal kujunema hakkaski: 1958. aastal ilmus 36 numbrit senisest suurema mahuga, 1959. aastast alates 52 numbrit aastas. Väljaande hea minek (tiraaž oli juba 1. ilmumisaastal 18–20 000 eksemplari) võimaldas iseseisvaks ajakirjaks pürgida. LRi laiendamise vastu ei olnud ka kirjastus, kuna toimetuse kaduv-väikeste palkade ja honorariliimiidi juures (välisautoritele mingit honorari muidugi ei makstud) tõi väljaanne ikkagi tulu, mis kattis mitme teise ajakirja kahjumi. Nii sai LRist teisel aastal omamoodi hübrüidnähtus: sisuliselt odav raamatusari selle psühholoogilise ligitõmbavusega (teatav komplekteeritus lugeja eest, mingi tervikliku kogumi loodetav perspektiiv), ametlikult aga nädala-ajakiri. See tähendas valdavalt tõlkeoste väljaandmist kiirtempo, seega rasken-

datud tingimustes (2 toimetajaga 140–150 arvestuspoognat aastas). Ajakirja staatus oli ühes suhtes siiski parim võimalus: ajakirjalt kui operatiivselt väljaandelt ei nõutud eelplaanide kinnitamist Moskvas ega ka vastloodud Kirjastuskomitees, kes innuga otsis endale tegevust ja pädevust. Samma tõrjus Kirjastuskomitee "lähenemiskatsed" tagasi põhjendusega, et KLi juhatus arutab ja kontrollib LRi perspektiivplane (mida see üks kord aastas väga formaalselt tegigi), mistõttu ta ei näe mingit tarvidust dubleerivaks kontrolliks. Sellest esialgu aitas.

Mingi inertsit mõjul ei olnud iseseisvumine siiski päris täielik. *Loomingu* allüksuseks olemise reminiscentse tuli aeg-ajalt hiljemgi ette. Nii näiteks läks Samma Anton Vaaranidilt nõu küsima juba tõlgitud ja toimetatud Mihhail Zoštšenko valiku puhul (LR 1961, 12), mille tagajärjeks oli peaaegu parima loo ("Polikliinik" – uksest väljamine enne käsikirja trükkandmist. Samuti tekkis toimetuses Paul-Eerik Rummo luuletuse (LR 1966, 22/23) pärast tõsine vaidlus, kas LRil kõlbab välja anda neid luuletusi, mis olid *Loomingu* peatoimetaja poolt tagasi lükatud. 1966. aastal tuli kõrgemalt poolt korraldus liita LR taas tihedamalt *Loominguga*, mis pidi laiendama suure ajakirja toimetaja võimu ka LRi üle. Õnneks oli Paul Kuusberg *Loomingu* toimetaja kohale asudes keeldunud kategooriliselt sellest vastutusest, nii et see iseseisvuse kaotamine ei muutnud LRi toimetuse töös midagi, tõi ainult vastutavale toimetajale tagasi pika, lohiseva ametikoha nimetuse (vt eespool), ja ma pole kindel, et see nimetus veel praegugi kusagil dokumentides (näiteks tööraamatuis) ei figureeri. Nimeliselt aga oli LR nüüd jälle teise ajakirja (kuukirja) lisa, mis ilmus 4 korda kuus ja millele pärast Enn Vetemaa "Monumendi" (LR 1965, 1) skandaalset ilmumist määrati omaette kolleegium, mis suure ajakirja kolleegiumiga ei kattunud ja mis pidi vist meieiga kaasvastutust jagama. Kurioosum kurioosumi otsa!

Selle veidi keeruka selgitusega tahan ma öelda, et n-ö kombineeritud väljaandena oli LR formaalse kandi pealt just nagu takerdunud, alaarenenud, iseseisvusetu, kuid sisuliselt perspektiivi poolest arenemisvõimeline, avatud ja üsnagi kaasaegne nähtus. Ebamäärased

alluvussuhted jätsid tillukese toimetuse küllalt kauaks omapead ning andsid talle võimaluse mõnestki karist (või neelukohast) mööda libiseda. See oli hea eeldus edasiseks arenguks.

Seitsesada seitsekümmend seitse annet...

...kõige all olid Raud ja Rannet,
Johnny B. oli vahepeal
ja Hando Runnel kõige peal!

(LRi toimetuse õnnitluslaskitusest O. Sammale tema 60. sünnipäevaks).

Pealkirjaks pandud arvu on ilukõla pärast veidi vähendatud. Moto "ideeliseks" taustaks aga on Romulus Tiituse sõbralik sarž *Sirbi ja Vasara* aastavahetuse huumorileheküljelt: muhelev Samma istumas kitsa, aga kõrge raamatuvirna otsas, jalg üle põlve. Tema 16 aasta töö tagasi vaates võiks žongleerida teistegi arvudega, nagu see on kombeks, et aimu anda käidud teest ja tehtud tööst: üle 50 esindatud rahvuskirjanduse rohkem kui 30 keelest, oma poolteistsada tõlkijat, sadakond numbrit eesti omi autoreid, nii ja nii palju üht, teist või kolmandat žanri, loendamatu arv trükipoognaid, lehekülgi jne. Suuremaks siseseelamiseks võiks lugejale soovitada kas või lihtsalt loendada arve ühest kaheksasajani, kell käes või käel, ning jälgida, mitu minutit selleks aega kulub, seejuures teadmiseks võttes, et iga loendatud arv tähistab LRi ühte numbrit, mida on kaalutud, koostatud, kirjutatud või tõlgitud, toimetatud, laotud, korrigeeritud, küljendatud, honoreeritud, läbi trükitud ja müügile saadetud, vahel illustreeritud ja retsenseeritud, hoopis harva tõlkesaavutusena premeeritud – ühesõnaga, iga arv tähendab tükki tõsist tööd ja kildu meie tolleaegsest kirjanduselust. Nõnda saaksime küll mingil määral mõõta tehtud tööd, kuid käidud teest tuleb jutustada teisiti.

Nii või teisiti piirdub jutt üksnes töö algusotsaga, väljaande arenguga alaeast mürsi-kuikka, järkjärgulise kasvamisega täisea piirile, niisiis ajavahemikuga 1958. aasta teisest kvartalist 1973. aasta lõpukvartalini, teelõiguga, mille ma LRi toimetuse koosseisus kaasa tegin. Tagantjärele, linnulennult vaa-

datuna näib see tee algusest lõpuni ehk sile ja sisse sõidetud. Kaasasõitnule meenutab see pigem diletantide teekonda, kujutluspilti, mis on jäänud Bulat Okudžava samanimelisest romaanist silme ette: põgenemist kiires tempos peaaegu huupi, mööda rajatud lagemaad avara silmapiiri poole, tiivustuseks ebamäärane eesmärk kusagil kauguses ning selge aimus, et taamal, punases tolmupilves kihutab parajat vahemaad hoides põgenejate jälil kõrget rangi seadusesilm, **oma** lõppeesmärgis kindel, käerauadki juba valmis pandud, kuid miskipärast viivitades järelejõudmisega, hoides distantsi. Kas mitte sellepärast, et tahes-tahtmata tähendas temagi teekond jälitusobjekti kannul liikumist avarama silmapiiri poole, mis ei jäta kellegi siseilma mõjutamata? Ma tahan seda loota.

Aga jätkakem antud raames siiski vaid linnulennulist vaatlust. Meie ebamäärane eesmärk oli: senistest, mõneti mehhaanilistest avaldamisprintsipiidest ülesaamine, kirjanduse mõiste avardamine, võimalikult mõtestatud informatsiooni-näputäie kinnipüüdmine määratud kirjandusmaailmast ja selle sulatamine meie kultuuripilti, et siingi uusi ideid, uusi vormikvaliteete, uut mõistmistasandit ärgitada ja turgutada; mitte otsida lihtsalt uut ja uudset, mida oli ju lõpmatult palju sõjaaegse ja -järgse tõlketegevuse lünklikkuse ning pidurdatuse tõttu, vaid sõeluda kättesaadavast ainesest välja olulisim eesti lugejale, ehedaim, valusaim proov kõigest, olgu see siis mõne nähtuse juured või latv; korrata süvendamisväärsed probleemistikku ja mitte korrata ülearu tuntut; hoida elavana üldsuse kirjandushuvi, panna jäätuma kippuv soojärv lainetama. Küllap seostus see sõnastamata jäänud ja alles samm-sammult selginev ideaal teise, peaaegu alateadliku eesmärgiga: luua sidet inimeste vahel, leida kontakti tundmatu, võib-olla alles sirguva lugejaga, kes tunneb end liiga üksijäetuna ühiskonna üldises õhuvaeses atmosfääris. Kontaktid ei jäänud tulemata.

Niisugusele eesmärgile jõudmiseks puudus diletantidel reisipagas. Samma oli erihariduselt jurist, allakirjutanul ja 1964. aasta kevadel juurde tulnud kolmandal toimetajal Edvin Hiedelil jäi filoloogidiplomile vaatamata puudu nii küllaldasest keelteoskusest kui ka vajalikust lugemusest. Polnud kirjas-

tamistöökirjat ega ilukirjanduslike tõlgete toimetamise vilumust. Polnud esialgu ka orienteerumist hõlbustavaid bibliograafiaid ega häid sõnaraamatuid. Tõlketeooriaga tegi Venemaal alles kobamisi oma esimesi samme ja oli siinmail hoopis tundmatu mõiste. LRi algaastate valikust ilmneb üsna selgesti informatsiooni saamine põhiliselt venekeelsetest ajakirjadest *Inostrannaja Literatura* ja *Novõi Mir* ning soovitusbületäänist, mida Moskva kirjanike liidust meile masinal paljundatuna aeg-ajalt saadeti: need tutvustasid enamasti "meie mehi Havannas", s.o vasakpoolseid kirjanikke kapitalismimaadest. Aga peatselt hakkas mitut kanalit pidi ka meil ringlema eelmainitud "pakikirjandus", mille lõppu oli lisatud vastavas sarjas ilmunud teoste nimestikke, niisiis teavet sarja sisu kohta, pruuk, mis ka meie väljaandes sestpeale järgimist leidis. Hiljem, 60ndate aastate keskel sugesid otse- või kaudsidedem väliseestlastega (Ivar Ivask, Ivar Grünthal, Ivo Iliste, Hellar Grabbi), kelle vahendusel saabus toimetusele aeg-ajalt ajakirju (*Books Abroad*) ja bibliograafilisi ajalehti (*Times Literature Supplement* ja *Bücher-Karren*), mis võimaldasid tõlkijail inglise, prantsuse ja saksa keeles ilmunud raamatuid ülevaadet saada. Samast ajast hakkas toimetusele oma üksiknumbreid saatma ka ungarlaste tõlkeajakiri *Nagyvilág*. Aga raamatutega lähemaks tutvumiseks jäid ikkagi ainult raamatukogudevaheline laenusus ja erakogud.

Hindamatut abi osutasid toimetusele eelkõige head nõuandjad LRi lugejate ja tõlkijate hulgast, kelle arv kasvas võrdeliselt väljaande populaarsusega. Eriti tänuväärseks ideede genereerijaks olid tartlased Ain Kaalep, Valeri Bezzubov, Juri Lotman, Linnart Mäll, Leo Metsar ning tallinlased Aleksander Kurtina, Henno Rajandi, Arnold Ravel ja Enn Soosaar. Hulk häid soovitusi pärines ka LRi sõpradelt August Sangalt, Paul Rummolt ja Uno Lahelt, üht-teist kolleegiumigi harvadelt koosolekutelt. Kõiki tõlkimishuvilisi nõuandjaid ja neidki, keda see huvi ei ajendanud, võiks seega nimetada toimetuse kaastööliseks ja väljaannet nende ühisloominguks, kus valiku tegemine pakutust jäi siiski toimetajate südameasjaks. Küllap võis viimastele tükati ette heita

mõnesugust avantürismi sarja kokkupanemisel, sest nõutavaks süvenemiseks mitme maa kirjandusse polnud tegijail aegagi oma rutiinises ja ilmunisgraafiku tõttu lausa tapvas argitöös, mille omakorda muutis siiski talutavaks just seesinane seikluslikkus, mängulisus, riskimise ja kombineerimise vajadus.

Mõned soovitud ja hoiatamised ei tulnud asjale kasuks, osutasid valesuunda või takistasid edasiminekut. Need eelarvamuste valtapuud tuli lihtsalt maha sõita. Üks neist oli "laia lugeja" mõiste, mis odava suureтираажilise väljaande puhul eeldas selle ajaveetelist sisu, kerget rongi- või saunasabalektüüri (saunasabad olid tollal pikimad ja aegakulutavamad). Neid üsna ohtraid soovitusi, mida jätkus aastateks, pidime enam-vähem ignoreerima, visad snobismisüüdistused kuulmata jätma ning teatava lugejate kontingendi ootusi petma. Osa kergekaalulisema kirjanduse soovitajaid lähtus kartusest, et liiga nõudlik valik äratab kontrollivate instantsides võõrastust, mida kerge ja keskpärane sari ei teeks. Võib-olla kätkes see seisukoht olude tundmist, kuid välistas ilmselt olude muutumise või koguni muutmise võimaluse, mida meie silmas pidasime. Valiku väärtustamisele ei aidanud palju kaasa ka esialgne suund – "esindada" võimalikult paljude rahvaste kirjandust, nn "eksootiline" printsiip: kütitati maid ja keeli, katsuti vimpel peale lüüa igale "valgele laigule" avastamata aladel. Selline esindamine esindamise pärast oli puhtformaalne ja andnuks valikule popurriilise maigu, jättes sisu teisejärguliseks. Niisama formaalne oli "süsteem-sust" taotlev esindatus või nõutav aastakäigu proportsioneerimine poliitilisel alusel: nii ja nii palju vene ja vennasrahvaste autoreid, nii palju sotsialismileeri ja nii natuke kapitalistlike riikide kirjanikke. Süsteemne, ülevaatlilik eri kirjanduste tutvustamine, olgu ajaloolises või kaasaegses plaanis, nõuab märksa suuremat mänguruumi, kui meil kasutada oli, mahukad antoloogiad või kapitaalsed teosed ei mahtunud sinna. Valiku mitmekesistamine aga oli võimalik teisel teel: temaatiliste pisi-kogude koostamisega ("Merejutte" LR 1959, 2) või kirjanduslooliste (*resp* ajalooliste) ekskurssidega ("Külalisi mitmes Eestis", LR 1960, 49; F. Tuglase "Kirjandusloolisi pisi-

vesteid", LR 1969, 22; "Kuidas sünnivad kur-gaanid" LR 1967, 44/46), üldse žanrilise mitmekesistamisega. Siin põrgati kokku traditsioonilise arvamusega, et lugejad ei loe teatavaid žanre (näiteks näidendeid, eriti värssnäidendeid, või luulet, eriti rahvaluulet), seetõttu ei olnud draamavormis kirjutatud teostel Eestis tol ajal õieti ilmuniskohta. Et see eelarvamus paika ei pidanud, seda tõestas LRi avaldamispraktika: läbi müüdi nii näidendid, luulevihikud kui ka suures osas esteetilistel printsiipidel koostatud rahvaluulevalimikud. Kui 1960. aastate algul Lembit Rimmelga üleviimisega Tallinnfilmi lakkasid Kirjanike Liidus oma kirjastuse ürgamised, hakkas LR novellivalimike ja lühiromaanide kõrval avaldama mahukamaid romaane ja ulatuslikumaid valikuid, seega peale üksiknumbrite ka mitmiknumbreid, millega ühekülguse oht veelgi vähenes. Senisest kaalutletum valik "rehabiliteeris" koguni vene nõukogude kirjanduse nende lugejate silmis, kes olid (selle vohava paljuse tõttu kättesaadavas lugemisvaras) võtnud tõrjuva hoiaku vene nimega autorite suhtes, kelle puudumine aga vaesestanusks meie tollast kultuuripilti.

Ka tõlkimisel käibis traditsiooni kõigutamuse omandanud põhimõtteid ja piiranguid, mida oli raske omaks võtta ja mida tulnuks kangutada. Kaudtõlkimisest oli juba eespool juttu. Peale mõne üksiku patu algaastatel püüdis LRi toimetus sellest hoiduda. Suurem patt autorsuse mõiste vastu oli Nõukogude Liidus endastmõistetavalt praktiseeritav teoste adaptatsioon, teksti meelevaldne kärpimine ilma autori volitusteta, kui poliitiline või moraalne valvus seda väljaandjate meelest tingis. Selle põhimõtte õigustajaid leidis meiega kirjastustegelaste hulgas (nõoste Ojamaade adaptatsiooniteemaline ettekanne Moskvas tõlkijate sümposiumil 1967. aastal, mida juhtusin kuulama ja mis ei tarvitsenud olla ettekandjate veendumuste esitus, vaid pigem ülearu pingutatud sobitumiskatse Moskva mentaliteediga). Meil tuli seda põhimõtet paratamatult aktsepteerida vene autorite väljaandmisel, sest kehtis nõue kasutada nõukogude kirjanike teoste tõlkimiseks ainult teose viimast Nõukogude Liidus avaldatud trükki. Sellest tõkkest ei sõandanud vastutav toimetaja üle astuda, olgugi et nn

Tšehhi sündmuste kaudse tulemusena Glavliti õigusi ja kohustusi piirati ning neilt tõlketekstide eelkontrolli enam ei nõutud. Nõnda siis ilmus Ilja Ehrenburgi "Julio Jurenito" (LR 1972, 20/23) ilma Lenini-peatükita, kus saatan Leninit laubasuudlusega õnnistab, ja Viktor Šklovski "Sentimentaalne teekond" (LR 1969, 23/26) kahetsetavate kupüüridega. Ei oleks asja muutnud ka tollal veel elavate kirjas olnud autorite tahe. Ületamatuks tõkkeks jäi igal juhul keelatud autorite nimestik, kust TRÜ vene kirjanduse kateeder katsus üleliidulisele kirjastuskomiteele saadetud avaldusega Aleksandr Arossevit kultuurimälusse tagasi tuua. [Selle autori "Puusepa märkmetega", revolutsioonimuljete vahetu kirjapanekuga, tahtis Valeri Bezzubov alustada omakoostatud kogumikku "Kuidas sünnivad kurgaanid": ligi 2 arvestuspoogna mahavõtmine Glavlitis ähvardas kogu kompositsioonilise terviku sootuks ära lõhkuda. Arossevi avaldamisluba ei saadud. Meeles on südaõine visiit Bezzubovi saatel Juri Lotmani juurde, kes novellivalimiku avaakordiks soovitas Aleksandr Bloki "Sküütide" tõlget, millega ta raamatu seesmise tasakaalu leidlikult päästis.]

Ajapikku muutusid nii toimetuse ümber kui ka sees üha tungivamaks soovitusel anda mõõdukas proportsioonid välja ka üldharivat lugemisvara väljaspool ilukirjandust. See valiku-uuendus, milleks tarviduse korral nõutati ka vastava eriala inimeste abi, tegi lugejale kättesaadavaks Mahatma Gandhi ahimsaõpetuse ("Maailm on väsinud vihkamast", LR 1969, 41), Norbert Wieneri "Küberneetika" ("Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond", LR 1969, 45/47), James Watsoni avastuse populaarse käsitluse ("Kaksikspiraal", LR 1970, 34/35), H.J. Eysencki intelligentsuse mõõtmise testid ("Tunne oma võimeid", LR 1972, 32/34), Peter Brooki teatriloengud ("Tühi ruum", LR 1972, 44/45), Albert Schweitzeri eetika ("Aukartus elu ees", LR 1972, 46), Albert Camus' absurdissee ("Sisyphose müüt", LR 1972, 51/52) ja T.S. Elioti esseedevaliku (LR 1973, 20/21). Teist nii palju jäi realiseerimata kavatsusteks, nende hulgas muide Juhan Luiga väike artikkel valimik (Peeter Tulviste ettepanekul) ja Rein Nurkse pakutud "Bhagavadgita", mis ei jõudnud kavatsusest kaugemale. Kahju on

Julius Mägiste väga sümpaatselt Läti Henriku kroonika tõlkest, mis 1962. aastal Vatikani toetusel Rootsis ilmus ja mis oleks LRi vahendusel võinud veerand sajandit varem ilmuda eesti lugeja lauale kui praegune raskesti loetav uustõlge (Richard Kleis), mille kunagise valmimisega põhjendati Mägiste avaldamise keeldu. Üks ei oleks seganud teist, nii pika ajavahemiku järel liiatigi. 1973. aasta plaanist jäi minu tahtmatu viivitamise tõttu ilmutata John Miltoni vaimuliku tseesuuri vastu kirjutatud traktaat "Areopagitica" Henno Rajandi tõlkes (ilmus hiljem, LR 1987, 36), sest selleks ajaks jõudis jaole LRi uus peatoimetaja, kes kohustus toimetuse eelplaan Moskvasse kinnitamiseks saatma ühes teoste sisu avavate annotatsioonidega, millele Moskva reageeris muidugi ärakeelamisega, ja nii jäi klassiku 300. surma-aasta siinmail tähistamata. [Sama ropsuga kõrvaldati plaanist ka Ken Kesey romaan "Lendas üle käopesa", mille hilisem dramatiseeringu avaldamine (LR 1985, 17/18) totalitarismi inimsusevastasust rõhutavat romaani ei asenda.]

Kõige rohkem tuli sõdimist eesti kirjanduse pärast, mis oli küll koostiskomponendina algusest peale LRi kavas. Kuigi kontrollivad organid aastast aastasse nurisesid, et eesti kirjanduse väljaandmine tõlkeajakirjas pole õige asi, ei lasknud Kirjanike Liit nähtavasti oma asutatud ajakirjal teda õigust ära võtta, olles ju eluliselt huvitatud originaalloomingu avaldamise lisavõimalusest *Loomingu* ja suure kirjastuse kõrval. Ja kuna noorte autorite abistamise kohustus oli KLi juhtkonna koosolekutel ja kongressidel refräänina korduv sündeme, siis ei vaadanud vanemad kolleegid algul liiga viltu ka uue pealetuleva põlvkonna ja LRi teineteise-leidmisele. Aga mida ilmsemaks sai 60ndate aastate tulijate uus mõtlemistasand ja uus vormikeel, seda raskem oli konjunktuuri arvestavatel ja traditsioonilistel autoritel oma pakkumistega turule tulla: uue põlvkonna andekas etteastumine, mis LRi vahendusel kiiresti üldsuse teadvusse jõudis, ei julgustanud "elavaid klassikuid" samas väljaandes noortega konkureerima. Toimus põlvkonna vahetus LRi nõudlikul kaasabil (millele viitabki ülaltoodud vemmalvärsiline moto). Maha sai lükatud veel üks valdas: LRi toimetuse ei pidanud

enam obligatoorseks aidata trükki eeskätt neid suurus, kes poolametliku eesõigustusega nii *Loomingu* kui ka Eesti Raamatu trükipinda kasutasid, tihtipeale koguni mõlemaid järjepannu ühe ja sama töö avaldamiseks, samal ajal kui noored kirjandusse pürgijad võisid trükivõimaluste puudusse lämbuda. Enam ei võetud kuulda poolihääli antud selgitusi, kellele **võib** ära öelda, kellele **ei või** ja kellele koguni **peab** ära ütleva, kellele tuleb rohkem maksta ja kellele vähem. Püüti valiku tegemisel ja honoreerimisel ainumaksvaks muuta kvaliteedi kriteeriumi (igähele tema töö järgi!) ning võeti endile õigus sel puhul ka maitse üle vaielda. See tekitas palju paksu verd ja ei pääsenud ka lõplikult maksvusele. Erni Hiir oli näiteks ilmselt üks neid, kelle 70. sünnipäeva **pidi** tähistatama luulevihikuga LRis (ju pidas temagi juba LRi küllalt prestiižseks avaldamispaigaks). Käsitirja trükkimine toimus nii: üks LR toimetaja lükkas selle tagasi, teine võttis uuesti vastu ja kolmas raasis seda autori mõõndusel nii tublisti, et asi "ei tulnudki nii hull", nagu V. Beekman, kellel selle juhtumiga nähtavasti ka mingi seos oli, oma minevikumärkmetes rõõmustab (*Keel ja Kirjandus* 1995, nr 1). Nii tulevad käod, kui nad tulema **peavad!** ("Kui tulevad käod", LR 1970, 13). On meeles rängemagi surveavalduse näide, Pagari tänavalt tulnud ametniku alternatiivnõue Sammale: maksta Paul-Eerik Rummo luuletuste eest LRi niigi madalast reahonorarist vähem või kirjutada "seletus", täpsemalt makäeline kinnitus, et ta peab kõnealust poolvihikut (LR 1966, 22/23) kaasaegse eesti luule tippsaavutuseks. Samma kirjutas nõutud paberi, kuid autori honorari kärbiti sellegipoolest (ma ei tea, kas jätkati surve avaldamist peatoimetajale või piisas Perioodika direktori Gustav Valgma kuulekusest). Tehtud ülekohtu hüvitamiseks tuli toimetusel leida mõni teine tee (rahvaluulevihiku retsenseerimise tasu). Oletan siiski, et julgeolekuorganite otsene sekkumine honorari määramisse oli erandlik juhtum, jumal teab, kelle poolt inspireeritud. Kolmandat väljapressimise akti nägi KLi kolmas sekretär Rudolf Sirge Endel Sõgeli käsitirja laekumises LRi toimetusse samal ajal, kui üks EKP KK kõrgetasemeline nõupidamine oli Sammat raskelt rünnanud ja teine samasugune oli tulemas. Nii lubas Sirge küsimuse ka KLi

juhatuse koosolekul üles võtta; mina tahtsin tolle *Kodumaas* ärailmunud sõnumite kogumiku, mille siht oli "emigrantliku ladviku" mõnitamine, tuttavale psühhiaatrile diagnoosimiseks anda. Ma ei tea, kas Sirge oleks oma lubadust täitnud või kuidas arst oleks mu ettepanekusse suhtunud, sest Samma helistamise peale tuli autor varahommikul toimetuse ja viis oma šedöövri skandaali kartusel minema.

Loomulikult ihkas LRi toimetust ust pootada ka eesti pagulaskirjandusse, kuid selles osas kavatsust (Karl Rumor-Ast, Ain Kalmus, Elin Toona) läks "läbi lukuaugu" korda avaldada ainult *Kodumaas* enne ilmunud Karl Ristikivi "Imede saar" (LR 1966, 27/30), mille röövtrükina väljaandmist autor kuuldavasti pahaks pani, ja kaks luulevihikut Marie Underi loomingu (LR 1963, 10 ja 1968, 13). August Sanga koostatud valimik pagulasautorite luulest "Tuul üle mere" jäi trükki andmata, sest nii Samma kui ka kirja teel nõuandjaks palutud professor Harald Peep leidsid valiku kogumulje liiga sinimustvalge olevat. Aeg-ajalt juhtus Sammaga niisuguseid sõpradegi kaastöö umbusaldamisi. Samma ei olnud dissidentlik võitleja (seda mõistetki oli siinmail alles vaevalt kuulnud). Sünnipäraselt oli ta muretu loomuga, omajagu auahne, ent üldse mitte võimuhane ja seetõttu ka mitte hoolikas karjäärinikerdaja, vaid suhtlemisaldis diplomaatliku käitumisega mees, kes kaalumata liiga julgena tunduvaid samme ette ei võtnud. Oma ülirõhkete tutvusedemete kaudu, mis ulatusid Johannes Käbinini välja (nad olid sõjaajal töötanud koos Moskva raadio eestikeelsete saatete toimetuses), oli tal üsna hästi teada, kust läheb parajasti n-ö äärmine piir, millest läbi murda ei maksa, ja nähtavasti asus väliseesti kirjandus olulisel määral teispoole seda piiri. See ei olnud Sammale ideoloogiliste veendumuste piir. [60ndate aastate algul käis KLi partorg Villem Gross Sammale peale, et too oma EKP liikme staatuse taastaks. Samma kahevahelolek lõppes eitava vastusega, ettekäändeks küps vanus ja läbielatud tundmused kunagisel parteist väljaheitmisel, tegelikuks põhjuseks aga teadmine, et seotus parteiga suurendab kuulekuse sundust, nagu see hiljem ilmeski Keskkomitee pealekäratustest ajakirja *Noorus* toimetajatele Valentin Raja-

saarele ja Ita Saksale: neil juba ei tohtunud kirjanduse mõistmisel kärkjatega erimeelsusi olla, ning üleastujaid tabas rümedam tööl kõrvaldamine, kui see Samma puhul sündis.] Samma siseheitlusi näis üldiselt kallutatvat ühele poole (LRi kasuks) eeskätt *Novõi Mir*'i vastutusjulge toimetaja Aleksandr Tvardovski eeskujul, kelle kuulsus ulatus Nõukogude Liidust väljapoolegi ja kellega Sammat Moskva kirjandusringkondades peatselt võrdlema hakati, eriti pärast Solženitsõni ja eelmainitud "Kurgaanide" ilmumist LRis. Ka väliseestlaste kiitvad retsensioonid LRis avaldatu kohta ja kontaktiotsingud temaga tähendasid talle palju; nende poolehoidu osaliseks sai ta otseseltki, KLi ekskursioonil Skandinaaviamaadesse (Herbert Salu ja Kalju Lepiku küllakutsed) ning tõlkijate sümposiumil Jyväskylä (kohvikuvestlus Ants Orasega). Aga muidugi oli väliseesti kirjandushuvi suunatud eelkoige meie kirjanike uuele põlvkonnale, ning see oli kahtlemata üks impulsse, mis õhutas Sammat võib-olla oma maitse ja arusaamade vastugi toetama Valtoni ja Vahingu, Rummo ja Runneli, Viidingu ja koguni Organite silmapinnu Alliksaare väljaandmist, mis teeb talle tagantjärelegi au. Peale kõige muu oli ta südame poolest hea, vastutulelik ja õelusetu inimene, kes oskas teistegi kordaminekutest rõõmu tunda. Küllap mõjutasid teda üksjagu ka toimetuse üldine hasartne õhkkond ning seal aset leidnud arutlused ja väitlemised olupoliitilistel, esteetilistel ja eetilistel teemadel. Tegijate kasvamine koos lugejaskonnaga ja oludest **väljakasvamine** iseloomustab kirjeldatavat etappi LRi teel.

Toimetustöö vaevarikkaimal tahul, tõlgete redigeerimisel, oli samuti laiem eesmärk: elustada ilukirjanduslikku keelt, mis oli juba tol ajal raskelt kannatanud sõjajärgse perioodi abitute tõlgete mõjul, koolide emakeeleõppe allakäigu ning massimeediumide kiirtempo vahendatud ja levitatud tekstide tõttu. Sel ajal ei tundunud keele saastatus võõrmõjudega ning ajalehekeele pealetung veel pöördumatu protsessina, mida ei saaks enam peatada; niisiis loodeti tehtud tööst abi tulevaste tõlkijatele ning mõnele stiililohakale originaalautorilegi – eeldusel, et ilukirjanduslikel tõlgetel on oma salamõju ka omakeelsele kirjandusele. Aja ning väärtus-

hinnangute järskudes murrangutes on see lootus arvatavasti tühja läinud ja omaaegne tõlkekeele harimine omasse aega jäänudki.

Kõike, mis lipule kirjutatud, muidugi nendema aastatega ära teha ei jõutud. Esitatud tagasivaates näiksegi rõhk olevat rohkem sellel, mis tegemata jäi, kui sellel, mis tehtud sai. Aga oleks üsna riskantne serveerida tänapäeva lugejale soovitusnimestikke LRi püsiväärtuslikumast osast, mis mingil määral oleneb ju ikkagi iga ajajärgu kultuuri mõtestamisest. Pealegi on igal lugejal kahtlemata n-õ **oma** LR oma eelistustega, mida ta väärtustab ja huvi korral raamaturiiulist või bibliograafia-test üles leiab. Ent meie tookordset pinevat mängu, punktiirsel vilkuvat "ilusat rida" tõusvas joones, millest iga punkt tähendas jälle sammukest edasi, suudab tabada ainult toonane, meiega kaasa tulnud või kaasa tõmmatud lugejaskond. Hilisematele lugejatele on lühiülevaates võimatu adekvaatselt kirjeldada meeoleolu võnkumisi sel teekonnal, kas või näiteks üht kulminatsioonimomenti 1968. aasta maihommikul, kui teel Balti jaama põikasid korraks toimetusse Juri Lotman ja Igor Tšernov ning allakirjutanul, kes üksi tööruumis istus (Samma oli Pirita sanatoorses haiglas, kaaspatsiendiks Glavlit'i ülem), oli võimalus lükata tumma žestiga üle laua tulijate ette kaks äsja toodud ja viseeritud signaaleksemplari, mis tähendas, et tiraaži läbitrükkimine võis alata; need olid Vaclav Haveli "Teade" (LR 1968, 19) ja Mihhail Bulgakovi "Saatuslikud munad" (LR 1968, nr 20/21), mõlemad õigupoolest Juri Lotmani inspireeritud. [Ta oli LRile mõeldes Prahast mõne kuu eest kaasa toonud Haveli näidendi masinakirjakoopia, mille ma kohe, vene kirjanduse kateedrist tulles, vastujuhtuvale Leo Metsarile tõlkimiseks pihku pistsin. Nähtavasti oli Metsaril Haveli raamat kodus olemas, kuid seda meile soovitada polnud ta jõudnud või sõandanud.] Lotmani reageeringuks sellele žestile oli samuti tumm kulmude kergitamine ja artistlik vuntsivärvistamine, mispeale külalised muheldes lahkusid. See tore tummstseen oli tunnustus, tasu eelnenud närvipingele eest ja sügisel järgnenud pähesaa-misega eest. [Või kuidas saaks edasi anda toimetuse üleemeelikut tuju vahejuhtumi tõttu enne Franz Kafka esmatuvustust eesti keeles. Olin peatoimetajaga juba oma esimesel

tööaastal kihla vedanud, et hiljemalt viie aasta pärast on meil Kafka laual (sellised naljaks sõlmitud kihlveod tulid mõnigi kord asjale kasuks). Niisiis oli August Sang asunud targu valimikku koostama, kui KLis, samas ruumis, kus meie toimetus töötas (Kohtu tn 3), peeti maha järjekordne koosolek, kus sekretär võttis Lääne määndunud dekadente manades ka Kafka kõvasti hambusse; trafaretsed manamisvormelid pärinesid ilmselt mõnest loetud kõnest või artiklist, mida oli kohustuslik kohapeal korrata. Kuuldes aga suitsuvaheajal LRi toimetajatelt, et meil on Kafka ilmunisplaanis, deklareeris meie väljaannet kõigiti soosiv liider koosoleku teisel poolel talle omasel kindlal toonil, et enneöeldule lisaks on Kafkal "muidugi ka häid ja vajalikke teoseid". Oma mõtetega tegelnud või siis ennast valitsemata harjunud auditoorium ei teinud teist nägugi, ei mingit lõbusat elevust saalis!]

Vahepalad jäägu vahepaladeks. Asjalikumas laadis aruanne peaks aga teadvustama nüüdislugejale tõrgete ja probleemide tekkimise seal, kus praegu mingeid probleeme ei oleks, ning selgitama, miks tollane areng ei olnud kiirem, kui tegemist oli ometi nii üksmeelselt ürrjatud ettevõtmisega. Usun, et üleliidulise liberaalseerumise taustal olekski lahtiõukumine kõigest vanast kultuurisfääris võinud edukam olla, enne kui Hruštšovi kukutamine uuesti raske rulli veerema laskis, mis Tšehhi sündmuste järel juba otseselt Balti provintside tasarullimisele asus (mistõttu Läti Kirjanike Liidu hilinenud katsed LRile analoogset väljaannet luua ei läinudki korda). Aga edasiminekuks pidurdas teadagi mõtlemise inertsi – see võikski loetletud takistuste ühisnimetajaks olla. Kirjanike Liidus oli nagu igas teises süsteemi loodud organisatsioonis oma hierarhia, mis põimus võimuhierarhiatega väljaspool, ning need säilitasid süsteemis nii vanad suhted kui ka inertsed mõisted. Võtmemõisteks oli siin **vastutus**, mis nõukogude ajal oli omandanud algse tähendusega võrreldes täiesti pahupidise sisu. Kui vastutus tähendas minu kasvupõlvest saati iseseisvat otsustamist, heaseismist tehtava töö kvaliteedi eest, antud juhul siis hoolt ajakirja reputatsiooni eest, seega vastutust eelkõige lugejaskonna ees, siis vastutasid hierarhiatesse kuulujad eeskätt mõne kõrge-

mal astmel seisja ees, vastutasid ikka veel "oma peaga" (kuigi pead enam ammu ei lennanud), ja vastutasid esmajoones selle eest, et nad iseseisvalt midagi ei otsustaks, vaid täidaksid tipptaseme otsuseid, mis olid mõeldud pigem võimu tundaandmiseks igas valdkonnas kui mõne valdkonna asjatundlikuks edendamiseks. Niisugune vastutuse mõistmine rajanes inertsel kartusel, tahtmatusel millegi eest tegelikult vastutada; paradoksliselt väljendudes oli see puhtal kujul **vastutusvõime**. Aga seda dekoreeris teine moondunud mõiste – **kooskõlastamine**, mis oli vastutajate peamine kohustus ja millel oli vaevalt midagi ühist kooskõla õige sisuga. [Ma ei tea, kuidas kooskõlastamise protseduur tavaliselt käis, aga ühe mitte päris ametliku juhu tegin ma kaasa toimetuse järjekordse kihlveo puhul 1960. aastal, küsimuseks Tartu ülikooli asutamisaasta: kas õiget arvu võib ikka Ain Kaalepi koostatud tõlkekogumikus ("Külalisi mitmes Eestis") ära trükkida? Kiiremaks selgituseks lippasime üle tänava asuvasse TA presiidiumi, kus Gustav Naan sedapuhku akadeemia presidendi asetäitjana resideeris, ja saime teada, et võib, "nüüd juba võib"! Igavleva Naani näost paistis rahulolu lahke loa andmise pärast, Samma ilmet kergendus kõrgetasemelise kooskõlastatuse pärast. Mulle on lugu meelde jäänud veidi narrika situatsioonina: kõigile teadaolevat ajaloo fakti peab kaasajal üle kinnitama Kaug-Idast tulnud suurmängur!] Seejuures andis too otsustusvõimetu vastutamine (õieti sõltuvuse taas- ja taaskinnitamine) ametimeestele ommoodi tähtsust (ja palkagi) juurde, mis tõstis nende enesetunnet ja ei sundinud neid sugugi oma rolli häbenema. Ja nii nad siis aina meie eest vastutasid, igaüks omal astmel, kuni tipuni välja. "Kas Teie vastutate?" hüüdis vastne peatoimetaja Jüri Ojamaa sel ainsal korral, kui ta meie üürikesel koostööajal (1973) minu peale häält tõstis selle eest, et ma olin Hermann Hesse "Stepihundi" tõlke pakkumise ilma mingi nõutlemiseta vastu võtnud. "Loomulikult," vastasin ma kindlas veendumuses, et vanameistri küpse ea teos väärib tutvustamist ka meie lugejatele ja et noortele tõlkijatele peab arenemisvõimalusi andma. "Millega Te vastutate?" järgnes pahane küsimus. Sellest küsimusest ei saanud ma üldse aru. [Mul ei olnud paunas mingit marssalike-

pikest. Kuid "olin minagi tulnud Arkaadia-maalt", kodunt, kus isa koolmeistritöö kõrval kümmeaastast aastat *Laste Rõõmu* toimetas, ning sealtsalatöena kaasa toonud ettekujutuse toimetamistegevusest ja töössestuhumise. Mul puudus suure kirjastuse kogemus, kus omaaegne peatoimetaja (Felix Kauba) innuka ülikoolist tulija kiirelt ja küüniliselt tema tööülesannetes sisse juhatas: "Pidage meeles: me saame pähe (vastutame) selle eest, mida me välja anname; mitte aga selle eest, mida me välja andmata jätame."

järgneb

UNO LAHT

Kui peitesõnad, siis ka peitekirjandus

Hiljuti said soomlased maha oma slängisõnaraamatuga; see oli vajalik osalt ka selleks, et vanemad põlvkonnad suudaksid kursis olla noorsookirjandusega, laulutekstidega, aga üldse noorsoo kõnepruugiga.

Ühe sõnaga, teave, mis kergendab nuhkimist noorsoo hulgas. Meil langeb selle järele vajadus ära, kui võrd Noorte Hääl ja Noorus ei tunnista üldse tänavakeelt, ei barbarisme, russitsisme, fennisme ega eesti rämedust, ropust või rõvedast rääkimata. Ka muud meie firmad (nii loovad kui leivategijate tsunftid) oskavad noorsoole õpetada krutskeid ja isegi kepindust ilma sõnastikuta, nii-öelda suustsuhu meetodil, sõrm sirge või kõver. Ometi peab ütleva, et vahel tuleb ette eksitavaid arusaamatusi. Kus sõnum läheb niuhka, peitesõna pöördub iseendale vastaliseks. Nii et eufemism käriseb topelt nagu kastreeritud eunuhh.

Sellisel juhul tekib toimetajail kohutavaid raskusi, nad peavad lahti dešifreerima peitesõnu, kusjuures autor vannub, et tal mingit allteksti ei olegi! Vaene toimetaja aga teab, et ta on kohale pandud selleks, et avastada, mis on sõna taga peidus. Pole võimalik, et autoril puuduks mingi teine tagamõte, vastupidine otsesele tähendusele. Muudu kaotaks ju mõtte kogu peitekirjandus, allegooria, mõistukõne, ridade vahelt lugemise üldrahvalik rõõmus kunst. Ja toimetaja laskubki kükakile ja hüüab auuu! Sest kuskil puude taga peab

olema mets, mis varjab Halli Hunti, Puna-mütsikest, Kroonprintsit, Öökullitopist ja lollit Ivanuškat, kes sõidab ahju peal potilaadale, ise unistab "Žigulist"! Ahhaa ja ongi käes kriugas: autor saeb oksa, millel meie kõik teiega istume ja kogu kangelaslik nõukogude rahvas veel pealekauba! Ai-daa?

Ma poleks raisanud teie tähelepanu sellele tiraadile, kui üsna oluline osa kaasaegset eesti kirjandust ei toetuks tõesti kõikmõeldavate mõistupiltide ning võrdluskujundite vaevarikka nikerdamise tööle, allegoorilisele maneerile, travestiale, müstifikatsioonile, matkivaile stilisatsioonidele ja lõpuks ning mitte viimaseks, – võltsitud päevaprobleemidele, võltsitud - ja kurejuttudele. Peitekirjandusele on avatud roheline tee, kehtivad terved vihjete süsteemid nagu diplomaatilises argoos ning täiesti õlitatud töötav kokkulepe autorite, lugejate, toimetajate, kriitikute, jupp-jupiteride ja isegi nitribittide ning ülempreestrite vahel. Näete, te saate viimseni aru, keda on mõeldud. Tegelikult see ei olegi silmakirjalikkus, sest see on absoluutselt omaksvõetud, läbiproovitud, ajalooliselt tohutu tagamaaga – kuni Kreeka antiiki. Kolm tuhat aastat lollikindluse garantiid. Nagu mulle jumala tõsimeeli ütles Pikkeri vastutav sekretär Kaido Liiva, ei saagi kirjandust olla ilma allegoorilise maneeeri või metafoorita, ilma kujundita. Tähendab, peitekirjandus peibutab, hoopis enam kui otseütlev, – selles peitubki tema võlu. Ligi nelja aasta eest, kirjanike kongressil ja enne seda julgesin ma viidata, et märgatav osa nn pikast proosast kannatab meil manerismi all, kaldub seetõttu kompromislikuks või tehiskirjanduseks. Viimase all mõtlesin ratsionaalselt külmi konstruksioone, kus autori suhe tegelastesse on kaalutlev, kiretu, ei toimu mingit emantsipatsiooni, – à la Aimée Beekman. Üldse näis mulle, et nn pikk proosa on erapoolikult menustatud, tõlkevool kunstlik ja tähtsustatud; kogu kära tellimuslik, sest kodueesti romaan kiratses kaua või õigemini püsis taltunud üsna hallis eepilises rüüs. Eelistatud ja poputatud pika proosaga võrreldes näis täiesti nurkasurutuna kõrgtasemega lüürika ja silmapaistev novell, eelkõige just tavapäratum, julgemalt omanäoline või hapram ja subtiilsem looming. Ma enam-vähem tead-

sin, millise vastulöögi ma oma otseütlemise eest saan. Et ma pole kuulunud ühtegi rühmitusse ega saamameeste punkti, lootsin kirjandusliku avalikkuse toetusele. Seda enam, et kohale koopteeritud sekretär Vladimir Beekman ja siserahu haldur Villem Gross olid juhatuse viinud oma suletud bürokraatia diktaadi alla – kõigepealt astusingi nende vastu.

Silmapiilk kutsusid nad väljast Jupiteri, vabastasid väljud ülevalt – juba enne kongressi lasti siinsel algorganisatsioonil karistada mind parteiliselt... kirjandust puudutava kriitika pärast! Vaat see on juba põhikirjade ja konstitutsiooni austamine, pole midagi öelda. Osa kolleege ei lasknud ennast Uti ja Ants Saare survest mõjutada, hääletasid mu karistamise vastu; hiljem ma võib-olla solvasin mõnda, astudes välja sellest algorganisatsioonist, kuid nad olid esimeseks lüliks mu kriitika pärast tagakiusamise Kolgata teel, mis nüüd neli aastat kestnud. Uskuge, ma ei kannata jälitusmaania all; pika proosa malakas pole mind koksanud lagipähe; menurond ei liigutanud ise sõrmegi – ta tegutses truude käealuste, austajate, püüdlike ametnike kaudu. Selja tagant, ümber nurga, nagu öeldakse – tegi kambakat. Te teate, ma ei jää ise võlgu, olen vastulööja tüüp, isegi armastan kakelda, – aga selle nelja aasta vältel kaotasin igasuguse respekti oma nähtamatute oponentide vastu. Nad levitasid kõlakaid, et näete, Laht tahab maha kiskuda kogu eesti väärispoosa saavutusi, et intrigeerib kadedusest Jaan Krossi vastu. Juhatuse puhastamiseks minu ühe-mehe-opositsioonist sisendati teile kongressil, et olen "ühe mütsi all" paha-de meeste – Sõgla, Ranneti, Pohla, isegi Ants Saarega, mõistagi KGB volitusel. Önneks suures tuhinas mulle vastuhääli organiseerides unustati nimekirjast maha tõmmata rida noorema põlvkonna isepäiseid, kes nüüd on juhatuses vaikivaks minoriteediks. Siis niigi palju kasu mu sotsiaalsest aktiivsusest naha turule viimise näol. Mis oli täiesti omakasu-püüdmatu, põhimõtteline.

Kui keegi vaevuks tänase pilguga vaagima mu kongressisõnavõttu, näeks ta neid põhimõtteid hoopis selgemalt. Ent väljaanne "Jaosmaa" (küsin, miks mitte "Pärusmõis"?) avaldas ainult ettekandeid, enesekiidu-reveransse, mitte ainsatki kriitilist repliiki, eikelletki. Mu ramedavõitu otseütlemistes on

hämmastavalt paikapidanud prognoose, nii materiaalse heaolu kui tehiskirjanduse mahavahutusest üsna küüniliselt alasti keskpärasuseks. Mu vihane kallaletung vabariigis vohavale potjomkinlusele, roosa müra ja nullikeste "videoloogiale", mis ilmselt paljusid šokeeris ja mida tembeldati peaaegu et rahvuslikuks reetmiseks, on täna veelgi akuutsem. Sest '76. aastal toimis juba ülemaailmne kriis, nii tööstustehniline kui energia oma, – ei tarvitsenud olla prohvet, teadmaks, et see jõuab ka Mudilasse, häirimaks siinset industriaalset optimismi ja lapsemeelset stsiantifistlikku lällutust. Peitepiltlikus keeles: viikingilaeva küladest jõudsid metskuldikärsad me lettidele suitsuseapeadena, vesilinnurahva heledates silmades kirkastus arusaamine "Eesli aasta" keskkonnakaitse allegooriatest. Aga täna võib juba ilma peitemänguta kuulda tv-s mõnelt ministrilt üleskutset rangeks säästlikkuseks, tunnistust, et Nõukogude Liit pole sugugi ammendamatu rikkuste maardla ega tööefektiivsuse fenomen. Pigem vastupidi, nii nagu siis juba ütlesin: üleüldine suur sotsiaalne integratsioon toob suurele maale tõsiseid majanduslikke õppetunde ja katsumusi. Ei Eesti ega Mudila jõukus jää sellest eemale. Mingi tühine kümnendik elanikkonnast, nn uus-kodanlus, lööb ainult jõukuse mulje vahule – see ei määra midagi majanduses. Nii arvab John Kenneth Galbraith, globaalses kogemuses. Täna on meil hea seegi, et avalik arvamus juba adub tarbimisstaatuse vastuolu sotsiaalselt õiglasele mõõdukale jaotusele. Ärkamisaege mulgi vastand, autoomanik, on muutumas dünaamilise elulaadi sümbolist metalli-, bensiini- ja õhuraiskajaks, kõigilt ja iseandalt. Need on nii triviaalsed nüüdispu-demed, et piinlik teie aega raisata. Kuid just üleieie lausus mulle kergelt svipsis Kesamaa: "Kahju, sa olid nii tore poiss, kuni hakkasid taandumuslaseks. Tulin äsja Soomest, vaata, kuda oskavad elada. Ei maksa lääne tsivilisatsioonile ikka päkka ette panna!" Liigutav on kuulda lastekaitseaastal midagi rikkumatult hingelist.

Neli aastat tagasi, kui mul oli viimane jutuajamine Utiga, oli ta hoopis täpsem. Ta ütles, et ma olevat dissident, kes võitleb loominguvabaduse ja inimõiguste eest. Sõna "dissident" pidasin ärahüpanute kohta käi-

vaks, oma vabadused arvasin aga olevat kätte võidelnud juba ammu. Nüüd pean tunnista- ma, Utt tundis asja paremini. Mu vabadusi oli võimalik piirata, isegi ära võtta.

Kohe pärast kongressi vilksas siin-seal trükkis, et ma olla maksimalist, kes teeb iseenda vastukäivaid avaldusi jms. Püüdsin üks- kõik kui lühikest artiklit, kas või selgitavat repliiki kuskil avaldada; Mati Unt silus lah- kelt ühe nii ümarikuks nagu pühademuna – ei läinud läbi – tabu oli ees.

Mäletate, õilishing Suislepp tembeldas mu hoiakut kongressil "Grenzsteini lahkumi- seks". See oli Sirbis – mul polnud vähimatki võimalust õienduseks, kas või meenutamaks tõika, kui soovitasin venemaa-estlastel õp- pida unustatud emakeelt või kirjutasin Sofia Apelsinovnast, Marfa Ivanovnast. Ilmselt just see võib olla põhjuseks, miks mul pole 18 aastat venekeelset raamatut ilmunud ja 15 aastat pole põhjust olnud mind Moskvasse ega mujale Venesse saata. Paari päeva pärast sõidab teie seast posu rahvast Leningradi, kus ma kah sõja ajal olin – mina loomulikult pole kaasas. Tead, Suislepp ehk seltsimees Kiir, kui ma su ilusaabaste nõöbid ära krutin, jook- sed sa kõstrile kaebama, et Tootsil on punane gloobus, üks ole. Kui mina olen venestaja Grenzstein, kas need siis, kes iga nädal len- davad Moskva vahet asju paika panema, on sinu arvates Jaan Tõnissonid? Huvitav, et mõnd mu sealset sõpra nagu Bulat Okudža- vat on informeeritud, nagu oleksin äge nationa- list, seetõttu põlu all?

Ag need olid alles õied. Kui ilmus mu "Surnuaiapäha" parafras, pidi toimetaja Tinn selle "peitepilte" selgitama kahel korral kõige kõrgemal postil, mis vabariigis üldse leidub. Mõistagi, seejärel ei saanud ma mitu aastat Sirbis häältki teha. Isegi mu ilmumata luuletusi arutati mitmes komitees – pidin tõestama, keda mõten Verebella või Kella- lööja lelle ja isegi Charley Chaplini all. Töö- tajail, kes muga tegelesid, oli ebamugav, aga neile oli kaevatud. Kord viskas Noorte Hääle öiselt veerult Glavlit välja mu rahuteemalise "Arbuusikoputajad" – muidugi probleem, kes koputab keda? või kellele? Protestisin kaua ja asjatult, ükski leht enam ei võtnud. Siis sel- gus, et Ants Saar oli helistanud toimetustesse ette, et seda koputust mitte avaldada. Alles mitu aastat hiljem ilmus see Loomingu –

tõepoolest, rahuluuletus, rahu ta põrmule. Kui mul õnnestus kümne kaasalööjaga kor- raldada paar-kolm satiiriõhtut, ka siinsamas, – seehulgas Paul-Eeriku, Kaplinski, Joel San- ga, Mihkel Muti, Mati Undi ja *last not least* Juhan Viidingu osavõtul, siis kuulas seesa- mune Ants Saar raadiomajas linnid üle ja lasi need kustutada. Tõepoolest, just nagu Water- gate - milles ta avalikke loenguid pidasin. Lisaks pihtis mulle üks asjamees leivategijate tsunftist, et esitas mu satiiriõhtu kohta niie- lda firmakaebuse. Tõepoolest, Vaarao needus ja Püha Sõnnik, – see ongi mu luulekogu nimetus, kui see ilmub muidugi, – teistsugust säärases miljöös ei kirjutagi. Aastail 77–78 palusin kahel korral Jüri Ojamaalt vihikuvõi- malust Loomingu Raamatukogus – ta ütles käsikirja nägematagi, et ei soovi sellise auto- riga tegelda. Tänavu sügisel suvatses ta siiski tutvuda, ning lükkas tagasi kui "tigeda ja labase" – selles oli kolme vihiku materjal. Pean olema tänulik Kuusbergile, kes veenis Ojamaad siiski asju vähemalt vaagima. Mui- dugi ei saa isegi tema toimetajat sundida – meil valitseb ju kirjastamisel kõige rangem demokraatia. Õige mitmel puhul on Kuus- berg mulle moraalselt toeks olnud, vähemalt kaasa tundnud.

Niisiis peitekirjandus ja kultuuriliberaal- sus. Aga kas liberaali maine on meil otsemõt- teline; lääne mõistes on see vabameelsus, vene traditsioonist Tšehhovist Leninini – ka- hepalgelus võimu ees, kintsukaapimine. Millised on meie suurte liberaalide teened viimasel kümnel aastal? Me teame, kuidas Sammale muretseti tema esimene infarkt – see pole saladus. Oleme näinud keelustatud näidendite autoreid endi seas halliks minevat, aga teame ka, kuidas üks skarabeus roomas lavale ja Panso sai esimese prahmaka. Karas- jov tegi hiilgava dokumentaali Kingissepast, sattus jumala veskisse oma "Lindpriiga" ja ilmselt peaaegu olude sunnil "valis vabadu- se". Üldsus on kuulnud Heliloojate Liidu soo- jast poolehoiust Arvo Pär dile, mitte kui tuntuimale elavaist heliloojaist, vaid paruka- arlekiinile, protestilaulikule. Ka Neeme Järvi ilmselt ei raputa kodumaa mulda jalgadelt Egiptuse lihapottide pärast, vaid seepärast, et miski siinsete liberaalide liberaalsuses on usaldamatu, kunstniku ja kodaniku isiksust alandav. Ka mind ei üllatunud põrmugi väl-

jasõiduloo äraütlemine küllakutsele USA-st, ma teadsin seda ette ja arvestan seda, – ainult silmakirjalikkus, mida hüütakse liberaalsuseks, ajab seejuures öökima.

Nii nagu Peitekirjandus ise nii ka ametkondade ja toimetuste usaldamatus on suur häda, eriti noorsoo suhtes. Olen viidanud, et meie järelkasvud, *undergroundid* ja almanahhi-põlvkonnad sandistatakse pealesunnitud kantseldamise ja kättpiditalutamisega. Neile sokutatakse juhtoinad, kes tihti pole andest, vaid muust menust hingestatud. Tean, et Tartu NAK-i endise esimehe Hubert Jakobsi endapaljastuskiri on mitmel siin loetud ja tekitanud hämmastust, nukrat nõrdimust. Mina saan sellest nii aru: organ, kes tegeleb ideoloogilise diversiooni vastu võitlemisega, võib loomulikult värvata, keda soovib. Istutada provokaatorit koostama algelisi naiivseid almanahhe või käsikirjalist kobrulehte, et jälgida selle levi kodu- või välismaal, see ilmselt on endale puru silma ajamine. Mitte vaid ülikoolikohvikus võib ühe õhtuga saada avaldamata eneseteostuste lasu. Ma ei usu, et Jakobsi kiri oleks eriti siiras, kuid selles on väga täpne peegeldus nimelt sellest, mida antud firma peab kultuurikorrupsiooni alus-tekst: võimalus kiiresti trükkida paar luulekogu, õppimisvõimalus välismaal, libe vastuvõtt loomingulisse liitu, vaata et menurkonda jms. Aga ma ei kahtle, et firma tunneb korrupsiooni, – järelikult see on olemas. Mida oligi tarvis tõestada. Aga inspiratsiooni firmale nagu igale teisele nõukogude organile annab Suurte Liberaalide Usaldamatus, kelledele on usaldatud kunstide kantseldamine.

Mult on küsitud – on mul pakkuda midagi konstruktiivset, asja huvides. Jah on. Ikka seesama avalik ja poleemiline sotsiaalselt aktiivne kirjanduselu. Absoluutselt kõigist as-

just rääkimise ja kirjutamise õigus. Võimalus poleemilisi ja vaieldavaid asju avaldada. Praegu on sigenenud hulk toimetajaid, kes kiikavad oma jupi-jupiteride või koguni firmade poole; nende arusaam peitekirjandusest on muutunud patoloogiliseks. Näiteks teist aastat ei saa ma avaldada süütut "Hiiu naistenaljandit" – Napoleoni Moskva-ööde vallatust peetakse vägisi, helde taevas, piinlik öelda, vabariigi ideoloogia juhtivaks seltsimeheks – Vaino Väljaseks! Eufemism on teatavasti pehmendav sõna – näiteks kõvapäistele asjadele, rõõmuvars. Sooviksin nii truualamlikele toimetajaile – labidarõõmu! Üldse aga nõuab isegi viimane ideoloogiaotus, kui juba selleni minna, piiri panemist liialt vohavale allegoorilisele tendentsile. Rahval on tuline õigus näha iseennast kunstis, mitte ülekantuna tingliku mudelina väljamõeldisse või konstruktsiooni, kuu peale, tehissaarele või peiteaega. Suurim kirjanduse väärtus on oma aja kõnekeel, rahvakeel. Samuti nagu luule, eriti vabalüürika, on see igasuguse surve ja kitsenduse vastaline. Kõnekeele sotsiaalne alistamatus on vapustav; ta võib üle võtta ja kanda terve elava kirjanduse funktsioone. Korvamaks lünki, mis muidu jääksid rahva kollektiivses mälus täitmata; mitte vaid pelki anekdoote; rahvapärimestes peegelduvad koonddhinnangud on praktiliselt hävimatud: nad toidavad ka tulevik kirjandust ühiskonnakriitilises konsekventsis, eriti kui see vahepeal on olnud nägurvõi peiteseisundis. Mu ettepanek on toetuda tänasele keelele, luua avatud, peitmata, rämedat ja, kui võimalik, julgelt sotsiaalset kirjandust. Esialgu vähemalt vastukaaluks argpükslikule ja silmakirjalikule peitepildipudupoole, millest isegi Vaarao tütar enam maitset ei tunne. Kirju-kuuega Joosepist rääkimata.

MEIE INTERVJUU

VESTLUS EA JANSENIGA

ENSV Teaduste Akadeemia, kunagine suur, Moskvast finantseeritud ja nii NLKP kui ka EKP poolt valvatud asutus, on praegu üsna väikeseks kahanenud; instituudid ümber struktureeritud, paljud neist ümber nimetatud, koosseisud minimaalseks kokku kuivanud. Mõnigi endine teadur teenib leiba reklaamiagendi, õpetaja või muuseumivalvurina...

Vaieldakse selle üle, kas Eestile on Teaduste Akadeemiat üldse vaja. Ühelt poolt on kõik nõukogulik – kaasa arvatud ENSV TA oma range reglementeerituse ja paigutise ülepingsutatud truualamlikkusega – meile ajaliselt veel liiga lähedal. Teiselt poolt pärandasid ENSV TA instituudid Eesti Vabariigile tohutul hulgal teaduslikku produktiooni, kus peale sõkalde tingimata ka teri leidub. Lõpetamata (ja ka alustamata) on hulk Eesti Vabariigi vaimuelu jaoks vajalikke teemasid ja projekte, mida on võimalik jätkata ainult sel juhul, kui teadust tehakse täistöökohaga.

Ajaloodoktor **Ea Jansen** läks Ajaloo Instituuti tööle juba üliõpilasena 2. veebruarist 1949. Instituuti tööle kutsus teda tollane ajaloo osakonna juhataja Artur Vassar, kes oli ka ülikoolis õppejõud. Ea Jansen töötab Ajaloo Instituudis tänaseni, olles kaasa teinud kõik ühiskondlikud muutused, mis ligi poole sajandi jooksul Eesti ajaloo teadust on mõjutanud.

Ajaloo Instituut asutati 1947, 1946 oli teatavasti asutatud Nõukogude Eesti Teaduste Akadeemia ja tema instituudid asutati igal pool ühesuguse mustriga. NL polnud ainus koht, kus oli seda tüüpi teadusasutuste süsteem, seda oli paljudes riikides ja Venemaalgi oli Teaduste Akadeemia asutatud juba 18. sajandil Peeter I poolt. Stalin ei likvideerinud akadeemiat, vaid laskis sellel edasi areneda. Kuidas teadust tehti, on muidugi eriküsimus. Süsteem jäi alles. Maailmas on ainult kaks diktaatorit, kes on likvideerinud Teaduste Akadeemia – Hitler ja Ceausescu.

Ajaloo Instituut asutati Hans Kruusi eestvõttel, kes oli kogu akadeemia president ja väga tähtis mees tollal. Tema sõber Richard Kleis sai Ajaloo Instituudi direktoriks. Varem oli Kleis teatavasti olnud Treffneri gümnaasiumi inspektor ja Eesti Entsüklopeedia peatoimetaja. Meile polnud ta direktorina just sümpaatne, sest ta nõudis distsipliini ja talle millegipärast ei meeldinud, kui töö ajal Werneris käidi. Aga meie istusime ilmast-ilmast Werneris. Mina olin Werneris püsiklient 1942. aastast alates.

Kas töö selle all ei kannatanud?

Eks ta ikka natuke kannatas, aga tollal jõudsin sellegipoolest ülikooli lõpetada ja üht-teist teha.

Ajaloo Instituut moodustati nii, et Kruus ja Kleis kogusid sinna kokku Eestisse järelejäädud ajaloolased. Paljud (ja paremad) olid ju ära Rootsi läinud nagu näiteks Evald Blumfeldt, Arnold Soom...

Arheoloogias oli olukord parem tänu Harri Moora ja Marta Schmiedehelmi siiajäämisele – need kaks olid väga tõhusad teadlased. Võeti juurde ka äsja ülikooli lõpetanud noori – Lembit Jaanits ja Leo Metsar, kaunis neiu Irina Grigorjeva (Solomõkova), kes tegeles kunstiajaloo ja Leo Metsar, kes töötas ka teadussekretärina, oli väga andekas arheoloog. Praegu tuntakse teda rohkem kirjaniku ja tõlkijana.

Meil niisugust juhti polnud, nagu arheoloogidel Harri Moora. Hans Kruus presidendina oli kõrgel ja kaugel, Kleis oli aga rohkem kooliõpetaja, ta polnud ise uurija. Põhiline uurija ja organiseerija oli Artur Vassar. Kuid temagi oli tegelikult arheoloog. Ta oli Saksa okupatsiooni ajal teinud eesti pronksiajast doktoritöö. Kuid Kruus sundis teda ajaloolaseks ümber kvalifitseeruma. Vassar võttis endale ümberkvalifitseerumise jaoks tohutu raske koorma kanda. Ta pidi hakama tegema nõukogulikku Eesti ajalugu. Vassar oli humaanne, terava mõistuse ja terava psühholoogilise tajuga inimene

Mis sundis teda selle kõigega nõustu- ma?

Ei tea. Arvan, et eeskätt hirm. Esiteks pandi talle pahaks saksa-aegset doktoritööd. Teiseks kuulus ta nende Tartu ülikooli õppejõudude hulka, kes 1944 olid Haapsalus ära käinud, püüdes evakueeruda. Paljudel õppejõududel olid sedalaadi patud hingel; neid oli võimalik santažeerida. Kes suudab mõista üht inimest ja tema tegutsemismotiivi lõpuni?

Üks osa instituudi seltskonnast olid Venemaa eestlased. Nende juhtiv jõud oli Hilda Moosberg, ta oli ka ülikoolis olnud mu õppejõud. Oli niisugune emalik naisterahvas, kuid me ei hinnanud ta emalikkust küllaldaselt, sest meil oli tunne, et tal ei ole piisavalt avaraid teadmisi – ta oli Leningradis lõpetanud mingi punase professuuri instituudi – ja temagi arheoloogina. Hilda Moosberg alustas Ajaloo Instituudis 1905. aasta revolutsiooni uurimist.

Oli meil seal veel üks pikk kõhn kahvatu aukuvajunud silmadega mees Leningradist – Ernst Paklar, kelle kohta räägiti, et ta oli trotskist ja vangis istunud. Ernst Paklar rääkis mulle, et ta kirjutab tööd nõiaprotsessidest ja tahaks raamatu käsikirja mulle jätta, kui tema endaga midagi juhtuma peaks. Minu jaoks oli see kõik veider ja salapärane, aga ma sain aru, et oma töös tahtis Paklar tuua paralleele Stalini-aegsete nõiaprotsessidega. Sest nii nagu 16.–17. sajandil tunnistasid nõiad üles, et nad on kuradiga ühenduses olnud, tunnistati ju ka Stalini nõiaprotsessidel igasuguseid asju üles.

Paraku suri Ernst Paklar üsna varsti ja tema töö nõiaprotsesside kohta minuni ei jõudnudki. Paklar oli abielus, kuid peale naise polnud tal ühtki sõpra ega sugulast. Nii et matustel oli Paklari naine ja 6–7 kolleegi. Sõnatult panime ta hauda. Hiljem on mulle viirastunud novelli pealkiri "Trotskisti matustel". Nii oli Ernst Paklar salapärane kuju.

Millega instituudis tegeldi?

Põhiülesanne oli juba siis nõukoguliku Eesti ajaloo üldkäsitlemise koostamine. Hans Kruus arvas, et see töö läheb libedalt, aga ei läinud ta midagi. Peale selle hakati ka uuri-

mistööde teemasid jagama. Mul oli üks kurseskaaslane, kes oli Hans Kruusi aspirant, väga andekas tüdruk. Talle anti teemaks Eesti talurahvakomissarid esimesest venestusajast 1880. aastatel. Aga siis selgus, et see tütarlaps on saksa okupatsiooni ajal usuteadust õppinud, ja ta visati jalamaid aspirantuurist välja. Talurahvakomissarid on siamaani uurimata.

Minule pakkus Richard Kleis teemaks kolhoosi ajalugu, kuigi kolhoose veel polnudki. Üks mu elu jubedamaid elamusi oli see, et läksin kalossidega viltides, see oli vist 1949/1950. aasta sügistalvel, "Koidula"-nimelisse Tartu-lähedasse kolhoosi. Rääkisid mingitele süngetele vanameestele, et ma pean nüüd teie ajalugu uurima. Nemand omakorda andsid mulle mingeid pabereid ja vaatasid vist, et see naisterahvas küll normaalne ei ole. Või on tegemist nuhiga.

Veel anti mulle redigeerida Leida Loone kirjutatud vene-eesti suhteid käsitlev töö. Leida Loone ise istus juba Tallinnas kinni – ta oli arreteeritud seoses endise Provintσιαalmuseumi afääriga. Leida Loone oli Provintσιαalmuseumi – praeguse Ajaloomuseumi direktor ja afäär, nii palju kui kuulsin, seisnes selles, et olid kahtlused relvade hoidmises või milleski taolises. Täpsemalt ma seda lugu ei tea.

Leida Loone käsikirjaga ei osanud ma midagi peale hakata. Teemaatika oli kummaline – vene-eesti suhted üleüldse ja kõige vanemast ajast tänapäevani, see oli Stalini ajal moodne teema. Mulle tuli lausa ahastus peale ja tahtsin juba Tallinna tulla. Aga siis muutus sündmuste areng dramaatiliseks. Tuli 1950. aasta märtsipleenum ja ka Eestis algas nõiajaht kodanlikele natsionalistidele. Hans Kruus pandi kinni kui üks peamisi kodanlike natsionaliste, Richard Kleis lasti lahti, osa kogutud ajaloolastest lasti ka lahti, nooremaid pinniti kõvasti. Mulle heideti ette seda, et mu ema oli sotsiaaldemokraat (oli küll) ja et mu isa oli talu ostnud. Pinnijateks olid Tartu linnakomitee ja julgeolekumehed. Kuid imekombel jäin instituuti edasi. Ja Otto Karma jäi ka. Temale heideti ette, et ta oli jõudnud pisut aega olla kusagil paekarjäärade direktor. Üldine õhkkond oli ärev; kogu aeg toimusid igasugused aktsioonid, tehti hirmsat kära kodnatside ümber, ajalehed olid seda

täis, toimusid koosolekud. Mäletan väga selgelt üht koosolekut ülikooli aulas, kus Max Laosson esines ülteravalt kodnatside vastu. Üks peamisi kodnatse, nagu juba mainisin, oli Hans Kruus, aga Max Laossoni eriline isiklik lemmik oli Johannes Semper. Semper olevat olnud juba Noor-Eesti aegadest peale rääpne formalist ja natsionalist. Sellest koosolekust jäi mulle meelde ka Laossoni hinnang Noor-Eestile – see olevat olnud prantsuse süfiliitilise daami abielu eesti talupojaga.

Kodanlike natsionalistide nimekirja aina pikenes. Osa olid formalistid – Semper näiteks. Üks sort olid veel kodanlikud kosmopoliidid – näiteks teatrikriitik Karin Kask.

Väga raske oli Harri Moora olukord. Ta seisis n-ö kodnatsiks tunnistamise ääre peal. Tema pääses minu arvates eelkõige sellepärast, et teda kaitsesid Moskva arheoloogid, kuna ta oli üleuroopalise kuulsusega teadlane. Kuidagi pääses ka Artur Vassar. Ilmselt oli mõnda selgema mõistusega meest lihtsalt vaja. Ja muidugi jäi alles Hilda Moosberg oma 1905. aasta revolutsiooniga.

Kord kutsuti mind Tartus julgeolekusse ja küsiti: milliseid kodanlikke natsionaliste tunnete? Mina ütlesin, et lehes kirjutatakse, need ja need olevat. Nemad: meid ei huvita, mida leht kirjutab, meid huvitab, millised kodnatsid teie lähikonnas liiguvad. Mina: ei tea, ei tunne, mulle ei räägita midagi.

Nemad: miks teile ei räägita, te pole ju partei liige. Pärast seda ma hakkasin mõtlema, et võib-olla olekski parteisse astumine üks võimalus julgeoleku erilise huvi vältimiseks.

Ja astusitegi?

Hiljem astusin, aga mitte ainult sel motiivil: oli juba teine aeg ja põhjusi hulk. Aga see on ehk eri teema. Kuid tookord oli olukord noortele šokeeriv ja ka äärmiselt hirmutav. Šokeeritud olime sellest, et kes veel püsti oli, see teisele virutas. Süüdistati üksteist – ka Eesti tegelased omavahel; ka need inimesed, kellest seda poleks oodanud. Ma poleks küll arvanud, et Semper ütleb Betti Alveri kohta, et Alver on vastik formalist. Seda võite tollasest Sirbist lugeda. Niisugune käitumisviis masendas. Ja siis me tegime sõpradega "kauba", et ükskõik, missugust punast jama tuleb

ka kirjutada, ära kunagi kellegi peale kaeba, ära kunagi kellegi kohta, kes veel n-ö sees ei ole, midagi ütle. Seda joont on saanud enam-vähem kogu elu peetud.

Kas Teie sõpruskond oli sotsiaaldemokraatliku suunitlusega?

Minu sõbrad olid sel ajal Ain Kaalep, Eno Raud, Valmen Hallap, Leili-Maria Kask, Tatjana Hallap, Asta Hameri jt. Minu ema oli küll sotsiaaldemokraat ja mul on sotsiaaldemokraatlikud sümpaatiad kodust kaasas. Aga selles kaootilises ajas ei määratlenud ei mina ega ka mu sõpruskond end poliitiliselt; olime opositsioonilised, boheemlikud, vabameelsed, "kõigest hoolimata" vaimutseda püüdnud noored.

Aga Ajaloo Instituudi edasine saatus?

Kleis oli instituudi direktori kohalt vallandatud. Esialgu määrati uueks direktoriks Gustav Naan. Meie Tartus teadsime, et tuleb keegi Gustav Naan, kes on juba 1947. aastal avaldanud brošüüri eesti kodanlike natsionalistide reaktsioonilisest olemusest. Kujutasime ette, et tuleb üks jämeda, kaljust raiutud näoga nahkjopes punane komissar ja tundsi-me suurt hirmu. Kuid sisse astus kena tagasihoidlik noormees taevakarva ülikonnas, pakkus mulle suitsu ja küsis natuke hiljem minult: kas tahaksite Kreutzwaldi uurida?

Nii oli Naan meie jaoks suur üllatus. Ja hiljem tuli Naani asemele Viktor Maamägi, samuti tagasihoidlik ja tasane noor mees. Maamägi hakkaski tegelikult instituuti juhtima ja oli 17 aastat direktor. Maamägi oli Leningradi haridusega sõjas käinud mees. Tema isa oli olnud Leningradi oblastis jõukas talupoeg. Isa arretereiti. Nii et Maamägi oli ka väga ettevaatlik ja püüdis asju nii ajada, et mitte kellelegi kahju teha ja et ülemused oleksid rahul. See oli tema joon. Ta oli heatahtlik inimene.

Sel ajal võeti instituuti tööle veel mitmesuguseid Venemaalt tulnud eestlasi. Üks neist oli karjalane Georgi Lukin, kes ei osanud ühtegi keelt. Ajas oma asju eesti-soomevene segakeeles. Ja veel võeti ametisse mõningaid venelasi. Üks neist oli Mihhail

Petrov, kes hakkas uurima punalipulist Balti mere laevastikku.

Aga muidugi tuli pidevat täiendust ka Tartu Riiklikust Ülikoolist. Igast lennust võeti tööle 3–4 noort inimest. Ja samal ajal toimus instituudi ületoomine Tallinna – 1951–1952. Kuna Ülo Tedre on akadeemia instituutide ületoomisest juba rääkinud, siis sellel ma pikemalt ei peatuks.¹

Absurdne oli meie puhul muidugi arheoloogiakogude ületoomine Tallinna. See oli väga raske töö ja täiesti mõttetu. Need olid Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti kogud. Vahepeal räägiti isegi niisugust juttu, et neid kogusid pole üldse vaja. Üks presiidiumi liige, mitte mõni Venemaa eestlane, vaid Eestist pärit mees Juhan Vaabel arvas, et need kogud võiks Kohtla karjäärisesse kaevata. Õnneks nii siiski ei läinud, kogud toodi ära, paigutati kuidagi ära ja me asusime Tallinna. Algul olime Sakala tn 3, hiljem kolisime Estonia pst 7, kuhu jäime kauaks ajaks.

Kuidas 1950. aastate vapustused tööplaanidele mõjusid?

Ülemuste silmis oli põhiülesandeks Eesti NSV ajaloo üldkäsitluse koostamine. Kuid ka uurimistööd pidi tegema, muidu poleks niisugusel asutusel nagu Ajaloo Instituut mõtet olnud. Kõigepealt koostati see kuulus "Eesti ajaloo lühikursus" Stalini "Partei ajaloo lühikursuse" eeskujul. I trükk ilmus 1952. aastal. Koostajateks olid Viktor Maamägi, Gustav Naan, Harri Moora, Artur Vassar ja Joosep Saat. Osvald Saadre oli siis teadussekretär, tema ka tegeles sellega. Meie noored olime sellest tööst täiesti eemal. Küll aga rakendati meid varsti tööle kolmeköitelise "Eesti NSV ajaloo" juures. Pidime hakkama sellele peatükke kirjutama. Meil puudusid igasugused uurimistöökogemused ja kirjutamiskogemused ning oli äärmiselt ebamugav hakata esimese tööna koostama üldistavat teksti "õige" ideoloogilise joone järgi, ja veel nii, et selles oleksid mingisugusedki teaduslikkuse alged. Ja et see rahuldaks ülemusi; neid oli väga raske rahuldada, sest kõik formuleeringud pidid olema sellised, mida ei saaks kaksipidi mõista. Aga nii on ju väga raske kirjutada, et

keegi ei saaks sealt midagi muud välja lugeda kui seda, mida kirjutaja kavatses.

Niisiis lihvisime lõpmatult oma tekste, need said lõpuks päris munajad. "Eesti NSV ajaloo" I köide, mis hõlmab perioodi ürgajast kuni 19. sajandi keskpaigani, kannab täiesti stalinlikku vaimu. II köide, mille koostamisele ka mind rakendati (kirjutasin rahvusliku liikumise ajast ja kultuurist), hõlmas aega 19. sajandi II poolest kuni aastani 1917. Eesti vabariigi aeg, mis oli teemana veel riskantsem, jäi edaspidiseks, III köitesse, mis lõpetati 70ndatel aastatel. See on veel eriti munajas.

Mis uurimistöösse puutub, siis 50. aastate algupoole uuriti peamiselt 20. sajandit, mida Lenin nimetas "imperialismi perioodiks". Uurimissuuna valikus oli oma ratsionaalne mõte sees, seda aega polnud varem uuritud. Üks teema oli siis 1905. a revolutsioon (Hilda Moosberg). Uuriti I maailmasoja aega. Alustati ka Eesti Vabariigi aja uurimist. Harald Saarnit käsitles 20. saj algust, Õie Elango 1920. aastate II poolt. Mina sain tänu Naanile teemaks Kreutzwaldi filosoofilised ja ühiskondlik-poliitilised vaated. 1952. aastal astusin aspirantuuri ja 1954. a kaitsesin väitekirja Kreutzwaldi vaadetest.

Väga kiiresti saite väitekirja valmis.

Jah, ma ise ka imestan selle üle. Mul oli muidugi enne aspirantuuri astumist natuke tööd juba tehtud. Minu uurimisel Kreutzwaldi kohta pole väärtust, ma pole kusagil püüdnud teda avaldada.

Tegin ta Naani juhendamisel, kasutades jäigalt formaalset käsitlusviisi. Jagasin Kreutzwaldi tükkideks – umbes nii, et vaat siin ilmneb Kreutzwaldi juures üks dialektika joon, teisel on ta nii ja nii palju deist jne.

1950. aastatel õpetati mulle Tallinnas väga jäika nõukogude-marksistlikku metodoloogiat, samal ajal oli mul aga Tartus sõber Mart Lepik, kirjandusteadlane. Lepik püüdis mulle sisendada, mida tähendab tõeliselt teaduslik lähenemisviis. Talle oli kultuuritegelaste n-ö tükkideks raiumine eriti vastumeelt. Tema hindas argumentatsiooni väärtust, Lepik väitis, et tõeline teadlane peab lugeja

¹ Vt Vikerkaar 1994, nr 11, lk 81.

faktide najal – nagu mööda treppi – tõe juurde viima.

Peale väitekirja kaitsmist anti mulle teemaks Carl Robert Jakobsoni vaated. Vahepeal olin hakanud vastasutatud Kurgja muuseumis käima. Veel oli elus üks Jakobsoni tütardest – Ida. Ühel päeval juhtusime koos tollase direktori August Mikuga Ida voodi alla vaatama. Voodi all olid suured kotid kirjadega. Tõmbasime kotid välja ja niipea, kui ühe koti lahti tegin, sattus näppu Jakob Hurda kiri Jakobsonile. Neist kottidest tuli välja suurepärase materjal: ajalehe Sakala arhiiv. Suurmeeste kirju oli vähe, kuid see-eest rohkesti talumeeste, käsitööliste ja kooliõpetajate kirju Sakala toimetusele. Nende põhjal hakkasingi uurima Sakala ja Jakobsoni sidemeid rahvaga. Kui ma neid kirju Kurgjal esimest korda lugesin, siis ma lausa nutsin – liigutusest selle ehtsuse üle, mis neist kirjadest õhkus.

See materjal, muidugi ka Sakala ise, andis võimaluse teemat konkreetsetl uurida, mitte piirduda fraasidega. Nii et Carl Robert Jakobsoni kõrvale või isegi pisut tema asemele tuli Sakala ja selle kaastöölise teema. Vahepeal pidin veel "Eesti NSV ajaloo" II köite jaoks rahvuslikust liikumisest kirjutama.

Aega, millal see kõik juhtus, nimetatakse Hruštšovi sula-ajaks. Mulle see termin eriti vastuvõetav ei ole, nimetaksin 1956. aastaga alanud perioodi lihtsalt liberaliseerumisaajaks. Arvatavasti ei saa nooremad inimesed aru, kuivõrd siiski õhkkond muutus. Terror kadus. Seda, kui palju atmosfäär lahendamaks läks, on väga raske kirjeldada. Ajaloos jäid nõukogulik-marksistlikud paradigmad küll alles, kuid siingi tekkis mänguruum vabamale mõttele ja vaimule. Ajajärke enne 20. sajandit sai uurida võrdlemisi vabalt; 20. sajandil tulid bolševikud mängu ja sestpeale oli ajaloolaste ülesanne näidata eelkõige bolševike kui kõige algatajate ja loojate osa. Võib ehk öelda: mida vanem periood, seda suurem oli mänguruum. Üldkäsitlete koostamine nõukogulikus vaimus muidugi jätkus; kuid selle kõrval hakati üha enam tegelema asjaliku, faktoloogilise uurimistööga. Harri Moora hakkas arheloogias asjalikke uurimissuundi välja arendama, ajaloo alal tegi sedasama Artur Vassar. Nii Moora kui Vassar

avaldasid Maamäele väga tugevat mõju. Maamägi võttis neid alati kuulda.

Kõige selle tulemusena hakkasid Ajaloo Instituudis 60. aastatel ennekõike kaks suunda väga edukalt välja kujunema: agraarajalugu ja ajalooline demograafia. Püüti olla võimalikult konkreetset, uurida protsesse algüksuste, inimeste ja talude kaupa.

Samasse aega langeb ka terve talentide generatsiooni tulek Tartu ülikoolist. Esimene, kes komeedina kerkis, oli Juhan Kahk. Tema oli mees, kelles erakordne andekus ja erakordne töövõime põimusid erakordselt suure sooviga edasi jõuda.

Juhan Kahk hakkas uurima 19. sajandi talurahvaliidumisi. Ta tegi väga suurt tööd arhiivimaterjalidega. 1958. aastal ilmus Kahkilt uurimus Mahtsa sõja 100. aastapäeva puhul ja peale seda tuli veel mitu uurimust talurahvaliidumiste kohta. Kahk kaitses ka doktorikraadi väga noorena – vist 1961. või 1962. aastal. Minu arvates oli Kahk juba täiesti uus fenomen Eesti nõukogude ajaloo teaduses – tema justkui kuulutas ette, et Venemaa eestlaste ja ärahirmutatud Eesti ajaloolaste asemel tuleb uusedukate generatsioon. Nad olid süsteemiga kohanenud, süsteemi sees kujunenud ja kasvanud. Näiteks Kahk hakkas kohe tegema ka administratiivset karjääri – kõigepealt sai temast instituudi asedirektor ja 1968. aastast direktor.

Tollal Ajaloo Instituudis esiletõusnud talentidest nimetaksin veel Enn Tarvelit, kes uuris Poola aega ja feodalismi mõõtühikut adramaad – kirjutas sellest suure monograafia. Teda ma pean üheks praegusaja kõige silmapaistvamaks ajaloolaseks, aga kahjuks läks ta Rootsi Balti Instituudi direktoriks. Nimetaksin veel kadunud Herbert Ligi. Ka Sulev Vahtre lõpetas oma suure töö "Eesti rahvastik hingeloenduste andmeil" Ajaloo Instituudis – suurepärase töö ajaloolise demograafia alal. Elina Öpik uuris Rootsi aja talurahvast, Heldur Palli hakkas perekonna-restitutsiooni meetodiga uurima 17.–18. sajandi rahvastikulugu.

1960ndate lõpul, 1970ndate algul oli suur doktorikraadide kaitsmise laine – Ligi, Vahtre, Tarvel, Jansen. Mina ikka oma Jakobsoni "Sakalaga". Teema oli pisut natsionalistliku maiguga, aga läbi läks. Ja läks jälle tänu Gustav Naanile, kes oli minu väitekirja n-õ

must retsensent kõrgema atestatsioonikomisjonis juures. Gustav Naan sõimas kodanlikke natsionaliste ja soosis varast rahvuslikku liikumist, mida ta pidas demokraatlikuks liikumiseks. Ja see oli ka üks varjatud põhjus, miks seda aega sai üldse uurida. Võiks öelda, et juhuslik, aga juhuslikud asjaolud mängivad autoritaarses riigis küllalt suurt osa. Mõne tähtsa tegelase isiklikust arvamusest sõltus mõnegi teema lubamine või keelamine.

Nii et üldine olukord läks justkui lahedamaks, kuid samas olid ikka veel instituudis n-ö mustad lambad. Ankeediandmed polnud küll enam nii tähtsad nagu Stalini ajal, aga siiski oli inimesi, kelle kohta Maamägi aegajalt ütles, et ta on väsinud neid kaitsmast. Üks selline mees oli Ants Viires, praegu üleeuroopaliselt tunnustatud etnoloog; teine oli praegune *professor emeritus*, meie parimaid arheolooge Evald Tõnisson ja kolmas Heldur Palli.

Aga 1960. aastate lõpul, Tšehhi sündmustest alates hakkas reaktsioon hiilivalt peale tungima. Algul tasapisi, siis ikka tugevamini ja tugevamini. Instituut samal ajal isegi laienes, võimalusi selleks oli, üleliiduliselt Ministrite Nõukogu Teaduskomiteelt sai raha välja pressida, kui suudeti mingi uus suund ära põhjendada. Meie instituudis asutati nende summadega filosoofiasektor ja skandinavistika sektor. Tänu Endel Lauulu ettevõtlikkusele asutati veel rahvahariduse ajaloo sektor. Ajaloo suhtes olid need distsipliinid pisut kõrvalised, aga sedakaudu pudes rahha ka ajaloolastele ja elu läks selles mõttes lahedamaks.

Tollal läks sotsioloogia moodsa ja tehti palju sõnu sel teemal, et ühiskonnaelu organiseerimisel tuleb orienteeruda teadusele. Nii asutati 60ndate keskpaigas ka Ajaloo Instituuti sotsioloogia sektor. Ikka tähtsamaks muutus kaasaja ja "kaasaja ajaloo" uurimine.

Ülaltpoolt hakati nõudma, et ajaloolased uuriks rohkem sotsialismiaega. Edaspidi lisandus nõue uurida mitte lihtsalt sotsialismi, vaid nimelt arenenud sotsialismi, kuigi keegi ei teadnud, mis asi see on.

Ajaloo Instituudi sektorid jagati sellele vastavalt: feodalismi perioodi ajaloo sektor, kapitalismi perioodi ajaloo sektor ja sotsialismi perioodi ajaloo sektor. Noored tulijad suu-

nati enamjaolt viimasesse ja vanema ajaloo teemad hakkasid unarusse jääma. Sellise tendentsi kulminatsioon oli 1980. aastate algul. Instituudi direktor oli siis Raimo Pullat.

Sel moel tekkiski uurijate järelkasvus auk, mis ennast praegu väga valusalt tunda annab. Lünk tekkis kahel põhjusel. Esiteks oli meid alati viletsasti finantseeritud – kogu TA ühiskonnateaduste osakonda finantseeriti halvasti. Suuremad summad läksid ikka füüsikale, keemiale ja küberneetikale. Kui ajad muutuma hakkasid, jooksid needki noored, kes tööle võeti, sotsialismi ajaloo sektorist enamasti peatselt laiali. Ja praegu on meil suur puudus 40–50-aastastest ajaloouurijatest. Noori on, keskealisi vähe.

Asjalik uurimistöo jätkus siiski ka 70. – 80. aastatel. Uurimistemaatika püüti laiendada. Jüri Kivimäe tõusiski esile uue uurimisteamiga – linnaajaloo. Priit Raudkivi alustas taas keskaja poliitilise ajaloo uurimist. Raimo Pullatil oli linnaajaloolasena tohtu produktioon.

1970. aastate lõpul olime meie Aili Aarelaiuga need kaks näiivset, kes püüdsid hakata laialdaselt arendama kultuuriloolist suunda komplekse kultuurikäsitluse loosungi all. Tahtsime uurida eelkõige kultuuri sotsiaalset külge – kultuuri tarbimist ja levikut. Olud olid aga kitsad ja inimesi juurde võtta ei saanud, sest kogu jõud läks sotsialismi peale. Nii et meie soov kompleksset kultuuriuurimist arendada osutus utopiaks. Me ei saanudki õieti aru, et meie käsitlus kultuurist oli vastuolus tollaste ideoloogiliste standarditega. Kultuuri käsitati kui ideoloogiat, meie aga hakkasime propageerima vaadet, et kultuur on inimtegevuse vaimne aspekt üldse – mis tahes eluvaldkonnas. Mind inspireerisid tugevasti ameerika kultuurantropoloogide tööd, Aili Aarelaidu semiootika.

Kui olime sellistest seisukohtadest lähtudes koostanud kaks (venekeelset) artiklilogumikku, siis neid ei avaldatud. Me ei saanud algul aru, milles seisneb nende avaldamiskõlbmatuse. Seejärel kujunesid need kogumikud omamoodi mängukanniks ülemuste omavahelises võimuvõitluses. Tollal oli veel direktoriks Karl Siilivask. Teda taheti kohalt kõrvaldada ja talle heideti ette, et tema direktoriks olemise ajal on valminud sellised ideoloogiliselt kahtlased kogumikud. Kuigi

kogumikud polnud ju ilmunud, nad olid vaid esitatud akadeemia toimetuskirjastusnõukogule. Meie püüdsime neid siiski läbi suruda, saatsime ka tollasele ENE peatoimetajale Gustav Naanile tutvumiseks. Kuid Naan ütles, et ei ole vast suur kahju, kui need kogumikud praegu ei ilmu.

Kõige selle taustaks oli muidugi üldine poliitilis-ideoloogiline reaktsioon. Varem oli seesuguseid kulturooloogilisi mõtteid nagu meie kogumikes juba Moskva ja Leningradi teadlaste poolt avaldatud. Siin kardeti taas ketserlust – nii ei saanud meie uuest töösunnast asja. Nii palju oli meie tegevusest Aili Aarelaiuga kasu, et rõhutasime kulturooloogilise lähenemise vajalikkust ja teisalt sotsiaalkultuurilise suuna tähendust.

Vahepeal, 1968. aastal oli minust saanud bürookraat, sest Juhan Kahk kutsus mind instituudi teadusala asedirektoriks – oma asetäitjaks. 1978. aastal tegime kultuuriloo sektori, rahapuudusel ei saanud sinna noori tööle võtta, sektor n-ö kujunes juba instituudis töötavatest inimestest ja oli väga heterogeenne. Kui Teet Veispak direktoriks oli, likvideeriti kultuurilooline suund päriselt.

Kas kõik instituudi töösunnad said ühtviisi kannatada?

Samal ajal tegid instituudi arheoloogid, kunstiajaloolased ja etnograafid küllaltki viljakat tööd. Arheoloogide sulest on ju ilmunud (1982) ka suur Eesti esiajaloo ülevaade; etnograafidelt hulk monograafiaid ja artiklilogumikke, kunstiajaloolastelt suur kunstiajalugu, üksikkunstnike käsitlustest rääkimata. Nii et 60ndatel ja ka juba õnnetumal tagasilöökide ajal, 70.–80ndatel, siiski midagi toimus. Neis töödes on muidugi omajagu fraseoloogiat ja dekoori, aga väga palju ka faktoloogilist ja kontseptuaalseltki "vastu pidanud" materjali, millest tänane teadlane ei saa mööda minna, kui ta neid alasid uurib.

Instituudi kriis saabus 1980. aastate algul. 1984–1985 jõudis arenenud sotsialismi uurimine oma seniiti. Aga siis tuli juba perestroika, algas ümberkorraldamine, uute suundade otsimine. Esialgu räägiti vaid valgete laikude täitmisest – keegi õieti ei teadnud, kuidas edasi liikuda, ja liigutigi ettevaatlikult, samm-sammult. Raimo Pullati asemele tuli

direktoriks Rein Helme. Kuid Helme ja tema asetäitja Toomas Varrak ei suutnud instituudi tööd reorganiseerida ega kindlamat uurimisprogrammi või asutusele nii-öelda oma profiili anda. Päris nii ju ka ei saa, et igauks uurib, mida üksnes tahab, mingid prioriteetid tuleb ikkagi kindlaks määrata. Pealegi tõmmati finantsid koomale ja reform oli hädavajalik. Helme direktoriks-oleku lõpperioodil tekkis instituudis reformiliikumine altpoolt. Ühel üldkoosolekul moodustati komisjon, mis tegi reorganiseerimisetpanekud. Neid ettepanekuid hakkasid ellu viima Enn Tarvel ja Teet Veispak.

Kas Rein Helme lahkus direktori kohalt töötajate soovil?

Tema lahkus töötajate soovil, samuti Toomas Varrak. Teet Veispak sai kollektiivi ettepanekul direktoriks; presiidium kinnitas selle otsuse. Reformid algasid ligi poolte töötajate koondamisega. Vanematest jäime alles ainult Palli, Heino Arumäe ja mina. Üldiselt uurijate tuumik jäi alles, fikseeriti suunad. Minu arvates oleks nüüd järgmine samm pidanud olema instituudi noorendamine iga hinna eest, fikseeritud uurimissuundade katmine tööjõuga. Seda ei suutnud või ei tahtnud aga Veispak teha. Tekkis uus kriis, ka rahalised segadused, mida mina ei oska hinnata ega kommenteerida, kuna mul pole täpseid andmeid. Samal ajal olime finantsiliselt nii viletsas olukorras, et noori inimesi tööle võtta polnud võimalik. Keegi ei tule enam teadusse virelema, nagu see 50.–60ndatel aastatel mõnigikord oli. Evald Tõnisson näiteks istus pikki aastaid laborandi kohal oma halva ankeedi tõttu; ta tahtis iga hinna eest teaduslikku tööd teha.

Niisiis seisnes tragöödia selles, et Teet Veispak lihtsalt ei saanud instituudi juhtimisega hakkama või ei tahtnudki hakkama saada, Enn Tarvel läks aga hoopis Rootsi. Praegu on instituudi direktori kohusetäitja Priit Raudkivi.

Kus võiks olla lahendus? Kõige labasem ja lihtsam, mida meile ka mitmelt poolt pakutakse, on likvideerimine. Mulle on üllatuseks, kui vähe meie uued valitsused on humanitaarteadustest hoolinud. Enne olime tõrjutud seisundis, nüüd oleks pidanud ühen-

dama riigipoolse baasfinantseerimise spon-
sorite ja fondide toetusega, grantide ja stipen-
diumidega, et eesti keelt, kirjandust,
folkloristikat, ajalugu, arheoloogiat, kunsti-
teadust jne edasi viia. Me peaksime laienema,
mitte mahuliselt vähenema.

**Kas Teile ei tundu, et ka praegu on
teinekord tegemist juhuslike inimeste ju-
huslike suvadega, nii nagu see oli Stalini
ajal?**

See on vist ajaloo vältel ja igasuguste süs-
teemide puhul nii olnud, et palju sõltub kel-
legi *idée fixe*'ist. Ma ei tea, kas isiksuse mõju
demokraatlikus ühiskonnas on väiksem kui
totalitaarses, sest ikka sõltub palju mõne in-
imese suvast, kuigi see ei tohiks nii olla. Mui-
dugi on demokraatlikus ühiskonnas
avalikkuse kontroll suurem ja see peaks ju
tegelikult välistama juhuslikkuse.

Teaduse reorganiseerimise kohta ütles
väga õigesti TA uus president Jüri Engel-
brecht: siin ei tule lähtuda kellegi soovist
administratiivselt nuppe ümber tõsta, vaid
tuleb lähtuda funktsioonist – kas meil on ni-
isugust asutust vaja või ei ole. Ükski normaals-
ne inimene ei saa ju eitada, et ajaloouurimist
ja ka ajaloouurimise keskust Tallinnas on
vaja. Oli ettepanek ühendada meid Tartu üli-
kooliga, et likvideeruks meie kui juriidilise
isiku staatus. Asjade sellise käigu korral olek-
sime piiratud ja abitud – ei saaks inimesi
töölegi võtta. Tartu on küll vaimukeskus, aga
ka Tallinn on seda alati olnud – Rootsi ajast
alates. Tallinn on suur linn ja siin on nii palju
humanitaarlasti koos, et oleks absurdne väita,
nagu ei vajakski Tallinn humanitaarasutusi.
Tänapäeva teaduse arenguprintsiip on ju
uurimiskeskuste paljusus. Pealegi on Ajaloo
Instituudi jaoks Tallinnas Riigiarhiivi näol
ulatuslik uurimisbaas näiteks Eesti Vabariigi
ajaloo uurimiseks – mis tahes aspektist. Veel
on meil Linnarhiiv – tohutult rikkalik mater-
jalivaramu keskaja kohta. Siis on veel *Baltica*
raamatukogu baltisaksa kultuuri uurimiseks
(see on minu viimase aja hobi). Teaduste
Akadeemia raamatukogusse on väga palju
väliskirjandust kogutud. Tallinnas on Ajaloo-
muuseumi käsikirjade kogu ja veel väikse-
maid kogusid, nüüd on siin keelekogud,
arheoloogiakogud... Nii et mina lihtsalt ei

saa aru, kuidas saab eitada akadeemilise aja-
loouurimise – või mis tahes humanitaarala
keskuse vajalikkust Tallinnas.

Meile vajalikud summad on ju väikesed,
me oleme odavad. Materiaalne baas on meil
olemas – vähemasti ruumid, toolid, mõned
arvutid jm.

Ma mõtlen ka seda, et kui ei taheta Ajaloo
Instituudi nime säilitada – võib-olla see on
liiga tugevasti seotud nõukogulik-kroonuliku
ajalootegemisega, siis võib ju mõne teise
nime panna – olgu Tallinna Uurimiskeskus,
Tallinna Ajalookeskus. Meilgi on ju olemas
ka positiivsed, jääva väärtusega uurimistra-
ditsioonid, mis vääriavad jätkamist. Räägime
omavahel: oh kuidas tahaks rahulikult tööd
teha – et poleks seda permanentset likvideer-
imist.

**Võib-olla on süüdi praegune kärsitu aeg
ja ka arvamine, et kui inimene tahab, siis
ta saab ikka ajalugu uurida. Või ei saa?**

Olgu ajalugu subjektiivne, aga temalgi on
oma mängureeglid. Miks siis kogu maailmas
valmistatakse ajaloolasi kõrgkoolides ette 5–
6 aastat? Inimene võib ju minna peale muud
päevatööd raamatukogusse ja hakata midagi
uurima, aga kui tal pole professionaalset et-
tevalmistust, jääb ta vaid asjaarmastajaks.
Maailma praegusaegse tööjaotuse juures on
ka ajaloo-uurimine kõikjal "amet" – mis teha!
Maailmas finantseeritakse teadust paljudest
allikatest. Imetlen näiteks seda, kui palju
uuritakse Soomes ajalugu, kui palju seal ma-
terjale ilmub – osalt riikliku toetuse, osalt
muidugi omavalitsuste, fondide, firmade jne
toetuste abil.

Praegu on suund teha kõike lühiajaliste
projektide alusel, mida toetaks Teadusfond
või mõni muu. Aga noori uurijaid nii ei kas-
vata. Mingi organisatsiooniline baas ja regu-
laarne finantseerimine peab siiski olema.
Muidugi ei tarvitse asutus olla nii suur ja
haraline nagu kunagine Ajaloo Instituut: ka
soodustas tollane süsteem keskpärast vege-
teerimist.

Tunnen praegu väga suurt puudust kollee-
gide õlatundest, n-ö teaduslikust basseinist.
Seda meil praegu ei ole, on vaid üksikud
toredad inimesed. Mina oleksin ka siis rahul,
kui palka ei saaks, aga võiksin kuhugi kuulu-

da. Võib-olla mõnele teisele sobib vaba ja õnneliku privaaturija roll.

Muidugi, nõukogude ajal olid meie tegevusel kitsad piirid, oli ideoloogiline kontroll. Kuid see ei jõudnud kõikjale. Ega meil sektoris mingit Keskkomitee ülemust ju ei istunud. Meie rääkisime üsna vabalt seda, mida tahtsime. Isegi – või eriti – rajoonikomitee poolt ettekirjutatud ideoloogilistel seminaridel. Vaim on ju alati vägevam kui võim, vägevam kui mis tahes kroonu.

Miks inimesed ka kõige hullematel aegadel võtsid vastu töökoha Ajaloo Instituudis ja kirjutasid sedalaadi uurimusi, nagu tollal nõuti?

Miks inimesed üldse kõige imelikumaid asju teevad? Inimese käitumise teadlikkust või "aatelisust" ei tohi üle hinnata. Inimene tahab esmajoonel elada. Ja – mitte ainult elada, süüa ja armastada, vaid ka ennast mingil moel, mingil erialal teostada. See on nii tugev vajadus, et kaalub tihtilugu üles igasugused printsiibid ja ideed. Muidugi on inimesi igasuguseid. Pärast sõda olime me lihtsalt õnnelikud, et ellu jääme. Olime õnnelikud ja läksime ka ajalugu õppima. Põlvkondade kaupa. Inimene elab oma elu enamasti apoliitiliselt, sageli isegi poliitika sees. See käib mis tahes ühiskonna kohta – enamuse inimesi on enamuse oma ajast konformistid. Nõukogude süsteem pole ju ka esimene autoritaarne süsteem maailmas, miks imestatakse, et eestlane sellega kohanes? Ikka on kurjad inimesed, ahned ja võimukad, valitsemise kippunud – olgu nad võõrvallutajad või oma rahvusest. Ja enamik alistub valitsejatele. Üks osa on mässajad ja revolutsionäärid, üks osa deklasseerunud element. Ja on veel ülikohanejate kiht, kes iga hinna eest teeb karjääri.

Sõjajärgne generatsioon lülitus nõukogude ellu, olles lootuse kaotanud, et ameeriklased või inglased meid vabastama tulevad. Lootus kadus täpselt sel ajal, kui mina ülikooli lõpetasin. Kauga oodati valget laeva. Aga siis sai selgeks, et mingit valget laeva ei tule. Pisut hiljem saabus Hruštšovi sulaaeg ja siis tekkis tunne, et võib-olla läheb kõik paremaks ja liberaliseerub seevõrd, et tulevad suuremad vabadused ka rahvuse jaoks. Oma keelest ja rahvusest loobumist ei kujutanud ju

keegi ette. Oli jumala õnn, et saime säilitada eesti keele ja selle kaudu ka kultuuri järjepidevuse. Oleks võinud ju ka nii minna, et kõik eestlased oleks maha löödud, deporteeritud või assimileeritud. Meid on ju kohutavalt vähe!

Ja peale selle, et inimene tahab elada, tahab ta elust veel rõõmu ka tunda. Meie tundsimine küll ka sõjajärgsel ajal paljudest asjadest rõõmu – naljast, laulust, sõpradest... Sõprus ongi parimaid ja ilusamaid asju elus.

Kui nüüd taas ajaloo teemale läheneda, siis – Tallinnas oli ju ka Parteiajaloo Instituut.

Nad uurisid bolševike parteid – Eestis üsna väikese grupi ajalugu, misjuures sellele omistati põhiline roll Eestis umbes 1905. aasta revolutsioonist peale. Nende teemad olid kohutavalt kitsad, eriti mis puudutas nõukogude aega. Teemad olid umbes sellised: "Partei organisatsiooniline töö Tallinna parteiorganisatsioonis 1961–1964". Nad tegid suure kollektiiviga äärmiselt kitsalt piiritletud tööd. Ja olid muidugi dogmaatikud.

Meie neid päris ajaloolasteks ei pidanud, kuigi nad töid teatud piirides välja ka faktilist materjali. Mingid suhted omavahel loomulikult olid. Nad osalesid "Eesti NSV ajaloo" III köite tegemisel. Ja muidugi oli ka parteiajaloolaste seas ärksaid ja lähedaid inimesi.

Kas sellesse instituuti mindi tööle kaalutlusel, et seal saab vähese töö eest viisakat palka?

Küllap mindi selgi kaalutlusel. Miks näiteks Ajaloo Instituudi sotsialismi sektorisse tööle mindi, kuigi oli selge, mis seal ees ootab? Ehkki meie sotsialismi sektoris oleks ehk saanud ka teisiti töötada – kasvõi näiteks tööstuse ajalugu ja tööliklassi kujunemise ajalugu uurida mikroanalüüsi meetodil, ütleme ankeetide ja tööraamatute põhjal. Meie sotsialismipoisid tegelesid aga põhiliselt tabelite kokkupanemisega riigi statistikast saadud andmete põhjal. See oli nn latvupidi statistika, väga igav.

Praegu oleks väga vaja selle aja tõelist statistikat. Aga ka tol ajal oleks saanud väga huvitavaid andmeid koguda – tuleviku jaoks.

Meenutades veel Gustav Naani – ta oli vist väga vastuoluline tüüp?

Võib-olla pigem sirgjooneline. Tal oli kummaline kristalne loogika, mida ma omal ajal imetlesin. Täiesti lineaarne, ei mingeid kõrvalsuundi, ei mingit elu tegeliku kirevuse arvestamist, ei mingeid segavaid tegureid. Tema liikus ainult ühes suunas. Sellepärast oli tal ka "Eesti NSV ajalugu" kerge teha, et teda faktid ei seganud. Samal ajal oli ta inimesena üsna liberaalne. ENE toimetajana ta ju negatiivset rolli ei mänginud. Konjunktuurist Naan igahates ei olnud, pigem pisut maniakaalne. Endas ei kahelnud ta iialgi.

Tal oli ka suur tõusuperiood – kui ta üsna liberaalselt analüüsis võimu ja vaimu suhteid ja võitis eesti haritlaste üldise poolehoiu. Aga hiljem tulid teravalt esile maniakaalsed jooned; ma mõtlen eelkõige iseoma üleoleva mõistuse vastandamist nn argiteadvusele.

Minul on Naanist küll positiivseid mälestusi. Mäletan üht seika ajast, mil Naan oli meilt ammugi juba ära, töötas vist Astrofüüsika Instituudis ja oli akadeemik. Ta tuli meile mingit loengut pidama – kosmoloogiast või astrofüüsikast. Selles loengus ta väitis, et teooria peab olema piisavalt hullumeelne, et olla tõene ja teadust edasi viia. Küsisin temalt, kas see kehtib ka ühiskonnateaduste puhul. Naan vastas, et kehtib küll, marksistlik teooria oli omal ajal piisavalt hullumeelne. Ma ei küsinud edasi – et kas on ehk sündinud mõni uus, veel hullumeelsem teooria. Ei julgenud. Naan oli hall eminent, tugevate sidemetega Moskvas.

Milline suund praegu Teie instituudis kõige perspektiivikam tundub?

Küllap neid on mitu. Kõige põhjalikumalt tuleks uurida eelmise Eesti Vabariigi aega.

Oluline on industrialiseerimise uurimine. Inimesed on selleks olemas. Praegu uuritakse meil sügavuti rootsi aega ja see peaks ilmselt jätkuma. Priit Raudkivi esindab keskaja uurijaid ja ka seda vahepeal allasurutud suunda tuleks laiendada. Arvan, et rahvastikulugu jääb ikka päevakorda. Ja olles egoistlik arvan, et oluline on ka sotsiaalajalooline suund, mida Jaanus Arukaevu ja mina praegu katsume edasi viia. See uuriks Eesti avalikkuse teket või laiemalt ühiskondliku muutumise protsessi, ka rahvuslust.

Te ütlesite eespool, et ka demokraatliku ühiskonnas sõltub palju ühe või teise inimese suvast. Kas pidasite silmas Teaduste Akadeemia likvideerimise üritusi? Kelle tahtmine või huvi selle taga on?

Ma ei ole küllalt informeeritud. Räägitakse, et selle taga võivad olla Tartu Ülikooli mõningad ringkonnad mõjustatuna mingitest grupihuvideist. Vast mõjustab paljusid ka ka mõte, et hävitagem need institutsioonid, kus kunagi tehti teadust "valesti". Vast on selle taga veelgi üldisem, pisut müstiline taassünni-puhastamise lootus. Ei märgata, et sünnib taas ka "uus kurjus".

Aga teadus on väga õrn ja järjepidev; nii et alustada tuleks vist hoopis teisest otsast. Mitte asutuste kui mänguklotside ja inimeste kui malenuppude edasi-tagasi liigutamistega, vaid asutuse või teadusharu funktsioonist, sellest, mida siis Eesti ühiskond tahab teadlastelt saada. Räägitakse riiklikest programmidest, seejuures rahvuskultuuri edendamise programmist (kunagi oli selline Jakob Hurdal), mis ilmselt oleks aluseks baasfinantseerimisele. Enne nende fikseerimist ei ole ju mõtet malenuppe tõsta.

Vestles Marika Mikli

VAATENURK

TOOMAS KALL

Mis oleks, kui Oravat ei oleks?

ANDRUS KIVIRÄHK. IVAN ORAVA
MÄLESTUSED EHK MINEVIK KUI HE-
LESINISED MÄED. Päevaleht. Rahva
Hääl. Tallinn, 1995. 112 lk.

*"Nii kohutavalt raske on huumori kohta mi-
dagi tarka arvata!"
(Andrus Kivirähk).*

Kriitik, kes nii siira ülestunnistuse oma arvustuse motoks paneb, peab olema väga hea ja otsekohene inimene. Eks tõesta seda ka järgnev selge ja ühemõtteline ülestunnistus, miks Ivan Orava mälestused mulle meeldivad. Sellepärast, et nad on naljakad.

Sellega võikski arvustuse lõpetada, sest põhiline sai tõesti öeldud. Paraku kehtib kriitikamaailmas kirjutamata reegel, et isegi täiesti lamedaid asju tuleb vaadelda eri tahkudest. Rääkimata siis nii keerulisest nähtusest nagu sepp Orava maailmapilt.

Kõigepealt seoses ühiskondliku taustaga. Praegune aeg peaks nagu soosima kõike, mis on vähegi ajalooa seotud, sealhulgas memuaarkirjandust. Buum – Eesti ajaloo "valgete laikude" aeg – on küll läbi, kuid vajadus süveneva uurimise järele peaks olema seda suurem. Seda nii ajaloo teaduse enda arengu loogika kui ka rahvuse vaimse tasakaalu seisukohast. Hasso Krull ongi võtnud Orava raamatut "kõige tõsisema katsena luua uut, pingevaba suhet minevikuga". Ajamärk on seegi, et Orava mälestuste kirjutamise ajal olid nii Eesti president kui peaminister ajaloolased, nüüd aga, mil kriitika tehtud hindab, on ajaloolasediplomiga nii sise- kui kultuuriminister.

Seda kummalisem on, et teadusringkondades pole Orava teos tekitanud mingit vastukaja. Mäletame ju värskest, kuidas ärritasid ajaloolasi ajaloolase Lennart Meri hõbevalgeraamatud või kuidas jurist Jaan Kross polemiseeris läbi mitme Keele ja Kirjanduse üliarangete ajaloolasmuusadega. Seda muide tolsamal kuumal 1988. aastal, mil Orava mä-

letamist mööda Karl Vaino ära sulas, nii et "paar poisikest panid puukoorest laevad Vainosse ujuma". Seevastu filoloog Andrus Kivirähk ei ole keegi avalikult nõudnud, et tema toimetatud töölise mälestused ametliku teaduslikku ajalookäsitlust toetaksid. Eesti ajaloolased ei ole Ivan Orava mälestuste vastu suutnud tuua seni ainsatki (!) argumenti.

Võib-olla ei peeta Orava teksti ajalooks? Küsigem siis, mis on ajalugu, ning siirdugem definitsiooni otsingul ajas mõnekümne aasta võrra edasi. Võib juhtuda, et eesti rahvas peab siis järjekordselt tuhast tõusma. Võib juhtuda, et selle ajani hoiab rahva vaimset selgroogu sirgena mälestus viimasest eestiaegsest presidendist Merist. Võimalik, et ka siis kerrib esile mõni lihtne töömees, kelle mälus ühiskonnal pole põhjust kahelda ning kes oma sõbra Meri hiilguse enda pea ümber kenaks auraks koondab (nii nagu tegi seda Orav Pätsiga). Sellepärast siinkohal etteva bandav tsitaat just L. Merilt: "Ajalugu selle poolest täppisteadustest erinebki, et ajalugu ei paku tõestusi, vaid tõenäosusi. Ajaloo meetodiks on üldsotsioloogia ehk ajalooline materialism ja tulemuseks lause: see võis nii olla ja tõenäoliselt oligi." Aga see on ju ka Orava lause!

Sellest hoolimata peab siinkirjutaja Orava veelgi suuremaks võiduks tema võitu iseenda ja oma vanuse üle. Orav ei mäleta mitte ainult kauge noorusaja sündmusi nagu enamik selles eas hoogsalt alustavaid memuariste, kes oma tüütult detailsed lapsepõlvemuljed kirja saavad ning kohe seejärel ära kutsutakse. Orav on universaalmäletaja, kellelaolistest näiteks raamatu isikunimedede registris on esimestena nimetatud Artur Adson ja Leonid Brežnev.

Ivan Orava tähtsus on eelkõige selles, et tema suu kaudu kiireneb rahvuse müüdi loome. Sest milline oleks asjade loomulik käik, st mis oleks siis, kui Oravat ei oleks? Tõesti-sündinud lood kanduksid edasi vaevaliselt põlvest põlve, isalt pojale. Iga poeg, kas koe-rusest või kogemata, natuke muudaks oma isa juttu. Neli väikest moonutust saja aasta jook-

sul! Kui mitu sajandit oleks nõudnud, et muistendid Pätsist ja Tõnissonist ning nendega ühinenud Laidonerist nii ürgjõuliseks oleksid kujunenud, et mõni kolmanda aastatuhande lõpupoole ärgas estofiil need jälle värseepeoseks oleks võinud valada? Selle mütolooia saab rahvas nüüd ühekorruga kätte! Tõsi küll, loomulik areng on sellega pärsitud, sest iga tulevane rahvalaulik pajatab edaspidi pahaaimamatult Ivan Orava lugusid enda omade pähe. Nii nagu meie rahvaluule suurogusid hakkasid oma kord kogutud ja vahepeal avaldatud materjali uuesti tagasi saama, nii läheks ka Kivirähil igavaks, kui ta millalgi oma vandlitornivaikusest tüdineks ja rahva sekka läheks kuulama, millest inimesed räägivad. Puha tuttavad lood! Ja ikka Päts ja Rüütel, Tõnisson ja Müürissepp, Käbin ja Kuperjanov läbisegi! Ei järjepidevust kusagil!

See on üks põhjusi, miks osa lugejaid teeb Orava mälestustega sama, mida Orav tegi Brežnevi mälestustega – nuuskab nendega nina. Ivan Orava otsekohese, tabusid eirava meelelaadiga peab lugeja harjuma järk-järgult. Näiteks – aga näiteid pole selles raamatus tarvis otsida, need jooksevad üle rea ise sülle – näiteks võib aatelisemas lugejas tekitada tõrke grammatiliselt muidu täiesti korrektne lause: "Tõnissonil oli see va viinaviga..." Tohoh, kuidas siis niiviisi? vassardab õnnetu lugeja peas küsimus, kuni ta jõuab kohani, kus Uku Masing kakleb Beria haul... Soh, või juba Masing? No nüüd on pühaduserüvetamise kurv küll lõpmatuseni tõmmatud! ägab lugeja kergendatult, sest midagi hullemat enam juhtuda ei saa. Kuni lk 65 selgub, et saab küll: "Vanajumal on nimelt väga raske käega mees, endine poksija, neeger."

Ja nüüd taipab ka kõige juhmim lugeja (aga neid on nõukogude võim meile pärandanud oi kui palju!), et see ongi Kivirähi loominguiline meetod. Lasta Oraval lõpuni minna, ära rääkida kõik, mis ta teab. Mitte suruda Orava teadvusevoolu tagasi, mitte toimetada-redigeerida teda reakodaniku tajumisvõimele vastuvõetavamaks, vaid vastupidi – ergutada vanameest mäletama asju sellest hoolimata, et see enamikule võib näida kahtlane, võimatu või lausa naeruväärne.

See on muidugi ohtlik meetod, ja kahel põhjusel. Esiteks, edev vanainimene võib, nähes, et temalt suisa jampsi ja täielikku plära just oodatakse, vindi üle keerata ja ülipüüdlikkusest asja ära rikkuda. Öelda, et see oht ongi ainult ohuks jäänud, et Orava lugudes liialdamisega pole liialdatud, võib tunduda omakorda liialdamisena, kuid mõnes mõttes on see tõesti nii. Kivirähk oskab, kus vaja, ka tagasi hoida. Teine oht aga ongi see, et kui absurdne situatsioon on loodud ja tarvis on ainult n-õ taset hoida, aga see miskipärast ei õnnestu, siis on hea ja halva kontrast liiga suur ja tervikliku loo asemel sünnib midagi ebamäärast. Näiteks I osa kolmandas peatükis "Moskvas tehakse jõledusi" satub Ribbentrop Lenini mausoleumi. Tore. Aga kogu järgnev jant on, noh... ei ole... Ühesõnaga, tühi. Ruumi kokkuhoiu mõttes las olla see ainus näide.

Raamatu kui terviku seisukohast viljakaim on aga olnud Orava see lõpunimine, mida toidab rahva kollektiivses alateadvuses pesitsev (ja sinna ilmselt igaveseks, kui mitte kauemaks jääv) kujutus "ilusast Eestist". Sellest kasvab välja Orava vaateviisi kogu muinasjutulisus. Aeg-ajalt kõik, kes vähegi viitsivad, lausa sulavad loodusesse. August Mälk on rannal põgenemise eel puunotiks muutunud (lk 36), metsavennad õpivad loomadelt mimikrit (lk 38), Eichfeld oli rohelist värvi sambla moodi tokerjas mees (lk 54). Kui siis Müürissepa viimane musi Käbini nõidusunest äratav, jääb lõplikult mulje, et meile tuntud maailmas võis veel vaid kääbikutel nii vahva olla kui eestlastel oma ENSVs. Kõike kroonib lause: "Eestimaa kivine muld naksas võõrvägesid kannast." Ei, paremini enam ei saa!

Tänuväärsed tööd teeb Orav ka eesti sõnavara kallal. Ühelt poolt rikastab ta keelt vajalike neologismidega, mida veel ühestki sõnaraamatust ei leia: 'punavingerdis', 'solgihing', 'porisüda', 'huntjulum' jmt. Teiselt poolt tõi Orav aktiivsesse käibesse tagasi nii olulise sõna nagu 'tibli', mis vahepeal olude sunnil unarusse kippus jääma. 1960. aasta ÕSist puudus sõna hoopis. 1978. aasta väljaandes oli sõna sees koos märkustega *van. ja kõnek.* ning soovitusena käännata seda tähenduseta sõna nagu 'tubli'. Ülivõrre seega 'kõige tiblame'. Nagu ütles siinsele arvustaja-

le üks ÕSi toimetajaid Rein Kull, poetasid nad sõna küll sisse, sest see oli olnud ju kogu aeg olemas, kuid ei riskinud seda pikemalt seletada, et keegi ei hakkaks nõudma sõna väljajätmist.

Kurioosumina võib lisada, et 1940. aastal ilmuda jõudnud Elisabeth Selli "Eesti-saksa sõnaraamatu" 3. trüki järgi on 'tibla' saksa keeles 'der Tibla'! Et tegemist on puhtalt eesti tuletisega, selle võttis omal ajal omaks juba "Eesti Entsüklopeedia". Sõna olevat tulnud Vitebski kubermangu nimest, sest seal pärines omal ajal Tallinna tänavate sillutamisel töös olnud venelasi. Seevastu Alo Rauna "Eesti keele etimoloogiline teatmik" (Rooma-Toronto, 1982) esitab viitega P. Johansenile ainsa võimaliku lähtekohana vene 'tõ bljatj' ('sa lits'). Niisiis, samal ajal kui akadeemilistes ringkondades käib viljatu vaidlus sõna päritolu üle, teeb Orav lihtsa tööinimesena teo ning äratas sõna lihtsalt, hiljem ka teleseriaali kaasabil, uuele elule. Kusjuures mitte nii, nagu oma hilisuutmisaegees hillitsetuses väidab Mai Looga "Esimene eesti slängisõnaraamat": tibla venelase tähenduses on "tänaseks kaotanud palju oma halvustavast tähendusest". Pole ta kaotanud midagi! Tibla jääb tiblaks, prae teda või võiga, nagu ütlevad tiblade sugulasrahva ryssäde kohta soomlased. Täpsemalt pödrad.

Tibla-teema lõpetuseks soovitaksin kirjastustel, ükskõik kui suures rahahädas nad ka ei ole, loobuda lähematel aastatel plaanist Ivan Orava raamat vene keeles välja anda, et see siis ammendamatu SRÜ (ning miks mitte ka Brighton Beach) turule paisata. Paratamatult satuks osa tiraažist ka sinise mittepõlisrahva kätte, kelle teadvuses ju alles äsja asendus üks uue asukohamaa ajalugu teisega, ja juba jälle! – kas meid mitte lolliks ei taheta teha?! Selle äratundmise tagajärjed Eesti territoriaalsele terviklikkusele oleksid ettearvamatud. Kujutan ka ette, kuidas Nobeli laureaat M. S. Gorbatšov ütleks, lugedes, et "Gorbatšovi isa oli päikesejumal Helios ise, kes oli käinud Gorbatšovi ema juures paabulinna kujul", – "Nu, eto ne serjozno. Ne serjozno." Niisugune lause Läänes endiselt hinnatud poliitiku suust paiskaks Eesti prestiiži maailmas mitukümmend aastat tagasi.

Prestiižist juttu olles – see sõna võiks ju ka kirjastajaid natuke huvitada. Et kuidas inime-

sed raamatut loevad, kas peavad väga silmi pingutama, või küsiks mõnest fondist paberiraha juurde ja trükiks siiski natuke suuremas kirjas? Sest ka Ivan Orava vähem edukad põlvkonnakaaslased tahavad ju teada, kuidas see kõik siis ikkagi oli...

Nii nagu selle arvustuse lugejad tahavad teada, mis asi see Ivan Orava mälestusteraamat ikkagi on? Kuna tegemist on "Vikerkaarre" lugejaga, vastan kõhklemata: ta on ikka üks väga tubli dekonstruktsioon.

EMIL TODE Sõnadest ja asjadest

JAAN KAPLINSKI. JÄÄ JA TITANIC.
Loomingu Raamatukogu 1995, nr 6–7. 78 lk.

I
Eesti on väga väike maa ja siin pole kunagi palju raamatuid kirjutatud, ei Eesti ajal ega nõukogude ajal. Olukorda kainelt hinnates tuleb isegi imestada, kuidas nii vähestest raamatutest on kokku pandud mingi kirjandus. Tundub, et kirjanduse enda hõredust on siinmail kompenseeritud küllaltki suure tähelepanuga, mille osaliseks see vähene kirjandus on saanud. Võib piltlikult öelda, et raamatutest kirjutamine ja rääkimine oli see sideaine, mis liitis vähesed tähelepanuväärsed raamatud kokku üheks ebamääraseks, aga ikkagi tajutavaks tervikuks, eesti kirjanduseks.

Kui olin ostnud Jaan Kaplinski raamatu "Jää ja Titanic" ning selle kohe ühe õhtu jooksul läbi lugenud, sain aru kahest asjast. Esiteks sellest, et ma pole ammu lugenud ühtegi eesti raamatut. Ja teiseks sellest, et ma olen neist puudust tundnud. Ma olen puudust tundnud eesti kirjandusest, mida peaaegu pole enam olemas. Tundsin ennast natuke dinosaurusena, kes viimaks üle hulga aja kohtab jälle liigikaaslast ja liputab rõõmsalt saba.

Kaplinski raamatust kuulsin Toomase käest ja see oli esimene kord üle hulga aja, kui keegi rääkis mulle mõnest eesti raamatust. Võibolla ma midu poleks selle ilmumist märganudki, sest väikestel pruunikatel Loomingu Raamatukogudel pole lootuski leheputkades ja poodides tähelepanu kõita.

Võib küll olla, et ma ise pole küllalt tragi kirjandushuviline, aga ma ei tea ka kedagi teist, kes oleks. Keegi pole mul juba ammu nõobist kinni võtnud ja küsinud, kas sa seda või seda oled lugenud.

Viimase aja meediast meenub mulle kaks kirjandussündmust: Jaan Krossi juubel ja Juhhan Viidingu surm. Need mõlemad tuletasid meelde, et oli kord.

Mis siis oli? Oli natuke eesti raamatuid iga aasta, mis tsensuuri ja igavuse suurendusklaasi all muutusid suureks ja tähtsaks. Kirjandus oli nii tähtis avalik kõneaine, sest avalikke kõneaineid oli üldse vähe. Meedia kanalid olid väga kitsad ja kirjandus täitis veel osalt ülesandeid, mis Läänes juba ammu olid päris-meedia poolt ära võetud.

Ideoloogiliste tõkete kadumine mõjus **ajakirjandusele** tõepoolest nagu nõiväits: see paisus paari aastaga mahult mitmekümneks, surudes kirjanduse keskelt välja äärele. Võib ka öelda, et mis siin leinata, tänapäeval on kirjandus igal pool marginaalne, õieti on igal pool palju väikesi marginaalseid kirjandusi.

Eestis aga on lugu nii, et see **vähemuskirjanduste** jaoks reserveeritud äär on liiga kitsas. Kui ühte eesti kirjandust või kirjanduskolhoosi, nagu seda vahel nimetatakse, õnnestus veel kuidagi koos hoida, siis paljude väikeste kirjanduste jaoks enam lihtsalt ei jätku jõudu, ei jätku miljonist inimesest. Muidugi ei jätku ka raha. Ma ei usu siiski, et raha oleks peaküsimus, et kui riik saab rikkaks ja hakkab kirjanikele raha jagama, siis lõövad väikesed eesti kirjandused õitsele nagu sinililled kevadise metsa all. Lõövad õitsele ikka ainult siis, kui on huvi kirjutada ja lugeda. Mõnda aega võib ju eelarvest raha pumbata näiteks väitega, et kirjandust on **vaja**, sest see on osa rahvuskultuurist või et kirjanduse abil saab kasvatada eesti noorsugu, või mõne muu sarnase pettusega.

Nimelt pettusega. Sest ma olen veendunud, et kirjandust ei ole üldse vaja, tema eksistentsi ei õnnestu mitte mingite positiivsete argumentidega põhjendada. Ma usun meeeldi **Michel Foucault'd**, kui ta kirjutab oma raamatus "Sõnad ja asjad" (*Les mots et les choses*, Gallimard, 1966), et kirjandus moodsas maailmas pole muud kui keele irratsionaalne iha eksisteerida millegi muu kui

kõnena. Kirjandus on keele sohilaps, midagi sellist, mida süüdsuse poolt ei tohiks moodsas maailmas üldse olemas olla.

Foucault' järgi nimelt on kirjandus alates 19. sajandist esinenud oma autonoomsuses vaid kui teatav "kõnevastatus" (*contre-discours*), mis trotsib keele representatiivset ja signifiantset funktsiooni. Kirjandus kuulub seega keele n-ö metsikusse algolekusse, olekusse, kus sõnad ei esine mitte (ainult) kui tähendajad ja osutajad, vaid kui asjad teiste asjade seas. Foucault kirjutab muuseas: "Alates 19. sajandist toob kirjandus nähtavale keele tema iseolemises: kuid mitte enam sellisena, nagu ta paistis veel renessansi lõpus. Sest nüüd pole enam seda esimest, täiesti algset sõna, millest lähtus ja millega oli piiratud kõne lõputu liikumine: nüüdsest kasvab keel ilma alguseta, lõputa ja ilma mingi lubaduseta. Selles korraga mõttetus ja fundamentaalses ruumis kulgebki päevast päeva kirjandusliku teksti rada."

Niisiis, kui kõnelda 19. sajandi ja meie sajandi positiivsetes terminites, progressi terminites, on kirjandus pigem midagi regressiivset, metsikut, algelist. Kuid ilmselt on see metsiku tungi väljendus, see "tüdrukulaps" iga elava keele puhul "loomulik ja paratamatu". Võimalik, et kirjanduse tekkimine nimelt osutabki keele elavusele. Niisiis annab Kaplinski "Jää ja Titanicu" ilmumine tunnistust, et me ei kõnele veel surnud keelt.

Ma usun nimelt, et keel võib surra palju varem, kui ta lõplikult igapäevasest käibest kaob. Tõenäoliselt kõlbab surnud keel praktilise kõnena pruukida pareminigi kui elav. Kuid on ka tõenäone, et inimesed lakkavad mõtlemast surnud keeles ja heidavad selle lõpuks üldse kõrvale kui tuima kesta.

Mis seal ikka, neile tulevikuinimestele, kes konstateerivad näiteks eesti keele surma, pole selles võib-olla midagi traagilist. Ma pole näiteks kuulnud, et eesti pagulaste lapsed, kes mõtlevad rootsi või inglise keeles, selle üle eriti kurvastaksid. Vastupidi, nende elava keele kasutusfäär on palju avaram kui nende vanemate keele oma.

Võib olla, et mõtlen ja kirjutan surevas keeles. Aga see keel minus ei taha surra, ta tõrgub surma vastu nagu iga elusolend. Mulle ei piisa sellest, et ma võin prantsuse ja inglise keele abil saada kontakti suure osaga maail-

ma kirjapandud vaimuvarast. Need pole minu mõtlemise keeled, vähemalt mitte veel!

Elav keel minus nõuab kehakinnitust. Ja selleks ei piisa **ajakirjandusest**. Ajakirjandus esindab paraku ainult seda keele praktilist kõne-funktsiooni. Ajakirjanduse väline sarnasus kirjandusega, nende kohatine justkui-kattuvus on väga petlik. Küll aga võib ajakirjandus kirjanduse alla neelata, mis Eestis mingil määral on ka juhtunud. Ajakirjandus vajab päevast päeva oma külgede täitmiseks teksti ja kugistab kõike, mis tekstile sarnaneb. Kuid selle teksti edasine saatus on paraku kesine: koos eilse ajalehega jõuab ta vääramatult prügikasti.

Kogu eelneva jutu mõte on lühidalt see, et Jaan Kaplinski "Jää ja Titanic" on küll mõõtmelt ja pretensioonilt tagasihoidlik raamat, aga eesti keeles mõeldud ja kirjutatud raamatuna on ta minu jaoks teatud mõttes tähtsam kui terve viron tarku inglise või prantsuse raamatuid, nendega õieti asendamatu.

II

Jaan Kaplinski kirjutab oma raamatus "Jää ja Titanic" paljudest erinevatest asjadest, mis tal südame peal on või mõttes mõlguvad. Lihtsalt mõttepäevikuga tegemist siin ei ole, sest ilmselt on raamatu kirjutamisel silmas peetud mingit struktuuri või on see struktuur talle tagantjärele antud. Peatükid järgnevad küll lihtsalt üksteisele, ilma et nende vahel alati mingit sisulist seost oleks, kuid raamatu läbilugemisel tuleb siiski ilmsiks, et mõnede motiivide, teemade ja küsimuste juurde pööratakse ikka ja jälle tagasi, nagu ämblik jõuab oma võrku kududes ikka ja jälle tagasi samade tuginiitide juurde.

Sellesse võrku Kaplinski oma lugeja püüabki, sest raamat on tõepoolest kõitev, hoolimata oma temaatilisest laialivalguvusest ja žanrilisest ebamäärasusest. "Jää ja Titanic" meenutab korraga nii päevikut, esseed, jutustust kui luuletuskogu või poeemi, olemata neist ilmselt ükski. Kuid keda huvitavadki veel tõsiselt **žanriprobleemid**, olgu elus või kirjanduses!

Ühest küljest on 19. sajandi žanrisüsteemil küll kalduvus ennast ikka veel taastoota. Näiteks poliitikas on vasak- ja paremparteid, seksuaalkäitumise põhjal eristatakse homo- ja heteroseksuaale, kirjandusülevaadetes ek-

sisteerivad rubriigid nagu luule ja proosa, romaan ja esse. Teiselt poolt tundub, et tegelikud eraldusjooned tõmmatakse üha enam hoopis teiste tunnuste järgi. Kirjanduses on asi läinud koguni nii kaugele, et ennast tõsi-meelselt "luuletuse" või "romaaniga" identifitseerival tekstil pole meile enam peaaegu midagi öelda. Mingis mõttes oleme ringiga tagasi selles žanrieelses ajas, kus kogu kirjandus eksisteeris poeesiana, igatahes värsivormis. Tänapäeva kirjandus eksisteerib siis mingi "proosana", millel muidugi on vähe ühist Balzaci proosaga. Igatahes "žanripiirid" ei kujuta endast (vähemalt kirjanduses) enam mingit väljakutset, neist võib üle käia edasi ja tagasi, kartmata karistust või pälvimata imetlust. See pole enam seiklus, seiklus on hoopis mujal.

Kaplinskit niisiis ei kannusta kirjutama soov luua mingit liiki kirjandust, pigem tõukab teda tagant peaaegu traagiline, meeletlik püüd kinnitada nii endale kui teistele, et ei tema ega maailm ole täiesti hullumeelsed, et mingi valgus siiski läbi elusegadiku paistab.

Hullumeelsusele vahetultki pühendab Kaplinski omajagu tähelepanu. Ma usun, et kui ta oleks prantslane või ameeriklane, siis kirjutaks ta hullumeelsusest omaette raamatu, nagu kord Michel Foucault kirjutas (selle raamatu lugemist Kaplinski ka mainib). Samamoodi kirjutaks ta ehk omaette raamatu sekvoiadest, tänapäeva ristsõdadest, Euroopa võõrastehirmust, Buddha naeratuses, narkootikumidest, jääajast, Ameerikast, laevahukust või sellest, kas kõik on nali.

Kuid et Kaplinski kirjutab eesti keeles, siis pole tal suurt mõtet kõigest neist asjadest eraldi raamatuid kirjutada, sest igal niisugusel raamatul eraldi poleks eesti keeles ja kirjanduses õieti ruumi ega kohta, nad võiksid hoopis üle ääre langeda või jääda veidralt õhku kõlkuma. Neile poleks ei kirjastajaid, lugejaid ega arvustajaid.

Nii on Kaplinski kõik need teemad "läbi võtnud" ühes väikeses raamatus. See on korraga sümpaatne ja kahetsusväärne. Sümpaatne selles mõttes, et Kaplinskil pole vaja tekstiga täita seda suurt tühja ruumi, mis haigutab prantsuse ja ameerika kirjaniku ees. Tundub, et suured kirjandused lihtsalt **peavad** täitma kogu oma võimaliku ruumi, nagu

mingid põõsad või vähkkasvajad. Lõpuks nad ahistavad oma massiivsusega, moodustavad justkui paralleelse hullumeelsuse maailma hullumeelsusele. Kaplinski raamatut lugedes me tajume tema pretensioonitult ainukordsust: ta ei kujuta endast ühe hiidkirjanduse järjekordset haru või sagarat, ta ei kuulu õieti kuhugi ja sellisena on küllaltki ükskõikne erinevate tõlgendusvõimaluste suhtes.

Teisest küljest on jälle kahju, et Kaplinski ei peatu pikemalt näiteks narkootikumidel või ristsõdadel, sest ilmselt ta võiks neist palju ja huvitavalt pajatada. Võiks, kui viitsiks.

Nagu ma ütlesin, on siiski paar teemat ja motiivi, mille juurde "Jää ja Titanic" ikka ja jälle tagasi pöördub. Tegelikult on need motiivid pealkirjas ära näidatud. Ühelt poolt niisiis jää, looduse külmus ja karmus, jääaeg kui meie kaugem ajalugu ja võimalik tulevik. Teiselt poolt aurulaev Titanic, mis pidi olema moodsa tehnika viimane sõna, tsivilisatsiooni triumf ja "praktiliselt uppumatu", kuid mis teatavasti oma esimesel reisil üle Atlandi sõitis jäämäe otsa ja uppus, hukutades 1522 inimest.

Kaplinski kardab tsivilisatsiooni pärast. Tsivilisatsioon on ajutine, õrn ja habras. Kaplinski mõtiskleb USA Läänerannikul kasvavate ranniksekivoide ja sealsamas mägedes ettetuleva ohtjasoomuselise männi üle. Mõned nendest puudest on mitu tuhat aastat vanad, niisiis vanemad kui nõndanimetatud inimkonna ajalugu. Nende puude vaatepunktist on meie suured sündmused ja saavutused tõesti ainult nagu virvendus, udu ja suits.

Kaplinski ei karda nimelt mitte tsivilisatsiooni enda liigvõimsust – tuumapommi, ökokatastroofi ja kliima soojenemist kasvahooneefekti tagajärjel – vaid hoopis võimsamate jõudude hävitustööd. Nagu Leonardo da Vinci elas koos oma kaasaegetega veeputuse-hirmus, kardab Kaplinski jääaega ja kokkupõrget komeediga. Kõige rohkem kardab ta aga siiski inimeses endas pesitsevate tumedate jõudude vallapääsemist, uusi risti- ja rassisõdu. See hirm polegi ehk nii anomaalne ja anakronistlik, kui ta ise kohati kahtlustab. Ma usun hoopis, et Kaplinski on esimesena eesti keeles nii põhjalikult sõnastanud Lääne kultuuriruumis üha enam maad võtva **uue eshatoloogilise paanika**.

Ta näib jagavat Jean Baudrillard'i, Paul Virilio ja ilmselt veel paljudegi Lääne intellektuaalide mõttekäiku, mis seisneb lühidalt selles, et **tuumaajastu** on lõpetanud 19. sajandil alguse saanud totaalsete sõdade ajajärgu, toomata siiski ka suurt ja püsivat rahu. Olukorras, kus ükski suurvõim ei saa ennast tegelikult maailmas maksma panna, sest viimast argumenti ei julge keegi käiku lasta, pole lootust ka suurele ja püsivale rahule. Teatud mõttes me "langeme tagasi" hoopis modernsuse-eelsesesse "**väikeste sõdade**", feodaal-, era- ja ususõdade ajastusse. Kaplinski usubki nimelt, et kolmas maailmasõda tuleb ristsõda. Ta kirjutab: "See ei pea tulema harilik sõda, kus teineteise vastas kummalgi pool rindejoont seisavad tankiarmeed ja pommitatakse linnu. Järgmine maailmaristsõda võib väga hästi olla sissisõda, kus vastakuti on politseinikud ja terroristid ja kus mitmesuguste fanaatikutega liituvad narkomaffia ja diktatuurirežiimid. See tuleb sõda, mida peetakse nii lääne metropolides kui maailma kõige vaesemates kolgastes, nagu Somaalia, Birma või Afganistan."

Kaplinski lõpetas oma raamatu 1993. aastal. Minu teada pakkus ta seda avaldamiseks ka mõnele Eesti kirjastusele, kellest aga keegi asja vastu huvi ei tundnud. Lõpuks siis avaldas selle mittekommertslik Loomingu Raamatukogu, nii et eesti keeles ilmus "Jää ja Titanic" siiski vist paar kuud enne, kui Soome kirjastus Otava selle tõlke jõudis välja anda.

Nüüd, pärast Estonia uppumist, mõjub Kaplinski jutt Titanicust omajagu "prohvetlusena" (rõhutan, et oma raamatu kirjutas ta ammu enne katastroofi). Muidugi on vaevalt usutav, et "Jää ja Titanicu" õigeaegne ilmumine oleks õnnetust aidanud ära hoida. Sest lõppkokkuvõttes kehtib ka Estonia huku kohta sama, mis Kaplinski kirjutab Titanicu kohta: kuigi komisjonid ja kohtud otsivad süüdlasi ja ehk leiavadki mõne, oli katastroofi põhjustajaks kokkuvõttes ikkagi see, mida me nimetame süsteemiks. Või ka kapitalismiks, kuigi nüüd on ju selgem kui enne, et mingit muud süsteemi maailmas pole. Konkurents, raha seadus soosib kiiremaid ja vähem ilmastikust sõltuvaid laevu. Tõsi, seesama kapitalistlik konkurents soosib kokkuvõttes ka ohutuid laevu, kuid ohutuse

tõstab esiplaanile ikkagi alles mõni õnnetus, sadade inimeste hukkumine.

Ega Kaplinski ei mõista küll kohut süsteemi üle. Süsteemi üle võiks ehk kohut mõista ajalugu, kui mingi ajalookohus tõepoolest olemas oleks. Aga pole, sest Kaplinski sõnul "ajalugu ei saa või ei taha kohut mõista iseenda üle ja meiegi ei oska ega jaksu seda teha".

Titanicu hukkumisest sai suur legend, mis on fastsineerinud paljusid. Estonia on maailm ilmselt juba enam või vähem unustanud, see on mattunud teiste katastroofiteadete alla, mida meedia päevast päeva ahnelt kogub ja levitab. Titanicu hukust sai müüt, sest ta lõi kõikuma 19. sajandil aina kosunud usu tsivilisatsiooni lõputusse progressi, inimese võitu looduse üle. Nüüd, 20. sajandi lõpu eel, ei usu progressi Läänes enam õieti keegi. Räägitakse pigem püsiväärtustest ja katsutakse kramplikult kinni hoida sellest, mis veel peos on. Võibolla usutakse progressi Hiinas, Tais ja Vietnamis. Võibolla ka Eestis ja Lätis. Kuid see usk pole siiski enam seesama, mis 19. sajandi progressiusk, see ei ole kujutus lõputust perspektiivist. See on pigem pragmaatiline soov sokutada ka ennast nn "Lääne heaoluühiskonna" luksuslaeva, mis küll on juba üle koormatud ja lekib, aga kus siiski ehk saab veel mõnda aega head elu nautida. Mujal on ju igatahes veel halvem.

Kui Titanicu meeldetuletamisega osutus Kaplinski vastu tahtmist prohvetiks, siis tema raamatu teine peamotiiv, jää, on vahest siiski anakronistlik. Kuigi pikemas perspektiivis uus jääaeg ehk lähenebki, on inimese ajaskaalas kliima soojenemine ja sellest maailmale sündivad hädad nähtavasti aktuaalsemad. Hiljuti kuulsin Eesti Raadiost uudist, et Antarktika küljest on lahti murdunud kolmekümne kilomeetri pikkune jäätükk, mis ujub tasapisi sulades põhja poole. Teadlaste arvates ei jäävat see viimaseks.

Ma seostaksin Kaplinski jäähirmu hoopis tema alateadliku sooviga hakata **nomaadiks** ja külmalt põhjamaalt vähemalt talveks ära rännata. Mis seal ikka häbeneneda! Nomaadlus on ju inimkonna võimalik perspektiiv ja enamarenenud maades, nagu Ühendriikides, osalt juba ka aktuaalsus. Ameeriklaste poolnomaadset eluviisi kirjeldab Kaplinski muuseas üsna suure kaasaelamisega. Ta tunnistab ka, et kuigi tunneb ennast põhjamaalase,

armastades põhjamaa pikki videvikke, on tal üha raskem taluda külma, jääd ja lund. Tunnem ise midagi sarnast ja olen veel teisteltki viimasel ajal taolist juttu kuulnud. Just viimasel ajal, kuigi õige külm talv oli Eestis viimati seitse aastat tagasi. Ma nimetaksin seda **paratamatuse hajumiseks**, mis sai alguse poliitilisest vabanemisest. Me elame maal ja ajal, kus kõik järsku relativiseerub. Milleks siis veel kinni hoida ka sellest vanast geograafiast, sellest vaesest külmast ja ohtlikust maalapist?

Kui ainult oleks, kuhu minna! Ajalugu on küll võibolla nali, nagu kõik muugi, aga temast ette tõtata või maha jääda on siiski raske ja ilmselt peab suur osa meist vähemalt seniks siia jääma, kuni jääaeg või mõni muu häda rahvad tõepoolest liikvele kihutab.

PAUL-EERIK RUMMO Luuletaja Albert Trapeez

ALBERT TRAPEEŽ. HÄÄLITSUSI JA SÕNU. Poem 13. häälele. Hingetõmme aastaist 1984–1985. Toim. ja kujund. L. Lapin. Väike-Ameerika. Tallinn, 1995. 87 lk.

Tegemist on päris hea luulega. Pole vist suuremat mõtet spekuloida selle üle, kuidas võinuks see mõjutada eesti luule üldpilti ja edasist arengut või ühiskondlike hoiakuid laiemalt, ilmunuks ta oma kirjutamisajal. Esiteks oli Trapeeži tekstidel oma tuntuks asjast omastes ringkondades täiesti olemas niikuinii, teiseks oli luule Eestis selleks ajaks juba ammu minetanud üldisemat ajavaimu kujundava, väljendava ja vahendava (niisiis massimeedia-) funktsiooni, mis tal ehk oli olnud paarkümmend aastat varem (kuigi ka siis vist vähemal määral, kui vahel kujutatakse).

See raamat väljendab teatud estetiseeritud mässu. Tingimata estetiseeritud: Trapeeži tekstide autor, trükkitoimetaja ja kujundaja on liiga tugeva ilu- ja korrameelega ning liiga tugeva intellektiga selleks, et rahulduda lihtsalt röökimise või röhitemisega. Pealegi pole asi ainult autori soodumustes: kui mingi spontaanne reflektoorne reageering *resp.* selle tulemus, näiteks oksendamine/okse millegi bioloogiliselt jälgi kogemise korral või

kõrvakiil andja eetilisi tõekspidamisi haavale, on aset leidnud ja mingil moel fikseerunud, on ta sellega paratamatult eemaldunud oma vahetust ajendist ja muutunud omaette faktiks ja objektiks, millekski, mida saab kirjeldada ja tõlgendada esteetika terminis. Kas mässu estetiseerituse nentimine ütleb midagi "halba" mässu kui mässu kohta, on omaette küsimus ega mahu siia.

Lühidalt, tahan öelda, et Trapeeži tegevuse, luule sealhulgas, tähendus ja väärtus ei ole jäänud ainult omasse aega, kust pärinevad seda esile kutsunud vahetud ärritajad. Tal on omad tüpoloogilised hõimlased ja esiisad mõnevõrra varasemast ajast (osa futurismi; Barbaruse geomeetrised ja multiplitseerit inimesed jms; ka raamatu vormistus, eriti šriftivalik, viitab sinnakanti) ning kindlasti oma sõnum ka tänasele ja homsele. Viimast mitte ainult seetõttu, et ühiskonna mis tahes ajajärkude aktuaalseid reaalsusi kõrvutades on hea tahtmise korral alati võimalik leida pinnalisi sarnasusi ja ühtelangevusi ("oi kui tänapäevasel kõlab!"). Olulised on sügavamad seaduspärasused, nende tajumine, nende teostamine ja reageerimine neile. Lõppude lõpuks ongi ju kunsti asi ajada oma vagu üldisest ajavoolust (kui niisugune asi olemas on) eraldi, ka kui viimasest stiimuleid ja toorainet saadakse. Kuidas see Viidingul oligi: Jumala (või igaviku) palge ees on kõik kirjanikud niikuinii ajakirjanikud.

Trapeeži tekstides on kõvasti energiat, see on kõige tähtsam. Energia iseenesest võib ju olla nii lõhkuv kui loov (ühekorraga; mõtleme Šivale). "Häälitsusi ja sõnu" iseloomustab energia suunatus konstruktiivsusele, raamat on valdavalt kantud aktiivsest positiivsusest. Võrreldes sama autori "Sitaste seitsmekümnendatega" (kirjutatud 1969–1977, raamatu ilmunud 1993) on autorihoiak ja teksti tonaalsus oluliselt muutunud. "Sitased..." on kaootilisem, juhuslikum ja heitlikum, "Häälitsustes..." on haaratud härjal sarvist ja mitte ainult ei reageerita tegelikkusele (mida see sõna ka ei tähendaks), vaid ka luuakse seda – vastukaaluks ajajärgu mahakäivale vaimule. Selle aktiivsuse valguses muide on pisut ootamatu raamatu üks alapealkirju "Hingetõmme...". Kas tuleb mõista, et tegemist on heerosega, kellele vaid kõva rassimine on puhkuseks (hingetõmbeks)?

On ka midagi tõesti väga lühidalt-kitsalt ajalikkude, mis on autorit tema demiurgiteelt tagasi või kõrvale kiskunud. Kui "Räägite eesti keelt" lõpus sõnade tagasivõtmine ja vabandamine on selgelt irooniline, siis nr 8 all esitatud vägeva ja igati väljapeetud armastusluuletuse pealkirjastamist "Lemmeteks ja labasusteks" on raskem tõlgendada. – Ei osanud luuletuses endas leida kumbagi, ei lembemist (mis assotsieerib midagi läilapoolset) ega labasust. Küllap on autor olnud hellaks tehtud teatava publikuosa agressiivsest "rop-puse"-vastasusest ja püüdnud seda juba ette neutraliseerida, "süüd" pealkirjasaamiseks võttes. See mõjub nagu üksik valenoot. Tausta ja lahendusena terve sellele allteemale võtaksin lõigu tekstist nr 11 ("See salapärane es"), kus tissi, tussi ja nussi kahtlus, keelatus ja peidetus on jahedalt, pisut solvunult, ära fikseeritud ja samas käigult ületatud.

Niisiis põhiliselt on autor häirimatult ja rõõmsalt oma sõiduvees. Asja juurde kuulub kindlasti lapselik avatus ja uudishimu – tekst nr 2 ("Maised tähed") võiks olla sellele eriti ilmekaks näiteks: kõikvõimalikke tähti ja täheühendeid siltidelt, viitadelt ja loosungitelt (lõpupoole tegelikult küll ka häälikuühendeid, argikeele sõnu, mida suurelt kirjutatuna kindlasti kuskil näha polnud) reastatakse mis tahes printsibiil, kuid igatahes mitte nende tähendussisu järgi, ja tulemuseks on oma-moodi moodsa elu leksikon või ENSV 80ndate aastate elu entsüklopeedia, nähtuna tulnuka pilguga. Varsti tuleks seda muidugi juba kommenteerima hakata, sest suurem jagu mõisteist on käibelt kadunud.

Võrreldes "Sitaste seitsmekümnendatega" on ka autori meisterlikkus (professionaalsus sõna kitsamas mõttes) edasi arenenud. Oletan, et "Häälitsuste..." tekstid on samuti üpris improvisatsioonilised ja suurema järeltõtluseta nagu "Sitaste..." omadki, kuid kui viimaseid lugedes käib mõnelgi korral kuskilt kõhust läbi kerge kahetsusjuga, et autor on mööda lasknud võimaluse teha tekst mõne kõrvaltvaatajale silmanähtava kerge võttega omas laadis täiuslikuks, siis "Häälitsuste..." puhul sellist tunnet peaaegu ei tekigi. Luua käigult valmis tekst – see on juba hea spetsi tunnus. Või kui eksin ja tegemist on siiski pikema ehitustöö tulemusega, siis tasub tun-

nustada oskust panna see mõjuma värskena, kaotada higilehk.

Eilse Trapeeži luulesõnum tänasele ja homsele päevale – lisaks puhtinformatiivsele toonaste olude kohta – on niisiis autori energiatules eriomaselt ühtesulatatud lapsemeelsuses ja lausa instinkti tasandil toimivas mõistuslikus konstruktiivses aktiivsuses, millega tajutu ümber ehitatakse. Orgaaniline, tehniline ja sotsiaalne ei vastandu, vaid nängivad lahutamatuks kokku.

Üks asi on minu meelest siiski juhulik ja pseudotähendusrikas selle muidu väga tõsimeeli tehtud raamatu juures, milles üldiselt pole märgata mingit bluffivat tembutamist. Mõtlen tema serveerimist "poemina kolmeteistkümnele häälele". Kui selle arvu all mõeldakse raamatusse koondatud kolmeteistkümmend teksti (või poemi kolmeteistkümmend peatükki), nagu see ilmselt on, siis võtta neid kui kolmeteistkümmend eraldi häält on väga raske: tegemist on üsna selgelt ühe ja sellesama häälega (ka läbi mitmete rollimaskide, nagu mass, laulev eestlane, geenius vm) algusest lõpuni. Pole ka mingit eriti keerukat kompositsioonilist polüfooniat, peatükkide põimumisi ja kohakuti asetumisi, kuigi korduvaid motiive ja kujundeid muidugi esineb. Pakun kaks oletust selle alapealkirja või žanrimäärangu kohta. Esiteks, et tuleb punkt-punktilt võtta seda punkti tiitellehel numbri 13 järel ning lugeda mitte "poem kolmeteistkümnele...", vaid "...kolmeteistkümnendale häälele" (palun andestada see õigekeelsuslik pedantsus – vahel kulub ära). Ja kui nüüd selle hüpoteetilise kolmeteistkümnenda häälena omakorda võtta raamatu viimast teksti (poemi 13. peatükki), tuleks kogu tervikut mõista kui nimelt selle *mina* monoloogi, kes lõpuks seal surnuaial ringi käib, kogudes muljeid nii vanematest kui oma kaasagsete (sh argises mõttes alles elavate) hauatähistest ning jõudes pikapeale koomiliselt paanilise kaduvikutundeni. Iseenesest, eks ta ju olegi: lõpp määrab iga raamatu suhtes igal juhul väga palju ning tugev vitaalsus ja tugev surmatunnetus käivad üha käsikäes. Kuid niisugustest triviaalsustest rohkem see oletus ikka vist paika ei pea.

Teine oletus on pigem prognoos: et raamatule kerge käega pandud lisanimes väljendub autori äkk-kavatsus teha edaspidi tõesti mi-

dagi niisugust keerulisemalt läbikomponeeritud. Igatahes ei näe ma mingit põhjust, miks Albert Trapeež (või mis ta nimi iganes on) peaks luuletamise maha jätma. Sellest oleks isegi kahju.

MERLE PAJULA

Kas kurva kodu on ilus?

MATS TRAAAT. KODU ON ILUS. Romaan. Kupar, Tallinn, 1994. 159 lk.

Teadjad kõnelevad, et teostel on kombeks kultuurikontekstis üksteisega haakuda ning omavahel kõnelda. Eesti tingimustes on enamasti tegemist (loiuvoitu) harmooniliste kooskõladega – tõsiselt vaielda lihtsalt ei viitsita. Mõistagi pole seegi reegel eranditeta.

Üheks selliseks erandiks on Mats Traadi romaan "Kodu on ilus".

Traat vaidleb oma loos (meelega? kogemata?) kurval ja rämedal moel uustekelise isamaalise mütoloožiaga. Ta teeb seda omas laadis vähemasti sama tõhusalt kui ühiskonna kojanarri seisust nautiv Andrus Kivirähk Ivan Orava libaajalugudes. Traat kirjeldab ühtviisi lohutult pimedat stagnaega ning taastunud vabariiki. Tegelikult on romaani n-ö tänapäevased osad minevikust süngemadki – tunneli otsas ei paista valgust. Heledana terendab vaid küüditamise-eelne minevik.

Mats Traadi salgamatule kirjanikuosavusele ning käsitletud teema kodanikujulgele esitusele vaatamata minule see raamat ei meeldinud. Lugu on sünge stiilipuhtuse huvides taotluslikult üheülbaline ja igav, kohati kurnavgi. Teatavaid inimolemise avaldusi (kitsamalt abielurikkumine, laiemalet armastus) käsitledes jääb autor poolele teele – peategelasele näikse mingil seletamatul põhjusel teistega võrreldes rohkem lubatud olevat, tema äpardumisi õilistatakse ning teiste rähklemised saavad seeläbi kummastavalt rõlge varjundi. Ehk on selline ebaproportsionaalsus kunstikavatsuslik? (Muide, abielurikkumise hilisemas eesti kirjanduses: näib, et mitmed kirjamehed, peale Mats Traadi ka näiteks Arno Kasemaa, püüavad abieluvälisete suhete primitiivse kirjeldamise teel eestlasi meeletu parandusele kallutada ning noorema

põlvkonna patust päris eemale peletada. Edu neile!

Kõnealust raamatut käest pannes jäi mind kummitama loetu rusuv sarnasus Traadi "olmeromaani-perioodi" lõppu jäänud "Rippsil-laga". Noid kaht ühendab painajalik umbse väljapääsmatuse õhustik. Traadi (loomuoma-ne) kurvameelsus saab neis kohati lausa vä-givaldse värvingu. Tahaks loota, et käesolevagi romaani näol on tegu taas ühe loometeejupi lõpu ja uue algusega, kuna sel-les stiilis tundub pea võimatu edasi rühkida. Ehkki, mine tea...

ANNA HAAVAJA

Naised saunas rääkisid...

KAKSTEIST EESTI KIRJA. Koostanud Anu Saluäär. Loomingu Raamatukogu 1995, nr 1-2. 112 lk.

Selle aasta esimene-teine Loomingu Raama-tukogu koosneb naiste kirjadest. Need on seal koos autorinimede tähestikujärjekorras ja laias laastus võib nad jagada päris- ja kunst-kirjadeks.

Esimene päriskiri on Sirje Kiinilt ja saade-tud on see 1981. aastal armsamale Soome Vabariiki. Kiri on eeskujulik ja annab peale Eesti üldkultuuriloolise ülevaate pildi ka kir-jutaja elu- ja naiseteest. Näiteks annab juba üksainus lause esimese kirja alguses "Elasin siin ainult viis aastat (1967-72, viimasest vaid poole, sest diplomitöö kirjutasin juba Tallinnas, Kiire tänaval, viimase kursuse märtsis ju abiellusin)," tunnistust kirjutaja biograafikalduvustest, mis naljalt ühtegi märkmesedelit kasutamata ei jäta. Õnnelik oli see mees, kellele nii põhjalikke rindetea-teid läkitati, sest peamiselt keerleb jutt päe-vapoliitiliste kuumemate teemade ümber.

Kauksi Ülle kiri on võru keeles ja seda ma kahjuks ei oska. Aga Kauksi Ülle on ise nii päris, ju siis on ta kiri ikka ka üks tõsine kiri.

Asta Põldmäe kirjutab Loomingu Raama-tukogu toimetajale Anu Saluäärele Wiepers-dorfist. Ilmselt istub ta seal mõne eurostipendiumi otsas, vaatab hommikul kir-janike pensionaadi aknast välja ja kirjutab sellest, mis seal paistab, ja kultuursele inime-sele paistab seal ikka välismaa kultuur. Ka

Asta Põldmäe liigub populaarse saksa ro-mantilise perekonna von Arnimi eluruumi-des, Bettina von Arnim on üldse meie keskmise põlvkonna naiskirjanike lemmik, kuigi klassik teda "tüütuks parmuks" nime-tas. Põgus puudutus ka pagulasküsimusele ja ilmaoludele ja ongi kultuurikiri valmis.

Valeria Ränik kirjutab kellelegi tont teab kellele, aga tema kiri on võimas. Ilmselt on kirjutaja ise ka ikka üks võimas tegelane – kusagilt Venemaalt tulla Eestisse, siin ennast maksma panna ja lõpuks soomlasele mehele minna – see on uhkelt tehtud. Uneskäimine lapsepõlves, teispoolsus ja jotast majavaim kuuluvad selle naise juurde sama orgaanili-selt kui kaks väikest last, soome mees ja hirmus koristajast ämm.

Leelo Tungla kiri on südamlük, nagu ühe mõistliku ema kiri oma mõistlikule tütrele võiks olla.

Tiia Toomet kirjutab omaenda isale selles-se aega, kui ta vanemad alles noored armas-tajad olid. See on julge ja valehäbitu pilk oma vanemate magamistuppa, iseenda sigitamise aega ja siis omaenda elule lapsevanemana.

Päriskirju on täpselt poolt kogust, mahuli-selt umbes kolmandik. Need on täitsa huvita-vad ja jääb mulje, et mõned inimesed eelistavad moodsale elektroonilisele suhtle-misele ka arhailisemat. Sest kui kirja kirjuta-da ei oska, siis ikka ei oska.

Kaks kolmandikku kogumahust kirjuta-vad täis kunstkirjutajad. Maimu Berg kirju-tab, et tema näiteks ei oska ega taha üldse kirju kirjutada, ja seda üks kümme lehekülge tihedat teksti. Tema "Kirjas sõpradele" leidub ka kunstipäraseid üldistusi naiste igapäeva-elust, autor kirjeldab ühte oma unenägu ja kurdab, et raamatupoode likvideeritakse.

Kati Murutar kirjutab vist millestki igavi-kulisest, tema jutt loksud edasi-tagasi, nagu noore konstruktori esimene omatehtud maailmamudel. Ja tema kiri on päris pikk.

Heljo Mänd kirjutab Jumalale, et tema, s.o Heljo Mänd, on ainult üks väike mutukas. Kiri on kõige pikem terves kogumikus.

Jumalale kirjutab ka Herta Laipaik, aga samas ka endale ja tütrele. Temal on see probleem, et tütar abiellus ühe rikka välis-maalasega ja elab nüüd välismaal ja koju käima saab harva.

Eeva Pargi kiri pole ka mõeldud kellelegi saatmiseks. Tema kirjast saame teada, et tal on loominguline kriis, et ta küpsetab väga häid kakaoküpsiseid ja et koertenäitusel jättis üks Norra kohtunik teenitult auhinnast ilma ühe vastiku noore naise kaks vastikut *blue-merle collie*'t ja andis auhinna hoopis tema koerale. See kiri on lühike.

Maarja Talgre kiri on kirjutatud Stockholm–Göteborgi rongis. See räägib peaaesjalikult identiteedist ja Anu Saluäär on selle rootsi keelest eesti keelde tõlkinud. Tegelikult oleks selle võinud ka tõlkimata avaldada.

Kunstkirju iseloomustab laialivalgusus nii sisus kui vormis, kõik nad on kuidagi äraspidimõlajad ja on raske ette kujutada kedagi, kes sellise üle rõõmustaks, kui peaks ta

postkastist leidma. Aga postkasti nad polegi määratud jõudma. Ja mis mõtet ongi selliseid kirju kirjutada, nagu mõtiskleb Maimu Berg, ja mis mõtet on selliseid kirju avaldada, nagu küsiks siinkirjutaja, kui ta poleks läbi lugenud ka kogumiku viimast kirja – Loomingu Raamatukogu toimetuselt kirjutajatele. "Skandinaavia võrdõiguslikkuse evangeeliumi vaimus kasvanud arvustajad ei sõandaks uneski näha jõhkraid ja labaseid rünnakuid siirate (või olgu ka epateerivate) pihtimuste vastu," manitseb toimetus. Nii et mis muud, kui jääme ootama uusi huvitavaid inimkatseid Loomingu Raamatukogult, et "valgustada mingit ajajärku teatud läbilõikes, paljude silmade läbi".

KALEIDOSKOOP

MILAN KUNDERA

Mitmekeesisuse kosmopolitism.

Tänukõne Kesk-Euroopa kirjandusteoste antava Vilenica rahvusvahelise auhinna saamise puhul.

See oli mõned päevad enne 1968. aasta sissetungi; venelased korrutasid pidevalt oma ähvardusi Tšehhoslovakkia vastu ja ma mõistsin äkki, et sõnad **suur rahvas** ja **väike rahvas** pole kvantitatiivsed, vaid eksistentiaalsed mõisted. Olla väikerahvas tähendab viibida teiste meelevaldas ja sundi alatasa õigustada omaenda pelka olemasolu ning veelgi enam, olla alatasa vaevatud kahtlustest oma õiguse üle olemas olla. Suured teevad Ajalugu või tahavad seda teha, teisest küljest on just Ajalugu see, mis tungib väikeste territooriumile. Kui neil tuleb Ajalooga tege mist teha, siis üksnes end tema eest kaitstes. Kui saabub aeg, mil rahvused ülemaailmses ühetaoliseks muutumise protsessis aegamööda ühte sulavad, siis võib väikerahvas nukrameelselt kindel olla, et tema on esimesi, kes on määratud kaduma.

Kaks aastat tagasi mõtlesin ma pingsalt Baltimaadele, kes end sõltumatuks kuulutasid ja olid selle eest valmis andma kõik. Võib-

olla on juba praegu unustatud, et sel ajal Euroopa seda eriti ei tervitanud. Halvatuna oma vastutusest suurvõimuna soovis ta enne kõike päästa suurvõimu, milleks Venemaa on alati olnud. Esimene riik, kes Balti riike tunnustas, oli väike Euroopa riik Island, mis juba mitu aastat on mulle eriliselt kallis olnud. Ma tahaksin, et tema selget ja õilsat tegu iialgi ei unustataks.

Baltimaade dramaatilised päevad tõid mind tagasi prantsuse keeles kirjutatud leedu luuletaja Oscar Miloszi juurde, kes lummas mind, kui ma olin seitsmeteistkümnenaastane. Tulgem, näiteks, tagasi 1915. aastal kirjutatud luuletuse juurde, mis on haarav kutse rännakule muinasmaale, mis meenutab mõneti kaotatud Leedut:

(...)

Jääb täpselt nii nagu selles elus. Sama tuba.

Jah, mu laps, sama. Koidikul aegade lind lehestikus kahvatu kui surnu: teenijatüdrukud juba tõusevad

ja on kuulda ämbrite kalki ja õõnsat kõlinat.

purskkaevule. Oo hirmus, hirmus noorus!

Tühi süda!

Jääb täpselt nii kui selles elus. On

viletsaid hääli, vanade agulite talvede

hääli,

Klaassepp oma laulu lõõritamas.

Väeti vanaema, kes oma määrdunud mütsi

alt

hüüab kalade nime, sinise põllega mees,

kes sülitab pihku, mis kandmisest

paakunud

ja kisab nagu viimsepäeva ingel.

(...)

Ma ei tea ainsatki teist luuletust maailmas, milles siirde rütmikavõte tekitab niisuguse nõidusliku meloodia ja oleks niivõrd põhjendatud: siire on siin just see, mis ta on – lõhestatus. Värsi lõpus jääb sõna hingetuks, otsekui oleks järgnev sõna temalt hääle võtnud. Kuulake sõna **pime**, mis pärast hingetuse sünkoop, üksinda värsirea alguses, ilmutab end kogu oma õuduses:

Aed laskub mere poole. Vaene aed, aed

lilledes, aed

pime...

Kui ma loen Edvard Kocbeki 1934. aastal kirjutatud luuletust, siis hämmastab mind maa alla peidetud suguluslähedus, mis seob sloveeni luuletajat prantsuse-leedu luuletajaga: sama sõnuseletamatu nukrus, sama tüüne, liikumatu, loodusele suunatud pilk ja sama lõhestatus, mida väljendab ainuüksi juba siirete meloodia:

Kaks tursket rusket härga liiguvad

aeglaselt

teel, näides mitte taipavat, et nad veavad

koormat. Rattad pöörlevad lühikeste

tõugetega, tagumise vasaku ratta ees

ripub kett ja õõtsub tasa

ühtlases rütmis nagu kardaks

rikkuda harmooniat. Läbi suiste

vahutab ja nõrgub sülg, peen

niiske joon, milles sõõrjaid sõlmi.

Nende läikivast ruskest nahast tõuseb

kuuma auru

ja kui nad uneleva ajajaga üheskoos

sisenevad

metsa, näivad nad kaduvat igaveseks.

(...)

Mis on Sloveenia? See pilt ja teised pildid; ainult luule, ainult kunst on võimelised kõne-

lema sõnuseletamatust sloveeni kodusolemisest. Mis on Prantsusmaa? Tema ajalugu, valgustajad, revolutsioon ja tema suured kavad. Ühel kaalukausil on inimõiguste deklaratsioon, teisel - härja ila. Ja mis on ootamatuim - kaal jääb tasakaalu.

Kui ma aasta eest kuulasin neid, kes vaidlesid siin Läänes Sloveenia ja Horvaatia iseisivsuse üle, siis ma kuulsin: ilma Jugoslaavia riigita ei saa kindlustada selle maailmanurga julgeolekut; uute väikeriikide tekkimine tugevdab germaani mõjusid; tunnustades uusi sõltumatuid riike, vallandatakse kontrolli alt väljuv protsess. Kõigil neil põhjendustel, kui tahes tõsised ja siirad nad ka poleks, on üks ühine joon: nad ei ole käsitanud väikerahvast subjektina, vaid lihtsa geopoliitilise tegurina. Ükski neist mõtteavaldusist, mis mul kuulata tuli, polnud võtnud lähtealuseks Sloveeniat **iseeneses** ja **iseenda jaoks**. Ma pole kunagi kuulnud öeldavat selle maa häält. Pime aed. Kuuldamatud karjed. Üksindus.

Juba aastaid on sloveenia kirjanikud erakordse kosmopoliitilise tajuga jaganud korrapäraselt Vilenica kirjandusauhinda, et püsistada Kesk-Euroopa kultuurilist ühtekuuluvust, et arendada neile kuuluvat kunstipärandit, Mahleri ja Musili, Bartóki ja Gombrowiczi oma. Kesk-Euroopa: Lääne-Euroopa piiriala; kogum väikerahvaid saksa ja vene suurvõimu vahel, maksimum mitmekesisust minimaalses ruumis. See viimane valem on nii konstateering kui ka programm: mitmekesisuse kosmopolitism ühetaolisuse kosmopolitismi vastu. See, mis on ühtlasi ja enne kõike muud, käsitus Euroopast. Käsitus, millel on kaugemale ulatuv mõte. Sest ühetaolisuse õudus ei tule mitte ainult, nagu ma kunagi arvasin, suurelt vene tasandikult, kuhu hääbusid isiksused, perekonnad, linnad ja rahvad. Ühetaolisuse õudus on omane tänapäeva ajaloole üldiselt ning üha uute vormide kujul ohustab ta nii suuri kui ka väikesi rahvaid. Kuid väikeste puhul tähendab see oht nende kadumist. Kuid see peab tegema neist mitmekesisuse hoidjad, kaitsmaks seda kui väärtust, mis tänapäeval on üks hapramaid ning seetõttu ka kõige kallimaid.

juuli 1992

Prantsuse keelest tõlkinud Haljand Udam

Vt: Rein Ruutsoo, Nõukogude Liidu pro-
vintsist Eesti rahvusriigiks; Juhan Talve,
Keeruline tee problemaatilisse rahvusriiki,
Vikerkaar 1995, nr 2, lk 44–60.

ANDRES HERKEL

Fundamentalistlik vandenõu ehk Ruut- sooga pimedas ruumis

Rein Ruutsoo artiklis on võetud vaatluse alla rahvusriigi ja kodakondsuspoliitikaga seotud küsimused, mis olid üliloolised valimisaastal 1992, kuid kaotasid oma tähtsuse suuresti valimisaastaks 1995. Eesti poliitikas muutuvad kesksed teemad peadpööritava kiirusega ning sellepärast on mäluvärskendus igati tänuväärne. Ka on probleemi juurde mindud põhjalikkusega, milleni meie ajalehtede kolumnistid või parteipoliitilised kirjasatjad enamasti ei küüni. On hulganisti viiteid, pikk sissejuhatus ning muu teaduslikule käsitlusviisile tunnuslik atribuutika. Paraku aga on pingutus asjatu, sest aukartustäratavale viiteaparaadile vaatamata jääb lugu samasuguseks parteipoliitiliseks ideoloogiaks nagu enamik samal teemal kirjutatud ajaleheartikleid.

Peamiselt võrdleb autor Eesti Kongressi ja Rahvarinde põhjal tekkinud poliitiliste jõudude käsitlusi kodakondsuspoliitikast ning nõukogude okupatsiooni ajal Eestisse saabunud uusasukate kohtlemisest. Eesti Kongressi suuna esindajaid on artiklis nimetatud "õiguslikeks fundamentalistideks", "rahvuspopulistlikeks poliitikuteks", "rahvusfundamentalistideks", "radikaalrahvuslasteks" ja "rahvusradikaalideks". Õiguslikule järjepidevusele vastutöötanud Rahvarinde suuna märgistamisel halvustava alatooniga väljendid ja epiteedid puuduvad. Mis siis veel kõnelda esitatud viidetest ja järeldustest.

Kahtlemata saab ja tuleb Ruutsoo artikliga vaielda. Kuna Juhan Talve on Ruutsooga samas ja Lauri Vahtre käesolevas ajakirjanumbris selle töö ära teinud, ei ürita ma siinkohal kuigi palju lisada. Pigem proovin küsida, miks Ruutsoo libastub, takerdudes ideoloogilisse kähmlusse ning jäädes lõpp-

kokkuvõttes ise selle kähmluse ohvriks. Saaks ju ka teisiti – kõrvutada erinevaid arenguvariante, hammustamata poliitilisi vastaseid ninast ning jättes isiklikud sümpaatiad-antipaatiad (isegi kui need on üldteada) vähemalt tekstis läbipaistmatuks.

Arvan seletuse leidvat autori väitest, mille kohaselt võitlus Eesti iseseisvumise viisi ümber rajanes "parteipoliitiliselt motiveeritud võimustrateegiatel", mida üksnes argumenteeriti õiguslikult. Seega väljendasid konstruktsioonid nagu "õiguslikul järjepidevusel põhinev riik *contra* uus riik" vaid egoistlikke grupihuve, mitte eestlaskonna kui terviku huve. Ruutsoo jätkab niisama nihilistlikult, öeldes, et "restitutsiooniline fundamentalism" oli seni marginaalsete, peamiselt pagulaste finantseeritud poliitiliste grupeeringute majanduslikku ja poliitilist võimu võimaldav stsenaarium.

Miks küll peab iseseisvusliikumise tegevlaste motivatsiooni osas nii küüniline olema? Ehk oli mõne õigusliku argumentatsiooni taga siiski ka kübeke aateid. Kui järjepidevuse idee toetajad korraldasid kaheksakümnen-date lõpus Hirvepargis meelevaldusi, siis vaevalt terendas nende silme ees majanduslik võim – pigem ähvardusena Pagari tänava keldrid või Patarei vangla. Üht-teist oli karta ja kaotada ka Rahvarinde loojatel. Ja isegi kui inimeste motivatsioon küüniliselt võimuvõitlusele taandada, saab erinevate strateegiate plüsse-miinuseid hoopis tasakaalukamalt vaagida või tunnistada nende teatavat kombinatsioonist.

Kõige kohutavamad kollid ning kõige jäigemad skeemid eksisteerivad tavaliselt mütolooiates või teoreetilises mõtlemises – õnneks mitte tegelikkuses. Nii ei ole Eesti Kongress, "Isamaa" ega vist isegi Dekoloniseerimise Algatuskeskus kavatsenud venelasi Eestist massiliselt deporteerida või neid siin "getostada". Pärast välismaalaste seadust, Vene vägede väljaviimist, kodakondsuseadust, keeleseadust jne võib tõepoolest rääkida "tulnukate poliitiliselt läbimõeldud ja diferentseeritud integreerimisest", mille puudumist Ruutsoo ette heidab. Praegu näiteks

on üks olulisemaid küsimusi käivitada mehhanismid ebaseaduslikult omandatud Eesti Vabariigi passide tagasikorjamiseks valdavalt kuritegeliku taustaga isikutelt. Kas see on rahvuspoliitiline fundamentalism?

Lugedes Ruutsood jääb mulje, et autor ei mõista, mis on artiklis ohtrasti pruugitud sõna "fundamentalism" tähendus. Või siis lähtub ta sellest, et kui kahte mõtteviisi võrreldes nimetada ühte neist fundamentalistlikuks, siis sellega on justkui pidalitõbise märk külge pandud ning muid argumente ei tarvitse otsida.

Tõepoolest, lähiajalugu kõrvetab sõrmi ning raske on olla eelarvamustevaba. Meil kõigil on oma nõrgad kohad, millega kaasnevad sundmõtted või mida varjavad tabud ja kaitsemehhanismid. Ruutsool paistab üheks niisuguseks olevat Eesti Kongress. Selle mainimisel muidu loogiline mõtteahel enamasti katkeb ning sisse tulevad mitmesugused kummastavad uperpallid. Sedasorti "teadustöö" meenutab mulle müürseppa, kes end suletud, akendeta ruumi sisse mõrdib ning siis hädaldab, et päikest pole olemas ja see on vandenõu kõigi mõistlike inimeste vastu.

MARJU LAURISTIN

Veel kord Eesti Kongressist, Rahvarindest ja rahvusriigist

"Vikerkaares" alanud dialoog Eesti iseseisvuse taastamise käigust ja erinevatest lähene-mistest rahvusriigi olemusele on vist küll esimene kord, kus seitsme aasta jooksul kogunenud hoiakuid püütakse ratsionaalselt lahti harutada ning erinevaid nägemusi ja kogemusi kõrvutada *sine ira et studio*. Seepärast vastan meelega toimetuse ettepanekule kommenteerida Rein Ruutsoo ja Juhan Talve väitlust.

Rahvarinne *contra* Eesti Kongress?

Ruutsoo jätkab nende terava vastandamise traditsiooni. Ka Talve teeb sama, ainult teiselt poolt. Julgen kahelda selle vastanduse absoluutses paikapidavuses tänaste poliitiliste kogemuste valguses.

Mõlemal pool oli nii pragmaatikuid kui aatemehi (-naisi). Rahvarinde esimesse volikokku kuulus mitmeid hilisemaid Eesti Kongressi liidreid (Andre, Hänni). Nii et ka Rahvarinde viimasel hetkel tehtud otsus Eesti Kongressiga kaasa minna oli tegelikult valminud üsna pikka aega kestnud RRI-siseses diskussioonis ning ei olnud kaugeltki ainult taktikaline manööver. Rahvarinde hilisem lõhenemine ning Rahvarinde rüpest võrsunud erakondade (ELDP, EMKE, ESDP ja Keskerakond) hilisem poliitiline käekäik on selle piisavaks tõestuseks.

Rahvarinde ja kodanike komiteede vahel tekkinud vastasseisus on eristatavad poliitilised ehk maailmavaatelised ja psühholoogilised motiivid. Mäletan oma avalikku vaidlust Haapsalu kultuurihoone saalis hr. Tillemanniga, kes oli üks Eesti kodakondsuse restitutsiooni järjekindlamaid teoretikuid. Minu argumentatsioon ei olnud üles ehitatud sugugi mitte kodakondsuse järjekestvuse eitamisele (selle puhtjuriidiline sisu ja kogu argumentatsiooni elegants olid minu jaoks vaieldamatud). Küll aga kahtlesin väga tol hetkel (1989. aastal, kui õieti mäletan), kas nendel legaalsel konstruktsioonidel on piisavat jõudu ikka veel võimsana tundunud impeeriumi vääramiseks. Olin ka liiga skeptiline uskumaks, et Lääneriigid neist argumentidest tõsiselt kinni haaravad ja neid Moskva vastu kasutada julgevad. Kõik minu tollased kogemused kokkupuudetest Lääne ajakirjanike ja poliitikutega kõnelesid teist keelt. Pigem tundus liiga avameelne restitutsioonitee jutlustamine tollastes oludes ohtlikuna, kuna võis anda ettekäände impeeriumi "agressiivsele enamusele" (akadeemik Sahharovi määratlus) Eesti-vastaseks agressiooniks. Seda hoiakut, mida minuga tollal jagasid väga paljud nii Rahvarindes kui väljaspool, võib ehk tõesti nimetada "poliitiliseks realismiks". See realism oli omane paljudele neile, kes omal ajal olid sügavalt kaasa haaratud Tšehhi sündmuste äratatud vabaduslootustest ning läbi elanud Nõukogude tankide mürinat Praha tänavail kui omaenda püüdluste lõmastamist. Pessimistlik veendumus Nõukogude militaarvasina valmisolekust maha tallata mis tahes katset impeeriumist välja murda suruti nn 1968. aasta põlvkonna *resp.* seltskonna hoiakutesse põhi-

mustrina. Rahvarindes oli just sellel rühmal oluline roll. Muide, sügavalt juurdunud poliitilisel pessimismil oli erinevaid gradatsioone: oli neid, kes Rahvarinde loomiseski nägid ohtu Eesti vastu 21. augusti stsenaariumi käivitamiseks. Nüüd, tagantjärele, on tollasel ettevaatlikkusel võib-olla koguni koomiline maik, tollal oli see pigem traagiline. Kui suur osa eestlastest selle sündroomi all kannatas, näitab Rahvarinde ettevaatlikuma poliitika toetajate suur mass. Oli ju Rahvarinde kiire läbimurre psühholoogiliselt põhjendatav ka sellega, et anonüümsete tugirühmade võrk ja massiürituste turvalisus olid julgestuseks aastakümneid kestnud hirmudest ja enesesalgamisest muserdatud inimestele. Lauluväljakul laulsid end vabaks ja julgeks need inimesed, kes olid vahepealsetel aegadel kaotanud usu vabaduse võimalikkusesse. Ma arvan, et selle usu tagasiandmises oli nii Hirvepargi kui Rahvarinde osa määratult suur. Alles sellelt pinnalt sai kujuneda rahvaliidumiseks kodanike komiteede algatus. Siit ka teine põhjus, miks osa Rahvarinde liidrikest algusest peale kodanike liikumisele üsna valuliselt reageeris: selles nähti Rahvarinde alternatiivi, poliitilist rivaali, kes osavalt *ära kasutab* Rahvarinde poolt ettevalmistatud pinda. Kolmas liin, mis viis Rahvarinde ja Eesti Kongressi vastandumisele, oli seotud erineva suhtumisega Nõukogude Eesti ajal loodud kultuuri, aga ka eestlaste tööviljadesse muudes eluväldkondades, nagu teadus, haridus, põllumajandus. Võib-olla selles suhtes meenutas Eesti Kongressil valitsenud mentaliteet tõepoolest pigem nende väliseestlaste hoiakuid, kes eemalviibinutena ei tahtnud tunnustada väärtuslikuks midagi kodu-Eestis tehtut või toimunut. Samas mõjus mulle lausa endelsõglalikult räige liialdusena Ruutsoo väide: "Restitutsiooniline fundamentalism oli seni marginaalsete, peamiselt pagulaste finantseeritud poliitiliste grupeeringute majanduslikku ja poliitilist võimu võimaldav stsenaarium". Tahaks loota, et lõpuks suudame kõik vabaneda venelaste, ameeriklaste, väliseestlaste või mis tahes muu "karvase käe" nägemisest oma poliitiliste oponentide tegevuse tagapõhjajana!

Kodanikuühiskonna võimalikkusest

Nii Ruutsoo kui Talve jagavad arvamust, et 60ndate-80ndate aastate Eestis puudusid kodanikuühiskonna säilimiseks vähimadki võimalused ja et mingit ühendavat kommunikatsioonivälja nende vahel, kes tookordsetes institutsioonides "põranda peal" püüdsid "Eesti asja" ajada, ja neil, kes tegutsesid disidentidena või olid surutud sisepagulusse, ei saanudki tekkida. Tegelikult ei olnud piir "kohanejate" ja "vastupanuliikumise traditsiooni kandjate" vahel sugugi nii jäik, nagu Talve konstruktsioon eeldaks. Eriti Tartus säilis nende vahel üsna pidev ja tihe läbikäimine. Jagades kõik eestlased kahte tüüpi: A – "kollaborandid ja kohanejad" ning B – "vastupanijad ja väliseestlased", saavutab Talve loogiline skeem küll lausa piibelliku lihtsuse, kuid eemaldub samavõrra nõukogudeaegse tegelikkuse pealispinna all funktsioneerinud varjatud suhete ja struktuuride mõistmisest.

Toetudes ka omaaegsetele sotsioloogilistele uuringutele on alust väita, et suurim osa eestlastest elas neil aastakümnetel sügavalt endasse tõmbunud varjuelu, kuuludes hoopis tüüpi C, "endassetõmbunud tööriigajad", kes hoidsid eemale valitseva süsteemiga aktiivset kohanemist nõudvatest olukordadest, samas aga suhtusid talupoegliku umbusuga ka "vastalise" meelsuse avalikku ülesnäitamisse.

Mis puutub kodanikuühiskonna struktuuride puudumise või olemasolusse Eestis 60–80ndatel aastatel, siis see on probleem, mis ka teoreetiliselt pole veel selgeks vaieldud ja mis on ühine kõikides nn üleminekuühiskondades. Tees nõukogudeaegse eesti ühiskonna absoluutsest atomiseerumisest või koguni "ühiskonna kui riigivälise iseseisva koosluse" täielikust puudumisest on küll efektned, kuid vajab nii teoreetilise sisu kui ka empiiriliste tõenduste kriitilist kontrollimist. Võib oletada ka hoopis muud, näiteks et nõukogude võimu surve aitas konserveerida neid kodanikuühiskonna struktuure, mis olid kujunenud analoogses saksastamis- ja venestamissurvele vastupanu olukorras möödunud sajandil. On üsna ilmne, et totalitaarriigi masinavärgi läbiroostetamisega sai võimalikuks ka eesti rahva jaoks ühendava kommunikatsioonivälja taastamine, ehkki üsna fragmen-

taarsel ja moonutatud kujul, kasutades ratsionaalse poliitilise diskursuse asemel üldmõistetavaid allusioone ja metafoore. Kõigis stalinismist läbikäinud Ida- ja Kesk-Euroopa maades toimus kuuekümnendatel-seitsmekümnendatel aastatel kultuuriline avalik sfäär (Habermasi mõistes) poliitilise avaliku sfääri asendusfunktsioonis. See oli ka üks põhjus kultuurisfääri staatuse ja prestiiži tõusuks ning mitmete kultuuritegelaste muutmiseks rahvusliku vastupanu ja "uue ärkamisaja" poliitilisteks liidriteks kaheksakümnendate lõpus. Loomeliitude pleenum 1988. aasta 2. aprillil Toompeal tundis end rahvuslike püüdluste legitiimse esindusena.

Pärast Eesti taasisesisvumist taastus poliitiline avalik sfäär väga kiiresti ning koos sellega kaotas kultuurisfäär oma poliitilise rahvust konsolideeriva rolli. Üleminek oli järsk ning mõjus hoolikalt säilitatud kollektiivsele identiteedile ning kodanikuühiskonna konserveeritud ärkamisaegetele vormidele põrmustavalt nagu mummia äkiline õhu kätte toomine. See protsess, mida võib tõesti kirjeldada ka atomiseerumisena, pole aga kaugelki veel lõppenud. Veidral viisil on postsotsialistliku anoomia seisund sattunud resonantsi postmodernistliku "suurte narratiivide" lagunemise ajaga.

Kas rahvusriigil on Eestis alternatiivi?

Tegelikult ei ole, sest Eestis on vaatamata muulaste rohkusele ikkagi vaid üks ajaloo subjektina käsitletav natsioon. Ehkki Ruutsoo väide, nagu oleksid eestlased Eestis pärast isesisvumist harrastanud etnokraatiat, on ilmne poleemiline liialdus, on rahvusriigi loosungitel tõepoolest rassistik kõrvalmaik juhul, kui otsekohe ei lisata, et rahvusriik ei põhine mitte vere, vaid keele, kultuuri ja ajaloolise mälu ühtsusel. Seda tajuvad näiteks väga selgesti vene laste vanemad ja vene koolide lapsed ise, kui nad püüavad eestlaste hulgas keele ja käitumise poolest "omadeks" muutuda. Vene koolide vanemates klassides läbiviidud sotsioloogilised uuringud on näidanud, et paljud vene koolilapsed sõnastavad selgesti oma tulevikusoovina mitte "saada kodakondsust", vaid "saada eestlaseks". Uues kodakondsusseaduses, mis Riigikogus

pärast tõsiseid väitlusi ometi üksmeeles vastu võeti ja mida hiljem ka muulased on aktsepteerinud, on muulasnoorte valmisolekut eestistuda toetatud sättega, mis lubab 15. eluaastast alates noorukitel iseseisvalt kodakondsust taotleda.

Talve väide, nagu oleks Euroopa häälestatud muulaste akultureerimise poliitika vastu, ei tundu eriti hästi kokku sobivat Lääneriikide tegelikkusega. Pigem on just muulasgetod muutumas tõsiseks ohuks, provotseerides rassistlikke väljaastumisi. Ka ei tundu eriti hästi realiseeruvat idee, mille kohaselt tekki- vat analoogiliselt baltisakslastele hoopis uus rahvuslik moodustus *baltivenelased*.

Akultureerimisest kui positiivsest, s.o loomulikult, ilma sunnita toimuvast protsessist saab rääkida ainult noorima põlvkonna muulaste suhtes, kes elavad siin juba kolmandat neljandat põlve. Kuid sotsioloogiliselt ja psühholoogiliselt võib pidada ootuspäraseks, et see protsess hakkab lumepallisarnaselt kiirenema, nii et mõnekümne aasta pärast ei peeta vabalt eesti keelt kõnelevaid Ivanove ja Petrove enam muulastekski, vaid võõrapärase nimega eestlasteks nagu Berge või Grosse. Muidugi on sellise arengu eelduseks eestlastepoolse vägivaldse isolatsioonipüüde või surve puudumine. Teame oma kogemustest, kui hästi surve all tsementeerub rahvuslik vastupanu.

Viimase aja poliitilised ja sotsiaalsed arengud ei näi kinnitavat ei liiga pessimistlike prognoose etnilistest konfliktidest ühel poolt ega eestlaste omal maal vähemusse jäämisest teiselt poolt. Järjekindel kodakondsuspoliitika ja samas avatus muulaste kultuuriliseks integreerimiseks Eesti ühiskonnas on pikkamööda saamas põhimõteteks, millele saab üles ehitada ühiskondlikul ja rahvuslikul leppimisel põhineva demokraatliku rahvusriigi. Tundub, et on aeg tunnustada õigusliku järjepidevuse ja poliitilise realismi vastasseis Eestis poliitikas ammendunuks.

Ja ongi meie hiljutised ajad jõudnud otsaga ajalukku. Alles olime tunnistajaiks ja kaasategijaiks Eesti taasiseseisvumise ettevalmistamisel, niisiis ajalootegemisel ja juba saame kaasa lüüa sellest kirjutamisel – veel suhteliselt värske jälgede fikseerimisel, sündmuste ja rollide tõlgendamisel, esmasel mütogeneesil. Iseenesest väga huvitav hetk: kõik on tõesti veel piisavalt värske, olemaks mees, kuid siiski ka juba mingis kauguses, mis üldse laseb alustada kirjeldavate ja tõlgendavate üldpiltide visandamist. Sealjuures pole distants veel hoopiski mitte nii suur, et inimloomust arvestades võiks kellelki nõuda või lootagi ühte ja ammendavat pilti täies objektiivsuses ja taevalikus tendentsituses. Lõpuks ju toimib suur osa isikuid, grupe, hoiakuid, motiive ja huvisid, kes ja mis tegid tollal ilma, *mutatis mutandis* edasi tänagi, ning ka esmased historiograafid ise on tollaste tegijate hulgas. Rein Ruutsoo kirjutises vaheldub teadlase eksaktna kirjeldus ja analüüs publitsistlike kinnisideedega, Juhan Talve esineb tüki külmema kõhuga, kuid vähemalt osalt võimaldab seda tema kitsam keskendumine peamiselt teema puht-õiguslikele aspektidele. Aimestiku liigendamine ja läbitöötamine eri aspekte pidi võikski olla viljakaim tee, kuid muidugi ei välista see veel nii peagi isiklikust või erandlikust kirest varjundatud memuaare. Nagu see ikka käib, ja hea ongi. Kui erinevad aberratsioonid üksteist ka objektiivsuseks ei taanda, sünnib neist igatahes vaheldusrikas pildialbum, mis on väärtus omaette.

Ise tahaksin ometi vaadata rohkem tulevikku ja seal tagasi tänasesse: mida peaksime tegema, kuidas olema praegu? Teadagi mängivad mingi olukorra kujunemise algsed asjaolud selle edasisel arenemisel igavesti kaasa (siiski järjest kahaneval ja hääbuvamal määral), kuid mõnel etapil näib olevat mõistlik end neist mõtteliselt lahti rebida ja tegelda olukorra enda kui puhta antusega, mitte kui millegi tagajärjega. Muidu jäämegi oma surnuid matma ja vanu sõdasid edasi sõdima. Tundub, et Eesti rahvusriikluse märksõnaga

tähistatava teemakompleksi suhtes on just praegu käes üks niisugune etapp.

Arvan kõigepealt, et oleks arukas üldse loobuda mõiste *resp.* sõna *rahvusriik* kasutamisest arutlustes, väitlustes ja dokumentides, enne kui me end skolastilisse puntrasse või puhta hulluks ajame. Kardan, et seda mõistet lihtsalt pole võimalik olemuslikult defineerida. Kõik mõeldavad definitsioonid oleksid pigem kvantitatiivsed, viies teoorias lõpmatu hulga eranditele (kuni reegel kaotab mõtte) ja praktikas naeruväärsele kauplemisele. Kui mitu puud on ikkagi mets? Kui mitu karva peab peas olema, et ei oldaks kiilaspea? Kui mitu puudlit, dogi ja taksi võib elada terjerite riigis, et tegemist oleks veel siiski terjerite riigiga? Kuni terjereid on rohkem, siis kas nad teevad ja teostavad selles riigis oma seadusi sellepärast, et nemad on terjerid, või sellepärast, et neid on rohkem? Kui ühel kurval päeval osutub, et terjereid on kõigest asukatest viiskümmend protsenti miinus üks terjer, kas nad siis tohivad ja – *nota bene* – kas nad suudavad jätkata domineerimist põhjendusega, et nemad, terjerid, on selle ala põlisemad asukad? Ja kas see põhjendus lööb vastu ka sellel heroilisel päeval, mil alles on vaid viimne põlvpeikkune terjeripoisike.

Aeg on rahvusriigi mõiste rahumeeli kõrvale panna ja keskenduda arutlemisele tsiviilühiskonna, kodanikeriigi ja õigusriigi paradigmas. Eelmise lõigu allegooriat jätkates oleme vere poolest niikuinii kõik krantsid. Nõnda udusest asjast nagu ühtne psüühiline laad (rahvuse tunnuseks) ei oska õieti midagi arvata. Muudest klassikalistest rahvuse tunnustest on ühised kultuuri- ja muud traditsioonid vähegi pikemas perspektiivis vaadates midagi nii dunaamilist ja ajas pidevalt muutuvat, et neist oleks raske tuletada mingit õiguslikku pidet – aga riiklus on eeskätt õiguslik mõiste. Ühtne territoorium omakorda võib liita ja piiritleda väga erinevail alusel moodustuvaid kooslusi, mille hulgas rahvus on vaid üks erandjuht, ja (valikuliselt) ühtne majanduselu, jumal tänatud, käib ammust aega üle piiride.

Nõnda pudeneb rahvus kui kollektiivmõiste sõrmede vahelt indiviidide puhtsubjektiivse tuju ja valiku asjaks (valiku, mille võib ka langetamata jätta, ilma et inimesega midagi hirmsat juhtuks), niisiis millekski,

mis ei saa hästi olla riikluse (kui teatud üldise stabiilsuse tagaja) nurgakiviks.

See, mis meid praegu – peale inerti – sunnib veel kinni hoidma rahvuse ja rahvusriigi irratsionaalsevõitu mõisteist, on esiteks hirm vene natsionalismi ees (mis iga hetk võib uuesti muutuda Venemaa ametlikuks ideoloogiaks koos sellele järgneva ekspansiooniga), teiseks hirm, et ühinev Euroopa homogeniseerib kultuurid ja neelab või lömastab meie oma, ja kolmandaks kujutlus, et on hea toon otsida endale aeg-ajalt stiimuleid oma sigimislaiskuse vastu.

Viimatitoodu kohta ei saa midagi paha öelda. Kui keegi, kes loeb end eestlaseks, tõepoolest (ja mitte ainult retooriliselt) tunneb muret eestlaste absoluutse ja suhtarvu (nii Eesti kui maailma rahvastikus) vähenemise pärast, on tal tõesti kõige õigem kõigepealt ise asi ette võtta. Ja ümberpöörduvalt: kui mõni eestlane väga tahab, aga kuidagi ei saa oma vastavat masinavärki käima muidu kui oma rahvuse meeldetuletamise abil, siis pole see kindlasti mitte halvem vahend kui mõni teine. Iseenesest oleks ju kenam, kui tulevased eesti põlvkonnad oleksid teinud rõõmu ja mitte hirmuga, aga vist võtab veel veidike aega, enne kui siin laiuskraadil õpime rõõmu murele eelistama isegi kaine peaga. Riiklikest tütetegemistalgutest oskame end ehk loodetavasti säästa.

Kujutlus Euroopa kultuurilisest "tasalülitumisest" näib enamasti põhinevat lihtsalt asjatundmatusel (nii Euroopa-ideoloogia kui kultuuri üldiste kujunemismehhanismide suhtes). Eks siginegi hirmud tihti just teadmatuses, ja teadasaamisega – kui seda vaid tahetakse – on võimalik neist vabaneda. Iseasi, kas tahetakse. Tõrjuv hoiak võimaluste avardamise suhtes ja sellega tihipeale kaasnev eneseimetuslik isolatsioonismi jutlustamine paistab vualeerivat kartust oma isikliku saamatuse ees (üsna samasugusel viisil nagu jutud põllumajandustoodete siseturu kaitsest, naljakas vaid midagi niisugust kuulda väidetavalt kõige vaimsemast ja intelligentsemast leerist). Ja kas ikka oskab keegi ära näidata või viitsib tõesti ennast vaevata selle väljaselgitamisega, mäherdune osa meie kultuurist on just see rahvuskultuur?

Tuleme oma hirme eritledes vene natsionalismi juurde. Selle puhangute tugevnemine Venemaal võib teoreetiliselt anda kaks erinevat, mõnes mõttes isegi vastandlikku lahendit. Ühe puhul Venemaa isoleerib end ise kogu ülejäänud maailmast ja üritab toime tulla omaenda looduslike ja inimressurssidega, suure žestiga loobudes ümbruskonna lapsehoidja rollist, milles ta on niikuinii läbi kukkunud. Teise puhul, mille senised ajaloolised ilmumid ongi meie kartuste voolijaiks, kaasneb vene rahvuse mõistatusliku, aga iga-aastaselt positiivse iseäralikkuse kujutelмага messianism, ekspansionism ja imperialism. Ja jällegi, vaadates siitpoolt: kui produktiivne on kujutlus, et saame agressioonile vastu seistud rahvusriigi tähe all? Kui tegelikult löömaks läheb, on küllap sellestki mingil määral abi oma viha üleskütamiseks, kuid eriti kaua see ressurss vastu ei löö, rääkimata sellest, et agressiooni ennetamiseks (ärahoidmiseks) on see täiesti kõlbmatu. Agressor ei tule peatada mitte sellepärast, et ta on venelane (või Venemaa)¹, vaid sellepärast, et ta on agressor. Eestil on loomulik õigus end kaitsta mitte sellepärast, et ta on eestlaste riik, vaid sellepärast, et ta on iseseisev riik, rahvusvahelise õiguse subjekt, ja oleks seda oma kodanike soovi korral ka siis, kui keegi neist ei oleks eestlane selles mõttes, nagu me seda sõna praegu harjumuslikult kasutame (nii umbes etnokultuurilises mõttes), küll aga õiguslikus mõttes kui Eesti Vabariigi kodanik. Õigusel rajanev ja end eeskätt õiguslike lepete süsteemi (ja mitte unistusliku relvajõu) abil kaitsev Eesti on ka ainumõeldav keskkond meie (=Eesti riigi kodanike ja elanike) kollektiivse identiteedi nende joonte viljelemiseks (säilitamiseks ja arendamiseks), mida me iganes tajume kui rahvuslikke või, täpsemalt, mida sellisena tajub piisav hulk inimesi meie seast.

Küsimus Venemaa suundumustest huvitab Eestit eeskätt kahes plaanis: kuna tegemist on meie vahetu naabriga ja kuna Eestis elab suur hulk end venelaste või venekeelsestena määratlevaid inimesi, kellest vaid õige väike osa on võtnud Eesti kodakondsuse (kusjuures täpsemalt teadmata on nende protsent, kes on selle saanud mitmesugustel se-

1 ega ka mitte sellepärast peatamata jätta

gastel asjaoludel ja sisuliselt põhjendamatult) ja kellest omajagu on Vene kodakondsed. Kogu selle kontingendi lojaalsus, tema võimalik käitumine Venemaa erinevate pöörete korral ning manipuleeritavus sealpoolt vajab muidugi pidevat silma peal hoidmist, analüüsimist ja arvessevõtmist. Mida suurem jagu neist naturaliseerub, seda parem.

See ei tähenda, et peaksime naturaliseerumistingimusi oluliselt lõdvemaks laskma. Ülepingutatud küsitlused eesti kultuuri ja kommete kohta tuleks muidugi läbi vaadata ja üldse moderniseerida kogu metoodikat: küll elu õpetab igapähele ise, mida tal just tarvis teada. See ei puuduta aga keelt. Naturaliseerida suur hulk umbkeelseid (nagu tegelikult ongi juba juhtunud, kuid veel mitte kriitilisel määral) tähendaks avada seaduslik tee kahele riigikeelele.

Jätsin keeleküsimumuse tahtlikult kõige lõpu, sest erinevalt kõigest muust rahvuse mõistega seostuvast on keelel konkreetne seos ka riiklusega. Riik kui kõrgeima astme kommunikatsioon kodanike vahel toimib ka keele kaudu. Mida rohkem neid keeli on, seda kohmakam ja raskem on kommunikatsioon ja seda suurem vääritimõistmise ja ebastabiilsuse oht. Ühiskond kui suure hulga inimsuhete kirev kogum võib igati toredalt toimida kui paljudes keeltes tahes, olenevalt sellest, mis suhtlusviisi iga kaks inimest iganes kokku saades omavahel valivad. Sel tasandil aga, kus ühiskond on abstraherunud riigiks kui üldiste huvide kandjaks, on improviseerimine juba kurjast ja kõiki- ja kõikehõlmav üksteisemõistmine žestide, näomoonutuste või pikkade silmavaatamiste abil välistatud: seal peab kõik olema maksimaalselt selge, üheselt mõistetav ja fikseeritav. See on raske ja kulukas töö, mida Eesti-suurusel ühiskonnal pole mingit mõtet ega ka jõudu teha topelt.

See, et selleks üheks keeleks võetakse ühiskonna enamuse kasutatav keel, kui niisugune on olemas, on niisama õiglane ja ebaõiglane kui kogu enamusedemokraatia. Teoreetiliselt on täiesti mõeldav, et loobutakse mingi teise selles ühiskonnas leiduva keele kasuks või – näiteks keeleliselt väga "kirju"

ühiskonna korral, kus selget enamust pole – võetakse kasutusele mingi neutraalne, nt kunstlik või taaselustatav surnud keel. Eestis puudub selleks praegu igasugune tarvidus. Kuigi Eesti riik on – mis tahes motiividel¹ – loobunud muukeelseid õiguslikult käsitlemiseks suurem jagu neist ongi, on eestikeelsete enamus ilmne ja selle püsimine ainult nende, s. o meie endi käes.

Iseenesest hakkab ka keeleküsimumuse tasa-pisi lahenema koos inimpõlvade vahetusega. Kui häälekalt ka mõned venekeelsed poliitikud ei esita oma (sisuliselt segregatsiooni ja separatismi viivaid) nõudmisi, kõnelevad uemad küsitlused vene koolides muust. Üle kaheksakümne protsendi Narva venekeelsete koolide eelviimaste ja viimaste klasside õpilastest tahaksid osata eesti keelt sellisel tasemel, et suudaksid vabalt konkureerida Eesti ülikoolidesse. Sisuliselt kajastab see soovi välja pääseda nõukogudeaegse umbkeelse geto sunnismaisusest (otse vastupidi stagneerunud poliitike tahtmisele isolatsioon põlistada ja lõpuks ikkagi jõuda lahkulöömisele Eestist). Sellele sekundeerivad teise küsitluse tulemused, mille järgi kogu Eestis on vene õpilaste poolt tähtsaimaks loetud õppeainete hulgas peaaegu võrdsel kohal inglise ja eesti keel. Integreerumismotivatsioon on ilmselgelt kasvamas koos uue põlvkonnaga ja Eesti riigil oleks väga mõistlik seda maksimaalselt toetada. See on muidugi väga kulukas (eriti kui juurde arvata ka kulud niisuguste meetmete väljatöötamiseks ja rakendamiseks, millega kompenseerida niigi juba allakäinud tasemega eesti keele kasutusele paratamatult tekkivaid uusi ohte suure hulga "noviitside" lisandumise korral). Kuid siiski on see kultus ühekordne (kuigi suhteliselt pikaajaline), selgelt mõõdetav ja kontsentreeritud, selle tegematajätmisest johtuv kahju aga praktiliselt kokkuarvamatu ja tõenäoliselt korvamatu (käsitletav niisuguste parameetrite järgi nagu riikluse püsimine või lagunemine).

Sellest vaatlusest jäi välja kõik kultuur-autonoomiaisse puutuv. Vastav seadus on praegu tegelikult surnud (varjusurmas?) pa-

¹ Osalt harjumusest, osalt jõuetusest, osalt terve mõistuse ajel, mis ütleb, et mitmendat põlve siinsündinute puhul pole mõistel ajalooline kodumaa (kuhu "tagasi" minna) mingit reaalselt tähendust väljaspool isiku enda otsustust.

ber, mis samahästi kui pole rakendunud. Miks see nii on ja mis sellest järeldub, vajab eraldi käsitlust.

LAURI VAHTRE Täienduseks ja õienduseks

Rein Ruutsoo kirjutis on igal juhul tervitatav kui lihtsalt mälu järgi kirja pandud iseseisvumisloost enamat pakkuv käsitlus. Sümpaatne on rahvusriikluse analüüs, kus autor tunnustab selle tänapäeva üheks edukamaks ühiskonna eneseorganiseerimise vormiks ja mainib ka tema peaeesmärki – ühiskonna poliitilise, kultuurilise jne kommunikatiivsuse tagamist. Jääb vaid lisada, et kommunikatiivsuse tagamisel on iga üksiku ühiskonnaliikme rahvus tegelikult sekundaarse tähtsusega, oluline on aga terviku enam-vähem ühtne kultuuripõhi, harjumused, kombes, keel (st märgisüsteem). Samas on tänapäeval paratamatult nii, et ühesugust märgisüsteemi valdavad inimhulk on enamasti ka ühest rahvusest. Lühidalt: isegi riigi stabiilsuse ja tõhususe huvides ei ole tarvis, et see oleks eesti (eestlik) riik. Muud "baasnormi" meil siinkandis ja ettenähtavas tulevikus võtta ei ole ning mingi eesti-vene (õieti eesti-nõukogude) ühishnormi juurutamine oleks naiivne katse katta vulkaanikraatrit illusioonidest heegeldatud linikuga.

Hoolimata oma tunnustavatest sõnadest rahvusriigi aadressil jõuab R. Ruutsoo peagi rahvusliku (loe: kultuurilise) ühendusjõu vaidlustamiseni ja tõstab selle asemel kilbile **kodanikuühiskonna** kui ainsa tõelise alternatiivi nõukogulikule ebaühiskonnale. Ruutsoo toetub siin saksa ajaloolasele Jürgen Habermasile: "Kodanikuühiskond ei ammuta oma identiteeti mitte ühistest etnilistest või kultuurilistest omadustest, vaid pigem oma kodanikuõigusi aktiivselt kasutavate kodanike elupraktikast." Väide, millega ei pruugi nõustuda, vähemalt Eesti puhul. Võibolla sobib see ameerika (USA) ühiskonna kujunemist kirjeldama, aga märkigem siiski, et ameeriklasedki ei integreerunud mitte ainult oma põhiseaduse, vaid ka inglise keele kaudu.

Arusaamatust tekitab Ruutsoo käsitlus kolmest potentsiaalsest integratsioonibaasist. Loeme: "Esimene (tinglikult sovetlik), mida toetas enamik venelasi ja kaduvväike hulk eestlasi, käsitles iseseisvuvat Eestit eelkõige uue riigina... ja püüdis selle tekkimist igati takistada." Olles toonased vaidlused ning võitlused samavõrra läbi elanud kui Rein Ruutsoo, julgen väita, et integratsioonibaase oli tõepoolest kolm: esiteks 1918. aastal väljakuulutatud Eesti Vabariik (restitutsiooniline tee), teiseks Eesti NSV (setsessionistlik tee) ja NSV Liit (sovetlik tee). Viimane neist eitas võrdselt **nii esimest kui teist**.

Edasi kirjutab R. Ruutsoo korduvalt Eesti Kongressist ja teeb seda sageli ebatäpselt. Ilmselt segavad autorit omaegsed kibestumused. Näiteks nimetab ta Eesti Kongressi "üheks" poliitiliseks jõuks ja kõneleb selle "nullvariantist", mis löönud ukse lahti "piiramatu" arvule uutele kodanikele. Tegelikult polnud Kongress kaugeltki üks poliitiline jõud (ühenduslülilik oli vaid restitutsiooniprintsiip) ja kodakondsuse taotlejatele soodustuste tegemisest hakati kõnelema alles siis, kui nende registreerimine oli lõpetatud ja lõplik, **piiratud** arv teada. Ülekohtu on ka väide, et Eesti Kongressi juhid seisid 1991. a vastu Eesti iseseisvaks kuulutamisele omaenda poliitiliste huvide nimel. Tegelikult seisnes niinimetatud poliitiline huvi selles, et kuulutataks välja iseseisvuse taastamine ja mitte uus, ENSV baasil iseseisvunud riik. See omakorda põhines veendumusel, et viimase tee valimine tooks meile kaasa Eesti demograafilise seisundi kohustusliku legaliseerimise (st kohustuse kuulutada kõik Eesti püsielanikud selle uue riigi kodanikeks). Esimene tee seevastu jättis lahti võimaluse üldse mõeldagi remigratsioonist ja selle soodustamisest ning planeerida siiajäajate tarvis naturalisatsiooninõudeid, mis puudutab eriti keeleoskust.

Tundub, et Rein Ruutsoo ei suuda uskuda, et Eesti Kongressi poliitika lähtus pragmaatilistest ja realiteete arvestavatest tõdemustest, ehkki ta teatava hämmeldusega mainib Eesti Kongressi eitavat seisukohta deporteerimismõtete suhtes. Just restitutsiooniline tee avas võimaluse Eesti etnodemograafilise situatsiooni "järgjärguliseks korrastamiseks Euroopa standardite ja eesti rahvuslike huvi-

de seisukohalt", millist eesmärki Ruutsoo omistab Rahvarinde suunale. (Tõsi, selle vaha, et tema käsitluse kohaselt tuleb mainitud etnodemograafilist situatsiooni pidada pöördumatuks. Praegu on teada, et Eestist on u 80 000 muulast siiski lahkunud ja mõnel just nagu eestimeelsel poliitikal näib sellest lausa paha meel olevat, sest see ei sobi teooriaga, mis visalt väidab: "Nad ei lähe kusagile.")

Ei ole tarvis erilist tarkust mõistmaks, et "Eesti tagasitulek" võtab aastakümneid ja et muulaste suhtes peab toimima kaks tegurit: soodne võimalus integreerumiseks ja soodne võimalus repatrieerumiseks. Need tegurid juba toimivad ja see ongi kõige tähtsam; tähtsam kui see, et lähiaastail jääb enamik asustuskoloniste paratamatult veel kusagile määramatusse hõljuma, eelkõige psühholoogilises mõttes. Kas võib enamat tahta väikeselt, migrantidest üleuputatud riigilt suure impeeriumi kõrval?

Lõpuks nimetab Rein Ruutsoo restitutsionalismi "patriootiliseks kapitulatsiooniks" ja nendib, et "lausa hegellik "ajaloo kavalus" andis rahvale demokraatliku šansi teel ühinevasse Euroopasse". Omalt poolt tean, et ei Tunne Kelam ega Mart Laar (*etc.*) pole kunagi olnud inimsööjad ja ei näe selle tõsiasja ilmsikstulekus mingit hegellikku ajaloo kavalust.

REIN VEIDEMANN Ajalugu ja võim

Kui ajalugu oleks objektiivne, meie kujutlustest sõltumatu, siis poleks ajaloo filosoofiat. Poleks neid lugematuid arusaamu ja teooriaid ajaloo mõttest, eesmärgist ja põhjuslikkusest. See, et ajalugu on tõesti vaid aja lugu, loob pidevalt võimalusi ajaloo müüdistamiseks. Iga seika või sündmust saadab tõlgendus, ajalooõirikud on ikkagi kellegi poolt juba kirja pandud. Tähendused on antud juba enne meid, meie tegeleme nende kodeerimise või dekoreerimisega. Meie pärisosa on keele "leiutamine" ühe või teise tähendusliku fakti kirjeldamiseks. Tahame teada, mis keeles kõneleb ajalugu meiega ja mis keeles kõnetame meie ajalugu. Sest ainus tõelisus meie jaoks

ongi ju igal hetkel minevikuks saav aeg ja meie mälestused, tõlgendused ning jutustus sellest.

Keel, nagu teame, on kokkuleppe küsimus. Rein Ruutsoo ja Juhan Talve artiklid (õieti Ruutsoo käsitlus ja Talve oponentidele) Vikerkaares 1995, nr 2, Eesti iseseisvumisteedest ning rahvusriikluse võimalikkusest on kirjutatud eri keeltes, kuigi mõlemad on vormistatud eesti keeles. Ruutsoo käsitlus arvestab kausaalsusi, konteksti ja uut ajaloolist tegelikkust. Ruutsool ei ole Eesti riikluse taastamine mingi ajalooline paratamatus, mis teostunuks sõltumata meie tahtest. See on olnud kõigi tingimuste, põhjuste–tagajärgede, juhuste ja eesti rahva *common sense*'i "kokkumäng". See on olnud iseseisvus, mis on kasvanud meist endast. Talve lähtekoht näib olevat sootuks vastupidine. See on kõigepealt isiklik nägemus, mis samas pretendeerib üldkehtivale. See on Eesti iseseisvuse fataalselt vältimatusest ja ühest kindlast õiguslikust doktriinist tuletatud riikluse taastamise kategooriline imperatiiv, millele tuli ja tuleks jätkuvalt allutada kogu Eesti areng. J. Talve kommentaarist ilmneb selgesti, et üksnes "paguluse poliitilise tegevuse põhidoktriin" esindab ajaloolist tõe ja need, kes sõandavad selles kahelda või sellega vaielda, kas ajaloolise tõe kõrval tahaksid tunnustada ka ajaloo grammatikat, ei ulatu Talve arusaamisvälja ning riskivad sattuda iseseisvusvastaste kilda.

R. Ruutsoo ja J. Talve keelte vahel haigutab kuristik. Kokkuleppe võimalustest selle ületamiseks, mingi ühise keele leidmiseks ei ole juttugi. Kuristiku põhjuseks arvab J. Talve olevat ühise kultuurilis-mentaalse kommunikatsioonivälja puudumise mitte ainult eestlaste ja kolonistide vahel, nagu väidab R. Ruutsoo, vaid ka eestlaste endi vahel. Täiesti kindel on ta aga, et nõukogude okupatsioon pärssis peaaegu olematuks eestlaste ühise poliitilise kommunikatsioonivälja. Paraku jätab J. Talve osutamata, et ka sõja järel kujunenud pagulasühiskond seisis üsna kaugel oma sisenemisest avatud dialoogist. Seda on tõdenud oma esinemistes Raimond Kolk, Ilmar Laaban, Ivo Iliste jmt. Ja küsigem, kui avatud oli see dialoog Eesti Vabariigis idealiseeritud 1930. aastatel. Kas "ühist Eesti asja" ongi üldse olnud? Kui, siis üksnes meie kollektiiv-

ses alateadvuses, mis ilmutab end just nimelt ühisel kultuurilis-mentaalsel väljal, eeskätt laulupidudel või siis kogu rahvast lähedalt puudutavates suurõnnetustes (viimati Estonia hukus).

Eesti poliitilises diskursuses on aga alati olnud mitu "Eesti asja", niivõrd kuivõrd seda diskursust on üldse saadud arendada. Eesti väiksus, väline ohustatus ning poliitilise kultuuri õhuke huumuskiht ei ole soosinud kahtlustest ja eelarvamustest vabu väitlusi. Mingil hetkel – eriti siis, kui elu ei taha kuidagi mahtuda etteantud mudeli raamidesse – on ikka järele antud kiusatusele käia välja "õige- või libaeestlase argument". Paguluse ning selle poliitilise doktriini "õige-eestlus" paistab läbi ka Talve kommentaarist.

See on liiga tähtis, et sellest ainult mainimisi mööda minna. "Õige- või libaeestlase argument" lähtub kummalisest ideoloogiliselt ürgse, rikkumatu ja puhta eestluse müüdist. See eestlus välistab variaabluse, ainult sel eestlusel on õigus järjepidevusele ja õigus toimida kõigi teiste mõtteviiside lakmuspaperina. Selle absoluutse argumendi siirdeid võime märgata Eesti tänaseski poliitilises tegelikkuses: parempoolsus kui õige-eestluse, vasakpoolsus kui libaeestluse kandja. "Õige- ja libaeestluse" etaloni järgi lihtsalt ei saanud sõjajärgses Eesti ühiskonnas areneda Eesti iseseisvusmõte (J. Talve: "vanemad ei julgenud pärandada oma lastele oma teadmisi ajaloost ja sageli isegi omaenda minevikust ning oma tegelikke mõtteid"), nõukogulik rikutus pidi olema nii totaalne, et selles üldse midagi arukat ei võinuks sündida. Mõistagi ei saanud õige-eestlaslik lähenemine aktsepteerida ka kõige tavalisemaid ellujäämisstrateegiaid (olgu kas või Eesti iseseisvumise rahvademokraatlik vaiant, IME vms) ja käsitas neid enamasti kui kollaborantide Eesti Venemaale mahamüümise kurikavalaid katseid.

Nõukoguliku vaimu tasalülitava olemuse argumentiks toob J. Talve lõigu Viivi Luige intervjuust "Rahva Häälele" 13. oktoobrist 1991. See paraku ei veena, sest Viivi Luige loetelu nõukoguliku vaimu ilmingutest jääbki vaid vormiilmingute loeteluks. 1960. aastate lõpus arenes tegelikult ülikooli auditooriumides ja noorte kogunemistel (olgu pealegi, et suvepäevad, "Nooruse" laagrid või ehitusmaleva kokkutulekud)

kompromissitu heitlus demokraatliku ja dogmaatilise mõtteviisi vahel. Mis sest, et Viivi Luige sõnul "eesti rahva lemmikut" Gustav Naanigi selleks ära kasutati (muide, Gustav Naani kosmoloogilised ja lõpmatust käsitlevad esseed väärivad tänagi olema eeskujuks, iseasi on tema nägemus Eesti ajaloost ja nn teadusorganisatoorne tegevus 1960. aastatel). Kõik need vaidlused eksistentsialismi, demokraatia, sotsioloogia üle kujutasid endast ühe põlvkonna "harjutust iseseisvaks eluks". Ja on kahetsetavalt ühekülgne Viivi Luige toonane väide, nagu aretanuksid kuuekümnendad aastad "sugupõlve, kelle maailmavaade ja mõtteviis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks".

Mina tahan väita hoopis vastupidist. Just tänu sellele, et sõjajärgsed põlvkonnad suutsid kohandada nõukoguliku tegelikkust eesti mentaliteedi ja eestluse ideega (näiteks kujundati välja seni veel vähe uuritud poliitiline kaksikmoraal), et ülepea püsiti eluvõimelisena, säilitati keel ja põhilised väärtusnormid, et ka selles paljukirjutud Nõukogude Eesti kultuuris arenes vaimuopositsioonina vastupanuidee, et aktiivsem pool 1960. aastate põlvkonnast orienteerus üldhumanistlike põhimõtete, elumõtte ja Lääne demokraatia kogemuse otsingutele – just tänu kõigele sellele osutus võimalikuks 1988. aasta "laulev revolutsioon".

Lõhe Rahvarinde ja Eesti Kongressi vahel võis küll põhineda "kahel erineval ja vastandlikul ühiskondlikul paradigmatil", nagu seda kinnitab J. Talve, aga selle juured ei olnud siiski "kommunistliku diktatuuri atomiseerivas ja killustavas mõjus".

Rahvarindes endas sisaldus juba mitu paradigmaatilist alget. Rahvarinde avatud sisekommunikatsioon võimaldas ühel või teisel mõtteviisil vabalt ringelda ja oma toetajaskonda otsida. Tänapäev Eesti poliitiline eliit on enamuses alustanud Rahvarindest. Rahvarinde sisemine diferentseerumine viis vajaduse ni üht või teist mõtteviisi erakondlikult institutsionaliseerida. Rahvarinne liikumise na rõhutas ühtsust, parteid aga erinevusi. Rahvarinne manifesteeris eeskätt õiglust, parteid aga õigusi. Seal, kus on parteid, seal on ka võimuvõitlus. Rahvarinne ei saanud aga vahetult vastanduda EKP-le, sest ta pro-

grammiline eesmärk oli võimu demokrati-seerimine, mitte selle haaramine. J. Talve teeb sama vea, mis paljud Lääne politoloogid, käsitades Rahvarinnet võimuambitsiooniga erakonnana ja seejärel vastandades talle teisi poliitilisi jõude erakondlikul alusel. Just selline lihtsustav lähenemine võimaldab mugavate "edasiarendustena" käsitada Rahvarinnet prokommunistliku, endiste ja kes teab veel missuguse poliitilise ühendusena. Kui Rahvarinne 1990. aasta valimiste tulemusel ka võimule tuli ja moodustas valitsuse, siis oli see maailmavaatelt vägagi erimeelsete inimete liit. Rahvarinde valitsuse langemist 1992. aasta jaanuaris mõjutas oluliselt Rahvarinde sisemise parteistumise lõpulejõudmine samal ajal.

Hoopis teisiti on lugu ERSP ja selle taustajõu, Eesti Kongressiga. ERSP tekkis selge hierarhia ja suletud sisekommunikatsiooniga klassikalise võitlusparteina. Oma "revolutsioonilisest" olemusest lähtuvalt võis ERSP lubada endale mis tahes väljakutseid. Rahvarinne kogu rahva saatuse eest vastutavana (NB! Rahvarinne oli kogu rahvast hõlmav liikumine) seda lubada ei saanud. See oleks tähendanud Rahvarinde enda hukku.

ERSP pretendeeris algusest peale "õige-eestluse" lipukandjaks. Ta oli ideoloogiliseks ja poliitiliseks "koduks" nii kättemaksujanus-tele stalinismiohvritele, vaenamisest vabane-nud dissidentidele kui ka ühiskonna marginaalsematele rühmitustele. ERSP populaarsus ja edu Eesti ühel arenguetapil tulenes ta programmi sirgjoonelisusest ja lihtsusest. ERSP oli partei, millel oli strateegia, puudus aga taktika. Pärast võimuletulekut koos "Isamaaga" 1992 oli ka ERSP sunnitud "manööverdama" hakkama. Sealtpäele algas ERSP lagunemine ja ta tähtsuse langus.

ERSP osa Eesti poliitilisel maastikul oleks jäänud perifeerseks, kui ta poleks olnud paguluse konservatiivse poole esinduseks ja kanaliks Eestis. On tähelepanuväärne, et nii pagulas-Läti kui ka pagulas-Leedu tulid valdavas osas kaasa oma okupeeritud kodumaal vallandunud rahvaliiikumistega. Eestis läks teisiti. "Õige- või libaeestluse paradigma" osutus ületamatuks tõkkeks väga paljudele pagulaseesti organisatsioonidele. Rahvarinde tugigrupidel Kanadas näiteks oli tõsiseid

probleeme oma "ideoloogilise puhtuse" tõestamisega. 1995. aasta valimised Eestis näitasid, et "õige- või libaeestluse" ideoloogiline tõke toimib tänagi.

Rein Ruutsool on tõesti põhjust väita, et Eesti Kongress oli "partei poliitiliselt motiveeritud strateegia". ERSP sümbioos Eesti Kongressi ning selle kõrgeima organiga tuleb selgelt ilmsiks Eesti Komitee dokumentide ja ERSP avalduste ning seisukohavõtude situationalüütilisel võrdlemisel.

J. Talve püüab Eesti Kongressi parteistumises vastutavaks teha Rahvarinnet, "kes viimasel hetkel valimistele kaasa tuli ja esimesel võimalusel Kongressist ära hüppas". Siinkirjutaja ei kandideerinud Eesti Kongressi, seetõttu ei tohiks minu kommentaari varjutada ka "hapude viinamarjade" sündroom. Rahvarinde kaasamineku otsus kodanike komiteede liikumisega tulenes selgelt teadvustatud ohutundest seda liikumist kandva er-es-pee-liku revolutsioonilise radikalismi ("kõik või mitte midagi") ees. Kuigi Rahvarinne oli "laulva revolutsiooni" kandvaks jõuks, oli see oma sügavuses reformistlik liikumine. Rahvarinde reformilise arengustrateegia revolutsioonilisuus ilmnes aga valmisolekus otsustavaks hetkeks ja selle hetke ärakasutamiseks. Neid "revolutsioonilisi hetki", kus astunud samm osutus pöördu-matuks, oli Rahvarinde liikumise ajaloos vähemalt neli ja kõik need on saanud ka osaks Eesti lähiajaloo: Suveräänsusdeklaratsiooni initsieerimine ENSV Ülemnõukogus 16. novembril 1988, sini-must-valge taastamine Pikal Hermannil 24. veebruaril 1989, Eesti Vabariigi taastamise otsus väljaspool NSVL-i 30. aprillil 1990 Ülemnõukogus ja Eesti Vabariigi taastatuks kuulutamine Ülemnõukogu otsusega 20. augustil 1991. Ühelt poolt paradoksaalne, teisalt aga ka ootuspärane on, et kõigi nende tõeliselt otsustavate sammude puhul olid ERSP ja hiljem Eesti Kongress kas ebaleval või lausa eitaval seisukohal. Asjaosalisena leidsin end korduvalt hämmastavalt tõdemuselt: kui Eesti iseseisvus ei tule nii, nagu seda tahavad ERSP ja Eesti Kongress, siis ärgu ta parem tulgu. Muidugi ei öelnud seda keegi toona otseselt välja ja on ehk ülekohtunegi seda tõdemust täna siin meenutada, aga tõestada on küll võimalik – ja seda teeb ka Rein Ruutsoo –,

kuidas õilsad kavatsused kängitseti parteipoliitiliste, ideoloogilise puhtuse, ajaloolise tõe või tavalise võimuvõitluse pihtide vahele.

Rahvarinde ja Eesti Kongressi paradigmaatiline vastandumine vormistus pärast Kongressi juhtorganite valimist ning põhidokumentide vastuvõtmist. Siis ei varjatudki enam, et Eesti Kongressist pidi saama alternatiivne võimuorgan Ülemnõukogule (mäletan Illar Hallaste ühte repliiki toonasest ajast: "Milleks veel valida Ülemnõukogu, kui meil on juba Eesti Kongress!"), kuigi Kongressi valimistel, milles oli sama palju vaieldavusi kui Ülemnõukogu valimistel, kuulutati, et Eesti Kongress jääb üksnes Eesti kodanikke ühendavaks poliitiliseks jõuks.

Eesti Komitees vastuvõetud otsused sisaldasid üha enam ja enam ettekirjutusi omavalitsustele ja Ülemnõukogu poolt kinnitatud valitsusele. Mõnd Ülemnõukogu otsust asuti koguni denonssseerima. 1991. aasta jaanuaris, kui Eestigi seisis verise kaose lävel, mida aga aitas vältida B. Jeltsini välkvisiit ning Vene NFSV ja Eesti Vabariigi vahel sõlmitud riikidevaheliste suhete aluste lepingu sõlmimine, luges Eesti Komitee selle õigustühiseks sõlmimise hetkest. Mis oleks saanud meist ja Eesti vabanemisprotsessist, kui Rahvarinne oleks täpselt järginud Eesti Komitee kõiki sedalaadi otsuseid, avaldusi ja ettekirjutusi?! On siis mõisteta, et Eesti Komitee tegelikke taotlusi ja alternatiivvõimu ambitsioone läbi nähes Rahvarinne lihtsalt loobus Eesti Kongressi tööst.

Rahvarinde tegevus oli algusest peale rajatud sotsiaalsele optimismile, eesti ühiskonna eneseregulatsioonivõimele, usule rahva suutlikkusse tõusta kõrgemale oma saatusest. Tahtsime, et eesti rahvas oleks ise oma saatuse kujundaja, mitte aga kuskil juba ettekirjutatu täitja, tahtsime rajada Eesti teed, mis Tõe ja Õiguse kõrval suudaks järgida ka Õiglust. Ja kõige vähem tahtsime, et Eesti ajaloost tehtaks taas poliitilise võimuvõitluse relv, nii nagu seda tehti 1940.–50. aastatel. Tahtsime, et miski võiks ka ajaloos kordumatuks jääda.

EI KUTSU ÜLES

Artiklis "Nõukogude Liidu provintsist Eestid rahvusriigiks" ütleb Rein Ruutsoo: "Järjekindlad rahvuslased on õigusega selgelt osutanud, et Euroopa tavad ja liberaalne demokraatia ei ole ühitatavad etniliste privileegidega, ja kutsunud esimestest rahvuslik-korporatiivsete huvide nimel loobuma." Järgneb viide kirjutisele Kultuuris ja Elus 1993, nr 5. Sellise seose loomine ei ole korrektne. Minu kirjutises ei ole üleskutset loobuda Euroopa liberaalsest demokraatiast "rahvuslik-korporatiivsete" (või mis tahes muude) huvide nimel.

Toomas Haug, järjekindlusetu rahvuslane

AJALOO LÕPUD

PERRY ANDERSON

Ajaloo lõpud

1989. aasta kevadel valmis Saksamaal üks kütkestav uurimus ideede ajaloost.¹ Selle autor, Lutz Niethammer, oli tolle ajani endale nime teinud suulise pärimuse uurijana, spetsialiseerudes rahva elu rekonstrueerimisele "altpoolt". *Posthistoire*'i teema on aga peaaegu vastandlik. Selle teemaks on ajaloo lõpu üle käivate spekulatsioonide esilekerkimine Euroopa intelligentsi kõrgkihtides käesoleva sajandi keskpaiku. Lähtudes mitmekestest filosoofilistest ja sotsioloogilistest allikatest, võrsusid need spekulatsioonid suurest hulgast erinevatest intuitsioonidest. Niethammer eristab kolme põhivarianti: Nietzsche'i pärinev idee heroiliste võimuste vaimsest ammendumisest; Weberiga seostuv nägemus ühiskonna kivilinimisest üheksateistkümnenda sajandi keskpaigast; ja Henry Adamsist alguse saanud sivilisatsioonientroopia eelaimused. Kuid tema uurimuse tulp punkt asub lätetest allavoolu, nende teemade kokkusulandumises hämmastavaks vaimseks konfiguratsiooniks, mille ta üsna täpselt paigutab Prantsuse-Saksa areaali ning Rahvarinde ja Marshalli plaani vahelisse aega.

Just sel ajal hakkas üks kummaline mõtlejate ring rõhutama, et ajalugu on lähenemas lõpp-punktile. Niethammer toob oma särevas uurimuses päevavalgele need kultuurilised ja poliitilised sidemed ja sarnasused, mis seovad tolle perioodi muidu nii kontrastseid teoreetikuid nagu Henri de Man, Arnold Gehlen, Bertrand de Jouvenel, Carl Schmitt, Alexandre Kojève, Ernst Jünger, Henri Lefebvre ja omal moel isegi Walter Benjamin ning Theodor Adorno. Ainult saksa keeles eksisteeriv prantsuse sõna *Posthistoire*, mille Gehlen võttis viiekümnendatel aastatel üle de Manilt, tähistab Niethammeri jaoks mitte niivõrd teoreetilist süsteemi kui tundestruktuuri,

teatud ühise ajalookogemuse setet. Niethammer väidab, et kõik need mõtlejad olid helligtanud kunagi lootusi Euroopas kehtinud ühiskonnakorra radikaalsele kukutamisele, olles sõdadevahelise perioodi peamiste "liikumis-parteide" – olgu siis sotsialistlike, fašistlike või kommunistlike – aktivistid või poolehoidjad, ning järgnevalt kogenud nad pettumust, mis kristalliseerus sügavaks skeptitsismiks igasuguse ajaloomuutuse kui niisuguse suhtes. Tulemuseks oli justkui mingi erinevatest vaatenurkadest nähtud kollektiivne nägemus takerdunud ja ammendumisest maailmast, mida valitsevad bürokraatia rekursiivsed mehhanismid ja kõikjale ulatuv kaubaringlus ja kus lõõgastust võivad pakkuda vaid fantaasiarohke kujutluse ekstravagantsused, mil pole piiri, kuna neil pole ka võimu. Ajaloojärgses ühiskonnas on "valitsejad lakanud valitsemast, kuid orjad on jäänud orjadeks".² Niethammeri meelest ei puudu sel ajastudiagnoosil oma veenmisjõud: see on vastavuses nii arvukate igapäevaelu kogemustega kui ka sotsiaalteaduste konkreetsete tähelepanekutega. Kuid ajaloo lõpust kõnelejate kohta kehtib seesama diagnoos. *Posthistoire*'i paatos on ise tekkinud teatavast poliitilisest konjunktuurist, mida on tõlgendatud teatava filosoofilise traditsiooni kategooriates.

Niethammer väidab, et tegemist on nägemusega, mida tuleb mõista kui kaheksateistkümnenda ja üheksateistkümnenda sajandi optimistlike ajalooteooriate ümberpöörmist. Need teooriad olid sakraalse ajaloo sekulariseeritud versioonid, mis nägid inimkonna progressi eesmärgina ette universaalse rahu või vabaduse või vendluse saabumist. Säärane Valgustusaja tasane enesekindlus, mis oli ühine nii Holbachile kui Kantile, Comte'ile kui Marxile, oli ühiskonna objektiivse arengu käigus möödunud sajandi lõpuks end diskrediteerinud. Selle

Perry Anderson, *The Ends of History*. Rmt-s: *A Zone of Engagement*. London, 1992. Lk 279–375.

1 L. Niethammer, *Posthistoire*. Hamburg, 1989. Raamatu eessõna on dateeritud maiga, raamat ise ilmus novembris.

2 *Posthistoire*, lk 156.

ase mele tulid näiteks Nietzsche, Soreli või Lenini õpetuses avalduvad pingutatult voluntaristlikud pürgimused saavutada millenaarseid eesmärke jõu või subjektiivse tahte abil. Need pürgimused võitsid endale massiliselt järgijaid Esimese maailmasõja ajal ning pärast sõda ja on vahetuks taustaks nende inimeste revolutsioonilistele taotlustele, kellest hiljem said *Posthistoire*'i teoreetikud. Kui nende algsed ootused luhusid, ei loobunud nad ometi ajaloolise transfiguratsiooni metafüüsikast, vaid pigem pöörasid selle märgi tagurpidi. Evolutsioonilise progressi ja kollektiivse tahte optimism andis teed elitistlikule kultuuripessimismile, mis nägi Teise maailmasõja järgsetes stabiliseerunud Lääne demokraatiates ainult kivistumust ja massistumist. Aeg liikus nende meelest ikka oma täramini poole, kuid sel polnud enam mingit eesmärgitähendust, jäi kõigest lõppemine kui fakt, mis halvab igasuguse ülema püüdluse või eesmärgi. Oma poliitilist kogemust metafoorselt maailmaajaloo tühjaksaaamisena tõlgendades ei pööranud need mõtlejad peaaegu üldse tähelepanu materiaalsele arengule, mis tegelikult ähvardas ajalugu lõpetada, nimelt tuumasõjaohule; veelgi vähem pöörasid nad tähelepanu inimkonna nälgiva enamuse saatusele väljaspool tööstuslikult edenenu piirkonda. *Posthistoire*, arutlus pigem tähenduse kui maailma lõpust, oli järjekindlalt pime nüisuguste küsimuste suhtes: *die Sinnfrage verdunkelt die Existenzfrage*.¹

Kuigi Niethammeri suhtumine oma ülevaate kesketesse kirjameestesse on ilmselgelt kriitiline, pole see ometigi kunagi põlastav. Olgugi et see ülevaate figuuridest, kellest paljud olid parempoolsed või jõudsid parempoolsusse, on kirjutatud vasakult, on selle meetod delikaatne ja diagonaalne. See ajalooline seletus järelajaloo-unelmate kohta ei püüa neid oma aja oluliste refleksioonidena alaväärtustada. Niethammeri järeldused asuvad mujal. Tegemist oli intellektuaalidega, kes pärast poliitilisi pettumusi distantseerusid ühtviisi nii massidest kui ka sõjajärgse

korralduse aparaadist, mõistes end kõrvalseisvate pealtvaatajatena. Sellest asendist püüdesid nad teatava eliidina üleulatava vaatepunkti poole, mis lubaks universaalse kogemuse substantsist välja eraldada ühtset narratiivi. Sellele kaksiktaotlusele vastukaluks tõstab Niethammer esile altpoolt lähtuva demokraatliku ajaloo seisukohad. Sotsiaalses mõttes on intellektuaalid tegelikult üks osa massist, millest nad püüavad end eristada, kollektiiv, mis lähemalt vaadates lahustub väga paljudeks individuaalseteks subjektideks. Epistemoloogilises mõttes peitub tõe eelkõige nende subjektide ootustes elukogemustes. Nende kogemuste selgitamine on ajaloolase esmane ülesanne, ta peaks hoiduma igasugustest laiematest struktuurialsetest tõlgendustest, kui tegemist pole just tööhüpoteesidega. Kriitilist teadmist ei leia niivõrd makronarratiivide edevast sõnavahust, vaid pigem hulkade tagasihoidlikust triviaaltekstuurist – nende hulkade vabaduse ja vastutuse määra on ka ainus kaitse nii nende ohtude vastu, mida järelajaloo selgeltnägijad aimasid, kui ka nende vastu, mida nad eirasid.² Niethammeri uurimuse lõppotsust võib võtta nekroloogina, mis jätab huvasti esoteerilise doktriiniga, mille loomingu aeg on möödas.

Kaks kuud hiljem, 1989. aasta juulis avaldas Francis Fukuyama Washingtonis essee "Ajaloo lõpp?"³. Harva on mõne idee saatuses toimunud jahmatavamaid tagasipõrkeid. Ühe aasta jooksul sai filosoofilisest salatar-kusest ajastu eksoteeriline kujund, sedamööda kuidas Fukuyama argumentid läbi maakera massiteabekanalite kihutasid. Tundmata Niethammeri tööd (mis valmis mais ja ilmus novembris) oli see Ameerika vastulöök otseselt seotud tolle *Posthistoire*'is käsitletud Prantsuse-Saksa sidemega Alexandre Kojève'i kuju kaudu. Oli ju tema Fukuyama konstruktsiooni avalik teoreetiline allikas. Kuid see seos oli Niethammeri lõppotsuse suhtes paradoksaalne. Sest uus ajaloo lõpu versioon ei tulnud mingilt tegelikult või ku-

1 *Posthistoire*, lk 165.

2 *Posthistoire*, lk 165–172.

3 *The National Interest*, suvi 1989, lk 3–18. Fukuyama ja Niethammer pidid oma tekstid lõpetama enam-vähem samaaegselt. Fukuyama artikli eestikeelne tõlge "Ajaloo lõpp?" on ilmunud *Loomingus* 1990, nr 3, lk 375–388.

juteldavalt rahvastikust ning võimust eraldi-seisvalt vaatepunktilt, vaid otse Riigidepartemangu büroost ja selle põhihoiak ei olnud sugugi pärssivalt pessimistlik, vaid enesekindlalt optimistlik. Stiili muutus tähendas ka tasandi muutust. Prantsuse-Saksa ajaloofilosoofidel oli alati rohkem pistmist filosoofiaga kui ajaloo ja poliitika terendas ainult hädusa metafoorina ajastudiagnoosi taustal. Fukuyama sekkumises said aga need suhted ümber pööratud, ajalugu ja poliitika hõivasid rõhutatult kogu esiplaani ning filosoofilised osutused moodustasid dekoratiivse sõrestiku nende taustal. Tema essee põhitees oli muidugi, et inimkond on kahekümnenda sajandi lõpul jõudnud oma ideoloogilise evolutsiooni lõpp-punkti, kus Lääne liberaalne demokraatia on saavutanud võidu kõigi oma konkurentide üle. Kunagi nii võimas rivaal fašism on Teises maailmasõjas jäädavalt hävitatud. Suur sõjajärgne vastane kommunism on ilmselgelt kokku varisenud, jäädes alla kapitalismile, mida ta kunagi oli püüdnud kukutada. Kui need kaks globaalset alternatiivi on end diskrediteerinud, jäävad järele ainult ajaloolise mineviku lokaalsed jäänused: ilma selge sotsiaalse sisuta ja universaalse pretensioonita natsionalism ning konkreetsete religioosete kogukondade piiresse jääv fundamentalism Kolmanda maailma mahaäänud piirkondades. Liberaalne kapitalism ei ole natsismi lüüa saades ja stalinismi lagunedes võitnud mitte ainult Euroopas, vaid ka Aasia sama olulistel lahinguväljadel – Jaapan on pärast sõda ümber kujunenud, Lõuna-Korea ja Taiwan liberaliseerumas ning Hiina kommertsialiseerumas. Tööstuslikus maailmas jätkub küll rahvusriikidevaheline konkurents. Kuid ideoloogilistest ja militaarsetest märkidest puhastatuna puudutab see peamiselt majandusajaju üldises koostöö-raamistikus, mille jaoks pakub eeskujuna Ühisturg. Selle seisukoha järgi võivad etnilised pinged või sektantlikud kired, terror ja mäss lokata veel vaid Lõunas. Kuid nad ei riku ajastu sügavat üldilmet. Sest ajaloo lõpp ei tähenda veel igasuguse muutuse ja konflikti lakkamist, vaid lihtsalt igasuguse elujõulise alternatiivi ammendumist Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsiooni (OECD) tsivilisat-

sioonile. Edasimineku vabaduse poole kulgeb nüüd ainult ühte teed mööda. Sotsialismi taandudes tõuseb Lääne liberaalne demokraatia esile kui lõplik valitsemisvorm, viies ajaloolise arengu lõpule.

Fukuyama väidab, et seda tulemust nägi ette juba Hegel. Olles esimene filosoof, kes ületas muutumatu inimloomuse kontseptsioonid, ei suibunud tema fenomenoloogia vaimu rahututest transformatsioonidest mitte pädimatult muutumisprotsessi halba lõpmatuse, vaid absoluutsesse kulminatsioonimomenti, milles mõistus kui maapealne vabadus saab tegelikult liberaalse riigi institutsioonides. Kojève'i teene seisnenud selles, et ta näitas, et Hegel olevat uskunud, et too tund jõudis kätte Napoleoni võiduga Preisimaa üle Jenas, mis murdis *ancien régime*'i võimu Saksamaal ja rajas aluse Prantsuse revolutsiooni printsiipide universaalsele levikule. Hegeli veendumus, et ajalugu on lõpule jõudnud, pidavat olemuslikult paika ka kakssada aastat hiljem. Sest tema filosoofia suurus seisnevat selles, et ta ühemõtteliselt tunnistas ideede esmasust ajaloos – tões, et materiaalse reaalsuse arengud ei determineeri ideaalsete printsiipide esilekerkimist, vaid kohanevad nendega. See, mis Jenas peale jäi, ei olnud veel väljakujunenud praktika, vaid uue poliitilise korra regulatiivne printsiip. Oli veel varuks suuri võitlusi ja pöördeid, alates orjakaubanduse keelamisest kuni sufražismi võiduni, enne kui liberaalsed ideed said oma täieliku institutsionaalse kuju Läänes ja sealt järk-järgult edasi levisid. Kuid Hegeli poolt moodsa vabaduse lõpliku vormina tajutud vabaduste põhijooned enam ei täiustunud. "Ajaloo lõpul tekkiv riik on liberaalne, kui võrd ta tunnustab ja kaitseb seaduste süsteemiga inimese universaalset õigust vabadusele, ja demokraatlik, kui võrd ta eksisteerib üksnes valitsusvalduste nõusolekul."¹ Säärane vabadus sisaldab endas muidugi nagu juba Jenagi päevil õigust eraomandile ja turumajanduse toimimisviise. Liberalism kui poliitiline kord on küll lahutamatu kapitalismist kui majandussüsteemist, kuid mitte sellepärast, et viimane looks esimese kui oma reaalse aluse. Pigem peegeldavad mõlemad põhimist muutust teadvuse valdkonnas, mis

1 Ajaloo lõpp?, lk 376.

valitseb maailma käiku. Kuid tarbimisküllus, mis on kapitalistliku majanduse unikaalne saavutus, konsolideerib vaieldamatult liberaalse poliitika demokraatlikke väärtusi, stabiliseerides muutusi, nagu ajaloo lõpult võib oodata ja nagu Hegel esimesena taipas. Hoolimata kogu kaasnevast kergendusest on inimvabaduse loo lõppplahendusel ka oma hind. Julged ideaalid, üllad ohvrid ja sangarlikud heitlused surevad välja keset sisseostude tegemise ja hääletamise monotoonset rutiini; kunst ja filosoofia kärbuvad sedamööda, kui kultuur taandub mineviku eest hoolekandmiseks; tehnilised arvestused asendavad moraalse ja poliitilise kujutluse. Öökulli hüüd on ösel kurblik.

Ajaloo lõpetamine sel moel on oma selguse ja julguse tõttu põhjustanud rohkem, palju rohkem avalikku mõttevahetust kui ükski varasem versioon. Fukuyama essee avaldamisele järgnenud diskussiooni kõige hämmastavam joon oli üleüldine nõusolematuus. Üheks korra olid parem-, kesk- ja vasaktiib oma reaktsioonis ühtsed. Erinevatel põhjustel väljendasid nii liberaalid, konservatiivid, sotsiaaldemokraadid kui kommunistid oma kahtlust või vastumeelsust Fukuyama argumentide suhtes.¹ Pidevalt tehti Fukuyamale kaht liiki etteheiteid. Esiteks, tema konstruktsioon põhineb Hegeli põhimõttelisel vääresitusel. Teiseks, see sisaldab täielikku väärkäsitlust meie ajastust – mõne jaoks oli see naiivselt apologetiline, teiste jaoks ohtlikult muretu. See, enne Fukuyama argumente avardava raamatu *The End of History and the Last Man* ilmumist (1992) tehtud kriitika vajab lähemat käsitlemist. Üks asi peaks siiski juba enne sellele pilgugi heitmist selge olema. Niethammeri visandatud järelejälgo profiil oli küll tabav, kuid ei hõlmanud selle teooria kõiki variatsioone. Need on osutunud rikkalikumaks, kui ta väitis. Fukuyama essee lõppkadentsid, mis peegeldavad hilise Kojéve'i mõtisklusi, kuuluvad *Posthistoire*'i portreesse. Kuid siin tulevad need esile iroonilise järelarutlusena ülevaates, mille keskseks teemaks on robustselt jaatada seda demokraatlikku jõukust, mida

Jünger ja Gehlen olid põlastanud, selle ülevaate funktsioon on just nimelt olla vahendajaks valitsuste ametliku maailma ja levinud avaliku arvamuse ning vastuvaidlematu avaliku ajastunägemuse vahel. See roll ei viita ainult Niethammeri järelejälgooteooria käsitluse piiridele, vaid on ka sellele vastukaaluks. Sest Niethammeri kriitika Prantsuse-Saksa traditsiooni kohta ei lõpe tegelikult mitte alternatiivse ajastudiagnoosiga, mis vaidlustaks tolle traditsiooni põhiteese, vaid üleskutsega hoiduda säärastest ettevõtmistest üleüldse – heita makroajaloolised narratiivid kõrvale kui intellektuaalsed ja poliitilised liialdused. Praegu tähendaks selline taandumine selle valdkonna jätmist Ameerika-variandi valitseda. Kui seda traditsiooni saab vaidlustada, siis ainult tema enda – legitiimses ja isegi vältimatus – sfääris. Igapäevase kogemuse ja lokaalse uurimisel on tõeline väärtus; kuid nad ei paku varjupaika maailma kursi eest. Moodsad ajaloolased on üleüldse arusaadavalt põhjustel alati olnud ajaloo filosoofiate vastu. Kuid ajaloo filosoofiad ei ole kuhugi kadunud ja tõenäoliselt ka ei kao – nii kaua, kui püsib vajadus, et ajal oleks ühiskondlik tähendus. Ajaloo lõpetatuse mõttel on palju keerulisem sugupuud kui tihtipeale eeldatakse – see väärrib vaagimist juba tema enese pärast, kuna ta heidab valgust kaasaegsete ajaloolõpu-teooriate püstitatud poliitilistele teemadele.

(Järgneb)

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

PERRY ANDERSON on olnud pikka aega ajakirja *New Left Review* toimetaja, praegu õpetab ajalugu California ülikoolis Los Angeleses. On kirjutanud mitmeid teoseid sotsiaal- ja ideedeajaloo alal, nt *The Tracks of Historical Materialism* (1983), *English Questions* (1992), *A Zone of Engagement* (1992).

1 Vrd nt vastukajade üldsuunitlust *The National Interest*is (suvi ja sügis 1989) (Pierre Hassner, Gertrude Himmelfarb, Irving Kristol, Samuel Huntington, Leon Wieseltier, Frederick Will) ja ajakirjas *Marxism Today*, november 1989 (Jonathan Steele, Edward Mortimer, Gareth Stedman Jones).

"VIKERKAARE"
varasemaid numbreid
saate osta "Vikerkaare"
toimetusest
Voorimehe tänav 9.
Vanematest "Vikerkaare"
aastakäikudest on
saadaval:
1987 1-6, 9-12
1988 1-5, 9-11
1989 1-12
1990 1-12
1991 1-12
1992 2-12
1993 1-9, 11, 12
1994 1-4, 8-12
1995 1-4

"VIKERKAARE"
RAAMAT:

Ülo Valk
Kurat
Euroopa usundiloos
Sissejuhatus demonoloogiasse

Eurooplaste vaimuilma on kaua aega kujundanud usundiline mõte. Just mütológia valdkond on inimfantaasiale pakkunud eriti avarat mänguruumi. Üks mõjukamaid ja elavamaid kujutelmi läbi aegade on olnud kurat, tervete rahvaste ning oma aja haritlaste ühislooming. Kes on kurat? Kuidas ta sündis? Millised on tema võimu piirid & suhted inimesega? Neis ja paljudes teistes küsimustes aitab selgust saada käesolev raamat, tagasi vaade ühele ideele Euroopa mõtteloos.

ÜLO VALK.

KURAT EUROOPA USUNDILOOS.

Sissejuhatus demonoloogiasse.

Kõva köide kahevävitrukis ümbrispaberiga.

34 must-valget illustratsiooni.

11,8x16,5 cm. 283 lehekülge.

Toimetaja Marika Mikli. Kujundaja Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", Tallinn, 1994.

ISBN 9985-60-068-1

OSTA TOIMETUSEST!
VOORIMEHE TÄNAV 9
AINULT 21 KROON!

Vikerkaar

Toimetus:

Märt Väljataga 60 13 18.

Marika Mikli 60 12 86,

Kajar Pruul 60 12 86 (Tartus teisip reedeni k 14-16
tel 431 373).

Keeletoimetaja Tiina Lias 60 12 86.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 13 63.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 13 63.

Masinakiri Viivi Tammik 60 13 63.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride korral pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli osakonda 68 14 11.

Toimetuse postiaadress: Pikk 2, EE0001, Tallinn;
toimetuse asukoht: Voorimehe 9. Fax 442-484.
Väljaandja kirjastus "Perioodika", Pärnu mnt 8,
EE0001, Tallinn. Trükkida antud: 25.05.95. Of-
settrükk. Arvestuspoognaid 18,65. "Printall".
Pärnu mnt 67a. "Vikerkaar" nr 5-6. Hind 16 kroo-
ni.

Vikerkaar

